

M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

Vol.

443

Niranya Dipika

1022

443

निर्णय दीपकः

:	Nirvāṇa	Deepaka	Title
:	:	Achal Privedi	Author
:	:	:	Editor
:	:	1575 Samvat	Year, Vols.
:	:	:	Publisher
443	:	:	Remarks

नं. ५

१५३

॥ निर्णयदीपक ॥

वि० दि०

१

॥ अगणेशाय नमः ॥ ॥ हेरेवः सर्वकार्यार्थसिद्धिदः सर्वदा सतां ॥ सिद्धिबुद्धियुतः सोऽस्तु ॥
यन्निर्मितकर्मणि ॥ १ ॥ देवः श्रीशंभुर्जन्मा गणायतिरखिलान्तागराण्यवुद्धीन्क्षेत्रसि
न्ममस्तोत्रगतिनुमयतोयत्रकुत्रस्तिताम् ॥ येषां समग्रहन्तापरमविधिपुतापंचयता
न्वितायाधर्म्यस्वाचारमुक्ता न विरमति फलानि यच्चपि कादाचित् ॥ २ ॥ षड्धर्मधर्मनिरतिरः
पिवातिषेयैर्यत्तक्रियाकुत्रालिनिस्तुविचारगर्भैः ॥ धर्मैर्दिनैश्चरणागतसाधुवृत्ते
रास्त्रापितं पुरवरं हि शिवेन वृद्धं ॥ विद्यावृद्धाधर्मवृद्धानां वृद्धादियेनरा ॥ धर्मसंतियत्रते
नेन दुधावृद्धं पुरं विदुः ॥ ४ ॥ आचार्यतोमुपगताय चतुर्मुखाय शानुः स्वयं स्वकरसक्तवि
वाहशानुः ॥ शौलांगनादहनपर्वणि संवतारी त्रार्यास्यदं नगरमेतदहं मया ॥ ५ ॥ ता
स्मान्निर्तनुनागरतो वेदार्थविदः कदाजं योयत्र मदन्नपेरिति शिशो ब्रह्मर्षिर्निर्गते ॥
दुर्वासावसति स्म नाकतिलये व्यासोपिकाशी पुरोगस्तियस्ती समुद्धरेन्निगतो लंकां कुरु

तात्मा लयः ॥ अतः सन्मानमर्हति सर्वेभ्यो नागराननु ॥ यतो ब्रह्मर्षिराजर्षिर्निदेवविधि
दिवेर्षिर्निरुपासितः ॥ ७ ॥ येनागरान्त्वलयं प्रसिद्धाः कृत्तमागचिरणे प्रगल्भाः ॥ प्र
व्यप्रदानास्तकुवेरशोनाधर्मद्विषः प्रत्यतिशोकदोरा ॥ ८ ॥ तेषु व्यक्तेरन्तर्देका मडोडत्य
निधोन्नमा ॥ तस्याधारिगदे वोन्तदुरायाधर्मवृद्धिः ॥ ९ ॥ अनंतनामा समुन्तदंगजा
योध्यायेयदेदमनेतवाडवान् ॥ अनंतमन्त्रानि जन्मसायिकं कृत्वा ययावीश्वरधाम
निर्मलं ॥ १० ॥ लक्ष्मीधरास्तु नुनदन्तो दानंददायी भुविस्तु सुराणां ॥ यस्मिन् नृदिने श्री
श्वरस्वतीवकुदं वनावेन सरोषतुले ॥ ११ ॥ लक्ष्मीधरादासजनु नृदिनी शो गोविंद
नामानु विविश्रतोय ॥ वेदार्थविदं दिककर्मवितोविदुः कर्तैरखितपादयप्र ॥ १२ ॥ त
स्यात्मजोन्तनुवछुराजो वसैस्त्रिनिर्विस्ततवं शराजः ॥ यो धर्मवत्मा श्रियवत्सराजः
सर्वार्थवितानविधौ सराजः ॥ १३ ॥ श्रीवत्सराजादचलदिवेदीजनुर्दधद्विप्रजनां कि

ति.दि.

२

रेणु॥ श्रीनागराणां श्रीतिसागराणां करोति किं विष्णुन कर्मसिद्धे ॥ १४ ॥ श्रीरामतमहारा
प्रमवेविधानं क्रुज्वेदिविप्राप्तमातास्त्रियत॥ तस्यातुजनिणपिदीपकाख्यग्रंथं वचोमोह
हरं करोमि ॥ १५ ॥ ग्रंथे मुनीनां वचनानि तानि युक्तविचारादिधिकार्यवन्ति ॥ यथा यथा
शतिले प्रसूत्या त्रया तया निर्मलताधिका स्यात् ॥ १५ ॥ येनामके चिदिद न प्रययं त्य व
स्तो जानं तिये किमपि ताव प्रति नैष पत्त ॥ उच्यते नु मम कोपि स मात धर्म लोप्य पति
रवधि विपुला च पृथ्वी ॥ १७ ॥ जनकं स्वप्रणाम्या युगुरुं न ह विनायकं ॥ तिष्यादे निणिपि
ब्रूते च लोनागर वाडव ॥ १८ ॥ दिवेदी विदुषां प्रधन मनयं श्रीवसराजो हि जलस्रुतु
सकल हि जोहिर जसामंशः कृती चरलः ॥ तिनायं क्रियते प्रियाय विदुषां सन्निर्ण
यिकां क्षिणां ग्रंथो निणपिदीपको धिकसाता श्रीवृद्ध पूर्वपुरे ॥ १९ ॥ तिष्यादिकं नोदना
त आद दानादिकर्मसु ॥ अंगत्वे नैष्यते तस्यान्तिर्णति व्यत्वमर्हति ॥ २० ॥ आदिशब्दे

ने कालेन क्षत्रादिच निणयोनाम परस्परविरोधार्थप्रतिपादकानां वाक्यानामे कार्ये स्त्रि
पतं ॥ नोदना विधिवाक्यं प्रवर्तकं निवर्तकं रूपेण विधिद्विविधः ॥ प्रवर्तको यथा दशे स्त्रि
त्वापित्तस्य स्तद घातुस्ततिलोदकं ॥ अन्ते च विविधं दद्यात्संततिस्तेन वदति ॥ प्रवर्त
को यथा दशा ॥ १ ॥ निवर्तको यथा ॥ अस्मावास्यांत गच्छेत्प्राप्तकाला मपि स्त्रियं ॥ तच्छिद्य
त्रत्र वृक्षांश्च नाद्यादन्ते परस्य च ॥ तथा सयं प्रातरग्निहोत्रं जुहुयात् ॥ संध्यायानं
जीतन -- ववेदिति ॥ एवता वद पूर्वविधिविषयत्वेन कर्मणः प्रधानता ॥ तस्मिन्क
र्मणि गुणत्वे तिष्यादरे धिकरणत्वेनात्वय इति ॥ अतएव गार्ग्येणोक्तं ॥ तिपित क्ष
त्रकालादिमाधनं पुण्यपापयोः ॥ प्रधानगुणभावनेन स्वातंत्र्येण ते क्षमा इति ॥ यत्रि
पौत्रनक्षत्रे काले वापत्रयध्या ॥ विधिहिते वा निषिद्धं वा पालापे स्त्रिदिवे व्रजेत ॥
अपानयन पुनमोहाद वा विन्ययं रं व्रजेत् ॥ वक्ष्यमाणो वृद्धिक्तासादिने देनतियेन

नि.दि.

३

कप्रकारतमाशंकनित्यस्य कालाकस्याप्यनेकप्रकरत्वं दर्शयति ॥ अथाधिनेदादेको
पित्रवेत्कलोप्यनेकधा ॥ उपाधमोतिषेधाद्याप्रसिद्धावलोक्त ॥ गार्ग्य ॥ अक्षिपक्षे
परिसेपोतिमेषाः परिकीर्तिता ॥ दौनिमेषौ तदिति मिश्रे तदीचलवः स्मृतः ॥ दौल
वोक्षण इत्युक्तः काष्ठाप्रोक्ता दशक्षणः ॥ त्रिंशत्काष्ठा कलाः प्रोक्ताः कलास्त्रिंशन्मुद्र
नस्तुते पंचदशवासरः ॥ एवं रात्रिरपि पंचदशमुद्रतः ॥ तथा चरत्तमालायाः ॥ दिनस्य
यः पंचदशो विनागो रात्रेस्तथा तद्विमुद्रतमिति ॥ मुद्रतत्रिंशदो न तागपरः ॥ एवं चाक्र
पंचदशानागा इति वचनायः ॥ ततः श्रव्यदा त्रिंशद्घटिका न्मको दिवसः ॥ तदा घटी द्वयं
मुद्रतः ॥ यादा त्रिंशद्घटिका परिमाणान्मो दिवसः ॥ तदा मुद्रतत्रिंशद्घटिद्वयपरि
माणान्मनः ॥ यदा त्रिंशद्घटिका दधिको दिवसस्तदा मुद्रतत्रिंशद्घटिद्वयपरि
माणान्मनः ॥ अत्रो मुद्रतत्रिंशद्घटिद्वयपरिमाणान्मनः ॥ अत्रो मुद्रतत्रिंशद्घटिद्वयपरिमाणान्मनः ॥

३

रो प्रश्ने तत्र श्वमेतया सारदकः स्मृतः ॥ सा वित्र श्वजयेत श्वगोधर्वः कृतयः स्तथा ॥ रो
हिणः श्वविसविति श्ववितयो नैरुतस्तथा ॥ महै श्ववरुणश्चै वनदः पंचदशः स्मृतः ॥ ए
वं मुद्रतत्रिंशद्घटिका विनाग कथनेन वासर विनागः पंचदशधेन्ययदुक्तमवति ॥ केचन
दिवसपंचधा विनक्तमाहुः ॥ तदुक्तं ॥ मुद्रतत्रिंशत्तया प्रातस्तार्वतैचतुसंगवः ॥ मध्या
ह्नमुद्रतत्रिंशत्तया दपराह्णः ॥ पितादशः ॥ सायाह्निस्त्रिंशत्तया सवधिमविद्विष्ट
तः ॥ चतुर्धापि केचनः ॥ पूर्वह्निः प्रहरं साधमध्याह्नः प्रहरं तयः ॥ आहतीयादपराह्ण
सायाह्नश्चततः परमिति ॥ त्रिधा विनागेशानातयः ॥ पूर्वह्निः मध्याह्नोपराह्ण इति ॥ अ
तिरपि ॥ पूर्वह्निः वैदेवानो मध्यं दिनो मनुष्याणामपराह्णः पितृणां तैमितिः ॥ दिवस
स्य द्विधा विनागे स्कंदपुराणे ॥ आवर्तनात्तु पूर्वह्निः सपराह्णस्ततः परः ॥ आवर्तनं न
मणं सूर्यस्य पूर्वनागात्पश्चाद्वाजगमने ॥ अथवा आवर्तनं मध्याह्नः ॥ तस्मात्पूर्वप

नि० दि०

४

वर्त्तः पश्चादपरास्तु इति॥ तथा पूर्वस्ति वेदे वा अपरास्तुः पितर इति शतपथे॥ दिधात्रि
धाविनागादिप्रयोजनं स्वस्वमयेव क्षाते॥ एतं कर्मणो गेकेनेनिरूपितेयस्मिन्कालेयस्या
नियोयकमविहितं तस्मिन्काले तन्निधौ सत्याकृतं कर्मफलदेनवतीत्यातस्मिन्निधौ नि
रूपणपूर्वकं निर्णेतव्या इति॥ निरूपणे यथा॥ पूर्वोक्तैः षष्टिघटिकात्मकैः स्त्रिंशन्मु
हूर्त्तैरेहोरात्रे॥ ब्रह्मसिद्धाते॥ कर्त्तुं योऽत्राचैत्रस्य तत्रैकात्रांशुरेवरे॥ चन्द्रः स्यान्मा
कलाः सर्वा अमायां नुरवौ स्त्रिताः॥ आहोरात्रेण चैकैका कला सूर्यादिर्यकनवेत्ता॥ नि
गतास्युपरासर्वाः पौर्णमासीतदा नवेत्ता॥ रवौ पुनर्विशोदेवं पक्षौ च तिथयः क्रमात्॥
एतदेवाक्रान्तिरेन॥ यः परो विकर्षः सूर्याचैत्रमसोः सा पौर्णमासी॥ यः परः सन्निकर्षः
समावास्येति॥ तथा च कालदर्शः॥ रवौ द्वेयौ गविरहो क्रमाद् द्वात्रिंशत्पूरिमा॥ कला प्र
वेत्ता निगमातैस्त्रिधा यो निष्पद्यते॥ तथा हि॥ प्रमेयं कालाप्रवेत्तं प्रतिपत्॥ द्वितीय

५

कला प्रवेत्तौ द्वितीया रावं कला नया सर्वकला प्रवेत्तौ मावास्येति॥ रावंतिगमिंयि सर्वक
लातिगमिपौर्णमासीतिकथ्यनीयं॥ कला प्रवेत्तौ कृष्णपक्षः॥ कलातिगमिशुक्लपक्ष
इति च॥ त्रिंशन्मुहूर्त्तैः त्रिंशत्कै नयं च दशाहोरात्रेण पक्षः शुक्लप्रतिपदादिः पौर्णमासीप
र्यंतस्त्रिंशत्पक्षः शुक्लः पक्षः॥ कृष्णप्रतिपदादिरमावास्यपर्यंतस्त्रिंशत्पक्षः कृष्ण
पक्षः॥ इति द्वौ पक्षौ मासः॥ द्वादशानि मासो वर्षमिति॥ तिथिर्निरूपिता॥ यद्यद्यादर
न्यपुनः सूर्यादिर्यपर्यंतं प्रवृत्तानां तिथीनां तिथीनां तिथीनां वेपिनर्त्तनैर्विदित
कर्मफलनोक्तुणां प्राणिनां नागप्राणाग्यवशेन तिथीनां सर्वद्वयो नवेति॥ तदा श्रु
तिस्मृत्यादिविहितैश्च कृतिस्मृत्यादिविहितैश्च द्वादिकर्मकालेति धिना ज्ञस्त्रिंशत्पक्षो
निर्णेतव्या इति॥ कालादर्शः॥ क्रामो हृदि स्त्रीयां नो स्यादधर्माधर्मतीतृणां॥ गोमिलो
यि॥ रवौ द्वापस्तथा हि सान्निविधं तिथिलक्षणं॥ धर्माधर्मवशा देवंतिथिस्त्रेधा वि

ति० दि०

५

नति॥ खर्वसमता॥ दयोद्विदि॥ फ्रासान्मृता॥ वृद्धगार्ग्य॥ निमित्तकालमादायवृत्तिविधि
निषेधयो॥ विधिः पूज्यस्ति यो तत्र निषेधः कालमात्रकं॥ तिथीनां पूज्यानां नामकर्म
नुष्ठानतामता॥ निषेधस्तु निवृत्त्यर्थः॥ कालमात्रमप्येते स्मृतिः॥ स्नाने चान्मृगने
चैव दंतधावनमैयुने॥ जनने मरणे चैव तत्कालव्यापिनीतिथिः॥ एवं च यत्रियो य
स्य कर्मणो विधिः निषेधश्च विहितः॥ तत्रिथो सत्यो तस्मिन् विधिनिषेधप्रवर्तन इत्
क्तं भवति॥ यदा तु मध्याह्नादिविहिते काले व्रतश्राद्धादौ कर्मणि विहिता तिथिः दि
नद्वयेपि कालाव्यापिनीतिनद्वयेपि स्वत्यं स्वस्य काले स्मृताति॥ एकस्मिन् दिने
स्वत्यं एकस्मिन् दिने अधिकं पृष्ठं श्रुतिः॥ तथा कालव्यापिनी अव्यापिनी वा
वदते देहयते समावाप्तवति॥ तथा का तिथिः पूज्येति परशुरामप्रश्न आदे॥ क्षय
गायांतियो पूवद्विदिगायां परास्मृता॥ समायामपि सैव स्यादेतदीश्वरमाधितो

५

अंतरावगो निवृत्तिः॥ खर्वेदिपस्तथा हि सान्निविधेतिथिलक्षणे॥ खर्वेदिपौ पिरौ पूज्यो हि सा
स्यात्पूर्वकालिकी॥ यदा तिथिः कर्मकाले समाधिका वा भवति तदा पराव्याया॥ ख
र्वेदिपौ पिरौ पूज्याविति वचनात्॥ यदा परदिने नूना तदा पूर्वादि सा स्यात्पूर्वकालिकीति॥
बौद्धायनोपि॥ वृद्धमानस्य उदयात् पूज्यते तिथिः॥ यदा पक्षः क्षयं याति तदा स्यादापरास्ति
की॥ उदयादितीयावृद्धौ क्षये अपरास्ति की पूर्वा इत्यर्थः॥ यदा एकस्मिन् दिने तिथिर्न्य
सी एकस्मिन् न्य॥ तदा विप्रतिषिद्धसमावाये न्यसा मधुर्मत्विति न्यायेन न्यसी ग्रा
ह्या॥ उक्तं च॥ कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनीतिथिः॥ तथा कर्मणि कृत्वा तत्रा
संबन्धकारणं॥ यदा दिनद्वयेपि कालव्यापिनी तदा पूर्वा॥ तदुक्तं॥ तिथ्यादौ तु भवेद्या वा
न ह्यसौ हृदिः परे हृदिः॥ तावाननात्यः स पूर्वधुरदृष्टोपि स्वकर्मणि॥ तथा च लघ्वः ति
थिः शररंतिथिरेव साधनेतिथिप्रमाणं तिथिप्रमाणं तिथिरेव कारणं॥ विधिवाक्य

नि.दि.

६

सहस्रेत्यः कालव्याप्तिर्बलीयसीति। उपवासौघं नंति विप्रमाणंति विप्रमाणंति विरेवका
रणं॥ विधिद्वित्रततीथिषु पूर्वविदोत्तरविद्याविद्याधिकाविद्यादीनेत्यादिमेदात्रततिथिति
ययेनिरूपयिष्यते॥ तथापि वेधः कीदृश इति किंचिदुच्यते॥ त्रिथयः प्रतिपन्मुखापक्ष
योरुत्तरयोरपि॥ पूर्वया परयातिथ्या विद्यासुस्त्रिमुक्त्रकेः॥ तथाह पैवीनसि॥ पक्षद्वये
पितिथयस्तिथिपूर्वमियोत्तरा॥ त्रिभिर्मुक्त्रैर्विध्यंतिसामान्ये पंविधिस्मृतः॥ अयमा
मान्यवेधः परविदपूर्वविदतिविधिद्वितोयवासविषयः॥ वृहस्पति॥ एकादशपष्टमाषष्टि
षोणमासीचतुर्दशी॥ अमावास्यातृतीयाचतुर्थीपञ्चाश्विनी॥ निगमे॥ षष्ठ्यष्टमि
आमावास्याकृष्णपक्षेत्रयोदशी॥ एताः परयुताः पूज्याः परापूर्वेण संयुताः॥ उपवासव्य
तिरिक्तेकर्मणि उत्तरतिथिविषयो विशेषवेधाः॥ स्कंदपुराणे॥ नागोद्गादशानाडीमिदि
पंचदशानि स्यात्॥ न्तोद्गादशानाडीमिदृषयत्कक्ररांतिथिं॥ अयेतिषेधौ नैकनक

६

दि विषयः॥ तस्य कर्मकालव्यापित्या विधानात्॥ मूद्रकृत्वेधेषु उपवासविषयदृषकत्वान्नो
पवासविषयः॥ अतः पंचम्याद्गादशौघादिका विद्याया षष्ठ्यास्कांदादिदेवतविषयजनना
दिकं न कार्यं॥ दिक् पंचदशानाडी विद्यायामेकादश्या विष्णुबलिप्रसूतिकर्मनिकायीच
तुर्दशीपाष्टादशानाडी विद्याया अमावास्यायां श्राद्धं न कार्यं॥ इच्छाव्याप्यतंत्र्यातरे॥ तथाभ
विष्णुपुराणे स्मृत्यंतरे॥ उदिते देवतं मानौ पित्र्यां चासंगते रवौ॥ द्वित्रिकमूद्रकृत्वेधेषु
स्नातिथिर्द्विधा कथ्यते॥ इदं वचनमस्ते मयेन्ति मूद्रकृत्वेधेषु व्यापित्यां श्राद्धापरं न घटते किंतु
प्राशस्त्यपरं॥ श्राद्धपरचेतुक्रुतयादिकालव्याप्तिथिश्चाश्वविधायकानो स्मृतिपुराण
वाक्यानामप्रमाणं स्यात्॥ वाराहपुराणे॥ यांतिथिं समनुप्राप्य उदये यातिना स्कर॥ सा
तिथिः सकलानेयास्नानदानं जायादिषु॥ यांतिथिं समनुप्राप्या स्नायाति दिवाकरः॥
सातिथिः सकलानेयादानाध्ययनकर्मसु॥ विष्णुधर्मे त्रिरे॥ यातिथिस्तदहोरात्रं यस्या

ति.दि.

७

मन्त्रदितोरविः॥ तथा कमणि कुवीत सवदीन कारणं॥ मतिथिस्तदहोरात्रं यस्यास्ते
यातिमास्कारं॥ इत्यादि वचना निरुस वृद्धि अनादरेणैव यवासादि जनविषये परविधेति
चित्रतपु उदयतिथेः पूज्यता पराणि॥ पूर्वविधितिथि जनेषु॥ अस्तमयतिथेः पूज्यता परा
णि॥ श्रीसहस्रोः प्रत्यादिकदि विषयं॥ प्रत्यादिकदि तिथिर्दिनं द्वये काला व्यापित्वे द्वये
तु॥ तिथ्यदौ भवे घावा न्नास इत्यनेनोक्तं॥ द्विदौ तु मासा वृद्धौ यथा पूर्वमासस्यानुमति
स्तुचः॥ तिथि वृद्धौ तथा पूर्वतिथि प्राक्ता मतिस्तुचा॥ द्वितीया शेषसंयुक्ता मतीया कुरु
तेतुयः॥ सयाति नरकं घोरं कालं मृत्युं नयंकरं॥ तृतीया मेकादशोदय उपवासोदयवास
दिवने पूर्वविधानि विधा॥ द्वितीयादिने उदयानंतरं न वतीत्यत्र निगमं वाक्ये॥ एकादशी
तृतीया च पश्चिमे कत्रयोदशी॥ पूर्वविधा तु कर्तुं व्यापदि न स्यात्परे ह नि॥ षष्ठी युक्तो॥ त्रयोद
शी कृष्णा॥ पारदिने घटिकादि सप्तावे परा एव॥ एतदुक्तं विष्यत्पुराणे॥ व्रतोपवस

७

विषये घटिके कायदा भवेत्॥ साति विधिः सकलांते यापित्रये चा परा क्रिकी॥ स्मृत्यसि
रे॥ अविधानाता मनावेतु पयोदधि फलानि वा॥ सह देवा ल्यमश्राया दुपवासस्तभवेत्॥ क
तेः च लद्धि वेदे न ग्रंथे निर्णयदीपके॥ नागराणां प्रशासादितिथि सामान्य निर्णयः॥ अथैकम
क्रवतादीनामंगुता मुतिथिषु साधारणे निर्णयः प्रस्तुयते॥ मध्याह्नादुपरि नियमेन
नोत्तनमेकनक्रं॥ तच्च मध्याह्ना व्यापित्या कर्तव्या॥ मध्याह्न व्यापितीया स्यादेकनक्रे तु त
न्निधिरिति वचनात्॥ बोधायनोपि॥ उदयेत्पवासस्य नक्रस्या स्मयेतिथि॥ मध्याह्न
व्यापितीया स्या एकनक्रे तु सातिथिरिति॥ पंचधा विभक्तस्याहस्तृतीया भागो मध्याह्नः॥
विभागाः प्रागुक्ताः॥ एकनक्रे यद्यपि त्रयोदश घटिका मारम्याष्टदशाया वद्धटिकात्मके
मध्याह्न स्यात्पुनरस्मिन् घटिका त्रये एकनक्रं कार्यं॥ अन्तश्च तु धा विभाग पक्षेपि
मध्याह्नोत्रा भागो कार्यः॥ अन्यथा॥ दिना ईसमये तीते तु ज्यते नियमेन यत्॥ एकन

नि०

६

क्रमिति श्रोतमनसस्यादिवैवहृतिवचनविरोधात् ॥ यदा पुनर्दिनद्वये मध्याह्नव्यापि
नीतदावक्ष्यमाणेन युग्मवाकाननिर्णयः ॥ यदा ह मोक्षेरा ॥ व्याश्रितिकर्मकालमातिथि
नेति दिनद्वये युग्मवाक्येन निर्णयग्राह्यापूर्वाधिरापिच ॥ अथवा युग्मवाक्यस्य पवामविष
यत्वेनोपेक्षणात्वादेकमक्रादिब्रूते खर्वदिपमिथाहिसेति पूर्वोदाहृतेन वचनेन निर्णयः ॥
यदा मध्याह्ना परभागत्वेकमक्रातिथिः प्रवर्ततेन पूर्वभागे तदा तत्रैकमक्रेति पमायोम
ध्याह्नव्यापिनीत्यस्यानर्थक्यं स्यात् ॥ तदोषपरिजिह्वा घट्या मध्याह्नरात्रौ नैकदेशालक्ष
णाद्योपरितनभागोलक्ष्यते मध्याह्नस्य ॥ मग्रा मोदग्धः पदोदग्ध इति क्रूर ॥ एकमक्रस्य तत्रै
व विधानात् ॥ तथाच ॥ कर्मणो मस्य पकालस्तत्कालव्यापिनीतिथिः ॥ तथा कर्मणि कुर्व
तक्रासहृदोनकारणमिति ॥ यदा निदिनद्वये प्येकमक्रातिथिः कर्मकालेन व्याश्रितिः ॥
तदा ॥ परे क्रिद्यटिकान्तरास्तयोर्वाभ्याधिकाश्रया ॥ तर्ह्येकमक्रा पूर्वस्मिन् द्वा म

६

वृद्धी पकल्पयेदिति कात्यायनचनविचारेण कर्मकालव्यापित्वे संपादनीये ॥ तथा परदि
ने नूनादपूर्वत्र प्रकल्पयेत् ॥ वृद्धी मिति ॥ तिथिक्ता सेर्हि सा स्यात्पूर्वकालिकीति ॥ दिन
द्वये स्वयं स्वयं कर्मकालस्य राति तदोत्तरा ॥ खर्वदिपे पिरो पूज्याविति वचनात् ॥ अथमे
कमक्रादिकर्मतिथिषु कर्मकालव्यापिनीषु उपवासव्यतिरिक्ता सुसाधारणो न्यो यो नु
सर्तव्यः ॥ उपवासव्रतागत्वेन विहितैकमक्रादिब्रूतमुपवासतियो कार्ये ॥ तदुक्तं सुमे
नुना ॥ तिथिर्यथापवासं स्यादेकमक्रे पिसा तथा ॥ प्रदोषव्यापिनी ग्राह्यातिथिर्न क्रव्रते
सेदेति ॥ उपवाससमर्थस्य तदनुकल्पत्वेन एकमक्रादिकं दशितं कर्म पुराणैः ॥ यथा ॥
एकमक्रे न न क्रेन क्षाणवृद्धातुरक्षियेत् ॥ इति एकमक्रातिथिनिर्णयः ॥ अथ नक्रव्रत
तिथिनिर्णयः ॥ अद्धारज्ञानमयदा यदि नियमेन रात्रिर्नो जनने न क्रे ॥ तच्च प्रदोषव्यापिनी
तियो कर्तव्यः ॥ तदुक्तं वसं व ॥ प्रदोषव्यापिनी ग्राह्यातिथिर्न क्रव्रते सदा ॥ देवाकादरा ॥

ति.दि.

ए

विनासवशित्तेरुधेसमास्मृताः॥प्रदोषपरिमाणंस्कंदपुराणेप्रोक्तं॥त्रिमूर्तप्रदोषस्या
त्रवावसंगतेसतिइति॥दिवारात्रिमूर्तत्रेभ्योऽप्यदोषव्यापित्यंतक्रंकार्यमितिकसंपुरा
णात्॥प्रदोषव्यापिनीयत्रत्रिमूर्तादिवायदि॥तदनक्रत्रंतंक्रयत्रिवाध्यामस्यनिषेधवर्हि
ति॥स्कंदपुराणेपि॥दिवारात्रित्रतंयच्च एकमेवतिथौगत॥तस्यामुन्नयव्यापित्याक्रयान्ति
क्रत्रतंत्रत॥उन्नयव्यमित्यादिवप्रदोषव्यापित्यामित्यर्थ॥अथयदानक्रतिथिःपूर्वपरयोर
क्रोप्रदोषव्यापिनिस्पातितदापरतिथौनक्रत्रतकार्यं॥तदाहंजाबलि॥यदिस्पादुन्नयेस्ति
थोःप्रदोषव्यापिनीतिमि॥तत्रोत्तरत्रनक्रंस्यादुन्नयत्रापिसायतः॥उन्नयत्रदिवारात्रोसा
तिथिरिति विपतइत्यर्थ॥अत्रैवविशेषाः॥यदानक्रतिथिःपूर्वदिनेप्रदोषव्यापितितदा
पूर्वदिनैर्दोषव्यापितितदापदोरा॥दीतीयदिनेप्रदोषाईस्यत्रितीचेन्नदपिपरा
॥तदुक्त॥पूर्वक्रियेवप्रदोषव्याप्तेपूर्वा॥पूर्वपरास्तयोःतथात्वेपिपराग्राह्या॥प्रदोषाई

विसंगता॥अथयदानक्रतिथिःपूर्वदिनेप्रदोषमधिकंस्मृतिपरदिनेस्वव्य॥दोर्तेदि
वारात्रित्रतत्वान्तक्रत्रतस्या॥दिवारात्रिहत्यांतियौनक्रत्रतंमित्त्ररत्रकत्रव्यमितिका
जादशति॥जाबालिरपि॥अतस्यास्तिथयःपुण्याःकर्मानष्टानतोदिवा॥नक्रत्रतेषुसर्व
त्रारात्रियोगा॥प्रशस्यते॥अनेतमदुसर्वप्रदोषव्यापित्वाभावेपियदाप्रदोषेदेवपूजामो
जनपर्याप्तातिथिदृश्यतेतेदातिथिप्रदोषयोरेकदोत्रसंभवतत्रैवतक्रमित्क्रा॥ननुमं
प्रदोषाईव्यापित्वा॥ततोत्पूनायौवानक्रत्रतेक्रियमाणेउरुयात्राकनीसंध्याघटिका
त्रयमुच्यते॥सायंसंध्यात्रिघटिकाअस्तादुपरिभास्वतइतिस्कंदपुराणांघटिकात्रयं
त॥तत्रवत्वारौमानिर्माणिसंध्यायांपरिवर्जयित॥आहंरंमैयुनंनिजास्वाध्यायंचचतुर्थ
मिता॥षट्घटिकात्मकेप्रदोषेपूर्वघकोटिंत्रयेनोजननिषेधात्कथंनोजनंस्यादि
तिकश्चित्तत्रयान्नप्रत्यक्षते॥नक्षत्रदर्शनांशव्यासापत्रत्परतस्थितं॥तत्परजनीते

ति०दि०

१०

यातन्नधमत्पिरित्यर्जेत॥ इति स्मृत्यन्तरवचनेनास्मायादुर्हन्तक्षत्रदर्शनावधिमुख्यः संध्या
काल इत्यनिदितं॥ तदपेक्षया घटिकात्रयात्मकपारिजायिक इति॥ सतुदेवादकृतसंध्या
यांसनदीतांघटीकात्रयपयंतिकत्रव्यतात्तापनार्थः॥ संध्यागर्जितादिनाविदितानध्याय
दिपरोवा॥ आतारकोदयासंध्येति॥ याजवाल्क्ये॥ क्ववचने॥ जपन्तासीतसावित्रीप्रत्य
गातारकोदयात॥ संध्याप्राकप्रा॥ नक्षत्रदर्शनात्तत्क्रमदंमन्येगणोधिप॥ मृदूत्रेनिदि
तनक्रप्रवदंतिमतीषिण॥ अत्रनक्षत्रदर्शनादिनियदादिस्मरणेपंचमीतदानक्षत्रदर्श
नादुद्दिमित्यर्थः॥ यदाव्यल्वापेपंचमीतदानक्षत्रदर्शनादिप्राप्येत्यर्थः॥ फलतस्त्वेकरावार्थः
संपद्यतेनक्षत्रदर्शनेमतीति॥ किंच॥ भवतुवाघटिकात्रयत्मकसंध्याकालेनोजननिषे
धः॥ सतस्यपुरुषार्थत्वात्॥ व्रतार्थेननक्षत्रदर्शनेनोजनविधिनावधिष्यते॥ यथापुरु
षार्थेदिनांप्रतिषेधः कृत्येनाग्रीषामीययसुदिमाविधिनातद्वत्॥ अथयदानुपर

१०

मन्नासेदिनइयेपिप्रदोषव्यापिनीनलभ्यते॥ तदास्कंदपुराणोक्तंदिनांतेकृतस्फूर्तेन
कृतिथिमध्येनक्रकत्रव्य॥ प्रदोषव्यापिनीनस्यादिवानक्रविधियते॥ आत्मनोदिगुण
छायेमदीभवतिनास्करे॥ तत्तत्क्रनत्कमित्याहुर्ननक्रनिशिभोजनं॥ एवंतात्वाततोवि
धानुसायक्रेतुमुजिक्क्रिया॥ कुर्यान्तक्रव्रतीनक्रफलंभवतिनिश्चिनमिति॥ सौरन
क्रंतुप्रदोषव्यापिन्यांतियौदिवाकांमतेदुक्रंकर्मपुराणे॥ नरस्यदिगुणछायामतिह
मेघदारविः॥ तदासौरचरेनक्रननक्रनिशिभोजनमिति॥ नक्रव्रतनिर्णयः॥ अथा
याचितं॥ नामनविद्यतेयाचितंयस्मिन्नन्यवहरणेनदायाचितं॥ नक्षत्रोप्यलेष्टयेयो
चोष्ययेयापिपंचैवाभ्यवहार्याणि॥ याचितंदिप्रार्थितमन्यतोलब्धमुच्यते॥ तद्विरुद्धम
याचितं॥ तदप्रार्थितमन्यतएवलब्धे॥ अयाचितव्रतेन्यतोलब्धमयाचितमन्नमोक्तव्य
मेव॥ अन्यवद्विष्यामीतिप्रातः सकल्यात्॥ तदेतेमाचितमरुदइयेव्यापिन्यांतियौषाम

येतीतस्यामेकमक्रवदनुशेषं॥तस्याप्येकमक्ररूपत्वात्॥अथाचितत्वे तल्लभ्यमा
नैत्यतोवाचनया लब्धममाचितेन सदृशं कृतानुज्यते॥अन्यथाभ्यवदरिष्यमीमीति
प्रातः संकल्पविरोधा स्यात्॥प्रातः संकल्पनतुः॥प्रातरारभ्य मतिमान् क्रयन्ति क्रव
तादिकमिति दक्षवचनात्॥इतिदिग्दर्शनिनामा चतुर्निर्णयः॥अथनक्षत्रोपवासेविशे
षोविष्णुधर्मे॥उपोषितव्यं तक्षत्रं यस्मिन्नस्मिन्नारवि॥युज्यते यत्र वातारानि शायेश
शिवा सदृशं॥अत्रनिशयेतिसामान्येनोक्तावपि मुमुक्षुवचनात्तुरोधाददृशत्वादधरावे
ति निश्चिप्यते॥तथाहि॥यत्र दृशत्वादवक्रिनक्षत्रप्राप्यते तिर्यो॥तत्ररुक्षत्रं तैकुमादिति
ते पारणोतयिति॥स्कंदपुराणे तु॥तत्रैवोपवासे दक्षेयन्ति शायदधो जवेत्॥अंते तु
पारणो नक्त चैव नक्ततया विधौ॥नक्तैकमक्रयोरपि त्रते तस्यैव तेषां पारणमिति॥नक्षत्र
पवासनिर्णयः॥कृतेचलदिवेदेन ग्रंथे निर्णयदीपके॥एकमक्रादिकर्तव्येन

तेजातश्च निर्णयः॥अथपि नयेचापराक्षि कीतिवचनात्पितृपूजाश्राद्धेनैव भवतीति
अमावास्यादिसर्वतिथिश्चाह साधारणं किंचिदुच्यते॥श्रुतिस्मृतिपुराणेषु दिवसविना
गोदिधान्निधाचतुर्द्विचिंधाचोक्तः॥कर्मकालपरित्यागामुद्रुतअप्युक्ताः॥सर्वेष्वपि
क्षेपुर्गर्भस्यास्तमयकालममीपवत्तमानस्त्रिमुद्रुतत्तिकः॥सामं कालः सर्वधर्मवहिक
तइति सर्वसंमतं॥सर्वधर्मवहिकृतत्वाविशेषे विष्णोश्च विषयनिषेधविशेषे दर्शयति
मनु॥रात्रौ श्राद्धं न कृवीतराक्षसीकीर्त्तिना हि मा॥संध्ययोरुभयोश्चैव सूर्ये चैवांशवेत्
शान्तानय॥रात्रौ श्राद्धं न कृवातराक्षोरन्यत्र दर्शनात्॥सूर्योदयमुद्रुतैचिंधयोरुभयो
स्तया॥चतुर्थे प्राप्ते यः श्राद्धं तु समाचरेत्॥व्याश्राद्धं समाप्तेति दाता च नरकं प्राप्तेत्
वायुपुराणे॥त्रिमुद्रुतस्तु सायाह्नस्तत्र श्राद्धं विवर्जयेत्॥उपसंध्यं न कृवीतपितृपूजा
वेत्॥सकालः आसुरः प्रोक्तः श्राद्धं तत्र विवर्जयेत्॥इत्यादीनि सायंकाले श्राद्धः

नि. दि.

१२

वतिषेधवाक्यानि॥ अथ सामस्येन श्राद्धविधायकवाक्यानि प्रदर्शयति यदा हेवला॥ पूर्वलि चैदं
कं श्राद्धं मयराह्मे तु पैत कं॥ एकोदिष्टं तु मध्याह्ने प्रातः पृथि निमित्त कं॥ हरितः॥ अथराह्मे
पितृणां तु यापराह्मे तु यापिनी॥ साग्रात्यामित् कार्ये तु न पूर्वह्मे तु यापिनी॥ तथा॥ मस्यम
स्तरवियति पितरस्तामुपासते॥ तिथितेन्य सदा दत्त स्वपराह्मेः स्वयं भुवाः॥ उदि नेदैवते
न नोपित्रं चासंगते रवौ॥ त्रिकं मुहूर्तं मक्रोयासातिथिद्वि कव्य पा॥ इत्यादीन्य पराह्मे
श्राद्धविधिपराणीवाक्यानि अक्रोधि धानि धानि धाविमागपक्षेः समयपयते मपराह्मे
इति तत्पयते श्राद्धविधायकानि॥ विहितं प्रतिषिद्धं च कल्पितं न वृत्तीति व्यायात्॥ तिथिज
क्षणस्य श्राद्धागस्य तत्र विद्यमानत्वेनास्तमय पयते श्राद्धं स्यादिति चेत्॥ उद्धं सगपि वाद
न्यामेन सावकाशानिरवकाशयो निरवकाशयो निरवकाशयो निरवकाशयो निरवकाशयो निरवकाशयो
कालव्यतिरिक्ते पराह्मे सावकाशानां विधायकवाक्यानां सायं कालमात्रेव त्रमातेति

१२

षेधावाक्यैर्वाधः॥ नन्वायं वर्जमपराह्मे श्राद्धं स्यात्॥ अथ वासायं काले श्राद्धनिषेधात् ग
गायावसतीति वृत्॥ सामीप्यलक्षणायां सायंकालसंनिहितः श्राद्धकालो पराह्मे लक्ष्यते
अथवा॥ क्रतुपरोहिणकाले विहितस्य श्राद्धस्य सायं रात्रादिषु प्राप्य नावादेवं श्राद्धात्तर
णे सिद्धे कथंचित् विहितमुख्य क्रतुपरोहिणकाला संभाव्ये प्रतिषिद्धकालवैलं काले त
रेपि श्राद्धं स्यादिति सापनायं प्रतिषिद्धवचनानि॥ ऊर्ध्वं मुहूर्तं क्रतुतयाद्यान्मुहूर्तं चतु
ष्टयं॥ मुहूर्तं पिचकेत्येतत्स्वधामवनिमिष्यते॥ एवं सति मुहूर्तं पिचकं दशात्मकं दिवसे मा
मुहूर्तं क्रतुपश्चित्तो धसनेषु सप्तसु मुहूर्तं पुष्टि श्राद्धं नैमित्तिक श्राद्धव्यतिरि
क्तानाममावास्याप्रत्यादि कादि श्राद्धा नामविधानात्स्वस्ति संनिहिते मुहूर्तत्रया
त्मके सायाह्मे निषेधाच्च क्रतुपादि मुहूर्तं पिचकं श्राद्धकाल इति॥ तत्रापि मुहूर्तं पिचकं
श्राद्धपुराणेषु च पिंडि पितृयज्ञपिंडा न्वाहयं कोच श्राद्धं प्रशस्तं क्रतुपादि मुहूर्तं

ति०दि०

१३

यश्चादस्य मुख्यः कालः तत्रापि श्राद्धतिथिः सन्नाविचारेण श्राद्धतिथौ सात्वांश्राद्धं कर्तव्यमिति
तत्रवचना॥ सोयस्यविहितः कालकर्मणः स दुपलब्धमे॥ विद्यमानो न वेदं गतो जितोपक्र
मेण तु॥ अमावास्याप्रवृत्तिः सर्वतिथिश्चादसाधारणोपनिषिद्धति॥ यत्तु केचिद्वदन्त्येवमिति
यस्यास्तं संविता योतिपितरस्तामुयासति॥ अग्नेस्तिमय वेजामान्नापियातिथिः॥ सैव प्र
त्यादिकं ग्राह्येति॥ सातिथिस्तादहोरोत्रयस्यामस्तामियाद्वित्यादिवाक्येषु अस्तमय
कालामात्रादहोरात्रोपासनादिशब्दप्रवृत्त्या तसायं काले वर्तमानायास्तिथिः परिपूर्ण
त्वं समिधाय तस्मिन्नेव दिने कृतपादिकाले श्राद्धतिथ्यन्तावेति श्राद्धं कर्तव्यमिति व्याख्या
ते॥ तद्वा श्राद्धतिथेरन्तावेति श्राद्धविधानेनेते तैरेव ग्रंथकालः स्वग्रंथेषु तिथिः कर्मकालव्यापिते
अप्यापि वेत्यादि॥ तथा कर्मणो यस्याः कालस्तत्कालव्यापिनीतिथिरित्यादियदिचा
रिततत्रैषा मेवासेन तस्मात्॥ तस्मात्तैरेव श्राद्धतिथिः कर्मकालव्याप्यास्तमयकाले

१३

प्रवर्तमाना प्रशस्ततरेत्येवं वचनार्थे व्याख्यायमाने॥ सर्वमनवधमिति स्थिते॥ अमावा
स्याश्राद्धं निषेधितं तावद्द्वारनक्षत्रादियोगेनासास्यायाः प्राशस्तविषयं किंचिद्व्यते॥ म
हान्ना रते॥ सोमवारयुतोदशः सूर्यग्राहणा संनिताः॥ स्नानं दानं तथा श्राद्धं सर्वं तत्रा
क्षयं न वेत्त॥ तथा च शंखः॥ अमावास्या तु सोमेन सप्तमी नानुना सहा चतुर्थी मृगशिरा
त्रेण सोमपुत्रेण च हमी॥ चतुस्त्रिंशत्यस्त्येताः सूर्यग्राहणा संनिताः॥ अमावास्या विशा
खा अनुराधा स्वाति युक्ता तदापि तृणमाह्वयार्थिकालं निविदध्यात्॥ नदं क्रविष्णुपुरा
णे॥ अमावास्या पदमैत्री विशाखा स्वातियोगिनि॥ श्राद्धे पितृगणस्तृप्तिं संप्राप्ता स ह
वार्थिकी॥ तथा॥ आदित्यारोद्रपुष्यक्षेपुक्कोदशोयि दानं वेत्त॥ श्राद्धदः प्रीतिमाह ध्यात्वि
तृणां द्वादशवार्थिकी॥ आदित्यपुनर्वसु॥ रौद्रमात्राणि तथा तस्मिन्नेव पुराणे॥ वासवं
नेकपदक्षेपितृणां तृप्तिमिच्छता॥ वारुणेनाप्यमावास्यादेवानां मपि दुर्लभा॥ वासवं

नि.दि.

१४

धनिशा॥अनेकपादंपुनर्निद्रयदंवारुणंशतमिषकपूर्वनिद्रयदंघ्रासामाधामाधदोनरा
योगसाहस्रिकीरसिपितृणामुपकल्पयेत्॥माघस्यामास्यामाविष्णुपुराणे॥तेत्रेवचेन्नरुपद
स्तुपूर्वःकालोयदातत्क्रियतेपितृभ्यः॥श्राद्धपरंरसिमवासुवंतियुगास्तद्वस्त्रपितरश्चते
नै॥माहाभारते॥कालेधनिष्टायदिनामतस्मिन्भवेत्तिनुपाजतदापितृभ्यः॥दत्तंजलान्न
प्रददातिरसिं वषंभुंतेतिनुपाजतदापितृभ्यः॥दत्तंजलान्नं प्रददातिरसिं वषंभुंतेतत्क्र
जजेमनुष्यैः॥तस्मिन्कालेमाघस्यदत्तेति॥माघेसितेपंचदश्याकदाचिदुपैतियोगंय
दिवारुणेत्॥ऋक्षेणैकालःसपरापितृणान्नस्यल्यपुण्यैरुपजन्मतेमाविति॥अथव्यति
पातयोगः॥रविवारमुक्तेदत्तेपिदाश्रवणाश्विधनिष्टाघ्निगदैवत्याएतन्नक्षत्राणामध्ये
एकंस्यात्तदाव्यतीपातयोगः॥तदुक्तंभारते॥श्रवणाश्विधनिष्टाघ्निगदैवतमाप
तेत॥रविवारमुतायात्तव्यतीपातसमुज्ज्यते॥नागदैवतंअक्षेपायोगोयंस्याधाती

१४

पातःशताक्षप्रहसन्तिम॥अथाद्वादिययोगः॥अक्षप्रतिव्यतीपातैर्युक्तामापैरवमापौ
खमाघयोः॥असावद्वादियोगःकोद्यक्षप्रहसन्तिम॥दिवैवयोगःशस्त्रोयंनचरात्रौ
कदाचन॥महाभारतेपि॥अमाक्षपातश्रतणैर्युक्ताचेत्येखमाघयोःअद्वादियः॥सावे
तेयःकोटिस्तुर्यग्रहेऽसम॥इत्यमावास्याविशेषकरणं॥अथामावास्यास्वरूपमुच्यते
अमामिधायांकलायांस्त्यचिंद्रमसौसहवसतइत्यमावास्यातदुक्तं॥अमातामरवेश्म
द्रंकलालोकेप्रतिष्ठिता॥यस्मात्सोमोवासत्यस्याममावाततःस्मृता॥गोमिलोपि॥स्व
यैचिंद्रमसौःपरमःसंनिकर्षः॥सामावासेति॥यावज्जीवमग्निहोत्रंजुहुयादित्यत्रसाध
प्रातःकालेसंकोचनीदशीनेनदशश्राद्धेपि सर्वेदशःश्राद्धकालःकालविशेषोवेत्योत्र
ककालविशेषद्वन्तिथिवासरविभागप्रयोजनान्याचष्टेविभागश्चात्तात्तेइति॥पंच
धाविभागप्रयोजनंस्मृतिः॥स्पष्टंवाक्किं॥सायाक्तेसंगवेशीयाछारदेसंगवादधःम

नि.दि.

१५

ध्याक्रेपरतोश्रीयान्मोषवासोरवेर्गृहेऽतिरपिपंचधाविमक्तवासरोपक्रमे॥तस्मादुम
धंदिनएवाधेतेनीसाधानार्थत्वादिति॥तदाहबौधायनः॥उदयेत्पवासस्यनक्तस्या
स्तमयेतिथिः॥मध्याह्नव्यापिनीप्रात्याएकनक्तत्रतेतिथिरिति॥ज्ञातातयः॥पूर्व
ह्लोमध्याह्नोपराह्लोइति॥त्रिधातुपिंडपितृयज्ञपिंडान्वाहार्यकश्चाधायरिवमतः॥अ
नौद्विधाचतुर्धाविनागेसत्यपिपिंडपितृयज्ञप्रकारेणोत्रिधायवितः॥यथा॥पूर्वाह्लोवे
देवानामध्यदिनोमधेनुष्याणामपरह्लोःपितृणांतस्मादयराह्लोदद्यातीत्यस्यपिंडपि
तयाज्ञार्थत्वामवतदेवकृत्यायनः॥पिंडान्वाहार्यकश्चाधेक्षणीराज्ञातिशस्यते॥वास
रस्यतृतीयांशोनाति संध्यासमापतइति॥पिंडानामनुपश्चादाक्रियतेक्रियतेइतिपिंडा
न्वाहार्यकश्चाधामिति॥सौवान्यत्रदेवपितृसंबंधेनदिवसस्यदिधैवविभागघोतयति॥
वसंतोग्रीष्मोवर्षासिंहेवाक्रंतवःशरद्वेमेतश्चित्रिरस्तेपितरोयएवाप्यतेर्दमाससःदे

१५

वायोपक्षीयनैपितरोहरेवदेवारात्रिः॥पूर्वाह्नोदेवापराह्नःपितरः॥पूर्णाश्रुतिः॥एवंसति
पिंडान्वाहार्यकश्चाधव्यतिरिक्तस्तुले॥अपराह्नःपितृणांतुयापराह्लांतुयापिनी॥साप्रा
त्यापितृकार्येतुनपूर्वाह्लांतुयापिनी॥इत्यादीनियान्यपराह्लाश्चाधविधायकानितानिदि
ध्याविमक्तदिवासापराह्लाविषयाणीतिबोद्धव्यं॥अन्यथा॥आरभ्यऊतपेश्चाधविधायकानि
त्वानिद्विधाविमक्तविकुमदिरौहिणीदुधाः॥विधितोविधिमास्त्यायरोहिणंतुनलंघये
दिति॥रौहिणंतवमंसुकुर्तनलंघयेत्तनातिक्रमेत्॥रौहिणएवंसमापयेच्छादपितृयः॥
एतच्चतृतीयेविनागेपराह्लोचतुर्थेविनागेवापराह्लोर्गत्यामायोःतुपपन्नस्यात्॥तयोर्म
ध्येरौहिणस्याभावात्॥एतद्वरौहिणसमापनेएकोदिष्टविषयमितिनाशंकनीयं।
पार्वणश्चाधमपिकुतपकालेइत्यात्रह्यारीतवचने॥अतविद्याप्यमावास्याप्रतिपत्ति
श्चिनापिवापिमेकमपि विद्वद्भिर्ग्राह्यकृतपकालिकीति॥अतएवमनुस्मृदिधैवदि

नि० दि०

१६॥

तं जति॥ यथा चैवापरः पक्षः सर्वपक्षादि शिष्यते॥ तथा आह स्य पूर्वस्ति द परास्ति विशि
ष्यते॥ आमावास्या परास्ति गजछायेत्यभिधीयते॥ अस्मिन्तयेभिमायां तु सदा सोम तुषः
धीः प्रतिपद्यते॥ नुषाधिर्वनस्यतिरिति स्मृतिवचनबलात्तराजै नोक्तं॥ वनस्यतिगते
सोमेयाछाया पूर्वतो मुखी॥ गजछाया हि संप्रोक्ता पितृणां हतमक्षयं॥ मध्याह्नात् पूर्वपक्षि
मानि मुखी कर्तुं पूर्वानि मुखीति गजछायादि प्रकारा॥ यत्र दशदिवसचतुर्थे त्रिमुहूर्ते
चंद्रस्य वनस्यतिगतानि धानं॥ यथा॥ त्रिमुहूर्तं त्रिवसेत्॥ त्रिमुहूर्तं त्रिवसेत्तु त्रिमुहूर्तं
वनस्यतौ॥ तत्रुचंद्रमसः॥ कला पदरिणो दिशता प्रतिपत्तद्वनिपरं॥ अन्यथा वनस्य
तिगते सोमेयो नक्षत्रं धावने॥ तथा॥ परान्तयस्तु जति॥ यथा॥ मेषानंयस्तु कारये
दिति एवमादीनि दशमिन्ने निषेधकान्यसमं जसातिस्फ॥ कैश्चिद्विषयचतुर्थे त्रिमु
हूर्ते दिश्यादमेगीकृतवन्निःस्मृत्यंतरवचनमुदाहृतं॥ आत्मनो दिगुणछायादयो

१६

स्याद परास्ति किं॥ गजछाया हि संप्रोक्ता पितृणां हतमक्षयं॥ तदिगुणेति हिः प्र
कारमभिधीयते॥ दिगुणा ध्यामी च तद्वतिवत्॥ दिगुणादिती यकारा॥ पूर्वानि मुखी
यावत्॥ एवंच नभरक्षा जवचनेन समानार्थता नवति कृतपापिदि काजोप्यनुही
तो नवतीति वा॥ पूर्वस्ति विशिष्यते स्कंदपुराणे च॥ आवर्त्तनां तु पूर्वस्ति तद्य परास्ति
स्ततः पर इति॥ आवर्त्तनं गगतमध्यवर्त्तिनः सूर्यस्य पूर्वो नागात्पश्चिमं नागरामन
ततः कारणात् अक्रा पूर्वो नागः पूर्वस्ति॥ अपरो नागो परास्ति इति॥ समासविधौ॥
पूर्वाधराधरोत्तरमेकदेशे नैकाधिकरणपाणिनि स्मरणात्॥ शान्तपथाश्रमि
रपि॥ पूर्वस्ति वैदेवाताम परास्ति पितर इति॥ मत्स्यपुराणे॥ आक्रोमुहूर्तं विज्ञेया
दशपंच सर्वदा॥ तत्राष्टसोमुहूर्तत्रयिः सकालः कृतयस्मृत इति॥ नवमो रोहिणी॥
तथास्मिन्नेव पुराणे॥ अपरास्ति तु संप्राप्ते अभिजिज्ञोहिणो दयो यत्किंचिद्दीयते तत्र

नि०दि०

१७

तदक्षयमुरादतं॥अतिजितकृतयोष्टमोमुहूर्त्तः॥वायुपुराणे॥दिवसंस्याष्टमेभागेमंदीभव
नास्करः॥सकाजःकृतपस्तत्रपितृणांदत्तमंक्षये॥यत्रपुराणे॥शुक्लपसस्यपूर्वाह्निश्चा
दंऊयाद्विचक्षणः॥कृष्णपक्षापराह्णोत्तरोद्विणंतुनलघयेत्॥तत्रपूर्वदिनादपूर्वाह्निः
अपरंदिनादमपराह्णःइतित्रिधाविभक्तस्याक्रस्तृतीयोभागस्तस्यश्रीतौपिडपि
न्यस्तार्थत्वेनतत्प्रकारोपायात्॥तस्मान्निरग्निद्विजप्रवृत्तीनांकृतपकालिकांआमा
वास्यायांश्राद्धमितिस्थितेविचार्यते॥अमावास्याद्विविधा॥शुद्धाअसंदिग्धा॥यस्यांप्रातः
श्रद्धोदयते॥साचतुर्दशीविद्यासिनीवाली॥यस्यानदस्यांयतेसाप्रतिपदिद्विकृद्
तिअत्राहव्यासःदृष्ट्वंचंद्रासिनीवालीनष्टचंद्राकृद्मताः॥श्रुतिरपि॥यापूर्वामावास्या
सासिनीवाली॥योत्तरासाकृद्दुरितिविनायते॥तत्राशुद्धास्तियेःपरिपूर्णविविचारोना
स्ति॥विद्यायांतुविचारः॥प्रतिपदिमिश्रितापिपूर्वदिनेकालव्यापिनीचेत्यत्रजावलि

१७

पूर्वाह्निचेदमावास्यातापराह्णेनवेद्यदिहृतविद्वेवसाग्राह्यापित्रेकर्मणिसर्वदा॥अत्रा
क्षेपः॥ननुभूतविद्वाममावास्यामोहादज्ञानतोपिवा॥श्राद्धकर्मणियेकुर्युःस्तेषामायुः
प्रदीतेपेशतिवचनेनभूतविद्यायांनिषेधःउक्तः॥वेधप्रमाणंबोद्धायनेनोक्तं॥मध्याह्ना
त्यरतोयत्रचतुर्दश्यतुदश्यते॥सिनिवालीतिसाकार्यापितृकार्येतुनिःफलेति॥अत्र
पूर्वदिनादसामासिर्मध्याह्नः॥तस्मत्तमध्याह्नात्यरस्मिर्दिनादेयदिचतुर्दशीवर्तते॥त
दासिनीवालीपितृकर्मणिनिःफला॥एवंसतिदोरितोनिश्चयमवधि॥नुतविद्याप्यमावास्या
प्रतिपत्तिश्चातापिवा॥पित्रेकर्मणिविद्विप्रत्याकृतपकालिकी॥कृतमोमध्याह्नस्तस्य
ज्ञेयमध्यत्वात्॥परदिनेकृतपकालेअमावास्याअनावेग्राह्याकृतपकालिकीतिवच
नात्पूर्वासिनीवालीग्राह्याश्राद्धकर्मणि॥तत्रव्यासः॥सिनीवालीसदापित्रेहृदैर्वेतुका
र्मणि॥अपरदिनेप्रतिपदि कृतपकालव्यापिनी॥नपूर्वदिनेतदाग्राह्याकृतपका

नि.दि.

१८

लव्यापिनी॥ तत्पूर्वदिने तदाग्राह्याकृतपकालिकिति दारतवचनेन परैवाग्राह्या॥ यत्रुद
शश्रादे॥ दशचिपुणमिसंचपितुः सावसरकृतं हितं॥ पूर्वविदामकुवणिो नरकं प्रतिपद्य
तइति॥ नारदीयपुराणे पूर्वविदत्वमभिहितं॥ तनुदिवसपूर्वविदिमात्रव्यापिन्यातिथौ वे
दितव्यं॥ पूर्वविदामात्रे अतिप्रसंगः॥ अतएव स्मृत्यंतरतः॥ मध्याह्नव्यापिनीयातुतिथि
पूर्वापरापिवा॥ तदहकमकुवीतहासवृद्धीनकारणं॥ मध्याह्नकृतपः सस्याह्नो मध्यत
त्वा॥ विधिवसहस्रैः कालव्यापिर्बलीयसीति वचनत्वात्॥ पराएव चेकृतपकालव्या
पिनी परैवेति सिद्धं॥ यदादिनक्षयेपि कृतपकालव्यापिनी अमावास्यात्॥ तदातिथिक्षये
वसितिवालिग्राह्या॥ तिथेर्वदोपराकृद्ः कार्या॥ तिथेः साम्येपि सर्वैः कृद्ः कार्याः॥ तदुक्तं
प्रचेतसा॥ सितिवालीकृद्ः श्रैवकृत्यक्रेयाद्वकर्मणि॥ स्यातांते यदि मध्याह्ने श्राद्धादि
स्यात्कथं तदा॥ तिथिः क्षये सितिवालीतिथिर्वदो कृद्ः स्मृता॥ साम्येपि च कृद्ः कर्तव्याव

१८

दंगवेदिमिरिति॥ तिथिक्षये सितिवालीति॥ यदादिनक्षये कृतपे अमावास्या भवति॥ तदा
दिनक्षये पूर्वसितिवाली कार्या॥ एतच्च कृद्ः श्राद्धविधानं चतुदश्यादिन पूर्वमिवावो
दशस्याप्रवृत्तौ वेदितव्यं॥ पूर्वभागे दशप्रवृत्तौ तु दशचिपौ णमिसंचेत्यस्य वचनस्य वि
यइति॥ तिथिक्षये हि सास्यात्पूर्वकालिकीति वचनात्॥ यदा तु तिथिर्वदिर्भवति॥ तदा॥
तिथिर्वदो कृद्ः स्मृता परेत्यर्थः॥ स्वर्दयेपि रौप्याविति वचनात्॥ तथा॥ मासवृद्धौ यथो
पूर्वमासस्यानुमलिस्तु च॥ तिथिर्वदो तथा पूर्वीतिथिः श्रोक्ता मलिस्तु च॥ इति तद्वत वि
षयं वेदितव्यं॥ साम्येति च कृद्ः कर्तव्येति॥ कथं समाता॥ यदा कृतपो ह्यमारम्य सितिवालि
प्रवृत्ता॥ कृद्ः श्रुतपपयंति प्रवृत्ता तदा कृद्ः कामेव श्राद्धं॥ स्वर्दयेपि रौप्याविति व
चनात् श्राद्धारं मेकृतपे अमावास्या लानाश्च॥ एवं मनंतं नैवेदि॥ एतच्च तिरग्निदि
नस्त्रीशूद्रविषयेऽतदुक्तं॥ जावालिना॥ पूर्वदिने चेदमावास्या नापराह्णे भवेद्यदि॥

नि.दि.

१९

प्रतिपद्यिकर्तव्यं श्राद्धं श्राद्धविदो विदुः॥ कालादत्रेवालिबचनेन॥ अमावास्याया आ-
भावेऽपि प्रतिपदः कालत्वेन विधानात्॥ कृतपेउयक्रांतस्य प्रतिपदो मे सा मा सा विधि-
रपिनदोष इति विख्यातं॥ गालोक्षिः॥ सिनीवलीदिनौ कार्यामात्रिकैः पितृकर्म-
भिः॥ स्त्रीभिः शूद्रैः कुरुः कार्यातिर्याचानप्रिकौदिनैः॥ जावलीरपि॥ अपराह्णं दयव्या-
पिपदि दत्तं सिधिक्षये॥ आहिताग्नेः सिनीवलीनिरग्रादेः कुरु मता॥ अह्णः अपरोक्ष-
गः अपराह्णः॥ आदिशब्देन स्त्रीशूद्राणामुपसंग्रहः॥ इति दिनद्वये कृतयव्यापित्या-
निर्णयः॥ यदा तु तिथिक्षयवशात् तदिनद्वये कृतपे अमावास्या न लभ्यते॥ तदा सिनीवली-
सर्वैरेव ग्राह्या॥ तिथिक्षये सिनीवलीति वचनादिभिः॥ यत्रुक्ते श्रितदि वसस्यात्रिधा वि-
भागपक्षापराह्णे॥ अमावास्यादिश्राद्धनिर्णीते॥ तत्रेषां पूर्वह्णे च दमावास्या नापरा-
ह्णे न वेद्यादि॥ न्तविद्वेदसाग्राह्यापि त्रेकर्मणि सर्वदा॥ तथा अपराह्णः पितृणां

१९

तुया पराह्णा तुया मिनी सा ग्राह्या पितृकार्ये तु न पूर्वाह्णानुया मिनी॥ इत्यादि वचनेषु
पूर्वाह्णा पराह्णयोरेतवर्तिना मध्याह्णकालेनां तर्हितयोः परस्परसंबन्धः कथं स्यात्
कलस्य व्यापित्वात् संबन्ध इति॥ चेन्न हि विचारापदत्तौ जजंजलिः पंचधा विभागो तु
प्रातः संगवः मध्याह्णः अपराह्णः सायाह्ण इति पूर्वह्णशब्देनास्ति॥ विधा विभागो तु॥
पृथोवाक्यत्र गोपतिगौमिः कासेन तपति क्षणो॥ सकालः कृतपस्तत्र पितृणां हस्त-
मक्षये॥ तथा॥ अपराह्णे तु संग्रातेः निजिद्रोहिणो दये॥ यन्किंचिदियते तत्र तदक्ष-
यमुदाहृतं॥ तथा मुक्तपक्षेऽप्यपूर्वाह्णे श्राद्धं कुर्यादिच्छेदः॥ रुद्रमपक्षे पराह्णे तुर्ये-
दिणो न लभ्येत॥ इत्यादि स्मृतिपुराणं वचनान्युपपन्नानि मेवेति॥ तस्माच्छ्राद्ध-
धा विभाग एते हि णो न लभ्ये वसाधियानिति॥ ननु पूर्वाह्णे देविकं श्राद्धं पराह्णे तु या-
वंधा॥ एकोदिष्टं तु मध्याह्णे प्रातर्हर्दि निमित्तकमिति त्रिधा विभागपरं न॥ श्राद्धं

ति. रि.

२०

विशेषेण कालविशेषो निधीयते॥ मध्याह्नदधधसतो नागः पूर्वाह्ना॥ तस्मादुन्नरो यरो
हू॥ मध्याह्नः कृतयो मुहूर्तः॥ तस्या क्रोमध्वत्वात्॥ तदुक्तं॥ सप्तमात्यरतो यस्तु न व
मादधरस्तय॥ उन्नयोरपिमध्यस्तः कृतयः सो निधीयते॥ इति तस्यैव मध्यतोक्तेः॥ त
स्मिन्नेव आक्षरं मविधानाद्बगौतमः॥ प्रारभ्य कृतये आक्षरं मदिरोहिणा दुधा विधि
तो विधिमास्त्यारोहिणा तु न जंघयेत इति॥ रोहिणो नवमा मुहूर्तः अत एको दिष्टपा
वर्णं मपि च आक्षरं कृतये प्रारभ्य रोहिणो समापनीय॥ रोहिणो तिक्रमे दोषस्तु ते नैवो
क्तः॥ रोहिणां जंघयेयस्तु तानादस्तानतोपि वा॥ आसुरंतं वेष्ट्वा क्षपितृणां नो यतिष्ठ
ति॥ अत एव॥ कदाचिद्देवा पराधात्मानुष्यादा पराधाद् रोहिणी तिक्रमे सति तत्कनित
दोषा पात्रां कानि दृष्ट्यर्थमायस्तं वचनमुक्त्वा पयन्ते॥ यथा॥ कृतया दिमुहूर्तश्चि
त्यदा चरति मास्करः॥ सकल कृतयस्तत्र पितृणां दत्तमक्षयमिति॥ कृतयो रोहिणी

२०

विरंचति त्रयः॥ यत्रुके श्रितः॥ त्रिमुहूर्तपिकत्रव्या पूर्वदिशानुब्रूचैः॥ ऊरुरध्वमु
निःकारयिष्येष्टं सामगातिमिरिति॥ एतत्तद्वारीत वनमत्वा पद्यते॥ इदं वचनं वेदम्
लन संभवति वैति वेदो हि द्विजांति साधारणं धर्मं विदधाति॥ इदं हि वचनं ब्रूच
द्वदो कालविशेषं विधत्ते॥ ब्रूवादेः साग्निकचतिरग्निकत्वं कृतयो विशेषः सोपि न श्र
यते॥ किंच यथेष्टं सामगातिमिरित्येतत्प्रमाणं यदि स्यात्॥ कथं तर्हि छंदोगपरिशि
ष्टादिकं॥ पिंडपितृयज्ञमत्वादायादिकं च छंदोगमुख्यान् प्रतिव्यवस्थितं विधत्ते॥
अतः इदं कृतयकालादे विधाय कामिः स्मृतिनिर्विकृष्टमना द्रवणीयं॥ इति॥ एवं
मनंतं न द्वेपि प्रतिपादितं॥ इति निरग्निकामावास्या नियमि॥ अथ पौर्णमासी आ
नियमिः॥ अमावास्या आश्विनिर्णयवत्॥ पौर्णमासी आश्विनिर्णयः॥ पौर्णमासी पु
न्याश्वकरणे होषमाह पितामहाः॥ अमावास्या अतीपातयोर्णमाश्वका मुच॥ विद्व

नि० दि०

२१

नृषु मऊवणिः प्राग्मय त्रीयते तु स॥ गार्ग्यः॥ पौर्णमासीषु यच्छ्राद्धं यच्च दानं यथा वि-
धिः॥ उपवासादिकं मय्य तदनेन फलं स्मृतं॥ पौर्णमासीषु सर्वसु निषिद्धं पिंडपात-
नं॥ वर्जयित्वा प्रौष्ठपदोपयादवस्तिथौ वसेति॥ चित्रानक्षत्रयुक्ता चैत्री॥ विशाखा
पुक्ता वैशाखी॥ एवं स्वस्व नक्षत्रयुक्ताः सर्वाः पुण्यतमा इति॥ सामिकानां पुनरपरा-
ह्णं पिंडपितृयज्ञानंतरं दत्तं श्राद्धं स्पृष्टं विहितं तत्तद्विषयो दर्शनिर्णयः पृथक् प्रस्तु-
यत इति॥ सामिकविषये मतु॥ पितृपिंडितुनिर्वर्त्य विप्रः श्रद्धं स ये प्रिमात्॥ पिंडा-
न्वाहायिकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुसामिकं॥ अन्नकैश्चित्पितृयज्ञं तत्रावेन पितृतर्पणं
व्याचक्षणा मन्त्रपुराणं वचनमुद्धरति॥ यथा॥ पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य तर्पणं स्वर्गं तु यो-
प्रिमात्॥ पिंडान्वाहायिकं कुर्यात् श्राद्धं मिदुक्षये सति॥ सर्वो हि स्नानं तर्पणं च कृत्वा
श्राद्धं मारुते॥ तस्यां सामिनि रम्यो रविरोषात्मा तेषो प्रिमानि स्यं न च किं॥ तर्पणस्य दे-

२१

वर्षिपितृमनुष्यसाधारण्यादासाधारणं पिंडपितृयज्ञं तत्रापदेनैति पुन्यते॥ तर्पणस्य पि-
डरूपत्वाभावात् पिंडान्वाहायिकं व्युत्पत्तिरपि न घटते॥ पिंडानामनुपश्रवादा हि ये क्रि-
यते इति॥ अतोऽस्य वचनस्यानर्थक्यं तन्नियामदायसांतर्भूतं देवयज्ञस्ततस्तत्तत्तरे-
पितृभ्यः स्वधानमस्ति दक्षिणतः॥ एवं पारस्कारादिगृह्यविहितं पितृयज्ञं निर्वर्त्य
पिंडान्वाहायिकं श्राद्धं कुर्यादित्यर्थः॥ अयमेव पितृयज्ञस्तर्पणं स्वर्गं॥ उक्तं च मन्त्र-
पुराणे॥ जपो हुतो हुतो हामः प्रहुतो नोति को वलिः॥ ब्राह्म्यं तु तद्विज्ञाये शुभ्राग्नि-
तर्पितं तर्पणं॥ अनेन मन्त्रवचनेन॥ प्राग्पितृयज्ञादग्निमतो वैश्वदेवा स्वर्गं मदायता-
नुष्ठीनं विधीयते॥ न विष्यत्युराणे स्पृष्टं मेतदुयदि श्रूयते॥ मासांते कर्मनिर्वर्त्य वैश्वदे-
वं तु सामिकः॥ पिंडयज्ञं ततः कुर्यात्तितोन्वाहायिकं बुधं॥ इति पिंडपितृयज्ञः॥ पितृय-
ज्ञं तत्रावेनोच्यते॥ शोखायन॥ पिंडपितृयज्ञोपराह्णं मावास्याया एवं पितृयज्ञं तु निर्व-

नि० हि०

२२

त्येति नन्का प्रयादेशाश्रवणवाजसिडपितृयज्ञस्यापि डान्वाहार्यकस्य चैकस्मिन्दिने सि
देपिविरोधोदरपते॥ यथा॥ यदा मासा प्रतिपन्नधिर्मध्याह्नादुपरि आमावास्या च दिन
इयेष्य पराह्णव्यापिन्यांति यि क्षये सिना जीति॥ सिनीवाजी द्विजैः कायसिग्निर्कैः पितृक
मणीत्यादिना द्वयोः पिंडपितृयज्ञश्चाद्वयोरैकत्र प्राप्तेपि॥ आपस्तंबवचनकात्याय
नवचनाभ्यां विरुद्धमिव प्रतिनातियदहं श्रद्धमसेन पश्यंति तदहं पिंडपितृयज्ञं कुर्या
दित्यापस्तंबवचनेन चंद्रादशनि एव पिंडपितृयज्ञो विहितः॥ काना यनोपि॥ अमा
वास्यामापाराह्णे पिंडपितृयज्ञश्चांद्रादशनि इति॥ चतुर्दशीयज्ञमुरुर्त्तत्रियादवा
कममाप्यते तत्र चंद्रादशनि तस्य वतीति प्रसिद्धं न्योतिः शास्त्रे॥ अतो मुरुर्त्तत्रियाधि
कायां चतुर्दशी चंद्रादशनि सति आपस्तंबवचनेन चंद्रादशनि विहितस्य पिंडपितृय
ज्ञस्य सति चंद्रादशनि विहितस्य पिंडपितृयज्ञस्य सति चंद्रादशनि निषोधादुक्तम्॥

२३

पिंडपितृयज्ञः परे ह्युक्तं क्रियते॥ पितृयज्ञं तु निर्वर्त्तयिष्यः श्रद्धाक्षयेऽग्निमानित्य
नेन विहितं पिंडान्वाहार्यकं आहंतु मुख्यस्य पिंडपितृयज्ञस्य सिनिवाल्यां वाधदृश
नात् मुख्यार्थवाधेनो न्यायो लक्ष्यते इत्यनेन लक्षणायितर्पणारब्धं पितृयज्ञमाग्नि
त्युक्तं तपकालिकायां सिनीवालीसाग्निना क्रियते आह मिति॥ एवं चिन्तयिष्यामि
यो द्वयोः कर्मणोरैकतिथिविधानविधि स्यापिंडान्वाहार्यकस्याप्यश्रुत्यत्वालक्षण
दोषपरिजिह्वायार्थं च परिशिष्टकार आपस्तंबादिस्त्राये व्याचष्टे॥ यदुक्तं यदहं
स्त्वदशनि नैति चंद्रमाः॥ तस्मात्तयापेक्षया ते यं क्षीणो राज्ञी वा स्यते इति सूत्रेण यदहं
क्तं यदहं श्रद्धमसेन पश्यंतीति तस्मात्तया निप्रायेण अदशनि नक्षयो मिमेतः॥ यदे
हं श्रद्धमसेन पश्यंतीति तस्मिन्नुदति पिंडपितृयज्ञ इति सूत्राये व्याख्यातः॥ चंद्रक्षय
कालस्तु॥ अष्टमेश्चतुर्दशी क्षीणो भवति॥ अमावास्याष्टमे मार्गे ततः किल भवे

नि० दि०

२३

दणु॥ इति प्रातश्चंद्रमसि दष्टेष्वापराह्णे क्षयातिशयेन॥ दारीतोप्याह॥ यस्यां संध्यागतेः
सोमो मृणाल इव द्रव्यते॥ अपराह्णः स यस्तस्यापिंडानां करेण ध्रुवं॥ पिंडानां पितृय
तविहिताती पिंडानां विधायकत्वेनैव वाक्यस्यार्थवित्ताभवति॥ पिंडपितृयत्तरहित
स्य ऊतयकालिकयाममावास्यायां नित्यत्वात्॥ श्रुतिरपि॥ एष वै सोमो राजा देवानाम
नयश्चंद्रमाः सरा तो रात्रिं क्षीयते तस्मिन् क्षीणे ददाति॥ स एवापराह्णे ददाति॥ पू
र्वान्नो वै देवानां मध्यं दिनो मनुष्याणामपराह्णे पितॄणां तस्मादपराह्णे ददाति अस्य
श्रुतिश्च यस्य विहितस्य पिंडपितृयत्तस्य चंद्रक्षये प्रतिपादनादेतदुक्तं भवति॥ प्रा
तश्चंद्रदशति सति अपराह्णे सदा चंद्रः क्षीयते तदा पिंडपितृयत्तः कर्तव्य इति॥ कात्या
यनोपि॥ पिंडान्वाहार्यकं श्रीक्षीणे राजनिशस्यते॥ वासरस्य तुरीये शोनातिसंध्या
समाया॥ इति॥ आत्रपिंडान्वाहार्यकमित्यन्वर्थमिति ध्यानं॥ पिंडपितृयत्तो ह्येकाल

२३

विशिष्टं श्राद्धं विधीयते॥ तच्च क्षीणे चंद्रे प्रशस्तमिति॥ एभिर्वचनैः चंद्रदशति एव पि
ंडपितृयत्तो विधीयते॥ तस्माच्चंद्रदशति निमित्तो नोत्कर्षः पिंडपितृयत्तस्येति॥ कात्या
यनेन पितृयत्तो दशंगमित्युक्तं॥ कथं यो ध्यायते नाफररीकृतं॥ पूर्वैरेव दश
श्राद्धात्पिंडपितृयत्तो न यश्चादिति॥ जैमने मतेऽनगत्वे पिदशसि वरीका॥ तत्र ह्यम
पराश्रुतिदशया तं॥ पूर्वैश्च पितृन्यो यत्तं निःक्रीणीय प्रातर्देवेभ्यः प्रतनुत इति आ
नयाश्रुत्यैवोत्कर्षशकानि रस्ता॥ तदेवैव पूर्वैभ्यः पिंडपितृयत्त उत्तरे ध्रुवदशीष्टिरिति च
निर्णीतं॥ अन्वाधानं पिंडपिंडपितृयत्तं दशे श्राद्धं चैकदिनं उत्कृतं॥ कालादशे त्रि
ण्येक वासरे कुर्यादिति प्राहुर्महर्षय इति॥ कारिकायां॥ श्राद्धस्यात्पिंडपितृयत्तो
ते पिंडान्वाहार्यसंज्ञकं॥ पित्रादिभ्यस्तथा माता महादिभ्यः सधर्मकं॥ तथा॥ श्राद्धा
त्पूर्वः पिंडयत्तः श्रौतत्वादेककालिकः॥ आनाहिताग्नेः प्राप्तिश्च तस्य श्रातादिदेशत

नि०दि०

२४

तइति॥तथा॥अमायानित्यहोमांतेदेवतानोपरिग्रहः॥प्रातःसंकल्प्यवपतंपुसःस्ता
तौतुदंपती॥इतादीत्वक्षिपितान्पृथक्पाकासमर्थनात्॥पितृयज्ञविधिःश्रुत्यामुक्तः
श्राद्धविधिःस्मृतौ॥आपराह्णेपिंडयज्ञात्परंश्राद्धंतुदात्रिकं॥प्रातश्चंद्रदशतिसत्य
पराह्णेक्षयाभिप्रायेणयज्ञपाश्वेप्याह॥अर्धचतुर्दशीयत्रपरोपंचदशीनवेत्॥च
तुर्दश्यवसानेतुपितृयज्ञंतुकारयेत्॥कारयेदितिपिंडपितृयज्ञस्याध्वर्युकंतकत्व
शाखानिप्रायेणापिच्यत्यय॥स्वयंकर्तृत्वेस्वार्थेपिजितिकल्पते॥अस्तमयपुर्ण
तायामपिचतुर्दश्यापिंडान्वाहायकेश्राद्धविधायते॥यदिद्वितीयेहनिअमावास्या
याःक्षयोभवति॥तदुक्तं॥यदाचतुर्दश्या॥वासरस्यतुरीयेरोतदेवचंद्रस्यशीण
त्वात्॥वासरस्यतुरीयेराइतिकालायायनवचनाद्वा॥स्मृत्यंतरं॥चतुर्दश्याचतुर्यो
मेअमायत्रनदृश्यते॥श्रौततेप्रतियद्यत्रनृतेकव्यादिकीक्रियेति॥एतानिचतु

२४

दश्यापिंडपितृयज्ञपिंडान्वाहायकेश्राद्धविधायकानिवाक्यानितुवृश्चिकसंक्रांत्या
दौदितमातात्यन्तेआमावास्यायाःप्रतिपदश्चात्यंतक्षयवत्तत्प्रतिपदियागका
लाभावेवेदितव्याति॥प्रतिपदियागकालसज्ञावेतुचतुर्दश्यामग्न्याधानादीनांनि
षेधउक्तः॥तत्रस्मृतिवचनं॥नृतेहनिचतुर्दश्याममांऊर्वतियेद्विजा॥विहारंपितृय
ज्ञंचतसर्वनिःफलंनवेत्॥विहारंऊर्दश्या॥द्वितीहनिप्रागकालेसतिचतुर्दश्याम
त्याधानादेर्नषिद्धत्वात्॥प्रागकालप्रमाणंवृद्धशातातपःआहे॥पूर्वणेयश्चतुर्थे
आध्याःप्रतिपदरूपः॥प्रागकालःसविज्ञेयःप्रातर्पुक्रोमनीषिन्निरिति॥तथा॥यज्ञपा
श्वेपि॥पंचदश्याःपरःपादःत्रयक्षादेःप्रथमास्त्रय॥कालःपार्वणप्रागेस्यादन्यथा
तुष्टानविधत्ते॥इत्यादिवाक्यैर्विहितस्यप्रागकालस्यप्रतिपदिसज्ञाविनृतेहनीति
वाक्यंचतुर्दश्यानिषेधकः॥प्रतिपदियागकालेनिषेधकानावात्॥अन्यथापिर्व

नि० दि०

२५

वचनैर्विरोधस्यात्॥ तस्मात्साग्निनायागकालं पयलोचनपादिवसन्निधाविभागाप
राक्तेऽमावास्यायांचतुर्दशीपिंडपितृयज्ञः कर्तव्य इति सिद्धं पितृविषये द्विधा विभा
गोनास्तीति न संतव्यं॥ पिंडपितृयज्ञो द्विधा विभाग इत्यत्र वचनानि॥ पर्वसंधिकालमे
देन व्यवस्थामाह॥ जौगाक्षिः॥ अपराह्णे यवासायं यदि पक्वसमाप्यते॥ उपोष्यतस्मि
न ह तिष्ठो न्नुते याग इष्यत इति॥ अपराह्णे दिवसस्योत्तरार्धे यदि पर्वसमाप्तिः॥ तदा
द्वितीये ह नियागकालसंज्ञा वे सति तस्मिन् उपोष्यत्वा धातादि व्रतं कृत्वा श्वो न्नुते परे ह
नियागः॥ अपराह्णे त्रिदिवसस्य द्वितीयां॥ यो भागो न तृता यो नापि पंचधा विभक्त्यच
तुर्यो भागः॥ अतएव त्रिदिवसं चतुर्दशीं यत्र परं पंचदशीत्यत्र वाक्पितृयज्ञकालविधौ द्विधा
विभागस्य गृहीतत्वात् मुख्यश्चायमपराह्णशब्दार्थः॥ अक्रः अपरो भागो अपराह्णः
पूर्वापरधरे तत्रैति समासः॥ तथा॥ पिंडाय ते दिवस द्विधा विभागे पराह्णकारि

२५

का॥ पंचदशी प्रतिपच्च समेते एकादिने महति यदि मतस्मिन् पंचदशी व्रतते रुपवा
संः पंचदशी क्रियते यदि यागकालः॥ समेते मिलिते इत्यर्थः॥ पंचदशी मृदुतीदिनो
नोत्तरभागे पिंडपितृयज्ञकारणं समधीतस्मिन्दिने॥ तदा भ्रंशतरे वा पराह्णिकी
त्रिघटिका यदा प्रकृते दंष्ट्रिणीर्णमासयो रुपावासो व्रतमिति॥ एतद्विती यदि ते याग
कालसंज्ञा वे वेदितव्यं॥ पंचदशी क्रियते यदि क्षीयते तदा तस्मिन् न ह नियागः॥ अर्था
त्युर्वेकव्रतं॥ तथा गोमिलः॥ आवर्त्तनात्परः संधिर्दिनस्मिन्नुपक्रमः॥ परे ह्कारिष्टे
रित्येष पर्वद्वयविनिर्णय इति॥ आवर्त्तनं मध्याह्नः॥ तस्मात्परतः पर्वप्रतिपदे संधि
स्तदा तस्मिन् व्रतं॥ परे ह्कारिष्टे इति॥ वरमित्यादि बुद्ध्या वचनानां पयो जेव
ने यावत्तयागयोः पूर्वेत्तरदिनसंबंधत्वेन परदिने च पंचदशने सत्यसति वा यागः॥ प
रे ह्कारिष्टे च दण्डादिकमिति॥ स्मृत्यर्थस्तारेष्वेवमुक्तः॥ अमावास्यायांचतुर्दशी अपराह्णादि

६ नि. दि.

२६

पर्वसंधौ सति परे ह निदृष्टं चेदपि यागः कार्य इति ॥ अमावास्य पूर्णिमा च पर्वत्रा वे नोच्यते त
पाचकृतिः ॥ अर्धमास पर्वदेवान् स्मिन्ग्रीणंतीति एवं पितृयज्ञादो द्विधा विना गो यकृत् ॥
इति साग्रिक स्यामावास्यामावास्यानिर्णयः ॥ कृते च लद्धि वेदेन ग्रंथे निर्णयदीपके ॥ निरग्रा
देश्व साग्रीमा नोमावास्या विनिर्णयः ॥ अथ याग कालनिर्णयः ॥ दशैषोणस्य मास्या च हि
ताश्वानाहिताश्वोः संधौ यजेतेति वाक्येन विहितस्य प्रथियागस्य पर्व प्रतिप्रसंधिनिबंध
नत्वा संधेरति सूक्ष्मात्वात् तत्र यागा तु पपत्तेरुज्जयतः ॥ समीपलक्षणायां कालनिश्चयमा
ह याज्ञवल्क्यः ॥ पंचदश्याः पादः पक्षादेः प्रथमास्त्रयः ॥ याग कालः स विज्ञेयः प्रातः को
मतीषिभिः ॥ एवं पर्वचतुर्ग्रीवादिप्रतिपदं रात्रयं यावद्घातकालः संप्रातः कालीनोऽग्न
हीतव्यः ॥ प्रातर्पत्रैत पन्महा दृक्षाग्राणि सूर्यप्रातयतिसहोमकालः स्वस्त्ययनतम इति
स्मृतः ॥ उदित आदित्ये योणमासतत्र प्रकृ मेत्या गु दयादारभ्य मावा स्यमित्यापस्त

२६

ब ॥ यदा मध्याह्नात् पूर्वमध्याह्ने वा पर्वप्रतिपदोः संधिस्तदा संधिदिने यागः पूर्वैरनु
धाने ॥ तदा ह लौगक्षिः ॥ पूर्वैरनु मध्याह्ने यदि पूर्वसमाप्यते ॥ उपोष्य तत्र पूर्वैरनु
दहयाग इष्यते ॥ गोमित्रे ॥ पर्वप्रतिपदोः संधिरवगावर्त्तनाद्भवेत् ॥ तस्मिन् न ह नियष्ट
व्य पूर्वैरनुः स्यादुपक्रमः ॥ तथा ॥ आवर्त्तने यदा संधिः पर्वप्रतिपदोर्भवेत् ॥ तदा याग
इष्येत परतश्चेत्यरेह नि ॥ आवर्त्तनमध्याह्ने ॥ आवर्त्तनाद्ध्वं पूर्वसंधौ परेह नीति याग
काले सति ति वेदितव्यः ॥ संग्रहेऽपि ॥ पूर्वैरनु वाथ मध्याह्ने पर्वसंधि यदा भवेत् ॥ तत्रोपो
ष्यसिनीवाजश्वानदृष्टारलक्षणं ति चेद्रमिति शेषः ॥ एतानि वचनाति यदा मध्याह्ना
त् पूर्वमध्याह्ने वा पर्वप्रतिपदसंधौ संधिदिनयोगविधायकानि ॥ अथा यदा मध्याह्नाद्
ध्वंसि यं काले वा पर्वसमाप्तिस्तदा संधिदिवसे न्वाधाय परे दहयागि ॥ तदहलौगक्षि ॥
अपरैरनु वासां यं यदि पर्वसमाप्यते ॥ उपोष्य तस्मिन् न हि निश्चो नूते याग इष्यते ॥ सं

ति० दि०

२९

ग्रहेषु॥ अपराक्षयायां वापर्वसंधिर्न विद्यति॥ उपोष्यात्तु कुरुस्तत्र यदहनेति लक्षणं
चंद्रानेत्यर्थः॥ गृह्यकारिका॥ पंचदशी प्रतिपद्यमेते एकदिने मृदुतीयदितस्मिन्
पंचदशी प्रकृते रूपवासः॥ पंचदशी हीमते यदि यागः॥ गोमिज॥ आवर्तनात्परः संधे
र्यदितस्मिन्नुपक्रमः॥ परे धरिष्ठिरित्येष पंचदिवसीत्यर्थः॥ इति एता निबचनात्पर
ह्युपर्वसंधौ परदिने यागविधायकान्यपि यागकालसंज्ञावेवेदितव्यानि॥ आन्यथा स
ंधिदिने एव याग इति॥ असंनिषिः पूर्णिमा मावास्यायोः साधारणः॥ अमाया तु याग
कालानुपाक्षेपि पर्वततीयैश्चोपियागो न वेदिति॥ तत्र युक्तिः॥ वृश्चिकसंक्रांतौ दिनमात्र
व्युत्पत्तिसति यदातिथेः क्षयो न व नितदा द्वितीये ह नि प्रतिपत्तया शीघ्रा वा चतुर्थी त्रिंश
निदाश्च वणाच्च यदा चतुर्दशी यामतुरीयमित्यादि वचनैः पिंड पितृयज्ञादिकं कर्म चतु
र्दश्यामुपदिश्यते॥ तत्रापि जीव्यद्वितीयदिवसे पूर्वधुः पितृभ्यो यज्ञं निःक्रीणीय प्रातः

२९

देवैः प्रतश्च नयाक्रमपरया श्रुत्यार्थत्वात् पर्वततीयांशो यागः स्यादिति सिद्धं॥ इ
यास्तु विशेषः॥ प्रतिपद्यप्रविष्टायां ब्राह्मणतर्पणं न कर्तव्यं॥ प्रतिपद्यप्रविष्टायां यदि
त्वष्टिः समाप्यते॥ पुनः प्रणीय कृच्छ्रेष्टिः कर्तव्या यागवित्रमैरिति गार्ग्यवचनात्॥ यत्रुपच
मीयत्रसंपूर्णा द्वितीया क्षयगामिनी॥ चरु रिष्टिरमा वा स्यात्स्ते कव्यादिकी क्रिया अमा
वास्या प्रवृत्तीनां तिथिनामतु स्मृते क्षये षट्षट्टिकाक्षये पंचमी संपूर्णा निवतिथिश्च
ये प्रतिपदि च द्वादशति नवती॥ तथा सति स्ते कव्यादिकी क्रिया विदधातोऽप्यवचनस्य
प्रतिपदि च द्वादशति नवती प्रतिपत्तयैः निमित्तो यागो न कार्य इति तात्पर्यं॥ एतदुपजी
व्यचंद्रदशति पाम निषेधकानि मुनिवचना निप्रवर्तन्ति॥ यजनीये क्रिसो मेधे दारुण्य
दिशि दृष्टाते॥ अन्वाधानं चतुर्दश्याममायां यु यजेत्तदा॥ तथा॥ आदित्ये स्तमिते चंद्रः प्र
क्षीण उदिमान् ददा॥ प्रतिपद्यप्रतिपत्तीः स्यात् पंचदश्यां यजेत्तदा॥ वृद्धवसिष्ठः॥ इदं न

नि०दि०

२६

रुतेहविषिपुरस्तादुदितेविधौ॥यद्वैगुण्यंरुतेतस्मिन्मन्त्रादिनिहतप्रवेत्ता॥स्मृत्यंतरः॥
वर्द्धमानासमावास्यांलभेदेदपरैरुनि॥यामांस्त्रीनधिकान्यापिपितृयत्नस्तान्नवेत्ता॥त
तस्तस्यांसप्तम्ययेतस्मीन॥वृद्धोचंद्रदरनिनसंभवति॥तथा॥पार्वणोत्रोत्तरीयेपिका
यातिष्ठिदिजोत्तमेः॥द्वितीयासदितंयस्मादुषयेत्याश्वाजायनाः॥अवगिस्तमयाघ्न
द्वितीयानुप्रदृश्यते॥तत्रयागंनकुवातविश्वेदेवाःपरादुत्तरा॥अत्रवचनद्वयेद्वितीया
मात्रेतिप्रसंगादस्तमयेन्निमुहूर्त्तव्यापिन्याद्वितीयामाश्वदरनियोगनिषेधलक्ष
णादयान्निषेधेप्रतिपिपुनर्द्वितीयानिषेधेःस्त्रिमहूर्त्तधिकव्यापिद्वितीयाविशेषे।व
र्षितेष्टे॥अवगिस्तमयास्मायाक्रात्स्वर्ग्यतेनस्तचितोद्वितीयाविशेषोवृद्धरातातये
नोक्तः॥त्रिमहूर्त्तद्वितीयाचेत्प्रतिपद्यापराह्निका॥अन्वाधानंचतुर्दश्यांतरतःसोमद
रनादिति॥अपराह्णचतुर्थःस्त्रिमहूर्त्तः॥तत्रनवापराह्णिकीतिकालादरेव्यारब्ध

२६

ते॥कार्तिकेयुक्कप्रतिपन्तिर्गयेनिर्णयामृतैप्यंगारुतेप्रतिपदिषण्णहूर्त्तव्यापिनीद्वि
तीयाआपराह्णिकीतिव्याख्याते॥एवंप्रतिपदिषण्णहूर्त्तयांयांचंद्रदरनियोगनिषेध
इतिप्राप्तं॥एतानिसर्वाणिक्वचनानिप्रतिपदियागनिषेधकानि॥यवर्त्ततीयांशोयाग
विधायकानितानिक्षयपक्षेवकल्प्यंते॥प्रतिपदिसोमदरनिस्कारणस्यक्षमएवसं
ज्ञावात्॥तिथिद्वंद्वौतु॥क्षयगायांतिभिःपूर्वादिदिगायांपरास्मृता॥तथार्ववर्दिपौषरो
पूज्यावित्यादिता॥अपराह्णसंधिरास्त्रबलाच्चप्रतिपदिसोमदरनिपिप्रातःप्रतिप
तीयांशोलभ्यमानेयागइतिसर्वसमेता॥अथाप्येतद्वचनंजोतंप्रतिपदिसोमदरनिया
गनिषेधकं॥तथाप्यपराह्णसंधिरास्त्रविधानान्ययानुपत्याप्रतिपदिसोमदरनिस
नियामानुष्ठानंवैकल्पिकंरुद्व्यं॥यदिहिप्रातःपवर्त्ततीयांशोलभ्यमानेसोमदरनि
मात्रेणदरनियागःप्रतिषिध्यते॥तदायजनीयेहिसोमश्चेद्वरुण्यादिशिदृश्यते॥तत्र

नि० दि०

२९

व्याहृतिनिहेमोदंडं दंडं दंडादिजातये इति कात्यायनवचनमसंगतं स्यात् ॥ कथं प्रतिपदि
चंद्रदशतिमयेन चतुर्दश्यामन्वाधानं कृत्वा पंचदश्यायां गेहते प्रतिपदियजनीये
क्षिप्तो मन्वेदिच्छमानमसंगतं ॥ तस्याहो यजनीयत्वात्वात् ॥ यागस्तु पूर्वदिक् सेह
त इति ॥ अस्तत्र प्रतिपदियागा नावे व्याहृता होमा एव संगतं ॥ सोमदशतिन तु याहि
कयागप्रतिषेधे अन्यप गम्यमाते पक्षे चंद्रदशतिमति होमादि सदितो यागो विधे
यते ॥ तदेव च न मर्थवन्ता त्वर्थे लनंत नंदे पि चंद्रदशतिपियागो विकल्पेनाश्रित इ
ति ॥ चंद्रदशने पाक्षिकयागा तु घाने पि पर्वतिनीयां त्रो आर्थिकः कालः ॥ प्रतिपत्त
यां त्रो वाचनिकः काल इति ॥ पर्वणो यश्चतुर्थे त्रिदशने न इदमत्र रदस्यात्रि मूलत्वादि
तायां चेदित्यनेन दृष्टाता तपोक्तेन षट्मुहूर्तद्वितीया व्याप्तौ याग निषेध उक्तः ॥ सा
यं षण्मुहूर्तन्यूनकाल व्यापित्वा द्वितीयायां चंद्रदशतिमति तैत्तिरीयश्रुतिः ॥ मदहः

२९

पश्चाच्छां मासस्य देतितदहर्पजं ते तस्मां लोका नम्क देष्येति एषा वै सुमाता नामेष्टि
यमि न्वेवास्त्वं चंद्रमासस्य देतीति ॥ तस्माद्वागकालस्य प्रातः काल व्यापित्व विचारेण
यागः कार्य इति ॥ इति अमावास्या यागकालनिर्णयः ॥ अथ पौर्णमासी याग निर्णय
यं नावत्यौर्णमास्याः स्वरूपमुच्यते ॥ तदाह गोमिलः ॥ परमो विप्रकर्षः सूर्या चिंद्रमासोः सा
पूर्णिमासी ॥ साधिधः ॥ याचतुर्दशी पुक्ता पौर्णमासी सानुमतिः ॥ प्रतिपद्वक्त्रा राकी
स्मृतिरपिराकाचानुमतिश्चैव पौर्णमासी इयं विदुः ॥ राकासं पूर्णचिंद्रा स्यात्कलो ना
नुमेति स्मृता ॥ अत्र श्रुतिः ॥ या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिः योत्र रासारा केति ॥ पुराणो
पि ॥ पौर्णमासी दिवा दृष्टे वा शिष्यनुमतिः ॥ स्मृता ॥ रात्रिदृष्टे पुनस्तस्मिन् सैव राकेति
कीर्त्यते ॥ अथ पौर्णमास्यपि संधिविशेषेण यागार्थं निर्णयिमतो ॥ पूर्वाक्षे वायम
ध्याद्देयदि पर्वसमाप्यते ॥ उद्योष्यानुमतिस्तत्र साधुः पूरितलक्षणाः ॥ तत्रानुम

नि०दि०

३०

तिपूर्वविधौ संधिदियां नेगः॥ लौगाक्षिपूर्वाक्षि मध्याक्षे यदि पूर्व समाप्यते॥ उयो
ष्यतत्र पूर्वैर्धस्तद्वयगिश्यते॥ गोमिजः॥ पूर्वपतिपदो॥ संधिरवगि वत्तनाक्षवेत्॥
तस्मिन्तद्वनियस्य पूर्वैर्धः स्यादपरुम इति॥ संधिदिने यागपुराणि॥ अपरुम
पराक्षेयवारात्रौ यदि पूर्व समाप्यते॥ उयोष्यातत्राका स्यात्सा पूणे सिपिजि क्षणः॥ रा
का प्रतिपक्षं क्रोदि यदि नेयागः॥ अतएव लौगाक्षि॥ अपराक्षेयवारात्रौ यदि पूर्व स
माप्यते॥ तयोप्यतस्मिन्तद्वनिश्चोक्तं ते याग इष्यते॥ गोमिजः॥ आवर्तनात्परः संधि
र्मदितस्मिन्नुपक्रमः॥ परे धरिष्टिरित्येष पर्वद्वयविनिर्णयः इति॥ पौर्णमास्यामप
धिको विशेषः॥ अपराक्षेयसंधौ यदि द्वितीयदिने प्रातः प्रतिपत्तनौ शौलभ्यते॥ त
द्वितीये वेष्टि कर्त्तव्या॥ तत्पद्वेषणीयमिति॥ पूर्वैर्धस्तद्वयगिश्यते॥ संधिदिने यागा इति
निर्णयः॥ पौर्णमास्यामिष्टिर्देधा द्यहः कालासद्यः कालाच॥ यस्या पूर्वैर्धस्तत्वा

३०

धनादि द्वितीये हति यागः साध्यः कालाः॥ अपराक्षेयसद्यः कालासद्य इति समाने
ह निअग्रन्वाधानाधारध्यायरवांयागः समाप्यते सा सद्यः काला॥ यदा संगवकालस्य
मध्याक्षकालस्याचंतरा संगवमध्याक्षयोर्मध्ये पूणिमा प्रतिपत्तं संधिः स्यात्तदा सद्यः
कालाविधिर्न वेत्॥ तदुक्तं॥ पूणिमा प्रतिपत्तं संधियदि संगवमंतरा॥ अवर्तने च तस्य
स्यात्सद्यः कालाविधिर्न वेत्॥ आवर्तने मध्याक्षः॥ कात्यायनोप्याह संधिश्चे संगवा
हर्धमिव गि वत्तपदि॥ सा पौर्णमासी विस्तेया सद्यस्कालविधौ तिष्ठिरिति॥ नन्वेवम्
ग्रानन्वाध्वातीति पशुबंधेषु पूर्वैर्धस्तद्वयगिश्यते॥ संधिदिने यागा इति
विधेरपि दर्शनात्॥ तथा वापस्तंबः॥ पौर्णमास्यां चान्वाधानपरिस्तरणोपवासः॥ स
द्यो वा सद्यः कलायां सर्वं क्रियात इति॥ साद्यो वा न्वाधाय सद्योः कालासद्यः क्रियत इति या
वत्॥ संग्रहकारेणाप्यनयोः पक्षयोर्व्यवस्थायोक्ता॥ अन्वाधानं वा स्तरणोपवासौ पूर्वै

नि.दि.

३१

इहरेतेखलुपौर्णमास्यां॥आवर्तनास्त्राग्यदिपर्वसंधिःसद्यःस्तदावाक्रियतेसमाप्तिः॥सर्व
स्वकर्मणिइतिशेषे॥इतिसद्यःकाला॥पर्वणाअनिवृत्तेइष्टेनसमापनीया॥तदुक्तं॥प्रति
मद्यप्रविष्टामांयदिचिष्टिःसमाप्यते॥पुनःप्रणीयकृत्स्नेविःकर्त्तव्यायागवित्तमैः॥पर्व
समाप्तिस्ततोयायस्क॥यदाप्रतिपदद्विगामीनितदाहृदनाडीनामर्द्धपर्वणिसंयोज्यंय
दाक्षपगामिनीतदाक्षयनाडीनामर्द्धपर्वणियोज्यं॥एवंपर्वसमाप्तिर्नैया॥समायांसर
ता॥तदाहलौगाक्षि॥तियेःपरस्याघटिकास्तयास्कन्तासमावाप्यधिकास्तत्तसं।
अर्द्धवियोज्यंचतयाप्रयोज्यंक्रासेचद्वौत्रयमेदिनेतत्॥तथा॥तिथ्यादौतुभवेद्योक्ते
सोहृदिःपरिहृति॥तावान्ग्राह्यःसपूर्वैर्द्वैष्टोपिस्वकर्मणि॥तनुअपरस्तसंधाव
न्वाधानेकतेपरेष्टःकालातिपन्नोक्तमिति॥तन्नोत्तरमाहृदनातातप॥संधिपद्य
राह्णेस्याद्यगंघ्रातःपरेहृति॥कृवणिःप्रतिपन्नागेतुरीयेपितदुष्यति॥केचनेदंपौ

३१

र्णमासयागपरंव्याचक्षते॥आमायांतुअवश्यंजाविनासोमदर्शनेनेतिषिद्धत्वात्॥न
तु॥नयष्ट्वंचतुर्थेरीयोगःप्रतिपदःकचित्॥रक्षांसितद्विलुपंतिश्रुतिरेषासतातनीति
कात्यायनवचनविरोधस्यादितिमेवं॥आघात्रोकालसंनवेआलस्यादिनाचतुर्थेरीन
पष्टव्यमितेवंपरत्वान्नस्या॥अपरकारवविकापौर्णमासी॥वाजसनेयानुमतानुसा
सिरिनिविष्टैरनुमता॥मध्याह्नात्पूर्वसंधिमत्यांतस्यामुषोष्यपरेष्टस्तर्तियांशमावा
त्॥प्रतिपदचतुर्थोद्योघ्रातःकालीनोयागःक्रीयते॥तदुक्तंमाष्यसंभदे॥मध्यदिनास्या
दहृदिह्यास्मिन्नाकपर्वणःसंधिरियत्तीया॥सारवाविकावाजसनेयिमत्यातस्यामु
षोष्यायपरेष्टरिष्टिः॥लौगौक्षि॥आवर्तनादधःसंधिपद्यन्वाधायातदिने॥परे
ष्टरिष्टिरिष्टिरित्यादुर्विश्वावाजसनेपित॥इतिरवविका॥अद्यदिनसंबंधेनेष्टमिधा
ना॥षोडशोदन्कत्रमेष्टिमध्यापंचदशेहृति॥चतुर्दशीजघन्येष्टिःपापासप्तदशेद

नि० हि

३२

नि० बौद्धयनस्तसप्तहोत्रयोदशोदहनिच॥ पवसयंकर्मप्रतिषेधति॥ यचोपवसयंकर्म
मयिजनीयान्नयोदश॥ नवेत्तसप्तदशवापितत्प्रयत्नेनवर्जयेत्॥ यत्रसप्तहोत्रयोदश
चोपवसयः प्राप्नोति तथापि स्वविहितकालस्त्ययेयिनित्यानुवादः॥ नांतरिक्षेनदी
वत्॥ केविनुआगामिपर्वपयलोचनयापूर्वेष्टिदिननिश्चयमाहुः॥ तदपुक्तं॥ आगामि
पर्वपयलोचनयानुतिथिनां क्षपहृदिवशात्कदाचिद्विद्यायां कदाचिद्विदुदरेषां इ
ष्टिः प्राप्नोति तथा नुष्टाने विष्टि वैगुण्यं स्यात्॥ अतानागौ मिपर्वपयलोचनायाचपयो
गइत्यलमतिप्रसंगेन॥ इत्यागामिपार्वनिर्णयः॥ अथविकृतीष्टिकालोनिर्णयतोदश
पूणमिसेष्टिपकृति॥ वैश्वानमदियो विकृतया॥ यइष्टापयुनासोमेनयजेन॥ सोमावा
स्यायां वा यजेत॥ इदं विनातिविषयं॥ प्रकृतिदेशेष्टिपूणमिसेष्टिः प्रतिपदि क्रियते॥ पूर्वा
ह्नेपर्वसमाप्तौ प्रातरेवप्राप्तयोः प्रकृतिविकृत्योकापूर्वकर्तव्येत्यपेक्षा॥ यामापस्तंबम

३२

हु॥ प्रकृतेः पूर्वैकित्वादपूर्वमिंते स्यादिति॥ अप्रकृतिरंते स्यादपराह्नेपर्वसमाप्ताव
पिपरेष्टिप्रतिपदियागकालानावेपर्वसंधिदिमेरावप्रकृतिविकृतियागौ कर्तव्यावि
त्रोपवसयकारिकाः स्यष्टवक्रीयादाप्रातः प्रतिपदस्मिन्नागोपिनजम्यते॥ सपर्वसंधि
पक्षादिनिमित्तेयागकर्मणि॥ पार्वसंधिपूर्वेतिप्राच्यव्यख्याते॥ क्षीरस्वामिग्रंथे तदा
सदिवसः प्रकृतिविकृतियागे स्यात्॥ पर्वनिमित्ते विकृतियागे पक्षादिनिमित्ते विक
कृतियागे स्यात्॥ आगंतूनामंते निवेष्टा इति न्यायेन विकृतिरंते भवति॥ कात्यायनः॥
आवर्तनात्प्राकपदिपर्वसंधिः कृत्वा तु तस्मिन्प्रकृतिविकृत्याः॥ तदेवयागः पुर
तो यदि स्यात्तस्मिन्विकृत्याः प्रकृते परेष्टि॥ यस्मिन्दिने प्रकृतियागस्तदेवतत्रैव
विकृत्याः संबंधायागस्यात्॥ आवर्तत्परतो यदि पर्वसंधिः स्यात्तस्मिन्संधिदिने वि
कृत्याः संबंधियागः स्यात्॥ परेष्टिः प्रकृतेः संबंधियागस्यादित्यर्थः॥ पश्चादपि उक्तं॥

नि.दि.

३३

अथदिग्निजवतितियतः पूर्वसंधिः परस्तात्कृत्वा तस्मिन् न हनितुं पशुसघरावंधं वा
आरभ्याथ प्रकृतिरथवेत्यवसंधिः पुरस्तात्कृत्वा तस्मिन् प्रकृतिमथतु स्यात्पशुः सघः
रावः॥ सत्यर्थसारे॥ आवर्तनात्पुरासंधौ प्रकृतिसामान्यविकृतिः कार्या॥ ऊर्ध्वसंधौ विकृ
तिसामान्यप्रकृतेः प्रारंभः आग्रयणेष्टिका जेयघमास्यासंपद्येततद्विआमास्यायागानंत
रमाग्रयणेष्टिः॥ यदि पौर्णमासी संपद्येततद्विआग्रयणेष्ट्यनंतर्यौ मासयागइति॥ अ
थवा पूर्वपक्षेन क्षत्रमुदीक्ष्य यस्मिन् क्षत्रे कामयेत तस्मिन् यजनेति कौषीतकिः॥ आग्रये
ष्यपर्वलान्नेशुक्तपक्षे एव न वै क्षत्रे क्षाकार्यमिति सत्यर्थसारे॥ समानतंत्रावा दवर्षिणा
मासाभ्यामिति शाखायनः॥ एवं विकृतिविचारिता॥ कृते च जडिवेदे न ग्रथे निणयिदी
पके॥ प्रकृत्याश्च विकृत्याश्च यागे जातो विनिर्णयः॥ अथा मावास्याश्चाद्विपिंडानयधिः
अमावास्याश्चाद्विप्रसंगादागतं किंचित्तिरूप्य पुनस्तद्विषये निरूप्यते॥ शाखायने

३३

नतु अमावास्याश्चाद्विप्रकेरणे नुक्तवत्सु पिंडान्दद्यात्पुरस्तादेकं इति साग्निकतिरग्निः
कति साधारणग्रहस्य सत्तावुक्ता पुनः सूत्रे सूत्रितं॥ नाम्ना वृत्तिः पिंडं पितृ स्यास्तीति॥ ए
तसूत्रे माष्यकृता पितृयत्ते कृतत्वात्माग्नीनां दवर्षिणादे पुनः पिंडानकर्तव्या इति वृद्धसंप्र
दंदाय इति व्याख्यातं॥ तथा सति॥ गत्यकारिकाकारः॥ पितृयत्ते कृतत्वाच्च आद्विपुनस्तु
दाशिकि॥ तस्युः पिंडावदंति स्रष्टृणास्तानुन्नरं त्विदं॥ अग्नौ करणा पिंडादिश्चाद्वे स्यादिति
देशतः॥ कृते पिंडं प्रदाने स्यान्निदं सूत्रे स्पष्टं त्रणात्॥ उक्तं तत्र न वद्विपितृमाष्ये स्याद्वि
कारणात्॥ आग्नौ करणा पिंडानाद्वे नैष्टा पुनः क्रिया॥ तत्र चैके पर्वेति स्रष्टृ अन्वार्थत्वा
त्युनः क्रिया॥ दृष्टाश्चाद्वे ययह संप्रदायस्य सावर्णं॥ नतद्विस्मृतं तद्विद्वान्नातो सति
नायितं॥ मासं यागे न दद्वे स्यादयने क्तुं पायिनां॥ सकृत्क्रिया पिंडं यत्ते नैवेद्या स्या
निरुच्यते॥ न च सामान्यतो दद्वि मतिर्देश मपीष्यते॥ मासि मासीत्येव क्रम्ययत आ

ति० दि०

३४

हान्नसूत्रकृत् ॥ अग्नौ कृत्वा न च विप्रान् विन्द दिग्गजानायेत् ॥ अग्निकर्मकृतसस्मा इत्याकां
क्षायदातदा ॥ कल्योक्तास्वायमित्येष श्रौतकल्युपस्थितः ॥ तत्र सिद्धे पुनः सूत्रकृतशोका
निवृत्तये ॥ कल्योक्तास्वायति यत्र स्माच्छ्रद्धे पुनः क्रिया ॥ आदं त्रे न त्यमश्री तोदं यती इति
तत्र ममिति ॥ इति दशैः पिंडविधिः ॥ अथासाग्निकनिरग्रादीनां दशाष्टकादिश्राद्धे नि
मित्ततः पिंडान्नावच्यते ॥ तदा काष्ण्याग्निनि ॥ मौजीवधादिवाहाच्च वर्षाधिविषमिव वा ॥
पिंडान्सपिंडानोदधुः सपिंडीकरणेन ॥ अत्र सपिंडीकरणे पिंडविधानात्पूर्वेषामु
क्तातिप्रसूतीनां पिंडश्राद्धानामर्थं त्रिंशत्तद्विधानमनुज्ञातं भवति ॥ उदाहादौ कृते
पिचमृताहं गपायां महालायेषु पिंडान्दधुः ॥ तदुक्तं ॥ महालाये गपायां सातापित्रे
मृते हनि ॥ कृतोदाहो पितुर्वीत पिंडानिर्वपिणं सुत ॥ गयाशब्देन तीर्थान्किल्लक्ष्यते ॥
मृनाहं नीतिमात्पिनोस्तद्यतिरिक्तानामपिचमृताहं अनुमासिकेषु च ॥ संप्रदेषि ॥

३४

इत्येवं लक्षणो ॥ त्रयं वदंतः कृष्णदंतः तथा ॥ मृतकाध्यापकः क्लीबः कन्यादूष्यमिश्रास्तकोमि
त्रधृदपि शुनसोमविक्रयी परनिंदकः ॥ मृत्येनाध्यापयती मृतकाध्यापकः मृत्युं द
त्वायो धीतमः ॥ क्लीबः नपुंसको वा ॥ कन्यायै असत्या कत्री कन्यादूष्यमिश्रास्तविघ्नमानेन वि
घ्नमान्येन न वामहादोषयुक्तो मिश्रास्तकः ॥ मित्रघ्नो ह ॥ परदोषवक्त्रापिशुनः ॥ परनिंद
क इति ॥ ज्येष्ठे रोदरे अधिकारिणिसतियः पूर्वदारपरिग्रहं करोति ॥ अग्निहोत्रं वा करो
तिसपरिवेत्रा ज्येष्ठपरिविन्निः ॥ उमावर्पिश्चादी यौतदाहमनुः ॥ दाराग्निहोत्रसंयोगकुरु
ते योग्यजे स्थिते परिवेत्रासवितेयः परिविन्निस्तत्सर्वजः ॥ दतयोदात्त्याजकावपि ॥ परिवि
न्निः पत्वित्राययाचपरिविघ्नते ॥ सर्ववितेतरकं यांति दात्त्याजकये च मा इति वचनात् ॥
तथा मातापितृगुरुत्यागी कंडाश ॥ वृषजलभज ॥ परस्वर्पिरिति स्तेनकर्मदुष्टाश्च निदिता
एवं नार्या सुतत्यागपि ॥ द ॥ दौ च मातापितृपितरो साध्वीनामस्मिन् शिशुः ॥ अथ कार्य

नि.दि.

३५

शतं कृत्वा भवति मनु रवतीति माननिर्देशात् ॥ कुंडगोलकस्याप्यलक्षणं ॥ तयो र
त्तमश्चातीति ॥ वृषजोतिर्धर्मः ॥ तस्मिन् वृषलात्मजः ॥ परपूर्वपुनर्नस्तस्यापतिः ॥ स्ते
नश्चौरः ॥ कर्मदुष्टाः शास्त्रविरुद्धकारिणः ॥ चकारात् कितवदेव लक्ष्मणतरे नि
दिताः ॥ अथ वेदेदविष्कृत्वा ररेषं किं दूषकैः ॥ अदृश्यं तयमं ॥ आह पंक्तिपावनराव
सः ॥ इत्यादि ब्राह्मणसंपन्निः प्रशस्ता ज्ञानो न पादरहिता ग्राह्येति ॥ आध्यात्मिकानुष्ठानाद
प्रदेशाश्च निधीयन्ते ॥ नृमिः श्राद्धेयं चराव्याघ्रिसेति वायुपुराणे ॥ मस्य ॥ गेमयेनानु
लिप्तायां गोमूत्रेण तु मंडलं वा रात्र्यपुराणे ॥ वात्राशौचादिकं त्र्यंशकं त्रींस्मिति जान
ता ॥ छास्त्रनोयजेपनं नृमौत्वा वित्रान्तिमं ॥ त्रयेत् ॥ देवल ॥ श्वः कर्तस्मीति निश्चि
त्यदाता विप्रान्तिमं त्रयेत् ॥ दक्षिणा प्रवणे दशे श्राद्धं कुयश्चिपकं ॥ पितृणां पावनो देशः
संश्राद्धयमिच्छता ॥ परगृहे श्राद्धं नाटाकादिना कर्तव्यमथा दोषश्च वणात् ॥ तदाह समः

३५

परकीयप्रदेशेषु पितृणां निर्वयेत्तुये ॥ तद्भूमिस्वामिपितृभिः श्राद्धकर्मविहृत्य त इति ॥ ती
र्थानि सर्वेषां साधारणानि फलाने त्वप्रदायीनि च ॥ तदुक्तं पुराणसंग्रहं ॥ वनानि गिरयो
नद्यस्तिथान्या यतनानि च ॥ देवराजतश्च गतश्चिन्तस्वामी तेषु व्रतति इति ॥ आयतनानि दे
वालया नि तथा ॥ गंगादारे प्रयागे च नमिषेषु करिबुधे ॥ सनिहृत्पांगयां पांचश्राद्धम
क्षयतां व्रजेत् ॥ विष्णुधर्मोत्तरेपि ॥ दक्षिण प्रवणे दशे तीर्थद्वौ वा गृहे पि वा ॥ नृसंस्का
रादि संयुक्तं श्राद्धं कुयात्प्रयत्नतः ॥ इति ॥ नृसंस्काराज्यलपेनादिका ॥ इति श्राद्धप्रद
शा ॥ अथ वौ श्राद्धकालः ॥ मिताक्षरादौ सामान्येता पराक्षे श्राद्धं कुयात्प्रयत्नतः ॥ मि
त्राकृतपे श्राद्धस्य इति स्थापितं ॥ कृतयस्तु ॥ अक्रोमुक्ता त्रिवितेया दशपंचच सर्व
दा ॥ तत्राष्टमो मुक्तत्रैयः सकालकृतयस्तु ॥ मध्याह्ने सर्वदशयस्तु न्मदीभवति
मास्कर ॥ तस्मादनेत फलदत्तस्तत्रारंभो विधिष्यते ॥ अन्यदपि कृतयः सप्तकं ॥

नि०दि०

३६

मध्याह्नः खड्गपात्रं चंतयाने पालकं वजः॥ रौप्यं दत्तं स्तिथ्या गोवोदोहि त्रश्चाष्टमः स्मृतः॥
अष्टमो मुखनामिध्याह्नः॥ अक्रोमध्यत्वात्॥ खड्गो नाम पार्वतीयो महाजीवविशेषः
तदस्ति निर्मितं पात्रं खड्गपात्रं॥ पार्वतीयं छागरोम निर्मितः कः वलोने पालकं वजं॥
रत्नकं वजः॥ इति प्रसिद्धः॥ रौप्यं पितृपात्रं॥ दक्षिणाथ पारस्करः॥ पितृणां रजतं
पात्रं मवारजतान्वितं॥ दक्षिणापि॥ हिरण्यं देवतानां च पितृणां रजतं तथा॥ दत्तं स्ति
आचारतिलके॥ तक्रुशमित्याहः समूलं क्रुश उच्यते॥ छिन्ना दत्तं स्ति वितेया अग्रे
तुक्रुतपः स्मृतः॥ तिलाः कृष्णतिलाः गावस्तु हविः प्रदानं वा॥ संवत्संतु गव्येन प
यसा यायसे न चेतिसंस्मरणात्॥ दोहि त्रोदुहिता सुतः अथ वा॥ वनस्य तिगते सोमे
या वस्वादेति मास्त्रणां॥ दुहितानां मासात् स्यात्तदोहि त्रमुच्यते॥ एते क्रुतपो॥ य
तः॥ पापं क्रुक्षितमित्याहुस्तस्य संतापकारिणाः॥ अष्टावेते यतस्तस्मात् क्रुतपाः

३६

विवाहोपनयनादूर्ध्वं विषं विषदिमेव वा॥ तक्रुयात्पिंडं निवपिन दद्यात्करणानि च॥ कर
णानि आवाहनाय दिनि॥ विवाहादिनिमित्तत्वे तोक्रुकालापयंति ममावास्पृष्टकादिषु
संकल्प्य श्राद्धं क्रुयति॥ पिंडं पितृयज्ञस्तु क्रुति बालाहवति॥ इति पिंडनियंणं॥ अथ वै
श्वदेवनिर्णयः॥ श्राद्धं दिवसे वैश्वदेवार्च्यं कमश्चादित्युर्वेपश्चादेति संदेहसाग्निकानि
रग्निकविषये व्यवस्योच्यते॥ श्रौतं कायना॥ श्राद्धात्पूर्वं तु क्रुवीति वैश्वदेवं तु साग्निकं॥ पि
ंडं यज्ञांततो क्रुयन्ति तोत्वाहाय के बुधः॥ निम्नां नेन तु वैश्वदेविकमनुश्राद्धं चरेत्साग्निकं
पश्चाद्भूतमर्वादिदिदीपिका॥ वैश्वदेवो निम्नपाकादिति कारिका॥ एतदग्न्याग्निके विषयं
निरग्निकं स्यात्॥ मत्स्यपुराणे॥ उच्छेषणं तु तन्निष्ठे यावद्दिग्भावि सज्जिता॥ वैश्वदेवं ततः
क्रुयान्नि दत्ते पितृकर्मणि॥ तथा दत्ते नैमित्तिके क्षयाह्नाद्रे प्राप्ते तच्छ्राद्धानंतरं पिंडं य
ज्ञादिकं क्रुयति तदुक्ते स्मृत्यंतरे॥ दत्ते नैमित्तिके प्राप्ते श्राद्धे नैमित्तिकादनु॥ वैश्वे

नि० हि०

३९

देवक्रियासुर्वेदश्रद्धासमाचरेत्॥ नष्टचंद्रेयदाकाशायादिवसो न वेत्॥ वैश्वदेवः क्षय
श्रद्धं कृत्वा प्रागृद्धकर्मणि सरत्पंतरे यि॥ यदाश्रद्धं पितृभ्यस्तु दातुमिच्छेति मातं वा॥ वै
श्वदेवं ततः कृमतिनिवृत्ते श्रद्धे कर्मणि॥ निबन्धंतरे॥ दृष्ट्वा वा दोक्षये चांते मध्ये जुक्ते
कृतिपार्वणे॥ पिंडांते परयक्षे तु वैश्वदेवविधिस्मृतः॥ याजुषाः सामगाः पूर्वमध्यादेषु
बद्धत्वा॥ आथर्वीः पाकशेषेण वैश्वदेवं तु कारयेत्॥ आदौ पत्ने न कर्त्तव्यो वैश्वदेवस्त
पार्वणे॥ एको हि द्वे निवृत्ते तु तदन्तरहिते न च॥ प्रागेव केचिदिच्छेति पश्चाद्वा त्मणो
जने॥ पितृन्संतयं विधिवद्वा जिपश्चादिति क्षिपेत्॥ एते पक्षाः यथाकृत्वा चारमाश्रयणी
याः॥ पेशी नसि॥ श्रद्धं निवर्त्तय विधिवद्वा वैश्वदेवादिकंततः॥ कर्माक्षिप्तांतो ह्यो हत
कारादिकंतया॥ माकंडेयः॥ ततो नित्यक्रियां कुर्याज्जपेच्च तथा तिथीत्॥ ततः सह
नंतं मुंजीत सह नृत्यादि निन्तरि॥ ततस्तेन श्रद्धशेषेणान्ते ततित्यक्रियामन्तसा

३९

ध्यां अतो नित्यश्रद्धमपिते नैव कार्ये॥ यत्तु मुंजीत पितृसेवितमित्यस्य कृत्वा वितराको
द्विष्टश्रद्धशेषेनो जने निषेधः उक्तः स न वश्राद्धादिविशेषविषयः॥ तदुक्तं॥ तव श्रद्धेतुप
छिष्टं गृहे पर्युषितं च यत्॥ दंपत्यो मुंक्ता शेषं च न मुंजीत कदाचनेति॥ स्मृत्यर्थसारे
नित्यश्रद्धे वैश्वदेवं गृहवजिश्च पूर्वमेव॥ अन्यश्रद्धे सर्वपश्चदेवकार्ये॥ दशश्रद्धे
वैश्वदेवं सर्वपश्चदेवेति विकला साग्निकनिरग्निविषये व्यवस्थितः॥ इति श्रद्धे वैश्व
देवतिथिः॥ नस्तसंयत्याश्रद्धं सपत्निरिति॥ श्राद्धाद्वा त्मणा उच्यते॥ अग्न्याः सर्व
षु वैदेषु श्रोत्रियो ब्रह्मविद्वा॥ देवाय विज्येष्टसामानिमधुस्त्रिसुपयिकं॥ विदेषु अ
ग्न्याः अस्वलिताध्यायिनः॥ ज्येष्ठसामे सामविष्वोस्तदध्यायनपक्कः॥ ज्येष्ठसामा
॥ त्रिमधुरिति॥ कर्ग्वेदव्रताचरणे न कर्ग्वेदे कदेवाध्यायी निमधु॥ एवं यजुर्वेदे क
देकं वा व्रताचरणा युक्तास्त्रिसुपयिक इति॥ ग्रंथोतरे व्याख्याते॥ शेषमुगमं॥ तथा॥

नि.दि.

३६

स्वस्त्रीयक्रुत्तिकजामातायाज्यश्चसुरमातुला॥ त्रिणाचिकेतदौहित्रशिष्यसंबंधिबंधवा॥
स्वस्त्रीयोर्जगितासुत॥ यजर्वेदेकदेशाध्यायीत्रिणाचिकेतः॥ तथा॥ कर्मानिष्टास्तयोनि
ष्टापंचाग्निर्वस्त्रचारिण॥ पितृमातृपराश्चैव ब्राह्मणाः श्राद्धसंपदे॥ चकारात्तानिनिष्टाब्रा
ह्मणाः तंश्चतुरियाः॥ पूर्वक्रियावेदाध्यायिनोक्षययंनिहेतवोनवतीति ब्राह्मणाः प्रशस्ताः॥ अ
यनिविद्याः कथ्यंते॥ रोगीहीनातिरिक्तांगः काणः पोतर्जवस्तथा॥ अवकीणीकुंडगोलः
ऊनरवीश्यावदंतकः॥ महारोगवान्॥ काणीस्पवर्जनादेधवधिरविद्वज्जननरबालाति
दुःकर्मप्रभृतयोवर्जिता॥ पुनर्लक्षणं॥ अन्यदत्रानुयाकन्याहृतान्यस्मैप्रयच्छति॥
तस्याश्चैवनमोक्तव्यं पुनर्लक्षणं क्रियते बुधैः॥ तस्याः अपत्यं पोतर्जवः॥ स्वलितिप्रसूचया
अवकीणी॥ कुंडगोलौतु॥ पत्यौजीवति कुंडस्यान्तरं तत्रैव त्रिगोलक इत्येव लक्षणं॥ त
दुक्तं॥ परदारैर्युजायंते दौसुनौ कुंडगौलाको॥ पत्यौजीवति कुंडस्तु मते तत्रैव त्रिगोलक

३६

तिविश्रुता इति॥ इति श्राद्धाकालः॥ अथ कालनिरूपणाप्रसंगेन क्षयादश्राद्ध
निर्णयः प्रसूयते॥ क्षयादस्वरूपं तु स्मृतावुक्तं॥ मासपक्षतिथिस्मृतेयस्मिन्त्येव
यते यदि॥ प्रत्यब्दं तु तथास्तु तक्षयादंतस्य तं विदुः॥ क्षयादो मताहः॥ अब्दमब्दं प्रति
प्रत्यब्दं॥ मते हति प्रत्यब्दश्राद्धं कर्तव्यमिति योगीश्वरादिभिरुक्तं॥ श्राद्धस्वरूप
तु ब्रह्मांडे॥ देवो काले च पात्रे च श्राद्धपाविधिना च यत्॥ पितृनुद्दिश्य विप्रैश्चोदत्तं
श्राद्धं मुदा कृतं॥ मरीचिः॥ त्रेतं पितृन्समुद्दिश्य नोज्यं यस्मिन्मासवत्॥ श्राद्धयादीय
ते यत्र तच्छ्राद्धं परिकीर्तितं॥ तद्विधिमेकोद्दिष्टं पावर्ण्येति॥ तयोस्वरूपमाह क
एव॥ एकमुद्दिश्य यच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टमुदीरितं॥ त्रिनुद्दिश्य यदा श्राद्धं तत्पावर्ण्यं
पंमुनयो विदुरिति॥ तथापि तामहेतुवैश्राद्धपितरं न परित्यजेदित्याचारतिलको
क्तेन पितामहो श्राद्धं पावर्णेन प्राप्तं॥ तथा एकोद्दिष्टं न कर्तव्यं पितामहा कथंच

नि. दि.

३१

न॥ एकोदिष्टं तु कर्तव्यं यदि माता च जीवति इति व्यवस्था॥ सा पत्न्यमातुः कृत्वा न एकोदि
ष्टं न पार्वणमिति॥ अपुत्राया विशेषेण पार्वणं सदयामृता॥ तथा अमावास्या क्षयो
यस्य त्रेष्वतपक्षे वा पुनः॥ पार्वणं तस्य कर्तव्यमेकोदिष्टं न कादाचनेति॥ अनेन
सामान्येन सर्वेषां पार्वणि प्राप्तेऽपि स्मृत्यन्तरे कृतेन विशेषवचनेनैव बाध्यात॥ वच
ने तु॥ अत्रैतदक्षेत्रमीतो वै तिनोः कृत्वा पार्वणि॥ पितृव्यान्ना त पुत्राणामेकोदि
ष्टं न पार्वणि॥ एवममास्यायामपि॥ पित्रोः प्रत्याष्टिकं पार्वणि॥ विधिना कुर्यात्॥
तथा॥ मातामहस्य पुत्रसंतानानां वैदोहित्रे पितृक्षया ह आह स्वपितृक्षया ह आ
ह कुर्यात्॥ तदुक्तं मिताक्षरायां॥ रसो धर्मपितृजाः तस्मै पुत्रिका सुत इति॥
अनेन पुत्रिका सुत इत्यनेन पुत्रिका सुतस्य दौहित्रस्य रसपुत्रसमानत्वेनाभि
धत्तात्वात्॥ अतएव वसिष्ठः॥ अपुत्रपौत्रसंताना दौहित्रा धनमाप्नुयुः पूर्वेषां तु स्व

३२

धाकारे पौत्रा दौहित्रा कामतदपि पौत्रा दौहित्रयोस्तुल्यत्वाभायकां॥ अन्येषामेको
दिष्टमेवोक्तं॥ तथा वृद्धवसिष्ठेऽपि॥ सपिंडीकरणाद्धर्मयत्रयत्रदीयते॥ अत्रा
त्रेभ्योऽप्यपुत्राय स्वाभिने मातुः ज्ञाय च॥ गुरवे तु भवेद्वाहमेकोदिष्टं न पार्वणिमि
त्यादिवाक्यैः सत्यामपि व्यवस्थायाममावास्या त्रेष्वक्षयति रिक्षे मातापित्रोः क्षया
हे प्रत्यक्षं क्रियमाणं आहमेकोदिष्टं पार्वणं चेति विचारस्तादवस्थित इति॥ तत्रोभय
प्रावचनानि॥ पैवीनसि॥ एकोदिष्टं तु कर्तव्यमौरसे न मृते ह नि॥ सपिंडीकर
णाद्धर्ममातापित्रोर्न पार्वणमिति॥ स्मृत्यन्तरेऽपि॥ वषे विषे तु कर्तव्या मातापित्रो
स्तु सक्रिया॥ अद्वैतं नो जयेद्वाहं पिंडमेकं तु निर्वपेदिति॥ इत्यादीनीं प्रति संब
न्धरमेकोदिष्टविधायकानि पार्वणिं परत्वे ज्ञाता तमे॥ सपिंडीकरणं कृत्वा कुर्या
त्पार्वणं विज्ञेद॥ प्रति संबन्धं विद्वान्छागले यो दितो विधिः॥ जमदग्निरपि॥ आ

नि.दि.
३५०

याद्यसहपिंडत्वमोरसोविधिवस्तुतः॥ ऊर्वातदशविष्टादंमातापित्रोः क्षयेह निश्चिद-
श्वित्पार्वणावत्॥ वित्तानेश्वरेणेत्यादि क्षयाह विषयविरुद्धवचनं दर्शनात्पार्व-
णं संन्यासविषयमातास्यात्रैतपक्षसमाह विषयं संभाव्यतत्कत्कापिपुनरुक्तं
यद्यप्यन्यत्र क्षयाहे विषये पार्वणो कोटिद्वयोर्विकल्पसमापिवंशसमाचारव्यव-
स्थायां सत्यान्तीहियववस्थित इति स्थापितं॥ विहितं प्रतिपिदं च विकल्पितं भवति
तित्यायेनेति॥ स्कादेतागरखंडे॥ नागरखंडेइजविशेषाणां प्रति संवत्सरं श्राद्धं
एकोटिद्वयं एवेत्फक्त॥ अनग्रिरश्लोकारणक्षयाहेचैवपार्वणं॥ प्रतिपात्रं न स्मर-
रखानकुयन्ति नागरदिज इति॥ विधावातुमर्क्षयाह श्राद्धं पुत्रवक्रयात्॥ अ-
पुत्रापुत्रवद्ध्यातुत्रवत्यपि मन्त्ररि॥ श्राद्धपिंडं जलं चैव तु पुरिणीति वचनं चैव॥
क्षयाह श्राद्धं प्रसक्तानुप्रसक्तं किंचित् क्षयाह विषयविणो याथाश्राद्धार्थि क्षयाह

३५०

तिथिनिर्णयते॥ पितृश्राद्धतिथिरपूरां क्लृप्त्वा पिनीत्फक्तं॥ तथा सति श्रुतिस्मृति-
पुराणेषुवाक्त्रोदिधात्रिधाचतुर्धापंचधाविभागोक्तः॥ ऊतपादिकालज्ञाना-
र्थेपंचदशधा फक्त इति॥ दिवसविभागप्रयोजनान् फक्तान्यभावास्यानिर्णयप्र-
करणे॥ तयान्निधाविभागपक्षापराक्लृपितं वचनानि पिंडुपितृयत्तपराणीति॥
स्पृष्टमुक्तमनेतन्नद्यादिषु श्रुतौ तत्प्रकारेणोपायगतः॥ आक्रोदिधाविभागेतु॥ पूर्वा-
ह्नेवैदेवानामपराक्लृः पितरक्ष इति श्रुतपथीत्याति॥ मनुस्मृतिर्दिधाविभाज-
ति॥ यथाचैवापरः पक्षपूर्वपक्षादिशि स्मृते॥ तथा श्राद्धस्य पूर्वह्नादपराह्ने विशि-
ष्यते॥ स्कंदपुराणमपि॥ आवर्तनानुपूर्वाह्नेत्यपराक्लृस्ततः परमिति॥ आवर्तनं
नेमध्याक्तः॥ पश्यपुराणे॥ अक्रोमुक्तं विज्ञेयादसापंचचसर्वदा॥ तत्राष्टमो मुहूर्त-
तीयः सकालः कुतपः स्मृतः॥ गौतमः॥ प्रारंभ्य कुतपे श्राद्धं ऊयदितरो हृणां दुधं॥

नि० दि०

३१

विधिनोविधिमास्मयरोहिणितुननलंघयेत्॥ नवमो मुहूर्त्तरिहिण॥ रोहिणं लंघये
द्यस्तत्तानादज्ञानतोपिवा॥ आसुरंतद्भवेच्छादयित्वा नोपतिष्ठति॥ पार्वणिश्राद्धमपि
कृतपेशारम्भरोहिणस्ममापयिदिति॥ तथा च माकंडीय॥ मुल्लपक्षे स्य वैपुल्लश्रु
दं कुर्याद्विचक्षण॥ कृत्तपक्षे परास्तेतुरोहिणंतुनलंघयेत्॥ अक्षमपरमध्वनि
परास्ते॥ त्रिधा विभागपक्षा परास्तेतुरोहिणा तु प्रवेशनायात्॥ अतएव दिवसस्य
चतुर्दशपि च धाविभागपक्षा परास्तेत्यत्र योजनार्थरेवेति स्तुलोप्यत्र योजना
र्थरेवेति स्तुचितं योजनं चेत्तदं दर्शयिष्ये॥ आचारतिलके॥ कृत्तपक्षे चतुर्दश
लायदाद्यानदृश्यते॥ सकालः कृतपक्षत्रपितृणां दत्तमक्षयं॥ चतुर्दशवि
भागस्तु॥ पूर्वास्तेत्यपरास्तेतु पार्वणि॥ एकोदशंतु मध्यमं क्रेत्रांतरदिनिमित्तकं
एतन्निधाविभागशंकोत्यादकमपि दर्शयिष्ये युक्तादिधापरमनिहितं॥ त

३२

थापिमध्याक्रेकृतपेशकोदिष्टं॥ तत्पूर्वेति रमांगो पूर्वास्ते परास्ते वेदं विधापरा॥ अ
न्यथा कृतपेशोहिणा परास्ते वाक्ये विरिधात्॥ अमुमेवार्थमिति प्रेत्येदं हारतेन पार्वणि
श्राद्धमपि कृतपक्षे न्यधापि॥ न्तविद्याप्यमावास्या प्रतिपत्तिमिनापिवा॥ पित्र्ये
कर्मणि विद्वद्भिर्ग्राह्या कृतपक्षालिकाति॥ स्मृत्यंतरे॥ मध्यमं सर्वदा॥ पश्चि
दीनवतिनास्कर॥ तस्मादतंतफलदस्तत्रारंभो विशिष्यते॥ पुराणसमुच्चये॥ क्ष
याहेतुपतग्रह्यामध्याह्नव्यापिनीतिथिः॥ स्मृतिरपि॥ कर्मणो यस्य यः कालः सत्क
लव्यापिनीतिथिः॥ तथा कर्मणि कृतपक्षे सवर्दीनकारणमिति॥ तथोक्तं॥ यो
यस्य विहितः कालः कर्मणि सतदुपक्रमे॥ विद्यमानो भवेदंगं नो जितोपक्रमे भवेदि
ति॥ अतएव स्मृत्यर्थसारे॥ कृतपक्षालादिव्यापित्याक्षयाहतिथौ श्राद्धं कार्यं॥ अस
मवेआरंभे समाप्तिवाततिथौ यमित्युक्तं॥ अपरास्तेपि नृणां तु पारस्ते नृणां य

ति०दि०

४२

तीसाप्रात्यापितकार्येतेनपूर्वस्नानुयापिनीतीदं हारीतेनाप्यंगीकृतं त्वाचकृतपपूर्व
नागः॥पूर्वोक्तः॥अपरोभागोअपराह्णइतिद्विधाविभागवत्कः॥अपराह्णे तु संप्रा
प्तोऽमिजिद्रोदियोदये॥यत्किंचिदीयतेतत्र तदक्षयमुदाहृतं॥अमिजितकृतयं॥
रोदियो नवमोमुहूर्त्तः॥तस्मादुक्तवचननिकरपर्यालोचनया एकोद्विंशं पार्वणं
मपिचप्रत्यादिकं श्राद्धं कृतपकालव्यापिन्याक्षयादतिथौ कार्यं॥नापराह्णमात्र
व्यापिन्यामिति॥यत्पुनः प्रति संवत्सरे श्राद्धं॥द्वंविधौ णमा संवत्सरे॥संवत्सरेदिने
पूर्वविधमक्तवर्णो नरकं प्रतिपद्यते॥इति नारदीयपुराणे पूर्वविधत्वमभिहितं॥त
दिवसपूर्वविधवृत्तायां पूर्वतिथौ वैदितव्यं॥यत्रुदहन्मुनवचन॥यस्यामस्तरविर्या
निपीतरस्तामुपासते॥तिथितेन्यस्त्रयादन्नस्वपराह्णः स्वयंमुवा॥तथाअन्नस्तम
यवेनयांकलामात्रापियातिथि॥सैव प्रत्यादिकं प्रात्यानोत्ररा पुन्रहानिदा॥अ

४३

नयोरध्या॥अक्रिदिवसमध्ये यास्तमयवेजायोग्योपराह्णो लक्ष्यतेऽस्तमयशब्देन
तेन श्राद्धकालयोग्यमपराह्णव्याप्यस्तमये सायाह्णे कलामात्रानवतिसाप्रत्यादिके
श्राद्धे गृहीतव्या॥नोत्रराश्राद्धकालायोग्यापराह्णव्यापिनी पुन्रहानिदानप्रात्येत्य
र्थः॥अस्मिन्नेवार्थे न तमदोदाहृतं वाक्यं स्मृतं॥अपराह्णः पितृणां तु यापराह्णा
नुयापिनी॥साप्रात्यापितकार्येतीनपूर्वस्नानुयापिनी॥एवं सप्तियानि तु पंचधा वि
भागदिवसत्रिधा विभागदिवसविभागपराह्णकालश्राद्धविधायकानि स्मृतीषु
राणवाक्यानि तानित्युपि उन्वाहायिकं श्राद्धं विषयाणि बोद्धव्ये॥न प्रत्यादिकं
विषयाणि॥क्षयाहविषये तु॥आरभ्य कृतपे श्राद्धमित्यादीनि वाक्यानि द्विधा वि
भक्तदिवसपराणि सन्ति॥क्षयाह श्राद्धतिथौ दिनद्वये पितृकृतपापपराह्णव्यापि
ते हृदौ समतायांचपरा॥खर्वदिपौ पिराह्ण्याविति वचनात्॥क्षये पूर्वोदिसास्या

नि. हि.
४३

सर्वकालिकाति॥ उन्नमश्चाप्यपिते पूर्वा॥ अत्यंततीक्ष्णयेपपारादिनेश्चादकावव्यापि
त्वासंनवे पूर्वासंनवेतुपराएव॥ तदुक्तं॥ विधिवाकसहस्रेभ्यः कालव्याप्तिर्विनीय
सी॥ स्वल्पमुख्यस्य संनवेम हतोगोणस्य ग्रहणं मांसासकस्य न भोजते॥ तस्मात्क
तपानुरोधेनैव प्रत्यादिकनियमि इति॥ पूर्वापरावायाकृतपरोहिणयोगिनीक्षया
हतिपि॥ तस्यांश्चादकत्रयमिति क्षयाहनिर्णयः॥ गौतमादिभिस्तुरीहिणं नय
येदित्कत्तं॥ कृतवादिमुक्तं स्त्रीन्यदाचरति नास्कर॥ सकालः कृतपस्तत्रपितं
णांदत्तमक्षयमिति॥ मुद्रुत्रयपयंतिश्चादमित्यायसंवाभिप्राय॥ प्रवासादिना कृत
पादिकालेश्चादसंपादनासमये मुद्रुत्रयचकययंति कृतपितु दुक्तं॥ कृतपादिमुद्रु
तास्त्रीन्यमुद्रुत्रचेतुष्टयं॥ मुद्रुत्रयचकयेतस्य धानवनमिष्यते॥ अतः कुध्वंसायाक्ता
सर्वधर्मवह्निभूत इति तत्राद निषेधात् द्वितीये क्रिश्चादकृत्यति॥ पिंडमात्रं प्रदा

४३

तव्यमन्नावेद्रव्यविप्रयो॥ आदादितुसंप्राप्तेन वेन्निरशनोपिवा॥ अथश्चादकत्रय
तियमाउच्यते॥ दंतं धावते तां बलं स्निग्धन्ना न भोजनं॥ रत्यौषधपरान्तं च आद
कसप्तवर्जयेत्॥ वराहपुराणे॥ वस्त्रशौचादिकत्रयं श्वः कर्तस्मिन्निजानता॥ स्त्रा
नापलेपनं न स्मौहत्वा विप्रान्निमंत्रयेत्॥ बृहस्पतिः॥ उपवितीत तोज्ज्वा देवतीर्था
दिजोत्रमात्र॥ अपसव्ये तपित्रये स्त्रियं शिष्यो यवसुतः॥ यम॥ प्रार्थयेत्तत्र दोषांते
मुक्ता नत्रायितान्दितात्॥ देवलो दोषिष्वः कर्तस्मिन्नि नित्यादाता विप्रान्निमंत्रये
त्॥ निरामिषं सरुद्रुक्ता सर्वभुक्तेजने गृहे॥ असंनवे परे द्यवन्निस्मयास्तान्नि
मंत्रयेत्॥ तथा॥ तथैव पंचितो दाता प्रातः स्नात्वा महावर॥ आरंभे तनवै नंडिरन्या
रं नस्तु बांधवैः॥ निलाना विकिरेत त्रसर्वतो बंधयेदजात्॥ अ॥ सुरोपहतं सर्वेति
लैः शुद्धत्यजेत च॥ आधीये क्रिदशम्या च दद्यात् व्रतवासरे॥ राकादश्याव्यती

नि.दि.

ध३

रातेतैलं मासं विवर्जयेत्॥ इत्यादयः श्राद्धकृत्तियमः॥ अथ श्राद्धमुग्रियमा॥ पुनश्च
नतमध्वीतं भाराध्ययनमेयुनं॥ दातं प्रतिग्रहोदोमः॥ श्राद्धमुत्कृष्टवर्जयेत्॥ स्मृति
सारे॥ आमन्त्रितश्चिरं नैव कुर्यादिष्टः कथंचनं॥ देवतानां पितॄणां च दानुरं न स्य चै
व हि॥ निरकारी भवेदेषा पच्यते नरकाग्निना॥ तथा॥ सञ्क्रियादेव का लोचद्रव्यं
ब्राह्मणसं पदः॥ पंचैतानि प्रकुर्यात्ते ब्राह्मणे चिरमागते॥ प्रचेता॥ श्राद्धमुत्कृष्टात्
रुच्छाय प्रकुर्यादंतधावनं॥ श्राद्धकृत्तानि कर्त्तव्यं तदंतानां धावनं बुधः॥ स्मृती॥ दत्ता
कृतव्यवेदायोगो यत्र्याः श्राद्धमुग्दिज॥ ततः संध्यामुपासीत शुभे तदंतं नमिति
सामान्य श्राद्धनोजनैः॥ श्राद्धविशेषे प्रायश्चित्तविशेषं वक्ष्याम इति॥ श्राद्धमुग्रिय
मः॥ अथ निमंत्रितानां ब्राह्मणानां श्राद्धकर्त्तुः कर्त्तव्यमुच्यते॥ ततो निवृत्ते मध्या
ह्ने इति प्रचेतो वचनादिज्ञायते॥ यदा ह प्रचेताः॥ तैलमुदाहृतं स्नानं दद्यात्पूर्वा

ध३

एव तु॥ श्राद्धमुग्र्ये न खश्च छेदतंचैकौ वेरयेत्॥ स्मृतिसारे॥ तैलमभ्यंजनस्त
न पातीयंच पृथग्विधं॥ पात्रे रोदुंबरैर्दद्याद्देविको पूर्विकं॥ वायुपुराणे॥ सुरभी
णि स्नानानि गंधवैतितथैव हि॥ श्राद्धे धेतानियो दद्यादश्वमेधफलं लभेत्॥ तुदिव
रैस्तां म्रपात्रैः॥ यमः॥ ततः स्नानानि तत्रैव प्रकृत्वा यकृतां जलि॥ पाद्यमावमतीयं
च संप्रयेच्छेद्याक्रममिति॥ वैश्वदेविक पूर्वमिति अनेन पार्वणश्राद्धं सूचितं॥ पार
वणश्राद्धे विश्वेदेवा भवैति॥ यमयाक्रममित्यनेन क्रमः सूचितः॥ पूर्ववैश्वदेवकृत्
णानां पश्चात्पितॄणां पाद्यादिकमिति॥ पार्वणकृतपापराक्षेप्ररंभ्यते॥ अतएव ब्राह्म
मपतो यराक्षे शुचि॥ मुक्तवासा सादं नृदस्तः स्वागतमित्यागतो ब्रूयात्॥ शान्तास्त
यः॥ उदङ्मुखस्तदेवानां पितॄणां क्षत्रिणां मुखः॥ पादप्राक्षालनादि श्राद्धं कुर्यादि
ति॥ क्षितानां लोम नख निरुक्तं तनादिकं तु पार्वणे कोदिए योस्तसाधारणमिति निमं

नि.दि.

६९

त्रितन्त्रात्मणविधिः॥अथश्चादेनात्मणसंख्या॥वैश्वदेवेदोविश्वोप्राङ्मुखोपित्र्येन्नोनुद
ङ्मुखानुपवेशः॥अथवाएकंदैवेपित्र्येएकंएवंमातामाहानांवैश्वदेवंतन्त्रंवा॥तदाह
यातवल्क्यः॥दौदेवेप्राकात्रयःपित्र्यउदगेकैकमेववा॥मातामाहानामप्येवंतन्त्रंवा
वैश्वदेविकं॥तथा॥पितरोयत्रपूज्यंतेतन्त्रमातामहाधवं॥अविशेषेणकर्त्तव्यंविश्वे
पालरकंत्रजेत्॥दौविश्वोयदि॥एकंदैवेएकंपित्र्ये॥वसिष्ठस्तु॥यद्येकंभोजयेच्छादे
दैवंतन्त्रकथंनवेत्॥अन्नंपात्रेसमुह्येसर्वस्यप्रकृतस्यच॥देवतायतनेकत्वात्ततः
श्चादेन्नवर्त्तयेत्॥आस्येदग्रीतदन्नेवादद्याद्वात्रतचारिणे॥स्मृतिसारे॥दौदेवेप्राङ्मु
खोविश्वोपार्वणोतुनिवशयेत्॥त्रिन्यिमेन्नदङ्मुखोश्चबहुचाध्वर्युसामगात्॥स
क्रियादेशकालौचद्रव्यंवात्मणसंपदः॥पंचैतान्विस्तोहंतितस्मान्नेहेतविस्तरमि
ति॥अथश्चादार्द्रपुष्पाण्याहयातवल्क्यः॥श्चादेजात्यःअत्रास्तासुर्माह्निकाश्वेत

४३५

स्यिका॥जलोद्भवानिसर्वाणिक्कुमुमानिचचंपकं॥जात्यकुत्रचिन्निषिद्धा॥आ
चारतिलकं॥शमीमृगारकश्चैवपन्नपत्रंशिर्विषत॥तुलसीशतपत्रचमृगराजं
चचंपकं॥तगरंमरुकंचैवपितृणांदत्तमक्षयं॥तथा॥उग्रंगंधीन्यंगधीनिचैत्यह
क्षोद्भवानिच॥पुष्पांनिवर्जनायानिरक्तवर्णानियानिच॥नकंटकिजं॥कंटकि
जमपिशुक्लंमुगंधियदद्यात्तरक्तमपिकंक्कुमजंजलजंचदद्यादित्यादिनिष्पद्य
नि॥चंदनमपिकंक्कुमकपर्शगुरुपद्मकान्यतुलेपनार्थं॥इतिविष्णु॥विष्णुनोक्तं
धूप॥प्राण्यंगंसर्वपाथेनदद्यात्॥घृतमधुसंयुक्तंगुगुलश्चरुंडागुरुदेवदारुसर
जादिदद्यादिति॥दीपेचविशेषःशंखेनोक्तः॥द्वतेनदीयोदातव्यस्तिलतैलेनवापु
न॥वसामेदोद्भवेदीपंप्रयत्नेनविवर्जयेत्॥वस्त्रयत्नोपवीतादीनिआत्मनःपितृणां
चपद्यदिद्यंतत्रदद्यादेतत्सर्वदेवपूर्वमितिचंदनंपुष्पादीनीति॥अथहविष्याणि॥

नि.दि.

४५

अन्नमिष्टं हविष्यं च दद्यादन्नो धनोत्तरः ॥ अन्नं मस्य नो ज्यलेष्ट चोष्ययेयात्मकं यंच
विधेः इष्टं न स पाय प्रेताय कच्छे वा य प्राचते ॥ हविष्यं हविष्येऽपि ॥ हविष्यान्नेन वै मांसं
यसेन तु वसरे ॥ यथा ह मनुः ॥ तिले वद्विद्य वै माषै रन्निमूलफलै न वा ॥ दत्तेन मांसं
प्रीयेते विधिवपित्य रो नृणां ॥ विष्णुः ॥ शकैः श्यामाकैः प्रियंगुनी वारैर्मुद्गै र्गोधूमैश्च
मांसं प्रीयेत इति ॥ यामसेन गव्यपयः सिद्धे तः ॥ संवत्सरं तु गव्येन पयसा यायसेन वै
ति स्मरणात् ॥ तथा कदलीनां फलादीनि श्राद्धे दद्यान्म पत्नतः ॥ मांसिकं कालांश
च तीक्ष्णदीर्घं च मूलकं ॥ तथा श्वेतं मूलं सदा दद्याद्दीर्घं तीक्ष्णं च नित्यं ॥ वित्तानेश्वरः
हविष्यं श्राद्धं हविष्येऽपि ॥ ब्राह्मिणाय व गोधूममुद्रमाषं ॥ उत्पन्नं कालं शकै र्जाशु
वीमरिचं हि गुग्गुलुं शकं रकपूरं सैंधवं पवनसनालिकै रकदली बंदरगव्यपयोद
धिधतपायसमधुमांसं प्रत्नं तस्मिन्त्यंतरं प्रसिद्धं वेदितव्यमिति ॥ तथा ॥ मांसानि । ख

४६

द्रामिषं महाशल्कं मधुमुत्पन्नमेव च ॥ लोहीमिषं महाशकं मांसं वाधीणस्य च यद्ददा
ति गयास्तथा सर्वमातं त्य मश्नुते ॥ महाशल्कं मस्य विशेषः ॥ लोही रक्तच्छागः ॥ महाश
कं कालशकं ॥ वाधीणसो हृदये तच्छागः ॥ त्रिपिबन्ति द्विपक्षीणं श्वेतं हृदमजापति
वाधीणसतु तं प्रादुर्गतिः ॥ श्राद्धकर्मणि ॥ त्रिपिच ॥ पिबतः कर्षाजिह्वं यस्य जल
स्य श्रुतिः ॥ सन्निःसिः पिबति इति त्रिपिब ॥ एतदन्नं मांसादिकं पित्तकर्मणि दत्तं फ
लहेतुकं भवति ॥ अत्र यद्यपि मुत्पन्नं मधुमांसादीनि सर्वविधानि सामान्येन श्राद्ध
योग्यानि द्रवितानि ॥ तथापि पुनस्त्याक्ता व्यवस्थादरणीया ॥ यथा मुत्पन्नं ब्रह्मणस्य
क्तं मांसं क्षत्रियवैश्ययोः ॥ मधुप्रधानं शूद्रस्य संवर्षां च विरोधियदिति ॥ अविरोधि
यद्दविष्यं कालशकादितस्तस्य वैर्णसाधारणं ॥ हविष्यं ग्रहणाद्द हविष्याणां स्मृत्यं
तरं प्रसिद्धानां कोऽवमसूरचणककुलच्छपुलकनिष्पावराजमाषकुभांडवार्त्तिक

नि० दि०

४९

वृद्धतीतयोषोद कावंशं कुरपिष्पलीवचीशतपुष्पाविडजवणमाहिषचामरक्षीरदधि
धृतययआदीनां निवृत्तिः ॥ अशस्ताजामे निविद्धरहितं ग्राह्यमिति ॥ दिविष्पाण्यद्वि
ष्पाणिच ॥ अथ निविधाति ॥ घेदानिनादोहर संनिधानं रावृकरूपं कदलीदलं च ॥ उ
त्तमजात्यकंदयारिपुष्पं श्राद्धे निविद्धं मुनयो वदंति ॥ रावृकः शखः ॥ उत्तमजातिधं
तुरपुष्पाणि ॥ जातिः प्रसिद्धा ॥ कपिष्पाणि यत्राणि च ॥ दुपारि ॥ कणवीरः ॥ महुआमो
मये ॥ बिल्वपात्रं तयात्रवेखं धूपं चैवाज्यसंभवं ॥ कंबुलं योग्यं पदं च श्राद्धे तु परिकर्त
येत् ॥ तथा कांति कंदधितक्रशृतं चाशृतमं ववा ॥ पितृपाको न दातव्यो यावत्पिंडो
न निर्वपेत् ॥ गृह्णामि शिशुविघ्नं म्योये ब्रह्मचारिणे ॥ पितृपाको न दातव्यो यावत्पिंडो
न निर्वपेत् ॥ स्मृत्यंतरे ॥ मित्रे चैव सगोत्रे च पितृमातृसहोदरे ॥ असिते नैव दातव्यं
मोक्षक्या एवमेव ते ॥ ब्राह्मणो न सगोत्रे च पूजयेत्पितृकर्मणि ॥ नोपतिष्ठति ततो

४९

पौं किंतु स्यान्निराशता ॥ सगोत्रं नो जयेद्यस्तु पितृकायेषु वैदिनः ॥ इतासुः पितर
स्ते न न भुक्तमुपतिष्ठति ॥ श्राद्धं कृवीद्विजोस्तानां सगोत्रं यस्तु नो जयेत् ॥ सलुप्तपितृदे
वः सन्नरकं प्रतिपद्यते ॥ तस्मान्नगोत्रिणो विघ्नं नो जयेद्विधिपूर्वकं ॥ तातिमध्ये स
नोक्तव्यं मुञ्चितैस्तु विजोत्तमैः ॥ अथ श्राद्धे रतिकर्तव्यता प्रतिपादकानि वचनानि
स्मृतिपुराणेभ्यः समाधिलिख्यत इति सर्वसंज्ञाव्यचिरं संपाद्योपक्रमे तश्चाह ॥ विघ्ना
णां चरणक्षालनाय मंडलद्वितयं ॥ तदा ह शंखैर्भु ॥ उदकं प्रवमुदीच्यां स्यादक्षिणं
दक्षिणा प्रवं ॥ पूर्ववैश्वदेवं द्वितीयं पित्र्यं ॥ उत्तरे क्षतसंयुक्ता मुख्यानि विन्यसेऊ
शां ॥ दक्षिणे दक्षिणां प्रांस्तु सतिलान्विन्यसेन्मुनूः ॥ आसने श्यपल्लवेषु विघ्ना
स्तानुपवेशयेत् ॥ आतातप ॥ उदङ्मुखस्तु देवानां पितृणां दक्षिणामुखः ॥ बोधो य
तः ॥ देवानां मुखो दक्षिणः पितृणां दिगुणा स्मृताः ॥ ब्राह्मणिरुक्ते ॥ पाद्यं चैव तथा चा

नि० दि०

४८

धर्मे देवमाहो प्रयोजयेत् ॥ मन्त्रः ॥ दक्षिणां जानु आलभ्येति ॥ पराशरः ॥ निमंत्रयेत्तान्
नृजन्तानि योग्याख्यातपूर्वकं ॥ प्रचेतामंत्रमाह ॥ सर्वया सर्वनि मुक्तेः कामक्रोध
विवर्जिते ॥ नवद्विदेवकायैः संपाद्यं मे प्रसीदत ॥ नवद्विः पितृकायैः इति पितृभ्यः ॥
मन्त्रः ॥ एवं निमंत्रयित्वा नान्तावयेत्येतत्कंसता ॥ अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मच
रिभिः ॥ नवितव्यं नवद्विश्चमया च आह कारिणा ॥ मनु ॥ प्राचीना विति नाना व्यमपस
व्यमतं प्रितं ॥ मित्रमा निधनात्कायं विधिवद्भयापिना ॥ विप्राणां क्षालयेत्पारा
वन्निबन्धपुनः पुनः ॥ स्मृत्यंतरे ॥ त्रिषु स्नानेषु सापत्नी वामना गे प्रशस्यते ॥ पादशो
चं पितृणां तुरप्यारुह्य तथारुतौ ॥ मनु ॥ दन्तपाणिर्द्विराचम्य जघुवसाजितेन्द्रियः
उपस्पृष्टो दकां सम्यग्निप्रास्तानुपवेशयेत् ॥ यमः ॥ अंसनं स्पृशेन्नपिना
दक्षिणेन ब्राह्मणमुपसंगत्य सामाध्वमिति चोक्तोपवेशयेत् ॥ धर्मः ॥ जान्वा

४८

लभ्यततो देवानुपवेशयेत्ततः पितरः ॥ समस्तानि व्यदिति निरामने उपवेशयेत् ॥ यमः ॥
दक्षिणा संस्था आसीरन्तस्य श्रेयः परस्परं ॥ ब्रह्मो धाम कथा कथुः पितृणां मेतदस्मि
ते ॥ तथापि विप्रपापायः सवेतैश्च मौनं व्रतान्विता ॥ प्रत्यगुपक्रमाः प्रागवर्धं गदक्षि
णां संस्था इति मंजया ॥ देवे बोधयन् ॥ अदक्षिणमुदकं संस्तु ॥ मनु ॥ ब्राह्मणे निक्षु
कं वा पि नो जनार्थमुपस्थितं ॥ ब्राह्मणैरभ्यनुत्तातः कामंतमपि नो जयेत् ॥ ज्योतिर्द
मं प्रकुर्वति प्राद्वेच सह देविके ॥ तत्र दयं न कुर्वति यत्र देवविवर्जिते ॥ देवा च ते जये
हो मे स्वाध्याये प्राद्वे कर्मणि ॥ स्नाने दाने तथा ध्याने प्राणायामास्त्रयः स्मृतः ॥ नैक
वासान च दीपेनांतराले कदाचन ॥ श्रुतिस्मृत्युदिकं कर्मनिक्रयादि शुचिः कचित्
योगयोगीश्वर ॥ प्राणस्थायमनं कृत्वा आचमेत्प्रयतोपि सन् ॥ प्रचेता ॥ आपसव्यं
नतः कृत्वा जत्वामंत्रं तु वैष्णवं ॥ गायत्री प्रणवे वापि दतः प्राद्वे मुयक्तमेत ॥ अग्निः

ति.दि.
४९

पुराणे॥सप्तम्याधादशारण्यमृगाःकालेजरैरिरो॥चक्रवाकाःसरिदीपेहंसाःसरसि
मानस॥तेपिजाताःकुरुक्षेत्रेब्राह्मणावेदपागा॥प्रस्थितादीर्घमिध्वानंयुयंतेभ्योव
सीदथा॥आद्यादोषवितेआदंष्ट्रंस्मिद्धमलोकदं॥ब्रह्मपुराणे॥दिजानावेदमच
दनासनेपुपवेशयेत्॥विघ्नाणामेवतद्वक्तंविधातंप्रतिपादयेत्॥ब्रह्मांडपुराणे॥
देवतस्यःपितृभ्यश्चमहायोगिभ्यरावच॥नमःस्वादिपैस्वधायैतिल्यैमेवचनमानमः
आद्येवसानेआहस्यात्रिराहृत्तंनपेदिदं॥पुराणे॥आहृत्तमोगयाध्यात्वादेवंगदा
धरं॥ताभ्योचैवनमस्कारंकृत्वाआहंभवर्तयेत्॥गयायांपितरूपेणस्वयमेकज
नादति॥तंध्यात्वापुंडरीकाक्षमुच्यतेचक्रणत्रयात्॥बृहस्पति॥आसनेचार्घ्य
दानेचपिंडदानेवनेजने॥संबंधगोत्रनामानियथाहमनुकीर्तयेत्॥प्रतिब्राह्मसा
मासतंनिगमे॥अपहृताइतितिलात्तिकिरेत्॥पुराणे॥संप्रश्रयश्चोपरिर्हमेव

४९

नृछेदिछेदिजोत्रमात्र॥कुरुक्षेत्रेसतैरुक्तोदद्यादवसिनता॥यातवल्क्यःपाणिप्रक्षा
वनंदत्वाविष्टार्येकृत्वापि॥पुराणे॥आसनेचासनंदद्यात्॥तथापितकर्मणिवा
मेवैदंवेकर्मणिदक्षिणे॥नर्तयता॥याणोतिर्येपरिक्षिप्यनर्हंस्तुकदाचता॥योह
स्तेचासनंदद्यात्तंदमबुद्धिवर्जितः॥पितरोनासनेतनप्रकवेतिनिवेदानं॥काठके
देवानांसयवाहर्जाःसंग्रहे॥ततःपुनरयोदत्वानिमंत्रयेत्॥यम॥यवहस्ताःततोदे
वात्विताप्यावाहनंप्रति॥आवाहयेदनुत्तातोविश्वेदेवासइत्यचा॥बृहस्पति॥उत्प
त्तिनामचौतेषांनविदुर्येदिजातयः॥अयमुच्चारणोयसैःश्लोकःश्रद्धासमन्वितैः॥
आगच्छंतुमहाभागाविश्वेदेवामहाबहा॥येयत्रविहिताआदेसावधानमवतुते॥वि
श्वेदेवाःशृणुतेममिमंमंत्रंजघाततीक्ष्णताच॥उषधयइतिमंत्रेणविकिरेयुःप्रदक्षि
णं॥अपसव्येततःकृत्वापितृणामप्रदक्षिणं॥तिलानादायसंयतं॥पितृनावादा

नि० दि०

५०

यामातिष्ठे दिशतु ददुखान् ॥ आवाहयेत्यनुत्तात उग्रं तस्वेत्युच्चापितम् ॥ क्षित्वापसं
व्यंचति जानपितं ध्यायेत्समाहितः ॥ जपेदायंतु न इति मंत्रं सम्यगशेषत् ॥ रक्षार्थं
पितृसन्तस्य त्रिःकृतं सर्वतो दिशः ॥ तिलोसु अक्षिपेत्सं त्रमुच्चापयिहता इति ॥ उदको
पस्पर्शनं ब्राह्मणं ब्रूते पिदेव ते क्ये सन्नदेवेति चंद्रिका ॥ प्रचेता ॥ पवित्रे इति मे
त्रेण पवित्रे कारयेद्बुध ॥ ते निधाया घृणोत्रेषु शंनो देवीत्यपः क्षिपेत् ॥ नृत्तयतः
शंनो देवीति मंत्रेणार्घपात्रेन लंक्षिष्येत् ॥ बोजवापगृह्ये ॥ दमेषु निधायेति गोति
लः ॥ एकैकस्मादेकैकेन ददाति ॥ यथा देवतपात्रं संख्या वैश्वदेवतुष्टयैत ॥ पात्र
युग्मे तु यति पृथक् च मस इति ॥ मस्मन्नाद्यापनवचना न्या ब्राह्मण संख्याया यथा दे
वतं वा पित्रे ॥ विष्णुः ॥ दक्षिणाग्रेषु दक्षिणावर्गेषु ॥ चतुर्विंशति मते ॥ देदे राजंके
देवानां ॥ यथा तिस्रस्त्रिः स्रः राजा कास्यः पितृमापात्रेषु पार्वणे ॥ यागीश्वर ॥ नो

५०

तर्गमैकश्रुति ते कौशे प्रादेशं संमिते ॥ रपे मं ॥ यवोसाति यवात्कीर्त्तयिं धपुष्ये
प्रपूजयेत् ॥ यवोसि यवयास्मदेषो यवयारातीति मंत्रा ॥ पितृपात्रेषु विरोधो यति
लोसाति तिलो क्षिपेत् ॥ तिलोसि सोमदेव सोमो स वोदेव निमिति ॥ अन्नमग्नि
क्तः स्वधया पितृलोकान् गीणाः हिनः स्वाहेति मंत्रः ॥ एतद्देवामिति वेदने ॥ स्वा
हा ध्येति चाग्रस्त्रायनं ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ ततो बमेन हस्तेन गृहीत्वा च मसान् क्रमा
त ॥ गार्ग्यः ॥ इत्वाह स्ते पवित्रं तु कृत्वा पूजां तु यादता ॥ यादिव्या इति मंत्रेण हस्ते
बर्धयिष्येति क्षिपेत् ॥ स्वधेति चैव मंत्रातं पितृणां वचनं तथा ॥ स्वाहेति चैव देवानां
होमकर्मण्युमाहरेत् ॥ नृत्तयतः ॥ सपवित्रेषु हस्तेषु दद्यादधंसमाहितः ॥ प्रचेता
यादन्नमिति म इति देवानां युष्ममर्चनं ॥ अरः प्रत्तति पादांतं नमोर्वा इति पितृके
पैवी नसि ॥ ततो ब्राह्मण हस्तेषु उदकपूर्वकं दध्ना दद्यादकपूर्वमिषादिकं

नि.दि.

५१

प्रदद्यादिति॥यादि व्या इत्युक्त्वा सर्वे तत्रे अर्घोदिकमिति अपउपसृष्टेवमेवेतरयो
रिति॥अत्र हस्तवक्रवचनमेकदेवात्यानेकत्वास्मयायेक्षया॥अग्रंविंदुनिघातस्म
त्रेण दानसिद्धेः शेषस्य चारुत्वेरपि संभवत्वात्॥अनेकदेवत्यापेक्षया वाममुख्य एवा
र्घ्यः॥अथ मेपितृपान्नेनुसर्वास्मिन्त्यसंस्तवान्॥अर्घ्यसिंस्तवपान्नेतुं शुद्धं तामि
तिसंस्पृशेति॥तुपितृः स्यः स्तानमसातिन्युषं कुर्यात्पुत्रवत्॥तस्योपरिकुशद
त्वा॥उग्रनाः॥नमो निलान्कुशात् दक्षिणामूलानि क्षिपेत्तं धामदितिः पूजः
येदिति च॥मन्त्रः॥न्युज्वमुन्नरतो न्यसेत्॥नोदरेत्यर्थमपान्ने पितृणामर्घ्या वि
ते॥आवृतास्तत्र तिष्ठति पितरः शो न को ब्रवीत्॥कान्या यतः॥अर्घ्यं स्वाध्याया इत्क
त्वा संस्तवानमिमं नयेत्॥यादि व्या इति मंत्रेण पुत्रकामो मुखं स्पृशेत्॥अनक्ति
यादि व्या आपः यसा संवत्सुर्या आंतरिक्षं तपाय विद्याः हिरण्यवर्णा येति पास्ता

५१

न आयः शिवाः शं स्यो नाः सह वामवं त्विति मंत्रः॥गोमिलः॥गंधपुष्पधूपदीपाच्छा
दनानां प्रदाने॥यातवल्क्यः॥हत्वादकं गंधेति॥आलाभेयत्तेपि वीतमिति॥स्वादि
रे॥तथा॥यो नु लिपति गात्राणि श्राद्धं कुर्वन् द्विजन्मनां॥देवाश्च पितरश्चैव तस्य
तुष्ट्यंति सर्वसर्वदा॥व्यासः॥सर्ववित्रकरो नु लियेत्॥देवल॥यतो पवितं विघ्नाणां
स्कंधान्नेवावतारयेत्॥शंखः॥इदं वो ज्योतिरित्युक्त्वा दीपं तेषां प्रदशयित्वा सुज्यो
तिरिति तैः सर्वैर्वक्त्रे व्यतदनेतरं॥अथ देव्या प्राशस्म मंत्रादिकं मन्यतो वगंतव्यं॥आ
चारैरति लके॥सर्वदानानि विघ्नस्य करे दद्याच्च दक्षिणे॥दीपमुन्नं च पिंडं च मू
दद्यादिव क्षणा॥मन्नं सिद्धान्तं कात्यायन॥अर्घ्ये क्षयोदके चैव पिंडं दाने वनज
ने॥तत्र स्य विनिवृत्ति स्यात् स्वाध्यावचन एव च॥मनुः न नियुक्तः शिखावर्जमाल्यं
शिरसि धारयेत्॥क्रतुः॥जलाटे पुंठकं दृष्ट्वा स्कंधे मालां तथैव च॥निराशाः पित

ति० दि०

५२

रोयांतियांवदाहुतजवं॥प्रप्यावृत्तस्यसूर्यात्माचामेधततःस्वये॥ब्रह्मांडे॥निहन्मिस
र्वेयदमेधवज्रवेदाताश्चसर्वेअसुरदानवामया॥रक्षांसिपक्षाःसपिशान्वगुत्थका
हतामयाघातुधानाश्चसर्वे॥इतितिलान्प्रक्षिपेयेत्॥पात्रं वै तेजसं वै तेजसं दद्यात्
तद्विशेषाःनग्रादिनिषेधाश्चनिबधेषु॥ब्रह्मांडे॥प्रक्षाल्यहस्तोपात्रादिपश्चादग्नि
विधानवित्॥प्रक्षाल्यजलजलंदनैस्त्रिजैर्मिश्रिक्षिपेद्युच्यते॥यातवल्क॥अग्नौ करिष्य
न्नादायपृष्ठत्यन्तघृतजुल॥ऊरुघेत्यन्मनुत्तातोद्गताग्नौपितृयत्तवत्॥मदाजसा
दुतावशेषंदद्याच्चमोजनेषुदिजन्मता॥तथा॥शेषयित्पितृविप्रार्थेपिंडार्थेचाकरो
षयेत्॥पुराणे॥अग्नौ करणाशेषंतु न दद्याद्देश्वदेविके॥वसिष्ठाः॥अग्नौ करणाशे
षंतु न दद्यात्तु समाहितं॥तस्मादश्वत्थहस्तेन कुर्यादित्तमुपश्रुतं॥मनु॥पाणिभ्य
मुपसंग्रह्य स्वयमन्नस्य ददति॥विप्रातिकेपितृन्यायेन दत्तं रुषति क्षिपेत्॥

५२

नागरखंडे॥अनघिरग्नौ करणं क्षयादेचैव पावणे॥पात्रेन सममयीरेषां न कुर्यान्नि
गरदिजः॥काह्न्याजितिः॥अपसव्येन कर्तव्यं पित्र्यं कृत्यमशेषतः॥अन्नदानाद
ते सर्वेरेवमातामहेष्ये॥स्मृत्यंतरे॥पात्रं प्रक्षाल्य न दध्ने स्ताभ्यां पात्रं दूर्यणं
कृत्येदक्षिणस्माज्यो विकिरेवाममुत्सृजेत्॥धर्म॥परिवेषणमिष्टं स्याद्वायुपापे
तत्तस्यो॥फलस्यानतताग्नौ क्त्वा स्वयंच परिवेषणे॥शौतकः॥विधिना देवपूर्वतु
परिवेषणमाचारेत्॥नायवित्रेण हस्तेन तौ केन न विना कुर्यात्॥नर्तयत्॥इष्टम
न्नंततो दत्वा पात्रमालभ्य तं जपेत्॥विप्रागुष्टं समादय पाकमध्ये निधाय च॥एयि
विते पात्रमादाय वैष्णव्या च रुचा तया॥तदन्नमुषिचिरं स्वादु दद्यात्पापसपूर्वकोपा
तवल्कः॥इत्वा न्नमुषिविते पात्रं द्यौपिधानं ब्राह्मणस्य मुस्वे अमृतं अमृतं जुहोमि
स्वाहोतिमंत्रः॥पैवी नसि स्वर्धेति पावः॥कृत्वोदं विष्णुरिति॥अन्ते दिजां गुह्यं ति

नि.दि.

५३

वेशयेत्॥ पुराणे॥ विष्णोर्हवंचकथंचनुपाश्रयेति चक्रमत्॥ वारिष्यप्रदत्तेषु तमंगुष्ठं
निवेशयेत्॥ कात्यायनः॥ अंगुष्ठमन्तेव गात्रा पदता इति तिजान्विकारिकैकस्याथ
विप्रस्पृशतीत्यांगुष्ठं॥ इमादरात्॥ अत्रि॥ हस्तेन दत्तमन्ताद्यमिदमन्तमितीरयेत्॥
स्वाहोति चततः क्रयस्त्रिंशत् सत्रा विनिवृत्तये॥ गोत्रसंबधनामा निश्दमन्तततः स्वधा॥
पितृक्रमादुदीयेत स्वमन्तं विनिवृत्तयेत्॥ पुराणे॥ पात्रालंभे क्षिप्तः क्रयादि देवान्
मुदीरयेत्॥ यमः॥ अन्तहीनं च यज्ञवेत्॥ सर्वमिष्टिं प्रमित्वा ततो यत्नेन नोजयेत्॥
प्रचेता॥ स व्याहृतिकां गायत्रीमिति॥ योगी आपोऽग्नौ प्रदायाथ सावित्री त्रिजपेदि
य॥ मधुवाता इति तंच मध्वित्येकत्रिकं तथा॥ ततः संकल्प्य सिद्धिं प्राप्य समुध्यमी
तस्मदिति त्रि॥ यासु बल्यः॥ जस्वायया सुषुप्तुषध्वं॥ मसलसा॥ यथा सुखं सुषुप्तं धेनो
रिति वाच्यमनिष्टुरं॥ व्यासः॥ सुषुप्तमिति चोक्तं॥ अत्रि॥ दत्ते वाप्यथा वा दत्ते नृमो यो

५३

निक्षिपेद्दक्षि॥ तदन्तः तिः फले याति निराश्रयः पितृ निगतिः॥ परिशिष्टे॥ पञ्चपाणितले
दत्ते यज्ञान्यमुपकल्पितं॥ एकीना वेन मोक्तव्यं॥ शाखायन गृह्ये॥ मुंवाजानेषु मडा
व्याहृतीः सावित्री मधुवातीमाः पितृदेवत्याः यावमातीश्वजयेत्॥ जमदग्निः॥ अपस
व्येन कर्त्तव्यं सर्वं श्राद्धयथाविधि॥ सूक्तस्तोत्रजपमुक्त्वा विष्णोः च विसर्जनां प्र
चेता॥ तस्मान्न ब्रध्वा न्नमादाय सति जं पूर्वविज्ञपेत्॥ व्याहृत्यादिकं॥ कात्यायनः॥
जस्वात्तस्मात्तेति पृच्छति॥ व्यासः॥ ते ब्रह्मसूतास्तेति॥ मनुः॥ सर्वविधिकामन्ताद्य
सन्तीयाः प्रीत्या वारिणीः॥ समुद्रजेऽनुक्तवतामग्रतो विकारं भुवि॥ करंजिकायां वि
करं ग्रासमानं तु दधोदन संमन्वितं॥ षडंगुलं परित्यज्य दद्यादुच्छिष्टं संनिधौ॥ प्रे
चेता॥ ये अग्नीतिनुविदत्ते निचान्तेन स्तसायामिति॥ माकुंडे यः॥ अन्तं संतप्यामभ्यु
क्ष्येति॥ येन प्रिदधानीवाये च प्रिदग्धाः कले मम॥ नृमो दत्तेन दत्तं तु तत्तायां तु

ति.दि.

५४

तुपरंगति॥ इति मंत्रः॥ मरवि॥ आद्येषु विकरंदत्वात्ताचामेन्मतिन्वमान्॥ पितरस्त
स्वपरमासान्नुवत्युच्छिमोजित॥ नारदखंडे॥ सकृत्सकृत्तलेदत्वागोयन्निन्नितयं
जपेत्॥ मधुवांतेतिसंकीर्तितः पृष्ठेक्षितोन्नमात्॥ तत्तास्तेतिरोजंज्ञानतांप्राप्येति
तेः॥ बंधुनोन्नो जनायायि शेषस्यान्ननुक्तिमान्॥ मदालसा॥ ततस्त्वाचमनायमि
दघादापःसकृत्सकृत्॥ विष्णु॥ उदङ्मुखे पुष्पवेदि बादौ ततः प्राङ्मुखेषु पुष्पवेदिरा
चमनमंत्राः प्राणाहुत्यादयो न वेत्याविरुद्धत्वात्॥ ब्राह्मे॥ तथा च म्पदरिस्मरेत्॥
यातवल्क्यः॥ सर्वमिन्नमुपादाय सति जहसि णामुखः॥ उच्छिष्टसंनिधौ पिंडा
स्तवेण पुत्रकं॥ व्यासः॥ उदघातु पितृयत्तवत्॥ मदालसा॥ पितृनुद्धि र्षदनेषु
दघादुच्छिष्टसंनिधौ॥ सति जेतत तोन्नेनापि डा त्सर्वेण पुत्रकं॥ व्यासः॥ अरन्नि
मात्रमुत्सृज्य पिंडांस्तत्र सै सदापयेत्॥ यत्रोपसृशतां वापि प्रभुवंति न विदव॥ स्म

५४

तिसारे॥ पितृयात्राददन्तां तु विकरंकारयेद्बुध॥ पिंडतर्पणं कुर्यात्तद्विकरात्तद्विरंगु
निः॥ कात्यायनः॥ तत्तास्तेति त्वान्नेप्रकायं सकृत्सकृदपोदत्वा पूवविज्ञायत्रीजत्वा
मधुमतीम॥ ध्वीतिचेति॥ देवलः॥ मंडले चतुरस्रं वा दक्षिणावनतं महात्॥ पितृयत्ते
तिकर्त्तव्या ता कल्पसूत्रे॥ अपहृता असुरारक्षां सिवेदिषद इति स्केतो नो न्मज्याभ्यु
क्ष्य॥ ब्रह्मांडे॥ ब्रह्मेणा यजुःशौर्वापि दघादुद्धेखने क्षिजः॥ अम्यक्ष्यये रूपाणि॥ प्रतिमुं
चमाना असुराः संतः स्वधायाचरंति॥ परापुरो निपुरो येन वैरं त्यग्रिष्टां लोकात्प्रणु
दात्यस्मादित्यमुकमुत्सृष्टं स दक्षिणाधेनि धाय मुजे कृशासकृद्भनानुत्सृष्टे नि
धायामाववने निष्ठाये च त्वामंत्रान्विति पितु नमिदि र्षपकृत्से धयो निषिंचत्यवाचिनया
णि नैवेदक्षिणतः पिता महास्य प्रपिता महास्य चासावेतत्रेये च त्वामंत्रान्विति पिंडा
न्यक्षिमे न तत्पत्नानो किंचिदंत दायि ब्रह्मणेभ्यः शेषे निषेवेदयेदिति॥ श्वशुरस्या

निदि.

५५

अतोयस्माछिरः प्रछादनक्रिया ॥ पुत्रेर्द्विणसाकायमि तु रन्फ हयार्थिनिः ॥ विष्णुः ॥ द
त्वा पिंडाननुमंत्रयेतात्र पितरो मादय ध्वं यथाज्ञांगे पितर आर्ह्यप ध्व मिति ॥ व्यासः ॥
दर्भमूलेषु निमज्जेदस्तले सैषं मादितः ॥ अग्निः प्रक्षाल्य तत्प्रात्रं ॥ मनुः ॥ आचम्योदज्जु
रवावृत्य ॥ विष्णुः ॥ सव्यावृद्धः उज्जुखः ॥ सूत्रे ॥ निरातमनादासित्वामीमं दं पितरो यथा
ज्ञागवमवी वृषते पिप्रतिपयादित्य ॥ विष्णुः ॥ शेषावृष्टा यं कृत्वा ॥ तथैवावनेज्य ॥
नमोवः पितरो जीवायेति ॥ अस्माकं सगृहान्तः पितरो दत्तं तिनमस्तु त्वप्रापये
त् ॥ सुमंत्रः ॥ आह सेवनकाले तु पाणि नैके नदीयते ॥ उदकं दत्वा ॥ एतद् पितरो
वा सोवाध्वं पितर इति श्रीणि सूत्रा एफपन्यस्या ॥ तथा च स्मृत्यंतरे ॥ एतद् पितरो मंत्रं
जपन्स्त्रं तु दापयेत् ॥ दद्यां विवर्जयेत्प्रातो यद्यप्यहृतवाससः ॥ ऊणस्त्रं तु दातव्यं
कार्या समयवानवे ॥ दुकूलं पदस्त्रं वातदनावे ऊणं न्यसेत् ॥ नास्त्रं वंदे ॥ सूत्रं सं

५५

पूजयेत्सर्वान्निडात्पद्विजोन्नमात् ॥ व्यासः ॥ गंधपुष्पं च धूपं च दीपं चैव निवेदायेत्
पुराणात् ॥ यत्किंचित्यच्यते गेहे नक्ष्यते न्यमगदितं ॥ अतिवेद्यं नमोक्तव्यं पिंडमूले
कथंचन ॥ एवमभ्यर्च्य पूजिता मभ्यर्चयेत् ॥ मसः ॥ आचातेषु चाचम्या ॥ मातवीयेन स
हविकल्पः ॥ अर्चयत् ॥ आचम्य प्रक्षाल्य च तथा हस्तौ पादौ च पार्थिव ॥ तमस्तुत्यपि न
त्यश्वाभुत्रोक्षितं ततः परं ॥ विष्णुः ॥ सुप्रोक्षितमिति आर्ह्यं देवेशो श्रोक्ष्य दर्भपाणिः ॥ यम
पुराणे ॥ उदकं दत्वा पुष्पाणि सयवानि च ॥ ऊशांश्च सवेनामसः ॥ आचातेषु पुनर्द
द्यात्कलंपुष्पाक्षतादिकं ॥ देवजः आचातेभ्यो हि जन्म सुप्रयच्छे हयदक्षिणा ॥ दक्षि
णां पितृविश्रेभ्यो दद्यात्पूर्वततो हयोः ॥ दत्वाग्नीः प्रतिरक्ष्णीयादिजेभ्यः प्रा उज्जुखो बुधः
पारस्करः ॥ हिरण्यं विश्वेभ्यो देवेभ्यो रजतं पितृभ्यः ॥ सतिलं नामगोत्रे दद्याच्छ्रुत्वा तु
दक्षिणां ॥ ज्ञातातपः ॥ अतिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थमिष्टान्कामांश्च वाचयेत् ॥ दक्षिणां यो

नि.दि.

५६

तु सर्वत्र बहु देयं तथा स्तुतः ॥ दीर्घमायुस्तथा शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिर्धृतिश्च ये ॥ यद्यच्छ्रेयस्क
रजो कैतनं दत्तं सदा मम ॥ आपसव्यं ततः कृत्वा पद्या उदकं दद्यात् प्रतिवा सणे ॥ मार्क
डेय ॥ पितृणां नाम गोत्रेण जलं देयं नंतरं ॥ ब्रह्मणा नां हि जे वाच्यमक्षप्य मिदमस्ति
ति ॥ हस्तेषु ॥ कात्यायनः ॥ स्वधा वाचनीयाश्च पवित्रं त्कुशानां स्तीयं स्वधां वाचयिष्य
ति पृच्छति ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ वाच्यतामित्यनुत्तातः प्रकृतेभ्यः स्वधोच्यता ॥ प्रकृतेभ्यः
पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यश्च स्वधोच्यतामित्यनुत्तातेनैर्विभ्ररस्तु स्वधेति ॥
च्यमावे ॥ पवित्रो तर्हि तान्पिंडान् सिंचेत् ॥ नागरं रवंडे ॥ अस्तु स्वधेति तैरुक्ते पिंडा
तामुपरि क्षिपेत् ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ अस्तु स्वधेत्युक्तेन सोमो सिंचेत्ततो जलं ॥ देवलः ॥ प
रिक्रम्य च तत्पात्रं तत्रैवाप्यवकुज्वयेत् ॥ शाखायनः ॥ ऊजं विद्वत्तारमं तं घृतं घृतं कौ
लाजं परिस्तुतं ॥ स्वधास्तुतं पयितः पितृनिष्कदकशेषं तितीय ॥ चंदुः ॥ जलं प्रसि

५६

च्यतत्यात्र पिंडा मुपयधो मुरवं काये ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ यस्मिन्स्ते संस्तवाः पूर्वमाग्नेपात्रे नि
पातिता ॥ पितृपात्रं तदुत्तानं कृत्वा विभ्रान्विसर्जयेत् ॥ उन्नतिकरणा क्रमोप्यार्थिके ॥
नागरं रवंडे ॥ उन्नतमर्घपात्रं तु कृत्वा दद्याच्च दक्षिणां ॥ हिरण्यं देवता नोच पिन्दाणां
जतंतथा ॥ सर्वकर्मपसव्येन दक्षिणादावेनेर्जातदुक्तं ॥ सर्वकर्मपसव्येन षड्रुक्षा
ने विवर्जयेत् ॥ अग्नीः अदक्षिणा स्वस्तिभ्रणामजपदक्षिणाः ॥ मस्यः ॥ ततः विश्वेषु
चोदक ॥ उदकं दक्षिणोदकं ॥ सप्तमी साम्यात् ॥ चंदुः ॥ उन्नयत्र सव्येन ब्राह्मणप्रति
पत्तिरिषंतुष्टयं दत्वाग्नीः प्रतिकृतीयाद्विनेभ्यः प्राङ्मुखो बुधः ॥ अधोरा पितरः संतु
गोत्रं नोवर्द्धतामिति ॥ दातारो नो निवर्द्धतां वेदः संततिरेव च ॥ अदाचनो मा विगच्छ
तो स्थिति ॥ अन्ते च नो बहु न वेदतिथीश्च लभे महि ॥ याचितारश्च नः संतु मा च यचि
भ्रमकं च न ॥ एता एवाग्निपः संतु संतु संचित्फले कृत्वा तैः पुनः ॥ गोमिलः ॥ विश्वदेवाः प्र

ति.दि.

५७

यंतामितिदैवेवाचयित्वापिडपात्राणिचालयित्वेति॥पूर्वपिंडोस्ततःपात्राणिशितिक्रम
ब्राह्मे॥मध्येमपिंडवजिघ्रतिकव्ये॥अवग्रायपिंडानवधापत्राणीयाद्रासणायवादघा
दयोवाभ्यवहरेन्मध्यमपिंडं पत्नीपुत्रकामाश्रीयात्॥अधत्तपितरोगर्भक्रमार
पुष्करस्त्रजं॥यथेहपुरुषोसदितिउन्मुमकग्रौकलासकसाछिन्तानुप्रहत्येति
अनुप्रहरणोत्तरंस्वस्तिवाचनमिति॥नारायण॥अचालयित्वातत्यात्रंस्वस्तिकुर्व
तियेद्विजा॥निराशाःपितरस्तेषांतायांतियथागतिं॥जातुकण्ठी॥पात्राणिचाल
येद्वादेस्वमंशिष्योयवासुत॥नस्त्रीतिर्नचवालेननासजात्याकथंचनं॥स्कांदेता
डारखंडे॥आदेपिंडेचयानंचस्वयमेवप्राचानयेत्॥ततःस्वस्यदकंदद्यात्पितरपूर्व
तुसव्यत॥वाजेवाजइतिचतयाविस्रजेचततःपरो॥कात्यायनः॥उदकंदत्वास्वस्ति
वाचनं॥माकंदेय॥वाजेवाजइत्युक्त्वाप्यकृत्वाचैतान्प्रदक्षिणं॥ममः॥वाजेवजइ

५७

तिजपकुशाग्रेणविस्रजयेत्॥अग्निपुराणे॥पितरपूर्वविस्रजयेत्॥कात्यायनः॥अं
गुष्टग्रहणंसदा॥स्कंदे॥आमावाजस्येतिचप्रदक्षिणाकृतोपवेशयेत्॥पादवसदने
कृत्वाआसीमांतमनुब्रजेत्॥तथाचस्मृत्यंतरं॥संपूज्यस्त्रकत्रिपुंश्याम्राधविप्रास्त
तोवहिः॥अनुगम्याःस्वसिमांतंनत्वाश्रीयात्सबाधेव॥वलिचनिक्षिपेत्यश्वात्॥वि
प्रप्रदक्षिणाकयपिर्बणोजनधारया॥राकोद्विहेतिलैःकापट्टिद्विपश्चाद्वयवैस्तय
उदपात्रंगृहीत्वातुधारांदद्यात्प्रदक्षिणं॥दक्षिणांक्षिदिशमाकांक्षेत्पिदन्वाचेत
मानवः॥दातारोनइत्यादि॥ज्ञातातयः॥एवमस्त्रितितैर्वर्च्यं॥अर्थिकपुष्पप्रक्षे
पेः॥शिरसिग्रास्यः॥उक्त्वाचैवत्रिणिषांवाचंअणिपत्यप्रसादयेत्॥अद्यमेसफलं
जन्मभवेत्यादादिवेदनात्॥अद्यमेवंशजासर्वेयातावनुप्रदादिव॥पत्रशाकादि
दानेनक्लेशितायुयमिदंशा॥तत्केशमीहसंजातंविस्मृत्यंक्षंतुमर्हये॥महाज

ति.दि.

५८

सा॥आधारमनुष्ठेयैर्वागच्छेन्ननुमोदितः॥यानवल्क्यः॥मातामहानामप्येवंतंनोवावै
श्वदेविकं॥नागरखंडे॥यश्चैवास्तमितेसूर्येभुंक्तेचश्चादहन्तरः॥व्ययतांयातितच्छा
दंस्तस्माद्भुंजीतनोनिश्चि॥अहर्दिणमनुव्रज्यभुंजीतपितृसेवित॥ब्रह्मचीरीभवेत्त
तुस्जनीब्रह्मणेःसहा॥एकादश्यापितृसेवितमवघ्रायोयवासंक्रयादिति॥श्रीदेति
कर्तव्यतावचनानि विशेषस्वन्यतोवर्गतव्यानि॥पार्वणश्रीद्विविधिनिरूपितः॥इ
दानीमेकोद्दिष्टेतिश्रीद्विकर्तव्यतानिरूप्यते॥एकउद्दिष्टोयस्मिन्ष्टादेनेकोद्दिष्टक
र्मनामधेयः॥तद्विधिमाहायातवल्क्य॥एकोद्दिष्टदेवहीनमेकोर्धेकपविकं॥आ
वाहितामौकरणरहिनेत्यपसव्यवत्॥श्रीचीतावीतब्रह्मसूत्रेणेत्ययगिषवितेष्ट
तामित्यक्षप्यस्थानेविसर्जनैकत्राव्यवाइतिजमानंतरंदनन्विरंभणेनातिरम्यतामि
तिब्रूयात्॥तेवदेवयुरनिमतास्मइतिशेषपार्वणवदिति॥तथाचशारवायने॥अ

५८

थातएकोद्दिष्टमेकपवित्रमेकोर्धमेकपिंडानाहनेनामौकरणंतात्रविश्वेदेवास्व
मितिरत्नप्रश्नउपतिद्यामित्यक्षप्यस्थानेनिरम्यतामितिविसर्गइति॥अथश्रीद्वनो
जनेत्रायश्चित्तं॥आष्टिकेपादकृच्छस्यादेकाहःपुनराष्टिके॥अतऊर्ध्वेनेदोषस्या
छाखस्यावचनेयथा॥आष्टिकेप्रथमाष्टिके॥कृतेचलद्विविदेनग्रंथेनिर्णयदी
यके॥पिडादिनिर्णयोपेतःश्रीद्विकर्तव्यनिर्णयः॥इतिश्रीद्वार्थममावास्यानिर्णीतपि
उपवासादिव्रतानांश्राशस्यद्वानात्युनरुपावासादिव्रतार्थममास्याप्रतियादादि
तिर्य्योनिर्णयितेइति॥श्राशस्ययथामविष्यत्युराणे॥मानप्रयस्तुयस्तुयेविश्रा
स्तुयेविश्रेयोनिधायती॥व्रतोपवासनियमेनानादानैस्तयात्प॥महाभारते॥
नास्तिवेदात्परंशस्तेनास्तिमास्तिमात्समो गुरुः॥न धर्मापरमस्तीदृत्तपोनो
पोषणात्परं॥तथाशतयथाश्रुतिः॥एतद्वैसर्वं तयोपदानात्राकइति॥आना

वि.दि.

५९

शकः उपवासः॥ तथा इदं रेण पावर्तती प्रतिनतान्कत्का पुनरप्यक्तं॥ एक एव कृतं तथा न
क्त उपवासादिकं च येत्॥ तत्सर्वं कापिकं पुंसां व्रतं न व्रतिना न्यथा॥ व्रतोपवासनियमैः
शारीरोक्तपतेतयः इति॥ तथा सति द्वितीयादती ययोश्चतुर्थी पंचम्योः षष्ठी सप्तम्योः र
ष्टमी नवम्यो रेकादशी द्वादश्याश्चतुर्दशी पौर्णमासी स्मरमावास्या पतिपदोश्च व्रतेषु
परस्परसंबंधेषु प्राशस्त्यप्रदर्शने परनिगमवाक्यं प्रदर्शयति॥ युग्माग्नि युग्मस्तुता
नां षण्मुन्यो वसुरंध्रयो॥ रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्या च पूर्णिमा॥ प्रतिपद्यमावा
स्या तिथ्यो युग्ममहाफलं॥ एतद्यस्तमहाघोरं हति पुराकृतं॥ दिष्टं प्रवर्तते मनषि
षण॥ इति यावांतरं॥ युग्मद्वितीया॥ अग्निस्तृतीया॥ युग्मचतुर्थी न्तपंचमी॥ पट्षष्टि
मुतीः सप्तमी॥ वसुरष्टमी॥ रंध्रं नवमी॥ रुद्र एकादशी॥ एवमेतानि सप्तयुग्मा
नि॥ चतुर्दशी मासाह च षड्वि प्रतिपदा मावास्या साह च यद्वि॥ तथ॥ शुक्लपक्षे

५९

ष्टमाचैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी॥ पूर्वविधानकत्तव्या कत्तव्या परं संयुतेत्यादिषु स्पष्टशु
क्लपक्षे अवगात्॥ शुक्लपक्षविषयाणीति॥ अत्र द्वादशमित्रयोदशी चागर्होत्रापि ष
ष्टमी तथा दशः कृष्णपक्षे च त्रयोदशी॥ एताः परयुताः सप्त्याः पूर्वेषां संयुतापि नि
गमवाक्येन कृष्णमित्रयोदशीः परविधानि धातात्॥ शुक्लत्रयोदशी पूर्वविदेति ग
म्यते॥ तथा द्वादशमित्रप्रकत्तव्या सदुर्गादिजसत्रमैरिति नवमी युक्ता तथा॥ संपूर्णा
द्वादशी माकायमिश्रितार्वायुयायवा॥ संपूर्णा शुक्लपक्षसंबन्धिनी॥ पूर्वयानवम्या
मिश्रिता॥ अथ वाराकादशी युक्ता यथा संनवकया॥ युग्मवाक्यनादरणदाषस्तु
वविदे परविदे वा द्वादशमित्रयोदश्योः संबन्धिनिव्रते॥ नवै प्रवर्तते॥ युग्मविधानत्र
हणे एतयोरग्रहणात्॥ युग्मवाक्यविपरित्याश्रवणदोषराकादशी द्वादशी विहि
तव्रते विज्ञापणावतिष्ठते॥ अत्र युग्मवाक्ये कर्मविधेरश्रवणात्सुतिनिदान्याविध

नि० हि०

६०

नुमाने प्राप्ते युग्मसप्तकस्यैकेन विधातुमशक्यं त्वाद्युग्मेव पूर्वतिये रुतवरि धेयत्वं ॥
उत्तरतियेऽप्यु पूर्वविधेयत्वं ॥ एवं चतुर्दशविधेयानुरोधाद्युचतुर्दशैते विधयो भवन्ति
ते च व्रतविशेषानुवादादुपवासविषयः स्तावन्तः कचिन्ननवृतविषयेण विधिः
तावाधेते ॥ सामान्यविशेषन्यायेन न क्रैकनक्तादि व्रतेषु कालव्यापित्वमप्युपवास
जातु युग्मवाक्यावसरो न प्रसराति ॥ अथ व्रते विशेषविषयाः प्राप्ति युग्मवाक्यानि
प्रतिपत्स्यद्वितीयास्याद्वितीया प्रतिपद्युता ॥ चतुर्थी संयुता या सा तृतीया तु फलप्रदा
यवामी च प्रकृतिव्याप्या युक्ता तु नारदः ॥ कृष्णपक्षे ह माचैव कृष्णपक्षे त्रयोदशी
पूर्वविधातुकत्रव्यापरविधानकत्रचित् ॥ इत्यादीनि च पूर्वाणि वाक्यानि सामान्य
न्यविशेषव्रतानि अपि स्वस्वतिथिनिर्णये विविच्य वक्ष्यामः ॥ इति युग्मनिर्णयः
अथोपवासविषये साधारणे किंचिद्विज्ञापते ॥ षष्ठ्यहमी अमावास्या कृष्णपक्षे

६०

त्रयोदशी ॥ एताः परयुताः पूज्या पराः पूर्वेषां संयुता इति ॥ तिथिरुदयादारभ्योदय
यंतं व्रतं शुद्धा ॥ शुद्धापि परदिने महावर्द्धते ॥ तदा तिथ्यादौ तु न वै घावान्द्रासो हृदि
परेहति ॥ तावान्द्रासः स पूर्वेषु सद्यपि स्वकर्मणि इति वचनेन यावती परेहानि व
द्वा ॥ स्तावता पूर्वतिये रुदयादूर्ध्ववैदितव्ये त्यतः परविधा मुतिथिषु पूर्वमाविधा पूर्व
वीनोपोष्याद्वितीयादयवसेधित्युपोष्येति कैश्चिदुच्यते ॥ तदेते दसो व्रतं ॥ उपवासो
त्यहोरात्रनिषाद्यतः ॥ अतस्तस्यां संपूर्णया अहोरात्रव्यापित्या मुपवासकाल
व्यापित्वादुपवासो युज्यते ॥ द्वितीयदिने तिथिः परित्याज्ये तदेकादशी विषये स्पष्टमु
पलक्ष्यते ॥ तिथिः सत्राख्यापरिवर्जनीया धर्मार्थकार्येषु सदा मनुष्यैः ॥ विहीनशल्या
परिवर्जनीया धर्मार्थकार्येषु ॥ परिवर्जनीया यदाग्रता हृदि मुपैति पक्षः ॥ सत्राख्यादश
मीविधा ॥ विहीनशल्या संपूर्ण एकादशी ॥ सा विधा पित्याज्या ॥ यदीपने रेहति किंचि

६

नि० दि०

६९

इति॥ संपूर्णैकादशीयत्र प्रजातेषु नरेव सेत्यतेन समानार्थेति इत्यतिषिषु योजितं
किंच॥ मस्यातिथौ यदि हितं कर्म तत्र स्याः स्वकर्म॥ अतः स्वकर्मविषये शुद्धायां लभ्य
मनायां हंसवद्विन्ध्यं खंडताया दंतंतिः प्रमाणं कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्या
पिनातिथिः॥ तथा कर्मापि कुर्वति ह्यसहृदीनकारणं॥ अविद्यमानज्ञासहृदि महणे
पत्न्ययोजनं॥ तदपीह नोस्तीति॥ यथा मल्लिस्तुचः पूर्वदिबो मासस्तथैत्र॥ त्याज्यति
थिः सदा पूर्वविद्यासदोत्तर॥ एतच्च न मपि रवदयौ परो पूज्यावित्यनेन समाना
र्थेति संपूर्णतिथेः परित्यागो नोपवासविषयमिति साधारणं विचारः॥ प्रसंसत् खंड
तिथिः॥ उदयादारभ्य मध्याह्नपर्यंतं न व्रतंति सारं वंदातिथिः॥ यदाह सत्यव्रतः॥ उद
यावृत्तिथे पाहि न न वेदिन आनाक॥ सारं वंदा न व्रतानां स्यादरं नश्च समापनमिति
मरीचिः॥ स्वरं वंद व्याधिमात्रेण स्यात्तु योदि यात्रिथिः॥ सात्यं वंदा व्रतानां स्यात्तत्रा

६९

रं न स समापनमिति॥ वृद्धवसिष्ठेऽपि॥ व्रतप्रारंभे योतस्यामनष्टगुरुशुक्रयोः॥ तस्या
मखंडायामित्यर्थ इति॥ अत्रोपवासादि व्रतेषु सावित्रीव्रतव्यतिरिक्ता यौगमावा
स्याच प्रतिपद्यक्कायात्वा॥ पूणिमानिर्णयिः पश्चात् करिष्यते॥ इदानीममावास्याति
थिः क्रियत इति॥ अमावास्या शुक्लचतुर्दशी शुक्लाष्टमी श्रवणदादशी षष्ठी रंभात्र
तव्यतिरिक्ता तृतीया एकादशी रुद्रत्रयोदशी अवदा चतुर्थी एताः पर्युता उपास्या
इति॥ तदुक्तं॥ अवदा मावास्याष्टम्योसिते श्रुतिः॥ पक्षरंभा तृतीये कदशी रुद्रत्र
योदशी चतुर्थी त्वावदा युग्मेत्येताः पूज्याः पूरान्विताः॥ परतिष्यन्विताः पूज्याः॥ अव
देति न विद्यते॥ वटसावित्रीव्रतं यस्यां यौगमास्यावेति ममायां चेति सावदा॥ अतः
सावित्रीव्रतरहितोदशीः पर्युता इति॥ तथा युग्मवाक्यमिति॥ प्रतिपद्युगमावासे
ति॥ वृद्धस्यतिरपि॥ एकादश्याष्टमी षष्ठी यौगमासी चतुर्दशी॥ अमावास्या तृती

वि०दि०

६२

पाचतीउपोष्याः पराविताः॥ निगमेयुक्तं॥ षष्ठाष्टमी अमाकृत्तपक्षेत्रयोदशी॥ ए
ताः परयुताः पूज्याः परापूर्वेण संयुक्ताः॥ विष्णुधर्मेपि॥ एकादशीष्टमी षष्ठादितीयाचचतु
दशी॥ त्रयोदशी अमावास्याउपोष्यः स्युः पराविताः॥ स्कंदपुराणे॥ नागविद्वानुया
षष्ठी सप्तम्याचत॥ षष्ठाष्टमी॥ नूतविद्याप्यमावास्या नयात्या मुनि सप्तमेति॥ नूतं च
तुदशी॥ नागपंचमी॥ तथाच निगम॥ नागविद्वानुया षष्ठीदश॥ म्येकादशीतथा॥
नूतविद्याप्यमावास्यानिःफलस्यादिनत्रये॥ एवमादिवचनेषु प्रतिपदमावास्या
योरितरेतरसंबंधोपवादस्य कंठोक्तत्वात्सावित्रीव्रतव्यतिरिक्तव्रतेषु मावास्याप
रयुतामात्येति सिद्धांतं॥ अथ वतसावित्रीव्रते मावास्याचतुर्दशीयुक्तामात्येति॥
तदुक्तं॥ सावित्रीमायौ णमि सी चतुर्थी गण संसीता॥ रंजातती याचे ताउपोष्याः
पूर्वसंयुता॥ सावित्रीव्रतायुक्तामावास्या॥ ब्रह्मवैवर्ते॥ नूतविद्वानकत्रव्या अमा

६२

वास्याचतुर्णिमावृत्तयित्वा मुनिः श्रेष्ठसावित्रीव्रतामुत्तममिति॥ स्कंदपुराणेपि॥
कृष्णाष्टमीचतुर्दशी सावित्रीवटपैतकी॥ पूर्वयुक्ताप्रकत्रव्येति॥ वटपैतकी सावि
त्रीव्रतयुक्ता अमावास्या॥ ब्रह्मवैवर्ते॥ कृष्णाष्टमितयारंभततोयावटपैतकी॥ बृह
न्नपातया ब्रह्मन्कत्रव्या सन्मुखानि॥ संस्मुरवासापारुव्यापिनी पूर्वविषावत
हृन्नपातनामस्त्रीभिः क्रियामापो व्रतविशेषः॥ तथाच वचनांतरे॥ कृष्णाष्टमी
हृन्नपंसावित्रीवटपैतकी॥ अनेगत्रयोदशी रंजाउपोष्याः पूर्वसंयुता इति एभि
र्वचने रमावास्यावटसावित्रीव्रते चतुर्दशीयुक्ताकायेति॥ ननु नागविद्वानुया षष्ठी
दशम्येकादशीतथा॥ नूतविद्वानिनीवालीनतुतत्र व्रतं चरेदिति नूतविद्वानिष्ये
धात्कथं तत्र व्रतं स्यादिति चेत्॥ शृणुनिषेधस्तु सावित्रीव्रतव्यतिरिक्तामावास्या
व्रतविषयः॥ ज्येष्ठमासकृत्तपक्षेत्रयोदशी रंज्यामावास्यायां॥ स्त्रीभिः सावित्रीव

नि.दि.

६३

तं क्रियते ॥ तत्र प्रकृतविधायकं वचनं ॥ यदा ह जावा विः ॥ तुलायामाकरे मीने कन्यायां
मिथुने तथा ॥ नूतविद्याव्रते ग्राह्या शेषु प्रतिप्रजायुता ॥ मिथुने न्येष्टमासे इति प्रसिद्धिः
तुला गुरुताख्यं लोकप्रसिद्धं ॥ तत्प्रतिवर्षं तिथिबद्धा क्रियमाणा तिथिः पूर्वविद्योप
वासे ग्राह्या ॥ तदुक्तं ॥ कृष्णाष्टमी वृहत्त्रयं सावित्री वटपैतकी ॥ अतः गत्र यो दशरिभा
उपोष्याः पूर्वसंयुताः ॥ ब्रह्मवैवर्तेऽपि ॥ कृष्णाष्टमी तथा रंभा तृतीया वटपैतकी ॥ वृहत्त्रया
तथा ब्रह्मवैवर्तेऽपि सन्मुखतिथिः ॥ पूर्वतिथियुक्ता सन्मुखतिथिः ॥ तत्तद्वतारं नेष्टु
शतुदीपवर्तिका प्रतिकर्षमिकैकतुं दृष्ट्वा कार्या ॥ सुप्रजिते प्रदेष्टे अप्सपदधिब
दराक्षतदीपावर्तिपात्रं गृहीत्वा मावास्यातः प्रतिपदो द्वितीया मिति तिथिबद्धा गुरुं प्र
छेत् एवंपोडशवर्षं यथैकं त्रयमिति ॥ सूर्यारुणात् ॥ तदप्युक्तं मीनवरेण पावती प्र
ति ॥ मार्गशीर्षे शुक्लपक्षे कर्माद्वतमनुत्तमे ॥ अमा पूर्वसिमा रम्यया वत्षोडशिका

६३

तिथिः ॥ वर्षेष्ट्या प्रकृतव्यावर्तिषोडशानुत्तमेका ॥ संख्याये विद्यै देका यथाव्रतमखंडने
महेश्वरं च संसृज्य पुष्पधूपान्तवारिभिः ॥ गृहीत्वा सूर्यदृष्टिमुत्तमात्रं गुरुं प्रति ॥ ग
च्छेत्तिथिं स्तिथिचैतद्गुरुवाक्पास्तुमुदरि ॥ वर्षे वर्षे प्रकृतव्यावर्तवर्षं समाप्यते ॥ पूर्णे
षोडशवर्षे तु कुर्याद्विजनं मुत्तमे ॥ उद्यापनं चेत्यर्थः ॥ आरोग्यं पुत्रपौत्रत्वमवैधव्यत
थैव चैत्यादि गुरुताव्रतविधिः ॥ अथ प्रतिपन्निष्यति ॥ प्रतिपद्यप्यमावास्यापि युग्मेषु
क्तप्रतिपदो मावास्या विद्यात्वा मुपवासे विहितं ॥ तथा कालादंशे प्रतिपत्तं च मीन
ह्नाष्टमी नूतचसप्तमी ॥ नवमी दशमी शुक्ले त्रयोदश्या शुक्तिहरि ॥ रंभा तृतीया च
त्येता उपोष्याः पूर्वसंयुताः ॥ नूतं चतुर्दशी ॥ नूतं च अष्टमी चेति विग्रहे पूर्वभावि
ति त्वेनाम्यर्हितत्वादष्टमी शब्दस्य पूर्वनिपातः ॥ अशुक्तिहरिः ॥ अक्षय्यव्यतिरिक्ता द्वा
दशी ॥ ब्रह्मवैवर्ते ॥ प्रतिपत्तं च मीनूतं सावित्री वटपैतकी ॥ पूर्वविदेति ॥ पैंगी नसिः

ति.दि.

६४

पंचमीसप्तमीचैकदशमीचतुर्थोदशी॥प्रतिपन्नवमाचैवकत्रव्यासंमुख्यतिथिः॥स
मुख्येतिपूर्वतिथियुक्तेत्यर्थः॥एतानिचतुर्नानिविधिमुख्येनपूर्वविद्यापराणि॥यत्रुत्रि
तिस्मृतिताया प्रतिपद्युतेत्यापस्तबचचनप्रतिपदितीतिविधिमुपयोःपरस्परं व्रत
संबंधानिधायकं तद्व्रतविशेषानिप्रायेण॥युग्मे शुक्लप्रतिपद उपवासो पूर्वविद्या
धानात्॥यत्तद्वितीया पंचमीदशमीचतुर्थोदशी चतुर्थास्ववेधा दुपवासविषये स्वस्मा
त्पूर्वमुत्तरां चतिथिं हन्करित्येतदुक्तं ह्यवसिष्ठेन॥द्वितीया पंचमीविद्या दशमीच
तुर्थोदशी॥चतुर्दशी चोपवासो हन्युः पूर्वोत्तरेतिथिः॥एतदपि॥शुक्ले तु द्वितीया तृती
या चतुर्थी पंचमी युग्मे वाक्ये साहचर्यश्रवणद्वयै तत्रिथैः तत्र तिथिनिर्णये व्यवस्था
या न ह्यस्तीति॥एतेनोपवासविषये द्वितीया पूर्वोत्तरेति पदमुत्तरां तृतीयां हंतिस्व
धात्॥अतः प्रतिपदितीया युक्तानोपोष्येति तात्पर्यार्थः॥उपवासो तु कृत्स्न प्रति

६४

पदपि॥पूर्वविद्यैवती नसिचननादित्यनेन तद्व्रतप्रतिपादितं॥यत्प्रतिपद्यद्वितीया स्या
द्वितीया प्रतिपद्युतेत्यापस्तबचचनप्रतिपदो द्वितीया युक्तत्वा निधोपकं तत्रोपवासो
व्यवस्था तत्रिलकाशोककरवीरादिप्रतविषये व्यवस्थाप्यते॥तानि हि व्रत षडे शु
क्लप्रतिपद्युतानि व्रतानि पूर्वदिनैर्विधीयंतेति व्यवस्थायानकश्चिदोषः एवमन्या
न्यापि विरुद्धवाक्यानि च स्वस्य विषये व्यवस्थापयिष्यंते॥द्वितीयायाः प्रतिपदि इत
मशून्यशयनादिव्रतविषयः॥नेकमन्त्रादिव्रतविषयत्वात्॥तेषां स्वकालव्यापित्वा
नियतत्वादिति॥प्रतिपदपामान्यनिर्णयः॥निर्णयामृतं प्रतिपद्यद्वितीयेत्येतदा
क्य॥कृत्स्नपक्षयुग्मे मित्फक्काश्रे शोकणवीरादि शुक्लप्रतिपद्युते योजितं तदसमी
क्षतानिधाने कृतं॥अश्विनशुक्लप्रतिपदी असौ क व्रतं कायांतेन शोकं न प्राप्नोत्य
क्तं विषयसूरापो कृत्स्नेन पुधिधिरं प्रति॥यथा अश्वयुक् शुक्लपक्षस्य प्रथमे ति

नि.दि.
६५

नोदये॥ अशोकं पूजयेदक्षं प्ररुद्धं शुभलक्षणं॥ प्ररुद्धैः सप्तधा नैश्वर्यगुणा कैर्मैदिकैः
शुभैः॥ फलैः कालोद्भवैरुद्भिनाजिकैरैः सदादिभैः॥ पुष्पधूपादिनात्र पूजयेत्तन्मनो
त्रयं॥ अशोकं पांडवश्रेष्ठः शोकं नाभोति कुत्रचित्॥ अशोकशोकशमनो न व सर्व
त्र न कृजे॥ इत्युवाच पतिर्दद्यादर्थफलसकमन्वितं॥ पाताकानिरले कल्पप्रच्छाद्य
वसुवाससा॥ दमयंती यथा त्वासी घाया देवी च जानका॥ तथा शोकवता दस्माक्का
यते पतिवद्वज्रा॥ दद्यात्शोकं कृते पार्थपा ध्वजं बालकृतांतनू॥ कृत्वा समीपे जंकारे दधु
रंचति जाक्षतैः॥ दीपालककने वधे धूपिस्तत्र फलार्चनैः॥ अर्चयित्वा प्रार्थिता मौ
रक्तशोको युधिष्ठिर॥ मैथिल्या प्रोजलिहृन्मैवाश्रयतौ राघवस्य च॥ चिरं जीवतु मम
हः श्वशुरः को राजेश्वरः॥ नन्वाभिमै देवराश्वैर्बजीवतु जनकादयः॥ को सत्यामपि जीवती
पुत्रपदमिति मैथिली॥ पयाचे दं महानागा दुमं वनं विरूपणं॥ प्रदक्षिणमुपावृत्य

६५

ततः सा प्रययौ गृहं॥ एवमन्यामिया ता यैरि पूजयेदवनीगतं॥ तिलतंदुलसं मिश्रित्य
वगो धूमसर्षपैः॥ क्षमाप्य वंदयेन्मुले पादपेरं कृष्णवर्णं॥ तदनावे सौ वणं रिजतं वाश्व
शक्तितं॥ वर्णं कैवसि मालिरव्य पूजयेद्विधिवत्ततः॥ मंत्रेणानेन काते मंत्रणम्यस्त्री
पतितता॥ महावृक्षमहाशारवा मकरध्वजमंदिरं॥ प्रार्थयित्वा माहाभाग सर्वकाम
प्रदो नव॥ एवमनाप्यतं वृक्षं दद्याद्विप्राय दक्षिणं॥ तंच वृक्षं कृतं दद्यादश्रुयुग्मस
मन्वितं॥ सर्वाग्निः सहिता सा धीमुं जीतव्रतचारिणी॥ रात द्रुतं च या क्रयांसा शोकं
ननु पश्यति॥ अंतर्गोरी पदं याति न हसौ खंच विंदति॥ इत्यशोकारव्यं मेक न कृव
ते॥ अयं प्रतिपदो ग्रीदेवता अतः सर्वाग्निं सुपस्वमिदं कायागितं दुर्कं पद्मपुराणे॥
प्रतिपद्येक न कृवांसी ससांते कपिलाप्रदो॥ वैश्वानरपुरयाति व्रतं वैश्वानरं विदमे
ति॥ तथा तस्मिन्नेव पुराणे॥ पृथिवीं नाजने कृत्वा यो मुक्ते पक्षसधिषु॥ अहोरात्रे

नि.दि.

६६

णचैकेनेत्रिरात्रफलमशुतइति॥पक्षसंधिन्नतं॥एवमुपवासरूपाण्यपिप्रतिप
द्वानिसंतिनानिन्नतस्वडात्तेयानाति॥अथकार्तिकशुक्लप्रतिपदिगोनीडारव्यक
र्मविहितं॥तत्रप्रतिपत्पूर्वविद्वेत्कनययावचनानिप्रदंरूपं॥तावत्पूर्वविधिवच
नानि॥प्रतिपदशसिंयोगेऽङ्गीडनंतुंगवांमनं॥परविद्वेषुयःकृत्यत्पुत्रदारधनक्षय
इति॥तथा॥याऊहःप्रतिपत्मीश्रततत्रगपूजयेन्त्यपः॥पूजनाऽङ्गीणिवदतिप्रजागा
योमहीपतिः॥परविद्वानिषेधानिप्रायेणदसिकं॥कर्मचतुदश्याविहितंदश्यते
यथा॥त्रिमूढताद्वितीयाचेत्प्रतिपद्यापराक्षिकी॥अन्वाधानंचतुदश्यापरतःसा
मदशनात्॥एतदंनिप्रत्यगाङ्गीडाविकर्मणितीदियेनिषेधवचनानि॥गवांकीडा
दिनयत्ररात्रौदश्यतेनचंद्रमाः॥सोमोराजाश्रुतिमुरजीपूजाकीस्तथा॥नंदाया
दशनिरक्षावरणं॥दिलीदानंदशासुच॥नद्रायांगोऊलकीडासदेवीवैवित्त

६६

तीति॥नद्राद्वितीयातयाप्रतिपद्यग्रिकरणं॥द्वितीयायांतुगोचरं॥छत्रच्छंदंकरिष्य
तविन्ननाशतयासुखमित्यादिवाक्यैःप्रतिपत्कालेअग्रिकरणंदीपोल्लुकंद्वितीयाया
चगोपूजनेनिषिद्धं॥तथापित्रियामागादशतिथिनविचेत्साद्विप्रामाप्रतिपदविवि
वृद्ध्या॥दीपोऽसवेतेमुनिभिःप्रदिष्टइत्यादिवाक्यानिपामत्रयमात्रेदशेसायंप्रतिप
दिउज्जुकादिकंविदधति॥इतिपरविद्यावाक्यमज्ञावेस्ताचनेनेमानिपूर्वविद्याप्र
तिपादकानीतिज्ञाश्रमयनवेत्॥तथा॥ऊदापयेत्रासयेचगोमहिष्यादिकंनरा
एतस्मैकीडनकायंप्रातर्नंदादिनेनरे॥नंदाप्रतिपेत्॥तथा॥प्रतिपत्पूजितीयाचे
रुवांचैवप्रपूजते॥आयुर्दीप्तिःप्रजावृद्धिःराज्यवृद्धिस्तदीमवेत्॥तथा॥कार्तिकेशुक्ल
पाक्षादावमावास्यायदीदृष्यादशानेगनयान्तेवक्रयमंगलमालिकं॥घटिद्वयमि
तिकृतपकालव्यापानि॥अतएव॥आश्विनेमासिदशद्वितीयःकीर्तितास्त्रयः

नि०दि०

६९

दीपदानादिकोषेषु ग्रामध्याकालिका इत्यादिविनिषेधमुखेनेव परविद्याप्रतिपाद-
कानीति॥ एतेष्वस्य रं विरुद्धयि प्रतिपादकानां वाक्यानां विचारमंतरेण निगमि॥ कर्तुं
तत्रावपतइति दायोऽस्य वासवकर्मगिन्तास्त्रिययस्तत्र त्रिभिर्विहितकर्मविचारपूर्व-
कं निगोतिव्या इति॥ यैकाः त्रिकांशुक्तप्रतिपत्तिर्णये परविद्याक्यानादरेण पूर्वविद्या
मात्राणि वाक्यनिजिस्त्रितानि॥ तैस्तु साग्रिकविषयत्वात् स्वमतीर्षविजृम्भितमात्रवा-
चकटाक्षत॥ निगमिस्तु विषयजनीनवृत्तयोनं वंतीति॥ अथ द्वादशी प्रवृत्तिर्द्विती-
या पयतिमितिकर्तव्यताप्रदर्शति पूर्वके दीपावलीनिर्णीयते॥ तत्रागो वस्त्रद्वादशी
मुखस्तु वाच॥ गोवस्त्रद्वादशीषा व्याकार्तिके कृष्णपक्षगा॥ गोवस्त्रसंहिता पूज्या
सुशीला दोषवर्जिता॥ तरुणी च सुरूपान्वसुप्रसुता पयस्विनी॥ विशेषात्रप्रकर्त-
व्या गोवस्त्रद्वादशीव्रते॥ पूजनादिविधानं तस्मात् काले विशेषतः॥ अर्चनविधिः॥

६९

अथा ताम्रमये पत्रे कृत्वा पुष्पाक्षतैः सुमैः॥ फलैर्नाविधै रघंदिधि दुर्वासमन्वितैः॥ पा-
दमुले तु दातव्यो मंत्रे तानेपाडवाः॥ मातारुद्राणामित्येषा मंत्रो यंतु दिजन्मता॥ यत्र
वचने॥ पुष्पापिका त्रिकि मासि द्वादशी कृष्णपक्षगा॥ पूर्वविद्याप्रकृती तनकृया
दपरे हति॥ द्वादशी मिश्रितानं दापूजयेद्दत्तमातरं॥ अयुर्द्विः प्रजापत्यै वमोडव्य
वचनं यथा॥ तत्र विष्यो त्रयोक्तसां यं कालीनगोवस्त्रद्वादशी विषयः॥ अथ नयो द्वादशी॥
स्निग्धस्नानं तत्कर्तव्यं द्वितीयायां सदैव हि॥ द्वादश्यां च त्रयो द्वादश्यां वर्जयित्वा तथा
श्विने॥ एतस्माच्च नादाश्विने द्वितीयायां द्वादश्यां त्रयो द्वादश्यां च स्नानं कर्तव्यं॥ त-
दुक्तं स्मृत्यंतरे॥ मोगाय क्रिय क्रियते यत्रुस्तनया दृष्टिकनरैः॥ नमिषिद द्वादश्या
दौ नित्यं नैमित्तिकेन तु॥ अथ चतुर्दशीमावास्या प्रतिपत्तिर्णये॥ अश्वाने कृष्णप-
क्षे तु चतुर्दश्यां विधूय॥ तिलतैलेन कर्तव्यं स्नानं नरकतिरुमिः॥ गार्ग्यः॥ पूर्व

नि० दि०

६८

विद्वच्चतुर्दशपांकस्यसितेतरं॥यक्षेत्रत्फवसमयेस्नानंक्रयदितंजित॥अपामार्गं
वध्ववाश्वन्नामयेन्मसूकोपरि॥मंत्रः॥सीतालोएससायुक्तसकंठकदलान्वितः
हरपापमयापमयामार्गान्मामाणःपुनःपुनः॥ततश्चतुर्पुणंकायेंधर्मराजस्य
नामनिः॥ततःप्रदोषसमयेदीयात्तदद्यात्तनोरमान्॥अस्मविष्णुशिवादीनांभव
वनेषुमहेषुच॥नरकामप्रदातव्योदीपःसंसृज्यदेवताः॥एवंप्रजातसमयेद्यमा
यातुनराधिप॥स्तात्वादेवत्पिन्दन्नासंपूज्यादेवताः॥एवंप्रजातसमयेद्यमायां
धप्रणम्यच॥कृत्वाचतुर्पुणंश्चाद्विधीरधतादिभिः॥ततोपराहसमयेघोषये
न्तगरेत्प॥श्वोथराज्यंवल्लेकिायथोष्टंवेष्टतामिति॥लोकस्यापिप्रहृष्टात्मासु
धाधवलितानिरे॥दृष्टवंदनमाख्याद्यैश्चर्वितेचरद्देगदे॥दीपमाज्ञाकृत्तैरस्यै
विधस्तथास्तधानसंचये॥प्रदोषेदोषेरहतिद्रास्तेदोषागमेपुरे॥आवाःपूर्वमु

६८

रवानिस्तकन्यानिःक्षिप्ततंदुलैः॥नीराजनं प्रकृत्तव्यक्षत्रारवास्तुदीपकैः॥अमा
मावास्याप्रदोषेचैत्रयेदधुःपितृदीपकं॥तिषामधतमसनपत्रपतिपितरोध्रवं॥इयं
कैवेमुदाराविचित्रापिमहोक्ता॥कृत्तव्यागीतवादित्रयुक्तानिद्राविवर्जिता॥
ततःप्रत्सृषनारीतिःसूर्यद्विदिमवादतौः॥निःकाम्यतेप्रहृष्टानिरलक्ष्मीःस्वर्ग
हागणात्॥राजाप्रवृत्तसमयेयथा॥हंमानयेज्जतात्॥कृदापयेन्नासयेचगोम
हिष्यादिकोस्ततः॥एतद्गोपीडनकार्यं प्रातर्वेदादिनेनरैः॥ततोपराहसमयेपूर्वस्य
दित्रिनारतमार्गिपालीप्रबध्नीसाचुरेस्तनेयपादयो॥स्थापितस्यपुरीप्रांतोरात्रौदे
त्यपतेर्वलिः॥पूजाक्रयान्तिपःसाक्षाद्विध्याचल्यामहस्त्रिया॥बलिराजनमस्क
यंविरोचनमुतप्रनोमविष्येद्रसुरासर्वेष्टेयंप्रतिगृह्यतामिति॥द्वितीयायांस्वसा
त्तातुमंगिल्येविदधातिचा॥रावेदादत्रपादिद्वितीयंतमुत्सवोभवति॥तत्रतियिद्वे

दि. नि. धेविशेषेणोन्नवोनकर्त्तव्या॥यतःसंलग्नमेवकर्त्तव्यंदीवोसर्वदिनत्रये॥विशेदेक
 ६० रुतेयस्तनरकेसनिमज्जति॥सर्वदिनत्रयमिति॥सर्वदिनोपलक्षणं॥अस्मिन्नुम
 वेदिकेषुविन्मुराणेषु॥चतुर्दश्यादितिदिनत्रये॥कालइत्युक्तंतदनुसरणेनादिन
 त्रयमित्युक्तं॥तस्मान्नानत्वादितरेषुतथात्वमिति॥न्यायास्सर्वेषुपिसंलग्नवेसतिय
 दादादश॥स्वल्पातधिसंज्ञानेदातत्रैवदादशीत्रयोदशीकर्म॥चतुर्दशीस्नानेतुयदा
 विधुदयेचतुर्दशीतदाकार्य॥अभ्यंगेचोदधिसंज्ञानेदंतथावतमेयुने॥जातेचनि
 धनेचैवतत्कालव्यापिनीतिरितिबचनात्॥उन्नायोदिनयोश्चतुर्दशीसत्तेपूर्वदिने
 स्नानेपूर्वविद्वच्चतुर्दश्यामितिवचनात्॥नचैवममावास्याविशेषायन्ति॥प्रत्युषस्य
 त्तरदिनातःपातित्वेनस्मृतौवचनात्॥नत्वेवद्वितीयदिनरावचतुर्दशीसप्तावत्रयो
 दश्यासहस्रांलग्नताविशेषःस्यात्॥न॥प्रत्युषस्यवीदिनातगतिरपिस्मृतौवचनात्

चतुर्दशीःकारात्रिदीपदानं॥विशेषेणायिकार्यंविधुदयस्यस्तानस्यसंलग्नतपारं
 नेणसर्वस्यचतुर्दशिकर्मणःसंलग्नतासिद्धेः॥यदिद्वितीयादिनेचतुर्दशीस्वल्पात
 दारात्रीवमावास्यांचातुर्दशिकचदीपदानंसहकर्त्तव्यमिति॥दत्तेनुश्राद्धेकाला
 नुरोधेननिर्णयि॥इदंक्षयेश्विनेमासिपितृकर्मविधायच॥दीपनंततःक्रयस्त्रि
 योक्तेचतयोल्मुकं॥रिक्तायुक्तेमादादशेश्चादकालोनलभ्यते॥तदापरंक्रिकर्त्त
 व्यश्चाददीपोल्मुकंतथा॥श्चादकालेयदादशीपिराक्षेत्रतिपद्यदिककर्मतत्प्र
 दोषेनदुष्यति॥दशश्राद्धंविनायस्मिन्नाष्टदीपोल्मुकंभवत्॥तत्राश्विनाश्विमायाति
 परराष्ट्राभितंस्कंरै॥सर्वनाराजनंकृत्वादीपात्तत्वांतथैवच॥पश्चाद्युक्तंरुतेश्चादं
 तस्सर्वमासुरंभवत्॥इत्यादिवचनानिचमावतश्चादकालोपिक्ततपप्रवृत्तिश्चा
 दकालेयदादशेतिश्चादकालस्यसिद्धिस्तेवानुवादात्॥तथा॥अश्विनेमासि

ति.दि.

७०

दशादितिययः कीर्तितास्तयः॥ दीपदानादिका येषु ग्राह्या मध्याह्नकालिकाः॥ अर्धो
दयास्तु रूपाशोः प्रातस्तस्मिन् मूर्तकैः संगवः त्रिमूर्तस्यात्मध्यास्तु मूर्तकैः
यदि स्युः संगवादः वेगिते च तियमस्तयः॥ दीपदानादिका येषु कर्तव्याः पूर्वमेयुता॥
अथ चेत्संगवाद इमे ते स्फुस्त्रियपस्तयः॥ न वेति हृदि गामित्यः कर्तव्याः परमेयुता
अथ न विष्य पुराणे॥ तीयिता प्रवराय स्मा कर्मणा समुदाहृता॥ प्रतियादित्यप
वप्रतियत्रे न वाच्यते॥ तिरुत्थेताः पुराः प्रोक्तास्तिययः कुरुते दनः॥ कार्तिके म
ये जे मासि चैत्रे मासि च मारत॥ स्तान्दानं शतगुणं कार्तिके याति धिनवैत॥ का
लनिर्णये वत्र॥ मत्तपुराणे॥ कार्तिके शुक्लपक्षे तु विधातुं दितयं हितं॥ नारीतीराज
नं कुर्यात्सायं मंगलमालिका॥ अत्र प्रातरित्यव्ययं पंचम्यं तव्यव्ययं॥ घटिकेति
पूर्वपददिवचनांतं॥ घटिकायोर्द्वयं घटिका द्वयमिति॥ एवं प्रातस्त्रिमूर्तत्वाद्

७०

ध्वं घटिका चतुष्टयं॥ प्रतियदित्यक्रं न वति एवं दशा घटिकायां प्रतियदिष्ट
वेधः प्रादुर्गाले मावास्या भवति॥ यदा तदा दशा घटिकायां प्रतियदितीराजना
दिकं कर्तव्यं॥ पूर्वस्मिन् दिवसे प्रादुर्गाले दशाभावे सति घटिका शब्दवत्तु वेचने
तव्याख्याने पितीराजनादिन कर्तव्यमिति॥ तथा देवीपुराणे॥ प्रातर्घटि तुल्य
भ्येत प्रतियदुटिका द्वयं॥ द्वितीयायां तदा कुर्यात्सायं मंगलमालिका॥ अथ
नं ते च दशाति नारीतीराजने न वेत्ता॥ नारीतीराजने न वेत्ता वैधव्ये दशोदु निक्षमे व
च॥ कार्तिके शुक्लपक्षादावमाकास्या घटि द्वयं॥ देशमंगनयान्ते वक्र्या
मंगलमालिका॥ आत्रापि घटि दाममिति प्रादुर्गालस्य कुतपस्य ग्रहणं॥
स्त्रिवराहस्य॥ प्रतियदि वसे कुर्यात्पुनरा गोवा दने स्य च॥ पूर्वविधानकर्त
व्यायावदत्राति नो दयात्॥ नंदायामे मोदमाना न जाना प्रजा प्रते॥ पूर्वमे

नि.दि.

७१

तत्त्वत्रपरविद्या
तुलासंक्रांतौ

वतितद्वर्षराज्यदंसंखवर्द्धनं॥ एवं सति श्राद्धकालेयदामावास्याभवतितदासैवदीपदा-
नादिषुग्राह्येति सिद्धं॥ ननु तुल्यसंक्रांतौ पूर्वविद्धा॥ विद्यायां प्रतिपदि गोक्रोडायां नि-
षेधः श्रूयते॥ तेन त्वसंक्रांतौ पूर्वविद्धा॥ तत्र वनानि॥ कार्त्तिकस्यासि॥ तेषां तुल्य-
नातुपदानवेदत॥ यदा तेन वनयेद्गंगवां क्रीडनकामति॥ अश्विनानेव तु दृष्टं तुला-
संक्रादिवाकारे॥ दिनां तच्चा मा कालामात्रापि किञ्चित्॥ तदा पराक्षे श्राद्धस्यामायदी-
पोल्लुकादिक॥ प्रातर्गोक्रोडनं कायद्विनेदायुते सदा॥ अमायां च क्रीडते चक्षुर्वा लोक-
स्यमातर॥ अश्वव्याधि मयने वरात्तः शस्त्रमय नहि॥ प्रतिपद रसिं योगे गवां यत्र प्र-
जिता॥ तत्रायुर्वर्द्धते नित्यां राज्यपुत्रधनंतयेति॥ नैतद्युक्ते॥ ब्रह्मांडे पुराणे॥ तुलासंक्रा-
तावेव पूर्वविद्धाः प्रतिपदो गोक्रोडायां निषेधात्॥ अश्विनाने शुक्लपक्षे तु तुला नातुपदा-
नावेत्॥ स्त्रियः क्रीडंतु द्रवति गवां नैरा मुकार्तिके॥ कार्तिके शुक्लपक्षे तु तुला ना

७१

तुपदानवेत्॥ यत्नेन वनयेद्गंगवां क्रीडायां नृत्तले॥ गोवः संक्रोडमानास्तुनाशयति
न संशयं॥ आयुः सतिः सप्रजानां वाः छत्रमंगो नराधिपे॥ प्रतिपद सदितीयां चेद्गवां चैव
प्रजनां॥ आयुर्वर्द्धिः प्रजावृद्धाराज्यवृद्धिस्तदामवेत्॥ अमावास्यायां क्रीडतवोगोलो-
कस्यमातर॥ अश्वव्याधि मवेत्तत्रराजां शस्त्रमय नवेत्॥ तस्मान्न तुलासंक्रांतिसदस-
ज्ञावान्याव्यावस्था किंतु श्राद्धकाले नैव व्यवस्था॥ किंच॥ चतुर्दश्यां कालामात्राया समा-
वास्यायां श्राद्धमिति वाक्येन पक्षत्रिंशद्दिक् क्रियामपि परदिने मावास्यायां सत्यां ता-
मुत्तरज्यपूर्वादिने श्राद्धं स्यादित्यति प्रसंगः॥ श्राद्धकालानुरोधेन व्यवस्था तु न कश्चिदो-
षः॥ ननु प्रतिपदि चंद्रद्वनि निषेधः श्रूयते॥ यथा॥ तदा किंचिद्घृतायत्र द्रव्यते च हि-
तायायाः॥ बलेदिनेन कत्रव्यं चंद्रद्वनिसंनवेत्॥ गवां हि क्रीडनेनं दादित्यां मि-
श्रितायदा॥ क्षतिरायुः प्रजानं च छत्रमंगो नराधिपे॥ सायां केच चतुर्स्याममायत्र

६

नि.दि.

७२

दर्शयते॥ तत्र श्राद्धं तथा दीपं पितृणां मक्षयं न वेत्॥ तथा॥ त्रियामगादन्नं तिष्ठिने चैसा
ई त्रियामप्रतिपक्षिद्विधा॥ दीपोऽन्नं वेते मनिमिः प्रदिष्टे अतो न्यथा पूर्वयुते निधेये इति॥
संत्य॥ अयं निषेधः साग्रिक विषयः॥ यतः॥ सर्वस्वित्थमावास्यासु चंद्रदशति प्रतिप
दियोगनिषेधकानि वचनानि॥ त्रिमुहूर्तौ द्वितीया चैत्रातिपद्याय राक्षिका॥ अन्वाधा
ने चतुर्दश्या परतश्चांद्रदशति॥ तत्रापि त्रिमुहूर्तैस्ते च सिद्धावाधराक्षिकात्फक्किध
च धाविमन्नपराक्षुब्धापकत्वमभिप्रेतमितिकालादन्नानि प्रापो लक्ष्यते॥ प्रातः
तिपट्टिकादयमित्यपि द्विधा विभक्तं पूर्वलिः प्रातःस्तोत्रादिकयोऽयमितिव्याख्या
ने मुक्तं॥ तथा ब्राह्मणे देनत्वं वस्त्रा मुक्ताः॥ पूर्वपौर्णमासी मुपवसेदिति पौर्णमासी नृत्तरा
मिति कौषीतकं॥ तस्मादुत्तरामुपवासेदिति शतपथेन द्वैके द्वे द्वौ पवासे तौ त्वे
कीयमुक्तोक्तं यदि हरेन वपुरस्ता चंद्रमा अम्युदेति तत दहयजेते तनुतिपि क्षये॥

७२

पूर्वविधा वाक्यानि तिष्ठिद्वौ तु परविधा वाक्यानि इति व्यवस्था युक्ता॥ इतरथा क्षयवृ
द्धिप्रात्रेव व्यवस्थायामिति प्रसंगः॥ दीपदानकालस्तु परदिने त्रियाममावास्यायामवर्ण
स्यान्याः॥ श्राद्धकालस्तु सामिकैर्निरिग्रिकैश्च यथा यथा व्यवस्थितो न कदाचिन्त्यान्यइ
त्येकांतिकीयं व्यवस्था युक्ता॥ अतएव विश्वरूपनिबन्धो दर्शयति निषेधेनैव निषेधादि
पमालिका॥ अतो न निषेधस्तस्याः पृथक्तेन कृतो बुधैः॥ आनंतमद्रकाले निषेध
कारप्रवृत्तिरपि पृथग्रिण्यिस्तेनैवापेक्षेन न कृतः॥ साधारण निषेधे सामान्यवच
नमेवोदाहृतं॥ यथा॥ श्रावणी दुर्गतिवर्माद्वाचैव कृताशनी॥ पूर्वविधा प्रकृतव्याशि
व्येवरात्रिवजेदिति मिति॥ एतच्च तेन सर्वत्रातिप्रसंगः॥ श्रावणी विष्टिकरणेपि
स्यात्॥ दुर्गतिवर्मादिनपूर्णापि पारानस्यात्॥ तस्माद्यस्यामस्तरवित्यातिपितर
स्तामुपासत इत्यादि सामान्यवाक्यानि कृतपकालेन पराक्षुब्धकालेन व व्यवस्थाप्यव

ति० ति०

७३

ते॥ यथा तथा कौमुदी वाक्यान्पि व्यवस्थापनीयानि॥ नियमि मृतेपि पूर्वविद्धा वाक्यास्तु
दाहृत्या न्या धातुचतुर्दश्यामिति चाकामुदाहृतं तेन साग्न विषयता निघेता॥ त्रिषामगे
ति वाक्यं तृतीययामगेति व्याख्यातं॥ संख्यातः पुराणप्रत्ययस्य लुक् द्रष्टव्यः॥ निर्णयना
स्करे पूर्वविद्धा क्पानिघेतांतरविषयाणात्फक्त्त॥ यथा तत्र लिखितं॥ ब्रह्मपुराणे॥ आ
श्विने शुक्लपक्षे तु तुल्येनानुयदिमवेत्॥ स्त्रियः क्रीडंतु दत्तेति गावो न दासु कार्तिके का
त्तिके शुक्लपक्षे तु तुल्येनानुयदिमवेत्॥ यत्नेन वज्रं यदिदं गौक्रीडायां तु मुतले॥ गावः
संक्रीडमानास्तु नारायांति न संशयं॥ आयुः क्षतिः प्रजा नाराः छत्रं मंगो नराधिपे॥ प्र
तिपक्षद्वितीया चेद्गवांचैव प्रपूजतं॥ आयुर्विदः प्रजावृक्षीरात्यवृद्धिस्तदा मवेत्॥ अ
मावास्यायां क्रीडंते गावोलोकस्य मातरः॥ अश्वव्याधिर्न वितत्रा नारास्त्रयं न वेत्॥ अ
असूयेदियं संबंधित्ये वग्रात्॥ यत्पुनर्ब्रह्मवैवर्तविचरं॥ प्रतिपक्षन्मुखाकार्यादिति

७३

पांक्षिजसत्तमतिप्रतिपक्षितायं यौरपि पूर्वविद्धत्तमुक्तं॥ ततश्च ह्यपक्षो योषणा मित्रा
येण॥ एवमत्यान्यपि प्रतियदः पूर्वविद्धा वचनानिघेतांतरविषयाणिति सिद्धं॥ तथा
दीपोऽसवद्वितीयायमद्वितीया॥ तस्यां न गिती मित्रातिरोमोज्यंते॥ तदुक्तं॥ द्वितीयाया
स्वसान्नातुमंगित्यं विदधाति च॥ न तखंडात्॥ कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीया यो यु
धिष्ठिरा॥ अमोघं यमुनया पूर्वमोजितः स्वर्गदुर्चितः॥ अतो यमद्वितीयां सा प्रोत्काली
के युधिष्ठिरा॥ अस्यां निजगृहे यामनोक्तव्यमतीव धैः॥ स्नेहे न मगिती हस्ताज्ञो
क्तव्यं युष्ठीवर्धनं॥ धन्यं यशस्य मायुष्यं धर्मकार्थसाधकमिति॥ तथा भ्रातरिर्न
गिन्योपि च स्त्राणि लंकारादिभिः पुन्या॥ तत्रैवोक्तं॥ दानानि च प्रदेयानि न गिनीभ्यो
विधातत॥ स्वर्णालंकारस्त्राणि पूज्यासंस्कारमोजनैः॥ सर्वमिगिन्यसं पूज्या अमावे
प्रतिपक्षा इति॥ तथा अस्यायमुनास्तानं यमपूजतं प्रशस्तं॥ पुराणे॥ ऊर्जेशुक्लद्वि

नि० हि०

७४

तीययामपरास्तेचयेदमं॥स्नानं कृतवान्नातुजायां यमलोकं न पश्यति॥तथा तत्रैव
द्वितीयायां महोत्सवेनारकीयास्तुतर्पिता॥पापेभ्यो विप्रमुक्तास्तमुक्ताः सर्वनिबंधमव
तेषां महोत्सवो ह्यसौ यमराष्ट्रसुरावहः॥अत्रोपमद्वितीया सानिषु लोकेषु वीक्षतेति॥
इति दापावलीनिर्णयइतिकर्तव्यतावेति॥कृतेचलद्विवेदेन प्रयेनिर्णयदीपके॥दी
पावलीचनिर्णीताप्रतिपत्तिर्णयान्विता॥आयद्वितीयां प्रतिधिरुपसांवादिषु निर्णी
यान्ते॥परस्परविरुद्धाभिधायिनां वाक्यानां व्यवस्थाप्रतिपादनं निर्णयः॥यथा
कास्मिन्महापद्मे द्वितीयां चतुर्दशी॥त्रयोदशी आमावास्या उपोष्यास्फः परावृत्ता इत्य
नेन विष्णुधर्मवचनेन द्वितीया तृतीया विदोषोपेति॥स्मृत्यंतरवचनेन तु द्वितीया तृतीया
विदोषवासेति सिद्धिर्वाति॥तदुक्तं॥तृतीयौ कादशा षष्ठीतया वैवाह्यमातिथिः॥वेधाद
धस्तादधस्तादुपवासेतिथीस्विमा॥तृतीया स्ववेधादुपवासे अधस्तादधोवर्तिनी

७४

द्वितीयां तृतीयां चतुर्थीयां विदोषाद्वितीया नो योषेति प्राप्तं॥एवेदं धेसतिशक्तिर्देधं
तु यत्र स्यान्न धर्मा विजोः स्मृतौ॥स्मृतिर्देधेतु विषयः कल्पनीयः॥एयक एयगिति व
चनत्वात् युग्मातीति युग्मसादृश्येण विधिवाक्येन शुक्ला द्वितीया परविधी प्राप्येति॥क
लद्वितीया पूर्वविदोषोपेत्येवं तत्रिषेधवाक्यस्यार्थवत्त्वान्न वति निव्यवस्था॥इदमर्थ
मभिप्रेत्य दितिपिकाकारः॥अथ गदिता कृष्णा द्वितीयादिदिमा पूर्वद्वितीयदिमा सि
ता तु परतः सर्वेति स्पष्टं न्वयः॥प्रतिपद्यु द्वितीया स्यात् द्वितीया प्रतिपद्युतेति द्वितीया
याः प्रतिपद्युक्तत्वं कथं वा स व्यतिरिक्ता शून्यशायनादि व्रतविशेषविषयत्वं स्थातिर्
प्रतिपत्तिर्णयः॥अशून्यशायनस्य चंद्रोदयविषयत्वात् तत्त्वान्न व्यपिति यावेव क
र्तव्यं॥यदुक्तं॥एकनक्षत्रे दिवानक्षत्रे निशि चंद्रोदयनते॥तिथिस्तात्वाजिकी प्रात्या
चार्योत्तरपरातिथिरिति॥यत्र अशून्यशायनव्रतस्य परविधानिधानं॥चतुस्रसं

नि० दि०

७५

तेपक्षे मासेषु धावादिषु अश्वत्थस्य वने ऊययिथा कुलफलाधिकं ॥ जयारती
यां ॥ तद्दिन इयमापित्व विषयं ॥ तिथिद्वयोपरान्तिधानादिति ॥ दीपोऽस्य द्वितीयायम
द्वितीया न्नातुमंगित्वे कर्मणि ॥ दीपोऽस्य वानुरे धेनुपूर्वविद्यापरविद्यायायया संभव
काय ॥ द्वितीयायां स्वसा न्नातुमंगित्वं विदधाति च ॥ मंगिती निवृत्तिरो नो ज्यंते ते
वस्त्रादिकं दीत इति ॥ यत्रु केचित् ॥ कृष्णद्वितीयायि परविद्योष्येत्याशयेन तृती
येकादशीत्यस्मिन्वाकेषु उपवासश्च दोषपूर्वविद्याश्रयनादि व्रतघरो ज्ञापया
म्यधायि ॥ तदुक्तं ये ॥ प्रतिपत्तन्मुखा कार्याद्वितीयादि न सत्रमेति ब्रह्मवैवर्तविचनेन
कृष्णद्वितीयाया उपवासे पूर्वविद्यात्वमनितं ॥ संभवति हि मुख्याये ज्ञापनं न्या
य्येति ॥ द्वितीया सामान्यनिर्णयि ॥ अथ द्वितीया विशेषः ॥ द्वितीयाया अधिपतिर्ब्र
ह्मा ॥ अतः पक्षद्वयगता सुद्वितीया सुब्रह्मा पूज्य ॥ तदुक्तं न विष्णुपुराणे ॥ ब्रह्मा

७५

पं हि द्वितीयाया पूज्य ब्रह्मचारिणा ॥ नोजयित्वा च विघ्नानां सर्वासां सारगो भवेत् ॥ सु
वर्णानिर्मितो ब्रह्माकर्तव्यश्चुतिथीश्वरः ॥ समिदाज्यदक्षिणीरमाक्षिकानि च होमये
त् ॥ तेन संतोषितो ब्रह्मा सर्वविघ्नप्रदो भवेदिति ब्रह्मव्रतं ॥ अगत्स्य पुराणे ॥ श्राव
णस्य द्वितीयायो कृष्णायां मधुसुदन ॥ क्षीराण विमलक्ष्मीकः सदा वसतिकेशव
तस्यां द्वितीयायां अश्वत्थश्रयनं नाम व्रतं काये ॥ कृष्णपक्षादि मसि निप्रायेणारं
ने ॥ चैत्रशुक्ल द्वितीया तत्रोमाचि वाग्रीनां पूजा कार्या ॥ तदुक्तं ॥ शुचैत्रशुक्ल द्वि
याया मुपायुज्या फलायिनि ॥ शिवपूजा अग्निपूजा कर्तव्या मुनि सत्रमेति ॥
देवापुराणे ॥ उमाशिवं हतानां च द्वितीयायां पूजयेत् ॥ हविष्यमन्नं नैवेद्यं दे
यं गंधाचंता न्वितं ॥ फलमाप्नोति विघ्नं सर्वं क्रतु समुन्नव ॥ इति चैत्रद्वितीया ॥
अश्वत्थश्रयन द्वितीया ॥ श्रावणादिद्वेषु चतुर्षु मासेषु कृष्णद्वितीयाया ममुन्या

नि.दि.

७६

शयनव्रतं कार्यं तदुक्तं विष्णुपुराणे ॥ सुमंतुः ॥ अश्वत्थारायनं नाम द्वितीयं शृणु
नारत ॥ यामुमोष्यत वै धर्मास्त्रिप्रयातिन राधिप ॥ पत्नी विपुक्रश्च नरो न कदाचित्
जायते ॥ उयोष्येति न पुक्तं मुनी ते स्फुक्ता ग्रंथांतरे ॥ व्रते जगत्स्येति ह स्मृतिर्यासाद
यादप ॥ अश्वत्थारायना नाम दो तं प्रात्यानुसातिभिः ॥ अहमपक्षे द्वितीयायां श्रव
णे मासि नारत ॥ इदमुच्चारते त्प्रातः प्रणम्य च गतति ॥ नागरखंडे ॥ सूत उवाच ॥
श्रावण्या आषाढां सप्तमी चायां द्वितीयादिव से स्मृते ॥ प्रातरुत्थाय विष्णु देवतो ॥ पापि
हैः पतितैस्ते छैः समापनैव कारयेत् ॥ ततो मध्याह्न समये स्नात्वा धौतावरः शुचिः ॥
जज्ज्वापितमासा घमंत्रेणातेन पूजयेत् ॥ श्रावणमासि नृश्राकात श्री वामन श्री पव
ते व्यय ॥ गार्हस्पत्यमास्य प्रयागं मेघा तु धर्मिका मदा ॥ जक्ष्या विपुक्रं ज्यते देवनकादा
चिघ्यामवात् ॥ तथा कजत्र संबंधो देवमासे विपुज्यतां ॥ विष्णु रहस्ये पुनरिमे मेवा

७६

पत्नी मर्त्यवियोगं च तत्राभ्यासि मुद्गवं ॥ नाप्तुवंति यथा दुःखं दंपत्या नितया कुरु ॥ यथा
श्रिया विपुक्रस्त्वजक्ष्मा देवत्वाया यथा ॥ प्रसादात्तव देवेश स्थिति रस्तु तथा वयो ॥ मासमत्य
त्राः प्रणश्येत्तु माधनं सा कुलकम ॥ अग्रयोमा प्रणश्येत्तु गृहमं गोस्तुमावयोः ॥ एवं प्रसा
द्य पुनो च कृत्वा लक्ष्मास्तथा हरेः ॥ फलानि दद्याच्छैयाया मनीष्टानि जगत्पते ॥ तत्र प्रणम्य
यतण नै हरिमुं जीत वाग्यत ॥ न क्रं मुं जीतेत्यर्थ ॥ हरिं प्रणम्य सं पूजयेत्यर्थः ॥ अश्वत्थारायन
द्विचं प्रोदये क्रियत इत्फक्तं प्राक् ॥ आसनाद्य द्वितीयायां श्राव्या देयास्तदक्षिणा ॥ याति
तत्र महाबाहो काजे संति फलानि च ॥ मुक्ताफलानि श्राव्यायां स्त्री जिगति विवर्जयेत् ॥ द्वि
तीये क्रिप्र देयाति मक्रा चैवात्र नारत ॥ वासोदानं तथा धान्यं फल धान्यं समुत्तितं ॥ एवं
करोति यः सम्यक् नरो मासचतुष्टयं ॥ तस्य जन्म व्रतं वीर गृहमंगो न जायते ॥ मासच
तुष्टयं ह स्मृतिर्यायाति यिरिति शेषः ॥ पञ्चपुराण ॥ एतन्मंत्रादिकं उपक्रम्य शंकर आह

ति० हि०

७७

गीतवाचनावे॥ घंटाजवेदराकस्यसर्वविद्यमयीयतः॥ एवं संपूज्य गोविंदमश्रीयानैजवर्जितं
नक्तमरलवर्णं यावत्तस्याश्नुतुष्टयं॥ ततः प्रजाते संजाते लक्ष्मीपति समन्विते॥ दीपान्तमे
जने युक्तां रात्र्यां दद्यात्सलक्षणां॥ यादु कोपानहौ छात्रचामरासनसंयुतां॥ अव्यंगांगा
यवित्राय वैष्णवाय ऊर्ध्वं विभे॥ दातव्यावेदविदुषे नवकवतिने कचिद्॥ तत्रोपवेत्त्य दे
यत्वं अलंकृत्य यथाविधि॥ पत्न्या सुभ्राजतंदद्यात्स्यमेज्यसमन्वितं॥ ब्रह्मणस्यापि
सौवर्णमुपस्करसमन्वितां॥ प्रतिमं देवदेवस्य सोदकं नान्निवेदयेत्॥ एवं यस्तमुपा
ऊयदिष्ट्यत्राय नंदरे॥ नतस्य वित्तविरहः कदाचिदपि जायते॥ नारावाविधवारान्न
यावत्तं प्राकृतिरकं॥ न विरूपं न शोकात्तदिपत्यं जायते कचिद्॥ न पुत्रविरहादिकमष्ट
सप्तकल्पसहस्राणिसप्तकल्परातानि च॥ कुर्वन्ति शून्यरायनं विष्णुलोके महीयतइ
ति॥ अशून्यरायनं व्रतविधिरिति॥ निष्पद्यिष्ये॥ अथ चैत्रशुक्ल द्वितीयायां अग्निं प्रकृ

७७

तिं पुरुषं च संपूजयेत्तु क्रिकाम इति॥ माकेडुं यः॥ प्रकृतिं पुरुषश्चो नो जगत्सर्वं प्रकीर्तितं॥
अग्नीषोमात्मकं सर्वमिति॥ वासुदेवश्च लक्ष्मीश्च तावेव परिकीर्तितं॥ चैत्रशुक्ल द्वितीया
यां सोपवासोर्जितेन्द्रियः॥ पौरुषेण च सूक्तेन वक्रिं संपूजयेत्तु तं॥ सोपवास इति प्रतिपदि
कृते पवासो द्वितीयायां वक्रिं संपूजयेत् द्वितीयादिन इयं चेत्पुर्वोक्तिकीयात्॥ उपरिष्ठा
तक्षीरघृतमोजनस्य विहितत्वात्॥ सर्वेषां चोपवासानां पुर्वोक्ते पारयं सरतमिति॥ गंध
माल्यदीपधूपान्तसंपदा॥ लक्ष्मीचवरदादेवं पूजयेद्दुदके हरिं॥ आसूक्तेन च धर्मतो य
थावत्मानुजीत्रमं॥ काचनं राजतं चोमे दद्याद्विष्णुदक्षिणां॥ ततः क्षीरघृतमोजनं॥ संव
त्सरमिदं कृत्वा व्रतसम्यगुपोषितं॥ मुच्यते पातकैः सर्वैर्मक्षोपायं च विंदति॥ इति विष्णुध
मेक्ति प्रकृतिपुरुषव्रतविधिः॥ अन्ये द्वितीयाव्रतविशेषा व्रतसमुच्चयादेव गंतव्या इति॥
नक्तादि व्रतविशेषे तु तत्कालव्यापित्यामेवेति निर्णयः॥ तथा धनार्थिना द्वितीयादि वसे

ति० दि०

७८

महालक्ष्मी पूजनीयेति॥ तदुक्तं स्कंदेन॥ नागरखंडे॥ लक्ष्मी प्रतिब्रह्माजवाच॥ महालक्ष्मी
तितेनामतस्मादन्नविष्यति॥ अत्रेति च द्वाटा के श्वरक्षेत्रे॥ गजवक्रान्तरो यस्वा पूजयि
ष्यति न क्लिप्त॥ स गजाधिपतिर्भूयो न विष्यति च नृत्तले॥ द्वितीयादिव सेयस्त्वामहाल
क्ष्मीरिति श्रुवन्॥ श्रीसूक्तेन सप्तम्याय यस्वासे पूजयिष्यति सप्तजन्मांतराण्येव न न वि
ष्यति सो धन॥ इति द्वितीयातिथिः॥ अथ तृतीयतिथिः प्रसूयते॥ तत्र रंभां वर्जयित्वा
न्या सर्वापि तृतीया चतुर्थी युक्तौ बोधायने ग्राह्या॥ तदुक्तं॥ षष्ठ्यं रंभा तृतीयैकादशी कृष्ण
त्रयोदशी॥ चतुर्थी च वृषा युग्मेत्येताः पूज्यो परान्विता॥ विस्तुधमेतिरे॥ एकादश्ये हस्ति
षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी॥ अमावास्या तृतीया च ताजपोष्या परान्विता॥ युत्र्युगमा ग्राह्या
दिवाके तृतीयाया द्वितीयोपहिता या उषा देय च मुक्तं॥ तद्वं नात्र ते तोपोष्यते॥ येष्वा अ
नंगत्रयोदशी रंभा बोधोष्या पूर्वसंयुता॥ तथा च कालादशैः॥ सावित्री मापौर्णमासी चतु

७८

थी गण संज्ञिता॥ रंभा तृतीया चेत्या ताजपोष्या पूर्वसंयुता॥ गण संज्ञिता गणेश चतुर्थी
॥ ब्रह्मवैवर्ते॥ रंभा रंभां वर्जयित्वा तृतीयायां द्विजे सन्नमं॥ अन्येषु सर्वकार्येषु गणेश युक्त
प्रवृत्त इति॥ स्कंद पुराणेऽपि॥ कृष्णाष्टमी चतुर्थी च सावित्री वटपैतकी॥ अनंगत्रयो
दशी रंभा उषा पूर्वसंयुता॥ एवं रंभायाः पूर्वविधा वचनं दशनिं नात्र ते स्थाप्यते॥ रं
भा तृतीया दत्तत्रय पूर्वविधानि विधा॥ तदाहुः॥ द्वितीया पंचमी विधा दशमी च त्रयोदशी चतुर्द
शी चोषा वा सेह न्युः पूर्वतिरे॥ तिथि इति द्वितीया पूर्वप्रतिपद मुन्नरं च तृतीया हंतीति द्वि
तीया उपहितानि विधा॥ ननु एतद्वं नात्र तेपि निषेधकं कास्मान्न स्मादिति चेत्॥ शृणु॥ रं
भा तृतीया पूर्वविधा विधानं सर्वचनिकत्वादिति ब्रूम॥ अत्रेति ये पुराणे चतुर्दशकिरणं वेदि
ति॥ अतएव द्वितीया युक्ताया॥ अथवा योपि श्रूयते॥ पुराण समुच्चये॥ द्वितीया शेषिसं
युक्ता तृतीयां कुरुते तु य॥ समातिनरकं घोरं कालसूत्रमयं करो॥ ब्रह्मवैवर्तेऽपि॥ तृती

नि० दि०

७९

यातुनकर्त्तव्यादितीयोपहिताविनो॥दितायोपहितांतातयःकरोतिननराधमः॥संवत्सर
कृतेनेह नरोधमेणिमुच्यतइति॥तथातत्रैव॥दितीयाशेषसंयुक्तायःकरोतिविमोहितः॥
सावैधव्यमवाप्नोतिप्रवदंतिमनीषिणा॥एवंदितीयायुक्तातृतीयाप्रतिषिद्धानत्रैव
तुर्यायुक्ताप्रशस्यते॥चतुर्थसिंहितायाचसातृतीयाफलप्रदा॥अवैधव्यकरीस्त्राणां
पुत्रपौत्रप्रदायिनीति॥परदिनेनिध्मनावेतिषिद्वापिपूर्वविद्यायात्था॥तथाचनिगम
वाक्यं॥एकादशीतृतीयाचषष्ठीचैवत्रयोदशी॥पूर्वविद्वानुक्तव्यायदिनस्यात्यरिदु
नि॥एतदुपलक्षणं॥एतद्विष्ययेसवभिपिपरविदाःपूर्वविद्याइत्यर्थः॥एवंरमापूर्ववि
द्यायापरविदेतिसिद्धांतः॥उपवासःप्रत्याम्नायेविदिनान्येकनक्तादीत्यपवासविहित
तियौकर्त्तव्यानीति॥आन्यात्येकक्तादीनितक्ताव्यापिन्यामेवेतितृतीयासामान्यनि
र्णयः॥अथतृतीयाविशेषः॥वैशाखेशुक्लातृतीयाअक्षयतृतीया॥तदुक्तंनतसमुच्चये

७९

वैशाखस्यसिनामेकातृतीयांमक्षयोश्चपु॥यस्यास्नानंजपोहोमःस्वाध्यायपितृतापणं॥
दानंचक्रियतेकिञ्चिदंस्यादिहचाक्षयं॥आदिःछतयुगस्ययंयुगादिस्तेनकथ्यते॥पु
राणांतरेपि॥वैशाखेमासिशुक्लायातृतीयायांजनादनिः॥यवानुत्पादयायांवैशाखेसम
पद्यतेतित्रैतायुगादितिकलक्ता॥तत्काव्यनेदेनव्यवस्थापनीयं॥नविष्योन्नरे॥आद्या
पूर्वतृतीयायांपदत्रेविनवैविता॥सर्वेतिदक्षयेयातिशूयतामत्रयोविधिः॥तृतीयांतामथा
साधस्तात्वासंतप्यदेवताः॥एकनक्तंनदाक्रमादिमुदेवंप्रयजयेत्॥उदक्कंतास्कार
कास्नानास्त्वारिसेःसह॥ऐश्विकं सर्वमेवात्रसंयदातेप्रशस्यते॥तथातत्रैवोक्तं॥गो
धूमचणकादीनिसक्रुद्धोदन्तं तथा॥इक्षुक्षीरविकाराश्चसद्विरण्यास्त्राक्षितः॥छ
त्रैवस्त्रमुपानंचयदिष्टं तत्रदायपेदिति॥अस्यांलक्ष्मीसहविस्तुःपूज्येतिपुराणोत
रेपि॥वैशाखस्यतृतीयायाश्चासमेतंजगद्गुरुं॥नारायणोपूजयेयाःपुष्पधूपविलेपनै

नि० दि०

८०

रित्यादिविधाने॥ युगादीनाह पराशरः॥ वैशाखमासस्य तु या तृतीया नवम्यसौ कार्तिक शु
क्लपक्षे॥ नमस्य मासस्य च कृष्णपक्षे त्रयोदशी पंचदशी च माघे॥ मस्य पुराणेपि॥ वैशाख
स्य तृतीया घातवसी कार्तिकस्य च॥ अमावास्या च माघस्य नमस्य स्य त्रयोदशी॥ एतापु
गादयाः प्रोक्ताः पितृणां मुक्ती देतव इति॥ आसु कृत्य मस्मिन् पुराणे॥ या तीयमप्यत्र तिले
विमिश्रं दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः॥ आदं कृतं ते न समाः सहस्य मेतन्मुनयो वदंति॥
तथा॥ कृतं आदं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु॥ ह्ययं तानि हि साहस्रं पितॄणां तस्मिन् देव
त॥ आहानारते॥ मन्वाद्यश्च युगाद्याश्च तिमयस्ता सुमानवः॥ स्नात्वा दत्त्वा च जर्घ्वच अनेन
फलनामवेत्॥ तथा नक्षत्रवारयोगेन विशेषो नारदाय पुराणे॥ वैशाख शुक्लपक्षे च तृती
या रोहिणी युता॥ दुर्लभा बुधवारं सोमेतायिता तथा॥ अयुधुष्मादिषु विहितं विष्णु
जादौ आदौ कर्मणि च न विष्य पुराणे कालविशेषोक्त इति यति॥ इदं शुक्लं देतया कृतं

८०

युगादीक वयोविदुः॥ शुक्ले पूर्वाह्निके ग्रह्ये कृष्णे चैवा पराह्निके इति॥ इदं शुक्लयोः पौ
र्वाह्निके ग्रहणे॥ तत्र हि हिता न पूजनाद्यनिष्प्रायेणा॥ तथा वसिष्ठा गौरी विनायकौ पे
रोहिणी बुधसंयुता॥ विनापि रोहिणी योगात् पुण्यकोटिफलप्रदो॥ गौरी तृतीया॥ विना
यकश्चतुर्थी॥ तथा॥ रोहिणी बुधयुक्तापि पूर्वविदा विवर्जिता॥ नक्षत्राकृतापि माध्वतुषु
पुण्यं देति पुरा कृतमिति॥ अतो विष्णुपूजनादौ परयुता ग्राह्ये इति सिद्धं॥ आदं विषये तु ए
वमान्तरादीनां युगादीनां विनिर्णयः॥ महालयस्य पक्षस्य अष्टकात्तामपि स्मृतं इति
दशमिनिर्णयप्रकरणे कालादशोदिरुतवचनेन सर्वेषां युगादीनामा पराह्निके त्वे
न प्राशस्यानिधानात् युगादिषु युक्तं आदं विषये अमावास्या वदी पराह्निके त्वेति ती
या ग्रह्येति सिद्धात्॥ अत्र विशेषः॥ मासद्वयेपि आदं स्यात् काल एवौ युगौ दिषु॥ यत्रुक्त्वा
न॥ दशहरि सुतोत्क काशेन तत्कषेयि युगादिषु॥ इदं तु नक्षत्रवारदिनिरुक्तं न

नि० दि०

८१

शेषव्रतदानपरमित्कयाकर्मनिर्णयविशेषतोनिर्णयि॥ तथा क्षयतृतीयायांगंगा स्ना
तं कुम्भद्विदुक्तं ॥ वैशाखे शुक्ल पक्षे तु तृतीयायांतथैव ॥ गंगातोये नराः स्नात्वा मुच्यते
सर्वकिल्बिषैः ॥ तथा देवीपुराणे ॥ गौरीपूजनमुपक्रम्य तृतीयायांतु वैशाखे द्विपक्षे
पूजनं ॥ उदकुंभप्रदानेन विवलो कर्माहीयते ॥ इति अक्षयतृतीयानिर्णयः ॥ अथ
रंभातृतीयान्नविधिः ॥ माघशिवशुक्लतृतीयातः समारम्भरात्रौ गौरीसंपूज्या क्र
व्यचक्रावपजागरणानंतरं प्रभाते विप्रान्नोजयेत्तेषां दक्षिणां दत्वा पारणं कुर्यादिवं
षेण वध्नतत उद्यापनमिति ॥ तदुक्तं श्रीकृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति ॥ रंभातृतीयां वक्ष्यामि
सर्वपापप्रणाशनीं ॥ सुखसौभाग्यफलदां पुत्रपौत्रप्रदां तथा ॥ सपत्तिदयदलनां पा
र्वत्यै प्रियकाम्यया ॥ शंकरेण पुरात्रोक्ता तामिमां शृणु नारत ॥ माघशिवशुक्लतृती
यायांतं राधेपशुक्लीयां प्रातस्तुष्टाय दंतधाववतपुर्वकं ॥ जयावासस्यनियमं रक्ष

८१

याप्रक्तिमाविता ॥ देवीसंवत्सरं यावत्तृतीयायामुपोषिता ॥ प्रतिमासं करिष्यामि पारणं
चापरेहरिति ॥ तद्विधेन मोपातु समासं व्रतामुत्तमं ॥ शरणं त्वं प्रपन्नास्मि ह्येनं ग्निदु
ष्टरस्वमां ॥ एवमंकज्यविधिवक्तोते यस्तु तनिश्चया ॥ नक्षत्रानारीध्यानपरास्नानं कृत्वा
जितेन्द्रिया ॥ पूजयेत्पार्वत्यतिनाम्नारात्रौ प्राचेपतक्रशोदकं ॥ प्रभाते नोजयेद्विप्रान् शि
वमक्रान्विशेषतः ॥ सदीरणं च लवणं दद्यात्तेषां च दक्षिणां ॥ अनेन विधिनाराजने
कुर्यात्पार्वतीव्रतं ॥ साकुलानां शतं ग्रंथं सारयन्तां संशयः ॥ गोमूत्रे प्राक्षयेत्सौषमा
घमासेतुरोमये ॥ फाल्गुने प्राक्षयेत्सौषमां शिरैर्चयेत्तदधिष्ठितं परे ॥ लवणं प्राक्षयेत्सौषमा
घादे च तिलोदकं ॥ श्रावणे तु शिवे पूजयेत्तदधिष्ठितं जलं ॥ विल्वपत्रं तथा नात्रेभा
श्वितेते पुनोदकं ॥ कार्तिके पंचगव्यं द्विप्राक्षयेत्सौषमां शिरैर्चयेत्तदधिष्ठितं परे ॥ प्रभाते नोजयेद्विप्रान्
न सपत्नीकान् मनोरमां ॥ माघे वस्त्रे नक्षत्रे च गौरीं नोजयेत्तथा ॥ वर्षायां वर

नि० दि०

८२

तीयासुत्रतं कृत्वा विधानतः॥ उमामहेश्वरं हेमं समासेकारयेत्तु नै॥ उमामहेश्वरं रुपे विष्णु
धमेति रात्र॥ वामादेर्षीवर्ती कायाश्चिवा कायश्चिनुजः॥ अक्षमां लोत्रिष्टुलं च दृष्टिदी
वरेदधत्॥ राकवक्रस्त्रिनेत्रश्च वामाच दक्षितातनुः॥ त्राय्याचात्र विनिर्दिष्टा सवेपि स्फ
र संयुता॥ सवस्मां ग्रीज संपन्ता गांच दद्यात्पयिस्विनी॥ पादुको पानहो वस्त्रं ययं यत्नो
यवीतक॥ उमामहेश्वरं स्थाप्य आसने ताम्रजेन तपः॥ पूजयेद्देवदेवेन ताता पुष्पैः फले
स्तपः॥ नैवेद्यैर्विविधैस्तद्गृहीती वाद्यैरनेकधा॥ ततो हि जे समाद्रुय वेद वेदांग पारंग॥
सपत्नीकं सुरश्रेष्ठ दिव्यचंद्र तचर्चितां॥ परिधापयित्वा जे कृत्य सवति स्मै निवेदयेत्॥
वैकृते फले यस्या तन्न शक्य मपेरितुं॥ पुरुषो वायु बानारी अतः शिवं पुरं व्रजेत्॥ शोभा
यपिरया चीर्णनियाराज सस्रम॥ तेन रंजा ततीये यं परं सोमास्पदायिनी॥ यो हं सराव
भूते शो गौरी सैव न संशयः॥ इति मत्वा माहात्म्य गव्यारणं व्रजयावती॥ सा एव लक्ष्मी

८२

रिति॥ इति रंजा ततीया व्रतं॥ अथ ज्येष्ठ शुक्ल ततीयायां पंचमि साधनं तामरनाम तमस्ति
गादयेत्यदक्षिणां मित्रं सत्यं चारुवतीयकं॥ पंचमनां स्फुरंते जइत्येते पंचवक्रये॥ त
न्मध्ये दिव विष्णु ध्यात परातिष्ठेदिति॥ एतन्न तविधिस्तु ग्रंथांतरं प्रसिद्धत्वात्तलिखित
मिति॥ अथ चैत्र शुक्ल ततीया तयामात्र पदे च ततीया मन्वादिः॥ तदुक्तं गातां र्पेण॥ अथ
मुक्क शुक्ल तवमी द्वादशी कात्रिके मिति॥ ततीया चैत्रमासस्य तयामात्र पदस्य चेति॥
अत्र मिता वाक् सतीया यांचान्वेति॥ तथा॥ मन्वाद्या सुयुगाद्या सुप्रदत्तः सलिलांजलि
सहस्रवार्षिकं तसि पितृणां जनयेत्यरा॥ हि साहस्रार्दिकं तसि कृतं श्राद्धं यथाविधि
स्तानंदानं जपो होमस्तदानं त्यागं कज्यं तइति॥ सवस्मि पितृतीया सुतिथि पतित्वेन गि
रिजा पूजनीया॥ तदुक्तं॥ प्रतिपत्पूजति देवताक्रमः॥ वक्ति विदे त्वोगि रिजा गणेशा फ
णी विंशा खेदि नक्तु न्महेश इति॥ तथा ततीया यां मविष्यत्पुराणे॥ जामादिकाग्रो यन

नि० हि०

८३

हं पूजयेदित्युक्तं ॥ द्वितीयायां च विवेकां संपूज्य धनमाप्नुयात् ॥ क्तायो दिव्यवहारे च लानदि
च गुणो न वेत् ॥ सोवर्णा यमपन्नस्तः कर्त्रे विद्येति याश्चर ॥ इति तृतीया सामान्यं ॥ अथ मा
घशुक्लतृतीया ॥ तत्रो माहेश्वरप्रीतये गुडजवणादानमुक्तं न विष्योत्ररे ॥ माघशुक्लतृती
यायां गुडस्य जवणस्य च ॥ दानं श्रेयस्करोति राजन् स्त्रीणां च पुरुषस्य च ॥ गुडेन नुष्यते देव
जवणो ननु शंकर इति ॥ तथा तृतीयविशेषे तृतीयां नीष्टप्रदीक्षा ॥ स्कंदे न नागररवदेया
वतीति ज्योत्रमासे वादे ॥ माघशुक्लतृतीयायां स्नानार्थं विमलोदकं ॥ हाटकेश्वरजे क्षे
त्रे रूपतीर्थमिति स्मृतं ॥ या नारी प्रातरुच्छाय तत्र स्नानं समाचरेत् ॥ सस्यादपवती नून
मदृष्टेरविमंडले ॥ सदा माघातृतीयायां तत्र स्नानं करोम्यहं ॥ अथ सातत्रयास्यामि स्ना
नाय कृतनिश्चयेति पार्वतीवचनात् तत्र स्नानं महाफलदमिति ॥ तथा तत्र पंचपिंडका
पूजनं बाह्यतः प्रदत्तदुक्तं ॥ हाटकेश्वरजे क्षेत्रे पंचपिंडान्यव्यवस्थिता ॥ गौरगोपसि

८३

यंतत्र स्थापिता परमेश्वरी ॥ तामेषा वक्ष्ये रेया वल्लभा परमायुता ॥ सदा पूजयतु त्रिधा ॥
तृतीयायां विशेषतः इति नरिदम्यशं ॥ डिजी प्रत्यक्षपदेशावचनामिति ॥ माघतृतीया ॥ अथानि
तृतीयां निव्रतस्वडाहवगंतव्यानीति ॥ इति तृतीया निषेधो ॥ अथ चतुर्थीति थिरुपावासा
दिव्रते निष्ठापते ॥ चतुर्थी पंचमी विद्याप्राप्त्या ॥ तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ॥ राकादशी तथा पृष्टि
अमावास्या चतुर्थिका ॥ उपोष्या परमं युक्ता ॥ पराः पूर्वणि संयुता इति ॥ युष्मवाक्येनापि पंच
मी विद्वत्वे विधीयते ॥ युष्माग्नि युगलतानामिति ॥ बृहवसिष्ठवचनमेतद्विरुद्धं दृश्यते ॥ द्वि
तीयां पंचमीं विधादशमि च त्रयोदशी ॥ चतुर्दशी चोपवासो ह्युपवासोऽत्रेति थि ॥ अत्र क्व
ने पंचम्युपवासविषये स्ववेधापूर्वी त्रिरेति थि पूर्वोत्तरेति थि पूर्वोत्तरेति थि पूर्वोत्तरेति थि पूर्वोत्तरेति थि
त्यतः चतुर्थी पृष्टि पंचमी विधानोपोष्येति ॥ तदेव विरोधे सति यद्यपि केचिद्यवस्थां क
यते ॥ चतुर्थी पंचमी विद्यापवासातिषेधात् कृष्णपक्षपक्षविषया ॥ पंचमी विद्यापवास

नि.दि.

८४

विधानं च शुक्लपक्षविषयमिति॥ तथापि न तत्र विशेषविषयो निगद्यो नोपलभ्यत इत्यभि-
प्रेत्य शुक्लावाक्येनावागणपतिव्रतोपयोगिनि सा पूर्वविद्यायां देवताव्रतोपयोगि-
नी सोत्ररेति स्पष्टमुक्तं दीपिकाकारेण॥ अथ विष्णुपयजिहित्वा चतुर्थीपरा॥ तथा च ह्य-
स्यति॥ चतुर्थीगणनायस्य मातृविद्याप्रज्ञास्यते॥ मातृविद्या तृतीयाविद्या॥ कालादृश्यापि॥
सा विन्ममाद्यो यमिासी चतुर्थीगण संज्ञिता॥ रं मातृतीया चेत्येताज्जपोप्या॥ पूर्वसंयुता इ-
ति॥ गण संज्ञिता गणेशचतुर्थीभिन्नस्मवेव त्रेपि॥ चतुर्थीसंयुताया च सा तृतीयाफलप्रदा॥
चतुर्थीतु तृतीयायां महापुण्यफलप्रदा॥ कर्तव्यावृत्तिनिवृत्तिगणनाय सुतोषिणी॥ ग-
णनाय सुतारांतोषपतीति॥ गणेश्वरसंबंधत्वेन तृतीयायुक्तायाश्चतुर्थीविधानात्॥ अ-
न्यदेवताव्रते हि गणनाय सुतोषिणीत्यसंगतं स्यात्॥ तस्मादिनायकचतुर्थीतृतीयायुक्ते-
चोपोष्येति सिद्धं॥ गणपतिव्रताव्यतिरिक्ते व्रते तु॥ भरण्या चतुर्थीचिच्छनैश्चरदीनेयम-

८४

पूजयेत्तज्जन्मोक्तो मुच्यते पातकैर्नरैरिति कर्मपुराणोक्तं॥ तथा॥ आदितामिदिजोयस्य
विष्टतेमिचतुष्टये॥ सोपवासश्चतुष्टयं तु शुक्लपक्षस्य फाल्गुने॥ अन्यर्च्यचतुरात्माने वा
सुदेवमतेन्द्रितं॥ सर्वकामसमृद्धस्य फलमश्नुत इति॥ ततो व्रतस्य सिध्यधमादिमात्रिप्र-
पूजयेत्॥ तदुक्तं विष्णुधर्मेतिरे॥ ये त्वमयो वै चतुरः प्रदिष्टाः वा सुदेवः कथितं चतुर्दशं॥
यः पूजयेद्वास्तथा मादितामिदेवमतेनाय्यथ पूजितः स्यात्॥ पारणादिने इति॥ मार्क-
डेयोक्ता॥ चतुर्मुर्तिव्रतं॥ एवमंगारकचतुष्टयं शोभनं तच्चोक्तमित्याद्यदेवताव्रतविष-
येपरिपरविद्येत्यविरोधः॥ गणपतिव्यतिरिक्तदेवतासंबंधित्यपि बहुला चतुर्थीविच-
नेन पूर्वविद्यायात्प्रा॥ अन्यदेवसंबंधस्तुक्तः स्कंदे तागररवंडे॥ श्रावणे मासि याकृता-
चतुर्थी बहुला स्मृता॥ गोगोरी पूजनं तत्र सौख्यं संततिवचने मिति॥ इति पूर्ववि-
दोक्ता पुराणसमुच्चये॥ गौयश्चतुर्थीचतुर्विधे नैपूजा दुर्गा चित्तं दमरिहोलिके च॥ व-

नि.दि.
६५

सस्यपूजाशिवरात्रिरेताः पराये। शोयश्चितुर्थाचतुष्टयेनुजादुर्गचिनेदन्तरिहोलिकेच॥
विनिघ्नंतिहयसराज्यं॥ अस्याधेनुः पूज्यत इति वसस्य पूजेति॥ न विष्णोन्नरोक्तसायेकाली
नगोवसदादशीविषयेमापि पूर्वविषेदेत्कक्तप्राक्॥ निणायामनुमाद्युक्तचतुर्थी॥ कुं
डचचतुर्थीतियासावकूलाचतुर्थीतियत्प्रतियादिते। तद्वतरंवेडेबहुलेत्यनुक्तवत्स्क
दपुराणेवचनवीरोधाचोपेक्षणीये॥ शिष्टसमाचारस्तु॥ नमोमासगतायादव्यतइतिच
पूर्वविधाविधानवचनविशेषानवेगणेशान्नतादव्याचतुर्थीधिरान्वितेत्कक्तकालादशी॥
षष्ठ्यंमातृतीयैकादशीरुह्यत्रयोदशी॥ चतुर्थीत्वपरायुग्मत्प्रेताः पुन्याः परान्विता॥ अ
अथवरावरचतुर्थीव्यतिरिक्तावरचतुर्थ्यंतुगणेशव्रतमनिहितं॥ तद्वतेषुव्युत्तेत्कक्त
प्राक्॥ आतोगणेशव्रतेपूर्वयूतान्यदेवव्रतेपरायुतेतिसिद्धांतः॥ नक्तैवमक्तादित्रते
तत्कालव्यापिनीग्राह्येतिचतुर्थीसामान्यनिर्णयः॥ अथचतुर्थीविशेषेनिर्णयः॥ का

६५

त्रिकशुक्लचतुर्थी॥ तस्यामध्याह्न्यापिन्यामुपोष्यान्नरतुदिनेपंचम्याफणिनः प्रपूजयेत्
तत्रफणीश्वराः शेषवासुकिक्कादयः प्रसीदंति॥ तदुक्तं॥ स्कंदपुराणे॥ युगेमध्येदिने
मन्नतत्रोपोष्यफणीश्वरात्॥ क्षीरेणाप्यपंचम्याधारयेन्नयतोन्नरइति॥ कर्मपुराणे॥
तियोयुगाक्यमांश्चसमुपोष्ययथाविधि॥ शंखवाजादिनामांशेषस्वचमहात्मने॥ पू
जाकार्मादिष्यगंधक्षीराभ्यामानपूर्वकं॥ विषाणितस्यनव्यंतितचहिसंतिपंतगाइति
कात्रिकचतुर्थी॥ अथनाद्रयदशुक्लचतुर्थी॥ तत्रचंचंद्रनपत्रेपत्॥ तत्रचंचंद्रदर्शनीमि
थ्यादोषाजायते॥ तदुक्तं कालादशी॥ नाद्रशुक्लचतुर्थ्यंतुनेक्षेत्राशिनंयदि॥ पश्य
दोषरांत्यंश्लोकं पौराणिकंपठेत्॥ तथापराशरा॥ कान्यादित्येचतुर्थ्यातुशुक्लचंद्र
स्यदर्शने॥ मिथ्यामिदूषणंक्रमन्तिस्मात्परोक्षतंतदा॥ तद्दोषरांतयेसिद्धः प्रसेनमि
तिवेषठेत्॥ कन्यादित्येनाद्रयदेश्लोकश्चोक्तोविष्णुपुराणे॥ सिद्धः प्रसेनमवधासि

नि० दि०

८६

होजां ववता हत॥ मुकुमारका मारोदी स्तवत्येयस्य संतक इति तत्र चंद्रदशनि प्रयेस्त्रिंशो॥
तथा तस्याः प्राशस्य मुक्तं वाराहपुराणे॥ नाद्रमुक्तचतुर्थ्या नौमे नाकेण वायुता॥ मह
ती सान्न विघ्नेशमर्चिस्त्रिंशत्तमेन रति॥ तथा॥ शिवाचतुर्थति त्रिंशत्ता दिकंगोत्रा पूज
नेत्वा नेत फलाय न वति॥ तदुक्तं न विष्णो त्रैश्रिवाशांता मुरवारान्न चतुर्थ्या त्रिविधा स्म
ता॥ मासि नाद्रपदेषु क्लृप्तिवा जो के प्रतिष्ठिता॥ तस्यां स्नानेन तया दातं उपवासो जप
स्तथा॥ क्रियमाणं रातगुणं प्रसादा इति तो नृप॥ तथा तत्रैव देव्या उक्त्वा कत्रव्यो
वक्ष्यमाण विधिना॥ तदुक्तं देवीपुराणे॥ कन्यायां कृत्तपक्षे तु पूजयित्वा धर्मे पिवा॥ न
वम्यां बोधये देवी मातवा इति त्रिंशत्तमे॥ कन्यादित्येनाद्रपदमासे शुक्लपक्षे॥ तुला शुक्ल
चतुर्थ्या तु तस्याः केवला धये मिदितिका जादशी दाहता॥ प्रातरे वतु पंचम्यां स्तुपयेत्
जिलैः शुभैः॥ सप्तम्यां पत्रिका पूजा अष्टम्यां मय्युपाषणं॥ पूजने जागरं चैव न वम्यां

८६

मय्युपाषणं॥ पूजने जागरं चैव न वम्यां विधिवद्वि॥ दशम्यां नाद्रपदे देवी रथमारो
प्यपदने इति नाद्रपदचतुर्थ्या॥ अथ माघचतुर्थ्या॥ तत्र गणेशं संपुज्य वर्षपयंति वि
संतं स्नादिष्ट प्राप्तिश्च सान्नदुक्तं॥ दाढके श्वरमादात्ये विष्णामित्रं प्रतीक्षरेण॥ विना
यकसमुद्भूतां तत्पूजां समाचरे॥ येन जायते सिद्धिः सम्यग्वात्मण संभवा॥ इत्युप
दिश्य॥ माघमासे चतुर्थ्या च शुक्लायां पूजयेत्तु प॥ सच संवत्सरं यावत्सरं यावत्सर्वे वि
घ्ने विमुच्यते॥ पूजा मंत्रास्तु॥ नमो लंबोदरायैति तमोगण विमोतया॥ कृत्तारधरि
णो नित्यं तथा संगता यच॥ नमो मोदकमक्षाय नमो दंतैका धारणे॥ ए निमंत्रैः स
मभ्यर्चयिष्यामीदं कजं शुभं॥ नैवेद्यं च दानं व्यततश्चायं निवेदयेत्॥ अहं कर्मके
रिष्यामि यत्किं चिच्छुभं संभव॥ अविप्रतत्र कत्रव्य सर्वदेवत्वया विमो॥ ततस्तु नस्त
णानां च मोजनं मोक्षका हवै॥ यथाशक्त्वा पदानं व्यवित्रिंशदं विवर्जयेत्॥ अनेन

नि० रि०

८७

विधित सम्पत् कचतुर्थं विजयिष्यति॥ तस्य सर्वाणि विघ्नानि नाशं यास्यं त्यसं शायमिती
तथा स्मिन्नेव व्रते पार्वति प्रतिरुद्रा॥ यदा मानेन यश्चैतं जीवसूक्तेन सुंदरी॥ पूजयि
ष्यति स ह्युक्ता चतुर्थी दिवसे शुभे॥ विघ्नानि तस्य नश्यंत्येति तमसूयेदियेयथा॥ अपुत्रो
लभते पुत्रं धनं दानेन मददने॥ रात्रं नश्यति संग्रामे स्मृतं तं गणनायकं॥ यातारिप
तिना त्यक्ता दुर्गा च विरूपीता॥ सा सौभाग्यमेवाप्नोति गणनायकस्य पूजयेदिति॥ वि
श्वामित्रेण माहात्म्यं श्रुत्वा तत्र प्रतिष्ठितं॥ गणनायको हि जगद्विघ्नो ह्यसौ सर्वसिद्धिप्रदो नृणां
मिति स्तवचनं॥ जीवसूक्ते गणनायका गणयति हवामेह इति॥ इति गणायति चतुर्थी
व्रते॥ अथ माघ चतुर्थी॥ वरदा ख्यातत्रा कामः शिवं पूजयेत्॥ तदुक्तं कर्मपुराणे॥
कुंभे शुक्ल चतुर्थ्यं तु कुंद पुष्पैः सदा शिवं॥ संपूज्य यो हि न क्लेशी संश्रामेति श्रियं न
र इति श्रुत्वा कुंदं चतुर्थीयथा॥ माघ मासे तु संसेत्रो चतुर्थी कुंदं सज्जिता॥ स उषोष्या

८७

पुरश्चेष्टत तोराज्यं न विष्यति॥ देवी पुराणे॥ विमाघ चतुर्थी॥ ब्रह्मपुराणे॥ ज्येष्ठे शुक्ल
चतुर्थ्यं तु जाता पूर्वमुपासति॥ तस्मात्सा तत्र संपूज्या स्त्री॥ निःसौम्या गृहद्वये॥ तथा म
स्य पुराणात्॥ चतुर्थ्या निरुक्तमुक्ता दद्यादब्दांते हेमवारणं॥ वतं वै नायकं नाम शिव
लोकफलप्रदं॥ इदं तु पक्षद्वये चतुर्थी साधारणं॥ व्रतविशेषानभिधानात्॥ रावं वस्वतु
र्थं प्रिभृतीति वर्षचतुष्टयसाधनितयामास चतुष्टयसाध्यानि वर्षमात्रसाध्यानि ना
ता विधानि नक्तैकनक्तादिरूपाणि व्रतसमुच्चयादवगंतव्यानीति॥ तथा॥ चतुर्थी
शौमवारेण रविधुनि नक्तैकनक्तादिरूपाणि व्रतसमुच्चयादवारेण सप्तमि॥ आमा वै
शौमवारेण सूर्यपर्वताधिकं॥ सर्वास्त्रिचतुर्थी विधिपतिते न गणेना पूजनीय इ
ति चतुर्थी निर्णयः॥ कृते च लघ्वे देवप्रयेनियदिदीपके॥ हेरंब तुष्टये श्रोतुं श्वतुर्थी
स्तुतिनिर्णयः॥ अथ पिचमी निर्णयिते॥ पंचमीति चिस्कंद पूजनां गोपवासवतिरि

ति.दि.

८९

सेचतुर्थयुता॥ तदुक्तं पौंडि नमि त॥ पंचमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी॥ प्रतिपत्तव
मी चैव कर्त्तव्या सन्मुखतिथिः॥ सन्मुखासायाद्रव्यापिनी॥ प्रावयितेत्यर्थः॥ जावालिरपि।
प्रतिपत्यंचमी चैव उपोष्याः संपूर्वसंयुता॥ राकादशी तथा षष्ठी समावास्या चतुर्थिका
उपोष्याः परसंयुता॥ पुराः पूर्वोणा संयुता॥ अन्यः परा॥ द्वादशी सप्तमी प्रतिपत्यंचमी रा
ताः पूर्वसंयुता॥ इत्यतः पंचमी चतुर्थी युतेवेत्यर्थः॥ स्कंदपुराणे॥ पंचमी तु तथा कायचि
तुर्थी संहिता विनो॥ एतानि विधिमुखेन पूर्वविद्या पूज्यता पराणि॥ प्रतिपत्यंचमी मृतं सा
विनिवटपूणिमा॥ नवमी र्वदशी मी चैव नौपोष्याः परसंयुता॥ इति देवसंबैवत्रवेचनंतु
परविद्या निषेधमुखेन पूर्वविद्या प्रतिपादानपरमिति अतः परंपूजां गोपवासव्यतिरि
क्तोपवासादिव्रतं॥ पंचमी पूर्वयुतेतिसिद्धांत॥ स्कंदस्य पद्या अधिपतित्वादिति॥ न
कौकनक्ता धिते कालव्यापि सर्वैरंगैः क्रियत इति पंचमी सामान्यनिर्णयः॥ अथ पंचमी

८९

विशेषः॥ श्रावणशुक्लपंचम्यां दारस्यो मयतो नागा नालिरव्य पूजयेन्नेन सपत्नी नयं न
जायते इत्युक्तं नयविष्यत्युगणो श्रावणे मासि पंचम्यां शुक्लपक्षे नराधिप॥ दारस्यो मय
तो लेख्या गो मयेन विषे ल्वस्या॥ तथा माद्रपदे मासि पंचम्यां श्राव्या न्विते॥ यस्त्वे लेख्य
नरो राजक्रुद्धवणा दिव्यकैरिति॥ तेषां स्वरूपं तु मत्स्यपुराणे॥ नागाश्चैव तु कर्त्तव्याः
खड्गखेटकधारिणः॥ विष्णुर्कैः अधः सपाकृतिसौषां नानैरुर्ध्वं तु पौरुषी॥ फणाश्च मृ
हिकर्त्तव्या धिर्जिह्वाबाहवोऽसमा॥ असमा विषमा इत॥ पूजयेद्दिधिवद्विरदधिद्वी
क्षतैः शुभैः॥ गंधपुष्पोपरा रैश्च ब्राह्मणा नांच तर्पणैः॥ नागा नां पूजने तस्यां नयं सयु
क्तो न वेत्॥ क्षीरं सपिस्तु नैवेद्यं देयं सर्वं सुखावहमिति॥ तथा तस्मिन्नेव मासि तीर्थचि
शेषणानीप्सितफलमनिहितं॥ स्कंदपुराणे॥ च्याचतेन कर्कोटकं प्रति॥ अत्रास्ति
स्तुभुनतोपहाटे केशवरसंसितं॥ क्षत्रे तत्र समावासः पुत्राकायस्त्वया सदा॥ श्रावणे॥

नि.दि.

१०

कृष्णपक्षे तु संप्राप्ते पंचमी दिने ॥ संप्राप्यति परं पूजां पृथिव्यां नवमं कुलं ॥ अद्य प्रज्जितं यं
नागतीर्थमिति स्मृतं ॥ रव्याति यास्यति नृपष्टे सर्वपातकनाशनं ॥ येन स्नानं करिष्यति संप्रा
प्ते पंचमी दिने ॥ न तेषां वस्त्रं यावद्भविष्यत्यदि जन्म यं ॥ विधादिते सुयोमत्र्यस्तत्र स्नानं करि
ष्यति ॥ तस्मिन्निविधानं त्वा संप्राप्यति परं सुखं ॥ पुत्रकामा तु या नारी पंचम्यां नास्करोदयं ॥
करिष्यति तया स्नानं फलं हस्ता प्रनक्ति ॥ न विष्यति च सा शीघ्रं वेध्यापि सुपुत्रिणी ॥ तारा
णामपि स्नातमात्रेण बांछितं प्रदमित्क कृतं तत्रैव ॥ इति श्रावण पंचमी विधिः ॥ अद्य पुत्र
काम पंचमी ॥ ब्रह्मा उवाच ॥ अथातः संप्रवक्ष्यामि संक्षेपान्न च विस्तरात् ॥ येनानुष्ठानमा
त्रेण पुत्रोत्पत्तिः प्रदत्तपते ॥ अष्टौ दोषास्तु नारीणां पुरुषस्य च चतुर्दश ॥ तस्य दोषविशुद्ध
पंचमी श्राद्धमाचरेत् ॥ गरुड पुराणे ॥ पुन्तामनरकं घोरं पुत्रं दृष्ट्वा न पश्यति ॥ येनै
षा स्वर्गमित्याहुरित्वेवं बौदिकी स्मृतिः ॥ अपुत्रस्य गतिर्नास्तीत्यादि स्कंद पुराणे ॥ मार्ग

१०

शीर्षेति या माघे वैशाखे कार्तिके तथा ॥ पुत्रकामनरैः कार्याः प्रकृष्टा कृष्ण पंचमी ॥ पुत्र
काममनुष्ठाणा मन्योपायो न विद्यते ॥ इत्युक्त्वा कृष्ण पंचमी श्राद्धमिति ब्रूते ॥ प्रायश्चि
त्रायमिदं तुरुन्नेकादशकादशकं जपेत् ॥ गायत्र्यसहस्राणि दशोत्तरे तु होमयेत्
कृष्णपक्षे चतुर्थं तु होमं कुर्यात्स्वशक्तितः ॥ ग्रहोन्नेवां समम्यर्चयित्वा नार्थं प्रजयेत् ॥
पक्षे तु पंचमी श्रेष्ठा श्राद्धे वै पुत्रादानं ॥ वैश्वदेवादि कं श्राद्धं षड्भिः पिंडैः प्रकल्पयेत् ॥
इच्छेया वीणवक्रयन्किम्यं श्राद्धं विधानतः ॥ मध्यमं तु ततः पिंडं नमस्तु यातितामहा ॥ तं ह्रीं
गं त्वा ध्यायादा तन्यो धर्मपुत्रे सुतार्थिना ॥ यत्नीतं पिंडमादाय प्राप्नोति विधिवत्तदा ॥ आ
धत्त पितरोगं न मापं वतु न जपत्यति ॥ दक्षिणां दिशाम्प्रित्य ततो मुंजीत वाग्यतः ॥ रा
वंदादशमासेषु स्वशक्त्या श्राद्धमाचरेदिति ॥ पुत्रकाम पंचमी श्राद्धे चारध्वेनं राम
घान्तरणी योगे सति मघादौ न रण्या श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः ॥ पिंडदानं न कुर्यात्पदोद्य

नि० दि०

९९

जीवतः सुतानि यनेन पिंडदाननिषेधो नाशं कनीयः ॥ स्मृतं रवाक्यात् ॥ यथा ॥ स्यात्सु
त्रपंचम्यां शस्त्रहतश्चतुर्दशी पिंडदानं प्रकुर्वति पैत्र्यं याम्येन दुष्यतीति ॥ प्रारंभे कृत्वा सा
सिद्धिं प्राप्नोति क्षिपात्तया ॥ ततः संवत्सरस्यांतेति जदानं प्रदाय येत् ॥ यन्नुसूर्यपुराणव
चनं ॥ पैत्र्यं कं ब्राह्मणे पिंडं पैतामहं तु वैष्णवं ॥ रुद्राय प्रतितामसं बानुद्विषदापन इति पि
डत्रयमिधानं ॥ तदेत विष्णुरूपमध्यमपिंडं प्राशनामिप्रायेण तदेव प्राधानं ॥ पुरोडाशो
ऽप्यचदानं वदिति ॥ नैकयार्षणपरं ॥ तथा सति वैश्वदेवादिकं श्राद्धं षाड्द्रिपिंडं प्रकल्प्य
येदिति ॥ स्कंदपुराणावचनविरोधः ॥ किं डः पैत्र्यो यत्र पुज्यते तत्र मातामहा अपि ॥ अत्र
शेषेण कं त्रयं विशेषान्तरकं ब्रजेदिति सर्वस्मृतिपुराणसंमतेन नरकं पातेनाधिकं फ
लेन स्यात् ॥ तस्मात्पार्ष्णिपदविधिना श्राद्धमिति ॥ सूर्यरूपेण तु पुत्रे श्राप्तिपंचमी श्राद्ध
मुपक्रम्यते ॥ कृत्वा पक्षस्यापंचम्यां पंचनूतानि वाचयेत् ॥ गव्येन पयसा सिद्धैर्मु

९९

त्यन्तैः श्राद्धमाचरेत् ॥ पितृमातामहानां च सपत्नीको जितेन्द्रिय इत्यादीति पार्ष्णिपदयेनोक्तं
अथातत्रेति कर्तव्यता ॥ पुराणांतरात् ॥ वसिष्ठः ॥ प्रारंभे सितपंचम्यां कुर्याच्छ्रित्तिं विनायकं
शान्तिकं विधिवत्सर्वं कुर्यान्मातुः प्रपूजने ॥ अथ पित्रति संयुक्तं कामं संपूजयेत्सुधीः ॥ त
तो घृष्टा पयैर्कुंभे सजले वारुणां जल ॥ तस्योपरित्यासेत्यात्रेणागपूजा च तत्ततः ॥ मंडल
रुद्रां सुरांस्तत्र पूजयेद्विधिवद्भित्तं ॥ तमस्ते कामदेवा यतमस्ते विश्वमोहन ॥ रतीं गायत
स्तस्य पुत्रं देहि ममाचरेत् ॥ कामपूजामंत्रः ॥ तमस्ते सितमो गायतमस्ते श्वेतरूपिणे ॥
शेषं स्वविष्णुरूपेण मम पुत्रं प्रयच्छहि ॥ नागपूजामंत्रः ॥ आपित्वा पायसं वत्स श्राद्धं कु
र्वति पार्ष्णिपदं ॥ तत्र पूर्वमि कुर्वति वैश्वदेवं प्रपूजने ॥ धनीरोचतना मातौ काम्यश्राद्धे प्रपूज
येत् ॥ पितृकं ब्राह्मणे पिंडं पैतामहं तु वैष्णवं ॥ रुद्राय प्रतितामसं देवानुद्विषदापन ॥
शतपत्रैश्च पक्षैश्च पूजातेन्यो यथाक्रमं ॥ तमस्ते पितरूपा य सोमरूपतमोऽस्तुते ॥ आ

नि० हि०

९२

ज्ययापनमसेस्तुसौम्यत्वं संतनिकुरु॥ पितामहनमसेस्तुवर्द्धिषधपुषेनमः॥ कव्यवा
लायतीलामापुत्रदायनमोस्तुते॥ पितामहायसोमायपूज्यस्त्वं मम पूर्वजे॥ पिङ्गुदाणपू
जांचप्रसन्नं संतदोसव॥ इति संपूज्यविधिवद्वात्मणान्मोजयेत्ततः॥ मंत्रेणामध्यमपिङ्ग
पत्नी प्राश्नातिवाग्पता॥ कव्यवाजो न जश्ने व नमः सोमं र्यमा व सो॥ अग्निघातावर्द्धिषद
आज्ययाः सोमपाहर॥ आदित्याद्वादराक्षैवयुपुत्रप्रयच्छया॥ इति संप्रतिपिङ्गं प्रा
श्नायात्कापिलंपयो॥ अनेनैव विधानेन कुर्यात्सिं कसरं सुधीः॥ वर्षति तद्दृष्टं राय्यानां गं
दद्याद्विरणमयं॥ प्रसादात्कामराजस्य पूर्वजानां न संशयः॥ न विष्यत्येव पुत्राप्तिस्तस्मि
त्सरं कृते॥ पुण्यं यत्रास्यमारोग्यं पुत्रदं यापेताशतं॥ गयानुत्पन्नपश्येष्टपंचम्या बहुवेदि
ने॥ आदं सर्वार्थसिध्यर्थमिदापातकनाशनं॥ सामांसेकपिलादद्याद्दत्तं युग्मं गुरोरपि॥ पि
तश्चाद्वत्ताकुतयादिकालव्यापिन्यामिति॥ कृत्स्नपंचमीश्चादनिर्णयः॥ आयुः ऋषिपंचमी

९२

नाद्रपदशुक्लपंचमीऋषिपंचमी॥ तत्र कश्यपादीनरूपांसं पूज्यन्त्यन्तशाकादिना एकत्र
कृत्वा तं कुर्यात्त्रिमं सर्वपाक्षयो न वेत्ति कृत्वा मां धातुवसिष्टं संवादे कोशिकं संदितायां॥ न न
स्यतु मांसस्य पक्षे पापं च मीसितां॥ स्वाति नक्षत्रसंयुक्ता सामहायापनाशनी॥ तामनुप्राप्य
कत्रव्यं मुनिधान्यैर्व्रतीत्रमं॥ ऋषिपंचमीति विख्यातं कथायाः श्रवणेन वेति सप्तर्षयैश्च सं
पूज्या अरुंधत्या समन्विता॥ कृत्वा तु काले तु संप्राप्ते तानतोस्तानतोपि वा॥ संस्मृत्य कुरुते पा
पं नारी संमूढः मानता॥ तस्मै सर्वविलयं याति सप्तषीणां प्रसादतः॥ नरोवायदिवा नारी मु
च्यते सर्वकिल्बिषैः॥ तस्मात्त्वमपि मां धातुः पंचमी व्रतमाचर॥ संवत्सरकृतं पापं व्रतेनानेन
स्यतीति॥ व्रतसमुच्चये॥ मासि नाद्रपदे राजनशुक्लपक्षे तु पंचमी॥ पदायत्नेन संग्राह्यं
कनक्रेन वै नृप इत्युक्तं पञ्चम्यशाकाहारस्तु कत्रव्यो नीवारैः स्यामर्कैः स्तथा॥ फलाहारश्च
कत्रव्यं रूपाणां प्रातिहेतवे॥ अस्य व्रतस्यातिप्रसिद्धत्वाद्गजादिविधिनक्रौत्रेति॥ अस्य

नि. हि.

९३

व्रतस्यैकनक्ररूपत्वादेकनक्रतिथिनिर्णयननिर्णयः॥ दिनद्वयं तिथेरैकनक्राकालव्यापित्वेपर
पुताग्राह्या॥ पंचमीकत्रव्याषष्टायापुक्रानुनारदेत्यनेन तत्र प्रवेत्तवचनेन॥ यत्र पंचम्यानुतथाका
यचितुर्थीसहिताविनो॥ तदस्य स्कंदपुराणवचनस्योपवासप्रकारणोपादाकृतपक्षोपवसि
विषयचस्थापितंकालनियेणो॥ अतएव दीपिकाकारः॥ कृष्णाय वपुतासितापरयुतास्यात्यं च
मातिस्थितिर्यदात्यं विनोपवासमुनयिति॥ एतेनोपवासव्यतिरिक्तव्रतेपरयुतानिधानेस्कं
दोपवासनागयूजाव्यतिरिक्तेपूर्वपक्षेतेति कुत्रचिदुक्तं तदपिनिराकृतविनोपवासमुन
यापरेति स्पष्टोक्तत्वादिति॥ इति कृषिपंचमीनिर्णयः॥ अथ लक्ष्मीपंचमी॥ यः पंचम्यालक्ष्
स्मीसंपूज्यापवासं कुर्यात्स वै धनवपदं याति तत्क्रं पञ्चपुराणो॥ लक्ष्मीमन्यत्र पंचम्यामुप
वासीनवेत्तुप॥ समांते हेमकमले दद्यादेतु समन्वितं॥ सर्वैर्धनवपदं याति लक्ष्मीस्याज्जन्म
जन्मनि॥ एतल्लक्ष्मीव्रतं नाम दुःस्वाशोकविनाशनमिति॥ सलक्ष्मीपंचमी॥ नविष्योत्तरे॥

९३

पयोव्रतेस्तु पंचम्यां दत्त्वा नागं दिनायेते॥ सौवर्णं सिपजिनितं नयंतं स न जायते॥ एतत्सर्वव्रतेश्च
क्रं सूर्यमित्राकरं परमित्यादीनि नाता प्रकाराणि पंचमीव्रतानि न तत्खंडोदवर्गंतव्या निति॥ पं
चम्यानागाः पूज्या अधिपतितीर्थविशेषे पंचम्यां स्नानेनापि पापक्षयो जायते॥ तदुक्तं द्वादके
श्वरमाहात्म्ये॥ कृष्णपक्षे तु पंचम्यामासीनां प्रपदेत्तपः॥ राजवाण्यां नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्र
मुच्यते॥ अथ यापरयायुक्तः संप्रोते पंचमीदिने॥ स्नात्वा करिष्यति श्राद्धं यावत्संवत्सरं नृपे॥
अपुनः प्रसते पुत्रात्वं वा वृद्धिकरणं सद्दीति॥ कृते चलदिवेदे न ग्रंथे निर्णयि दीपके न तोपवा
सविषये निर्णयः पंचमीतिथिः॥ अथ षष्ठीनिर्णयः प्रस्तुतये॥ स्कंदोपवासव्यतिरिक्ते षष्ठी
तिथिरुपवासादिव्रतेपरयुताग्राह्येति तदुक्तां षण्ण्योरितियुग्मवाक्यात्॥ नागविधानं त्रव्या
ष्टीचेवकादाचन॥ सप्तमीसंयुताकाय षष्ठीधर्मार्थकोविदे रिति स्कंदपुराणवचनात्॥ त
याचति गमः॥ नागविधानुयाय षष्ठीदश॥ म्येकादशीतया॥ नूतविद्यायमावास्यानिफलं

नि०दि०

१४

स्यादितत्रयो॥ दृढवसिष्ठेपि॥ द्वितीयापंचमीवेधादशमीचत्रयोदशी॥ चतुदशीचोपवासोप
वासोदतुःपूर्वेतिरेतिथी॥ नावालिः॥ नागविदातुयाषष्ठीनातुविद्योमहेश्वरः॥ चतुदशीका
मविदातिस्त्रामलिनास्त्रता॥ नागःपंचमी॥ नानुसप्तमी॥ कर्मस्त्रयोदशी॥ स्कंदपुराणे॥
नागविदातुयाषष्ठीसप्तम्याचतयाष्टमी॥ अतर्विद्वाअमावास्यातथात्यामुनिसप्तमेत्यादी
नियानिपूर्वविधानिवेधकानितानिस्कंदषष्ठीत्रतेषष्ठीत्रतोपवासविषयेयोजनीति॥ स्क
दषष्ठीतुपूर्वयुक्तेवोपाध्यातथाहस्ताष्टमीसंदेषष्ठीत्रिवचतुदशी॥ एताःपूर्वयुक्ताःकार्या
तिथ्यातेपारणनवेदिति॥ अतःस्कंदषष्ठीत्रतेषष्ठीत्रिवचतुद्विधिमुखेनपरविद्यावाक्या
निप्रदत्तंति॥ विष्णुधर्मोत्तरे॥ एकादश्यष्टमीषष्ठीद्वितीयाचतुदशी॥ अमावास्यातृती
याचतुर्थ्यास्यःपरान्विताः॥ द्वितीयाशुक्लाचतुर्दश्यष्टम्योचतुर्दशैकैतद्वारंताव्यतिरि
क्ता॥ दृढस्यति॥ एकादश्यष्टमीषष्ठीयोणमिमीचतुदशी॥ अमावास्यातृतीयाचतुर्दश्या

१४

परान्विता॥ तिगमेपि॥ षष्ठ्यष्टमीअमावास्यारुक्लपक्षेत्रयोदशी॥ एताःपरयुताःपूज्याःपरा
पूर्वेणसंयुता॥ इति॥ अतरावब्रह्मवैवर्ती॥ नहिषष्ठीमागविदाकत्रव्यातुकदाचनेति॥ एवं
सतिस्कंदव्रतव्यतिरिक्ताषष्ठीपरयुतेतिसिद्धांतः॥ परविदेषष्ठीनावेपूर्वदाप्रात्येत्फक्कैत
तीयानिर्णयिपित्यामेवेतिषष्ठीसामान्यनिर्णयः॥ यत्क्रान्तगोदादशनाडीनिर्देषयत्फ
त्ररातिथिमिति तत्र स्कंदोद्देशेनविप्रगेजनादिकंनकार्यमित्फक्कप्राक्॥ नक्तैकमक्रा
दीनीअन्यान्यपिचकालविशेषोक्तानितत्कर्मकालव्यापिन्यामेवेतिषष्ठीसामान्यनिर्ण
यः॥ अयाषष्ठीविशेषः॥ नाप्रपदशुक्लषष्ठीमौमवेधतिविशारखयोगेनचंपानिधाना
साव्रताचरणेनिसर्वपापक्षयकर्यादित्फक्कंदपुराणे॥ षष्ठीनाप्रपदशुक्लावेधतेनसम
न्विता॥ विशारखमौमयोगेनसाचंपेतीहविश्रुता॥ त्रितायांचैवपंचाशत्तावेत्यस्तुक्तेपुंग
। नवेतिचकालोत्रिंशद्वापरेतुदशाधिका॥ अतोदेवमनुष्याणांपुर्जमानपसत्तम॥ सर्व

नि.दि.

१५

यापक्षयंकुयतिन्नतानामप्यखंडतां॥ दुर्वाससाप्येवमुक्तं॥ हिदैवत्यक्षिर्नोमेनवेधतेनसमन्वि
ता॥ ननस्येपासिताषष्ठीसाचंयेतिनिगद्यता॥ इतिअस्यादिदैवत्यक्षंविशारवा॥ अयेपंचतु
णंयोगेनचंपानिधानमनिधानेभेदोदिययाविवित॥ अतश्चातन्ययोगत्वात्सूरिदिनेवाय
दायोगउपलभ्यतेतदात्रतेग्रात्यानपूर्वविद्यापरविद्यादरः॥ तथापिस्वर्यनितत्वादिवायोग
संबंधिनीग्रात्यादिदैवयोगः॥ तस्तेयनचरात्रोक्तदाचनेत्येदिपत्रनोक्तमात्राविसमा
तं॥ अस्मिन्चंपात्रतेवृत्तेखंडेतुपंचम्यामुपावासाविहितं॥ यद्यपिततःप्रज्ञातेविमले
गत्वागुरुगृहंव्रती॥ सर्वपिकरणैःसूकामविदोभवेविहिष्णुनग्रात्यास्तुवासराः॥ सूर्य
माचार्यायिनिवेदयेदित्यनेनरात्रिसंबंधउक्तस्तथापिदिवानुस्मृतःप्रशस्तइतिसंतोष
व्यनियमंउपावासनियमं॥ व्रतविधिःपुराणसमुच्चयति॥ स्थापयेदध्रुवांकुंनस्त्यात्र
चतयोपरि॥ तस्योपरिन्यसेत्सूर्यपिलैकैतविनिमित्तं॥ सौवर्णंवायथाशक्त्वावित्तसारं

१५

तथांरुणे॥ अचयिन्नंजगन्तामंग्रहात्वातांगुरोःस्वयं॥ षडक्षरेणमंत्रेणगंधपुष्पादिभि
श्चत॥ उनेमःसूर्यायितिमंत्रं॥ धेनुंपयस्विनीदद्यात्सूर्येमिश्रीयतामिति॥ ततःप्रज्ञातेवि
मलेगुरुगृहंव्रती॥ सर्वपिकरणैःसूर्यमाचार्यायिनिवेदयेत्॥ गवांकोटिप्रदानेनऊरुक्ष
त्रेकपर्वणि॥ चक्ष्राव्रतस्यराजेंद्रकलाताहंतिषोडशी॥ इतिचंपाषष्ठीनिर्णयः॥ अथ
कपिलाषष्ठी॥ आद्रपदषष्ठीरोहिणीव्यतीपातनौमयोगेनपिलाप्रोक्ता॥ तदुक्तंवाराह
पुराणे॥ तनस्यमुक्तपक्षेचरोहिणीपातस्तस्मै॥ युक्ताषष्ठीपुराणसेकपिलापरिकीर्ति
ता॥ व्रतोपवासनियमैर्नस्किरंतव्रतैर्नयेत्॥ कपिलाचक्षिणाग्रायदत्वाक्ततुफल्गु
नेदितिनिर्णयामतेतुशुक्लायांरोहिण्यसंभवानयाकृष्णपक्षेतिजिमितं॥ कालादशेति
शुक्लेत्यनापि॥ व्रतसमुच्चये॥ ओहपदासितेपक्षेषष्ठीनौमेनसंतुतो॥ व्यतीपातेनरोहि
ण्यासाषष्ठीकपिलास्मृता॥ यस्मिंकालेनवेदेतैर्गुणैःषष्ठीयुतातदा॥ यस्मिन्काल

नि० हि०

१६

नवेदेतैर्गुणैः षष्ठीयुतातदा॥ कल इति श्रावणास्यानंतरे षष्ठीयधेतैयुं क्ता कपिजा स्यात्॥
सदेव प्रौष्टपद इति॥ निणयिामृतो तु नानौ चैव करे स्थित इति पस्त्रिखितं तच्च द्रुक्कपसा
दिमासानि प्रायेण तत्रापि स्यात्॥ इदं वचनं व्रतखंडे नास्ति भूतो विचार्य अजन्यायोगत्वे
नयस्मिन्काल इति श्रावणा वचं पाषाणि निणयिता स्याति ययि इति व्रतविधिस्तु व्रतखंडादि
तिकपिजाषष्टि॥ तथा न विष्णुपुराणे॥ ये यं नाद्रपदे मासि षष्ठी स्यात् व्रतं तर्पते॥ इयं पाष
हरा पुण्याग्निवाशांता शुभात् प॥ स्नानदानादिकं सर्वमिह यमुच्यते॥ अस्यापत्रयति गां गे
यं दक्षिणा ययमाश्रितं॥ ब्रह्महत्यादियापि स मुच्यते तान्न मंत्राय इति॥ अथ दरिद्रहर ष
ष्टी॥ षष्ठीव्रते धनप्राप्तिः स्यात्॥ तदुक्तं स्कंदपुराणे॥ षष्ठीनामातिथिर्मासात्मान्या
दैवतैरपि॥ एकमक्तेन वक्तेन तथैवापाचिचैतच्च॥ उपवासेन दानेन तैलक्ष्मरविवर्जि
तः॥ अस्मिन्सूर्यव्रते तातददरिद्रं नमवेकले॥ षष्ठीतिथिं समुद्दिश्य ब्राह्मणस्य च सो

१६

जने॥ बाल्याहने च ययमिह त्वाश करेयान्वितं॥ बाहुज्यां घृतसंयुक्तं वर्षमिकं प्रदाययेत्॥ व्र
तांते विप्रमाह्वय अभ्यंगितशरीरिणं॥ तस्मै देया मुशीला च गौः सवस्त्रा ययस्विनी॥ अनेनै
व विधानेन यः षष्ठीव्रतमारेत्॥ धनप्राप्तिरिदानीं स्याददरिद्रं तच्च तत्कुले॥ इति दरिद्रहरिष
ष्टी॥ अथ कार्तिक षष्ठी॥ कार्तिके शुक्ल षष्ठी तु तौ मवारं संपुता॥ महाषष्टिर्मासात् प्राक्ता
सर्वपापहरातिथिः॥ तस्यां स्वपिति वैवर्किः पूर्वत्रिपोष्यवै नर॥ षष्ठावर्किः सम्यक् क्रिया
इति महोत्सवमिति॥ मत्स्यपुराणात्॥ तथा आश्विन शुक्ल षष्ठी तु तिथिः कौमरिला स्मृता॥
कुमारमर्चयेत्तत्र पूर्वत्रिपोष्यवै नर इति॥ सर्वास्वपि षष्ठीपुतिथ्याधिपतिर्नैस्कांदः पूज
नीय इति॥ एवं नाना प्राकाराणि षष्ठीव्रतातिव्रतखंडाद्वर्गान्तव्याज्जक निणयिनतिणैतिव्या
नीतिच॥ तथा माघ षष्ठी माघ षष्ठी क्षेत्रविशेषे सुदर्शिता सर्वपापक्षये जायते॥ तदुक्तं
स्कंदपुराणे॥ द्वादशे क्षेत्रे देवदेवमहोत्सवं॥ द्वादशविमुच्यते पापास्तृप्ता पितृनलमु

ति० दि०

२७

मुजा॥ यस्तं पश्येत्तरो मन्त्रा माघ वधो सिते दिजः॥ सर्वरोग विनिमुक्तः प्राप्नोति परमं पदं॥ कं
ह्यपामा व्यादृष्टि मंडलानि विवर्चिक॥ दशति तत्र स्य न त्रपंति जं त्रनां सावितात्मना॥ अस्ति न
स्याम तः कुंडं सुखोदक सुप्ररितं॥ यस्तत्र कुरुते स्नानं प्रत्येवै स्य वासरे॥ अपि कुंष्टा मय प्र
स्तः सन्तः स्या पुनर्नवे॥ यदा संस्थापितः शं नुर्तलेन पृथिवी मुजा॥ तत्रानुष्टे न रुद्रेण नापिते
तु न जायतः॥ इति माघ वधो॥ अथांगार कषणी॥ नौ मेने युक्ता वधे तीर्थ विशेषे स्नाना मदा
पातक स्य विनाश कारिणी त्फक्तं स्कां देनागर खंडे॥ स्त्री हृत्य यास मायुक्तो मीमः कुरु पि
तामद॥ तीर्थ यात्रा मसंगे न च मन्त्रार पुरय यो॥ अथापश्यन्म दात्मा स सुपुण्य तद्गया त्रि
रः॥ स्वात्वां श्राद्धं च विधिवत् श्राद्धा समन्वितः॥ नाव दाका राजा वाणी वाक्य मेतदु वाचद
मीम मीम मदा वा हो नाद स्थिं श्राद्धं जं विधि॥ कर्तुं स्त्री हृत्य या युक्त स स्मा ध्वं वचो मम
वामि धी तीर्थमित्येव ख्याते पातक नाशनं॥ अस्मा स्नाना समीपं रुद्रं वा रुद्रं दिशि पुण्यं

२७

रुद्र॥ रुद्रांगार कषणीं यो नरः स्नानं समाचरेत्॥ स स्त्री हृत्य यात्मा यात्मुच्यते तात्र सं
शयः॥ अथ नौ मयुता वधे तस्मा तत्र दुते व्रत॥ अहं तव पिता पुत्रं तनु पृथिवी पति॥ स्त्री
हृत्य यात्वि तस्मा तत स्तृण मिहा गत॥ ततो जीमो दुते गत्वा तत्र स्नाने समाहित॥ स्नानं कृत्वा
ततः श्राद्धं चक्रं समन्वित॥ ततो न्ययः समागत्य तं श्रो वाचमश्रुतनु॥ विष्णु स्मात्वा रुद्रं हंसं
शयः॥ तस्मान्ति जंगलं गच्छ राज्ञ्य चिंता समाचरेत्॥ आंगार कषणी॥ तथा तत्रैव नरा दित्य त
त्रैव नरा दित्य तन श्रान्यो यो नरेण प्रतिष्ठित॥ षष्ठा तं स्तय विरेण दृष्ट्वा पापा त्त्र मुच्यते॥ रो
गी विमुच्यते रोगा तद रिद्रो धन माप्नुयात्॥ कृते च ल दिवे दे न ग्रंथे निणयि दीयक॥ उ त्तम व्रत
संयुक्तो जात स्य द्य विनिययि॥ श्राद्धं तिष्ठति निणयिः॥ अथ सप्तमी निणयिते॥ सप्तमी ति यि
रुप वासा दिवा ते पूर्व तिष्ठ न्वितो पोष्येति॥ रुद्रं कुरु मपराणे॥ नाग विदा तु याष णी रुद्र वि
दो दि वाकर॥ काम विदो न वेदि ह्नु नमि॥ तनु वासरा इति॥ नाग पंचमी॥ रुद्रो हमी॥ दि

नि०दि०

२६

वाकरः सप्तमी॥ कर्मस्त्रयोदशी विष्णुर्द्वितीया॥ षष्ठी का दशमावास्या पूर्वविधा तथाष्टमी॥ स
प्तमी परविधा तु नोपोष्यादिकदाचनेति स्कंदपुराणावचनेनापि सप्तमी परविधानिषिद्धा॥ त
था॥ सप्तमी नाष्टमी युक्ता न सप्तम्या तथाष्टमीति नूनं वैवर्त्तसप्तम्यष्टमी मिश्रत्वा प्रतिषेधहर्त्ता
नात्॥ षष्टीमुत्पौरिति युग्मवाक्याव्यवष्टीयुक्ता सप्तम्युपोष्येति स्कंदपुराणे तु परविधानिषि
ध्य षष्टीसंयुक्तायाः प्रत्यक्षमुक्तं षष्ट्या युता सप्तमी च कर्त्तव्या तात सर्वदा॥ षष्टी च सप्तमी य
त्र तत्र सन्ति हितोरवि॥ तत्रेति षष्टीयोगसप्तम्युपवासरवि॥ सप्तम्यधिपतिः सन्ति हितासनि
धानेन व्रतानुग्राहक इत्यमुमेवायमिह पेढानसिरपि॥ पंचमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोद
शी॥ प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या सत्सुरातिथिरिति सत्सुरासाया प्राव्यापिनी॥ रावेति मेघ
का॥ षष्ट्याष्टमी अमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी॥ एताः परयुताः पुन्यापराः पूर्वणि संयुता
ति॥ षष्ट्याः परा सप्तमी सा पूर्वयुतो पोष्योत्तर्यः॥ कृष्णसप्तमी विषये तु विशेषवचनानि

२८

धनानावात एतैरेव स्कंदपुराणे निगमादिवाक्यैः कृष्णपि पूर्वतिथ्यन्वितो पोष्येति दीपिकाका
रः॥ पूर्वस्यादिह सप्तमीति इति तिथिनिर्णयि सप्तमी पूर्वापूर्वतिथियुतेत्यर्थः॥ कालादरेति॥
प्रतिपत्यचमी कृष्णाष्टमी नूतने च सप्तमी॥ रं नातृतीया चैत्येता उपोष्याः पूर्वसंयुता अत्र सप्तमि
कृष्णा अष्टमी च तु द्वयोः कृष्णयोः साहचर्यात्॥ शुक्लानुयुग्मे पूर्वप्राप्तेव॥ अत उक्तया पूर्वयु
ते उपोष्येति सिद्धांतः॥ पूर्वविधा प्रात्येकक्रेपि पूर्वदिने सायं तिथ्यन्तावेति षिद्धापि परविधा
ग्राह्या॥ एतत्सर्वपूर्वविधा साधारणं॥ नक्तं कर्मकादिकं तु कर्मकालव्यापिन्यामेवेति॥ सप्त
मी सामान्यनिर्णयः॥ अयं सप्तमी विशेषः॥ यदा शुक्लपक्षसप्तम्यां सूर्यसंक्रांतिसदास्ना
नादिकमनेतफले स्यात्तदुक्तं न विष्यान्नरे॥ ब्रह्मा उवाच॥ शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां यदा संक्रमो
रविः॥ महां जयातदा स्यादसप्तमी नास्कारसियः॥ स्नानं दानं जपे होमः पितृदेवाभिपूजनं॥
सर्वकोटिगुणं श्रुतं यत्तेनैव महौजसा॥ यस्त्वस्यामानवो न कृपाघृतेन स्नापयेद्भवि॥ सो

ति.ति.

१९

श्वमेधफलंप्राप्यततः सूर्यपदं ब्रजेत् ॥ ययसास्त्रापये घस्तु याति सूर्यसिलोकतामिति ॥ तथा
तस्मिन्नेवपुराणे ॥ शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां नक्षत्रं पंचतारकं ॥ यराजवेत्तदा ज्ञेया जयाना
मेतिसप्तमी ॥ पंचतारकमिति रोहिण्यश्लेषामाहस्तश्व ॥ तस्या दत्तद्वतजघंतपणी देवपू
जनं ॥ सर्वशतगुणं प्रोक्तं पूजाचादिदिवाकारे ॥ शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां सूर्यवारो च वेध
दि ॥ सप्तमीविजयानामतत्र दत्तमहाफले ॥ स्नानं दातुं तपो होम उपावासस्तथो वच ॥
सर्वविजयसप्तम्यां महापातकनाशनमिति ॥ तथा ॥ पृथ्व्यायां सप्तम्यारविबारे पञ्च
कयो विधीयते ॥ ॐ ॥ सप्तमी संयोगे वारश्चे देवशुभालिनः ॥ योगो यं पञ्चको नाम कोटिस्
र्यग्रदेः सम इति स्मृत्यंतरे ॥ काजिकापुराणे ॥ कृतोपवासः पृथ्व्यां तु सप्तम्यां यस्तुमानवः
करोति विधिवशां नृणां स्कारः प्रीयतामिति ॥ सर्वरोगविनिर्मुक्तः सूर्यलोके महीयते
तथा ॥ सप्तम्यां पूज्य रक्षेत्रां चित्रानां तु दिकां वाकरं ॥ रक्तैश्च गंधकमुमैर्महद्वारं गम्यमा

१९

श्रुयादिति ॥ न विष्यत्पुराणां तत्तयामाघशुक्लसप्तमीमन्वीदितदुक्तं गार्गेणः ॥ आषाढस्यापि दश
मीमाघमासस्य सप्तमी ॥ तासु स्नादिकं सर्वमनंतफलदमेव ॥ इति माघसप्तमीविशेषः ॥
अथ माघशुक्लसप्तमी अंचला सप्तमी तस्यां प्रजातसमये मय्यादिमिरप्यनवगाहिते जले स्ना
ने सर्वपापहरं सौभाग्यदं न वेत् ॥ तदुक्तं न विष्णोत्रे ॥ मयानदत्तं न हतं नोपवासं व्रतकृतं ॥ त
त्पूजितं पूजितं त्रानुः कथं पापं प्रणमति ॥ इति पृष्टे विमिश्रः ॥ माघस्य सितसप्तम्यां सर्वकाम
फलफलदं ॥ रूपसौभाग्यजननं स्नानं कुरुवरानने ॥ कृत्वा पृथ्वा मेकमक्रं सप्तम्यां निश्चलं
जले ॥ रात्रं ते वा जयेथास्व कृत्वा शिरसि दीयकं ॥ माघस्य सितसप्तम्यां संचलं चाजितं च यत्
जलं मलानां च सर्वेषां स्मृतं प्रक्षालनं ततः ॥ न केन चाल्यते यावत्तावत्स्नानं समाचरेदिति
न केन चालितं निश्चलं जलं ॥ अतएव रात्रं ते किंचिद्वा त्रिशोषे इत्यर्थः ॥ तथा स्मृतिचंद्रिका ॥
सूर्यग्रहणं तु ज्यातु शुक्लामाघस्य सप्तमी ॥ अरुणोदयवेलायां तत्र स्नानं महाफले ॥ अरुणो

निदि.

१००

दयकालआचरस्सतौचतस्तोघटिकाः प्रातमरुणोदयउच्यते॥मुनीनांस्नानकालोपंगंगानः
सदृशस्मृतइति॥तत्रासप्तम्यासत्यास्नाने॥तथाचमनु॥स्तानेचास्याजनेचैवदंतधावनमैयु
ने॥जननेमरणेचैवतत्कालव्यापिनितिथिरिति॥तत्रादिनद्वयेतत्कालव्यापित्वेपूर्वाग्रात्या
तन्निधिविहितसूर्यपूजादावग्रेविद्यमानत्वायत्तत्क्रंस्वर्दपौपिरोपूज्याविति॥ननुनिषेध
व्यतिरिक्तविषयेवेदितव्यं॥अत्रविषेधोस्ति सप्तमीनाष्टमीयुक्तेतिदिनद्वयेकर्मकालाव्या
पित्वेपूर्वातिथ्यत्वेपूर्वातिथ्यादौतुमवेधावाशामोहद्विः परेहति॥तावान्ग्रात्याः संपूर्वेधुरेह
ष्टापिकर्मणीत्यनेन॥परदिनेचेत्पराराव॥तत्रागतिकत्वेनपरविधानिषेधमावात॥कर्म
णायस्यकालइत्यनेनापिपराग्रात्या॥उपवासविषयेसामान्यसप्तमीनिर्णयननिर्णयि॥
इतिअंचलासप्तमीतिर्यणे॥अथतद्विधिसुश्राव्येनोक्तोयुधिष्ठिरव्रति॥एकनक्तैतस
तिष्टेत्तपस्यांमपूज्यास्करं॥सप्तम्यातुन्नजेत्स्नानःसुगंधिनिरजजायये॥सरिस्सरस्तडागंवा

१००

देवघातमयापिवा॥सुखावगाहंसजिलंदुष्टसत्त्वैरदुषितं व्याजोबुधक्षिनिश्वेकजलरोम
श्यकछपै॥नकेनचाल्यतेयावन्नावस्नानेसमाचरेत्॥सौवर्णोरिजतेपुत्रेभक्तपातुंबमयेय
वा॥तैलनवन्निदातव्यामहारजतरंजिता॥इक्षुकाशरमादायजलवगाहतेनर॥सप्तजन्म
कृतं पापमिक्षुकैर्देविनमनु॥यद्यजन्मकृतं पापमयाजन्मसुसप्तमु॥यन्मरोगचशोकच
माकरीहंतुसप्तमीइति॥अर्धमंत्रः॥समाहितमनोत्वाद्वाग्निरसिद्धापकं॥आस्करंरुद
येधात्वाऽममंत्रमुदीरयेत्॥नमस्तेरुद्ररूपायरसानांपतयेतमः॥वरुणायतमस्तुभ्यंहर
वासनमोस्तुते॥जलोपरिधरेदोपंस्नात्वासेतप्यदेवतः॥चेदनेनाजिरेत्यममष्टपत्रंसक
षिकं॥मध्येशिषंमयत्तीदसलेपूर्वादितःक्रमात्॥नानुर्विवस्वान्नास्करःसवितासूर्य
सहस्राकिणारेःसर्वात्मापूर्वीस्तुनमस्कारांतयोजिता॥पूष्यधृषादीनिःपूजांकृत्वासुर
हमाव्रजेत्॥तोम्रपात्रेयमाशक्त्यामृतमयेवायमक्तिमात्॥स्थापयेन्निजपिष्टं चसघृतं

नि०दि०

१०२

ति॥ जाबालिरपि॥ नागविदातुयापदीनानुविदोमहोश्वरा॥ त्वनुदशीकामविदातिसुस्तामूजे
जाः सरताः॥ जानुः सप्तमी॥ महेश्वरोष्टमी॥ वृहस्पताप्यक्तं॥ एकादशपष्टमीषष्टीपौर्णमा
सीचतुदशी॥ राताः परमुताः पूज्याउपवासव्रतादिषु॥ विष्णुधर्मपिष्टमीपरविडेत्फक्तं॥ रा
पुवचनेषुचतुदशीष्टम्यैशुक्तेइतिकाजादवेव्यारव्यातं॥ वत्सवेवर्त्रेपि॥ ताष्टमीसप्तमी
युक्तासप्तमीनाष्टमीमुता॥ नवम्यासदकायस्यादष्टमीसर्वदाबुधैः॥ रातानिवचनातिष्ट
वविदातिषेधंमुखेनपरविदापूज्यचपराणाति॥ एवंचाष्टमीविदाप्रतिषिधावसुरंध्रयो
रित्यनीपिवचनातवमीविदाविहिता॥ रातवशुक्लपक्षातिप्रायविषयं॥ शुक्लपक्षष्टमी
चैवशुक्लपक्षेचतुदशी॥ पूर्वविदानकर्तव्याकर्तव्यापरसंयुता॥ अथावासेपुकार्येषुएष
धर्मः सनातनश्चिनिगमस्मरणात्॥ अत्रोपवासस्यकंठोक्तत्वादष्टम्याः परतिथ्यन्विता
निधानमुपवासविषयंशुक्लपक्षेअतउपवासव्यतिरिक्तेहोमपूजादौकर्मणिदुवः

१०२

सुम्यादिविशेषाष्टमाशुक्लपक्षेपिस्वेतिमियुताग्राह्येति॥ तदुक्तं वृहस्पतेन॥ श्रावणीदुर्गने
वमीद्वचैवहुतावती॥ पूर्वविदात्रकर्तव्याविवाहमिर्बलेदिनमिति॥ तथा॥ मधोशुचेश्वत
पसमाश्विनस्यतथाष्टमी॥ पूर्वह्नियोगिनीपूर्वादिर्गायाहोमपूजयोः॥ मधुश्रेत्र॥ शुचि
रावाट॥ शुक्लपक्षेविश्वरूपनिबधेपि॥ चैत्राष्टमीमाघसिताष्टमीचदवाष्टमीचाश्विनज
ष्टमीच॥ एताश्चतस्रः प्रथमेक्रिक्रयद्वैशारवमासस्यचयात्तृतीया॥ प्रथमेक्रितिसर्व
तिथ्यन्विताइतियावत्॥ पूर्वतिथ्यन्वितकाजविशेषानुक्तेपिअन्वितामात्रेतिप्रयगादष्ट
ध्यांक्रियमाणस्यहोमपूजादेदैवकर्मचेनपूर्वात्तोदेवाअपराहः पितरइति॥ तथा॥
पूर्वादेदैवकंकर्मापराह्नेतुपैतकमित्यादिश्रुतिस्मृत्युतुरोधेनपूर्वह्नियोगयुक्तात्पूर्
वतिथ्यन्विताग्राह्याइत्यर्थः॥ तदुक्तोक्त्योविशेषस्तुमहाष्टमीतिपरिनिषेधितइतिशुक्ला
ष्टमी॥ अथकृष्णाष्टमीतुपूर्वविदोयोष्या॥ तदुक्तं गार्ग्येण॥ कृष्णयक्षेष्टमीचैवकृष्णय

नि.दि.

१०३

क्षेत्रचतुर्दशी॥ पूर्वविधातुकर्तव्यापरविधानकस्यचित्॥ ब्रह्मवैवर्तेपि॥ कृष्णाष्टमीतयारेना
तृतीयवटपैतकी॥ इदं कृत्वा तया ब्रह्मन कर्तव्या संमुखतिथिः॥ पूर्वविदित्यर्थः॥ स्कंदपु
राणो॥ कृष्णाष्टमीचतुर्दशीमावित्रीवटपैतकी॥ पूर्वद्विती॥ इत्यादिवाक्ये कृष्णाष्टमाः पृ
र्वविधाविधानात्॥ यानितु पूर्वविधानिषेधकानिनातु विदोमदोश्चरः॥ न सप्तम्यायुताष्टमि
त्यादीनिशुक्लाष्टमीविषयाणीति कृष्णाष्टमी पूर्वतिथ्यतितापोषेति सिद्धं॥ अष्टम्या अष्टमि
नवम्या योगेन मासमहेश्वरः पूज्य इत्यनेन राजाजीये॥ अष्टम्या पूज्यते रुद्रो नवम्या शक्ति
रयति॥ द्वयो योगे तु संमोसे पूजयेतु मदाफलमिति॥ तत्राष्टमीनवम्यो युग्मे रावत्रिवरा
त्तयो रुद्रस्य वेपथुश्च द्वयेष्वष्टम्याः परविधवा॥ तदुक्तं पद्मपुराणे॥ अष्टम्यां नवमी विधानव
म्या चाष्टमी तया॥ अर्द्धनारायणश्च प्रायाजमा माहेश्वरीतिथिः॥ अष्टमी नवमी युग्मे मदो
भादोभव॥ शिवशक्तौ शिवसेत्रेपक्षयोरुनयोरपीति॥ अत उ मासमहेश्वर पूजने यक्ष

१०३

द्वयेष्वष्टमी परविधाप्राप्त्येति सिद्धं॥ तत्रैकनक्तादिकं तु कर्मकालव्यापिन्यामेवेति अष्टमी
सामान्यनिर्णयः॥ अष्टम्या विरोधनिर्णयः॥ यदा यदा शुक्लाष्टम्या बुधवारो नवेद्यति
तदा तदा कल्यो॥ कृविधिना एकनक्तव्रतं कार्यं॥ तदुक्तं न विष्णोस्तरे॥ यदा यदा सिताष्टम्या बु
धवारो नवेद्यति॥ तदा तदा हि सा प्रात्याश्रकनक्तायतेत्प॥ एयक एयगन्ते रथा चष्टमी क
यादि त्र्यंशं व्रतपात्रो बुधोष्टमी तु संपूर्णयिषोक्तफलदायिनी॥ अजन्मयोगत्वेन सर्वका
लसाम्प्रदित्वाशयेन॥ अथ यानि विधाना माहा॥ संध्याकाले तयारात्रौ प्रसुप्ते च नंदने बु
धमष्टमी न कर्तव्या इति पुष्पपुराणं तद्विबुधाष्टमी॥ अथ माघशुक्लाष्टमी सान्नाप्राष्ट
मी फल्गा॥ तस्यामी शतपथे कार्यं॥ आर्द्रवेति॥ तदुक्तं महामारते॥ माघे मासि सिताष्टम्या
सज्जिजंता शतपथे॥ आर्द्राये सकृत्कपुस्तेसुः संततिना गिन इति॥ तद्वपुषामत्र॥ वै
याघ्रपदघ्नीनाय साकृत्यं प्रवराय च॥ अपुत्राय त्राय ददाम्येतल्लजं नौ मां भवमणि॥

ति० दि०

१०४

इति मय्येषां वृष्टिमा ॥ इत्युच्यते ॥ योषेमासि यदा देवि शुक्लाष्टम्या बुधो न वेत्त ॥ तदा सा
नुमहा पुण्या महा नद्रेति कीर्तयति ॥ तस्यां स्नानं न जयेद्देवमस्तर्पणं विना न न ॥ मया तयमहादे
वि पूज्यो हं विधि वन्नरे रिति ॥ इयं नरणां योगे पुण्यां क्राजयेती नाम ॥ अथ कार्तिके तु स्मृता गो
ष्टाष्टमी बुधेः ॥ अथाश्विन शुक्लाष्टमी न वरात्राष्टमी सा गदाष्टमा कथ्यते ॥ तावन्ति ण्यि रिति
रोमणो ॥ ततो नीराजनं कर्म प्रतिपद्य श्विने सिते ॥ प्रारभ्य न वरात्रं स्याद्विना वित्रा च वै ध
ति ॥ प्रतिपद्या हतं स्वद्वितीयायां धंधेतेनु ॥ तृतीयायां करे चक्रं चतुर्थ्या चिर्मनिमले ॥ पंच
म्यामा ददेशू जेषु धातु परशु तथा ॥ गदाम विन्नम सस्यामष्टम्या रात्रिमुत्तमा ॥ नवमी
च सदा देव्या मूर्तिर्दित्य विना शिनीति ॥ तथा विश्वरूप निबंधे ॥ कात्यायन्या पुराय स्नानव
म्यामहिषो हतं ॥ त्रैश्वर्य तस्मात्तस्मा दष्टम्या नवम्या मच्ये छि वा मिति ॥ नवम्या पूज्यत इति
देवी पुराणे पक्कं संतर्जयंति हुकरैर्विघ्नौ छेद न तत्परा ॥ नवम्या पूजिता देवी ददात्य नरां कर्म

१०४

फले ॥ सा पुण्या सापवित्रा च साधम्यसि रवदायिनी ॥ तस्यां संपूजनीया तु वा मुंडा मुडमालिनि
त्यादि वाके पतविम्यां देवी पूजत प्रशस्त तत्राष्टम्या देवी पूजा प्रशस्तोक्तान विष्णोत्रे ॥ तत्राष्ट
म्यां प्रमदकाजी दक्षयसयत विनाशनी ॥ प्रादुर्भूता महाघोरा योगिनी कोटि निःसहा अ
तोयं पूजनीया सा तस्मिन् न दनिमानवै रिति ॥ तच्च ये देमहात्म्ये ॥ अष्टम्या च चतुर्दश्या नव
म्यां चैकचेतसः ॥ श्रोष्यंति चैव ये न कृपा मम मात्म्यमुत्तमं ॥ साहात्म्यं स्रवया द ॥ तस्य पू
जा पूर्वकात्वा दष्टम्या नवम्या च पूजत ममिहितं ॥ विश्वरूपोऽपि ॥ अष्टम्यां च नवम्यां च ज
गन्मातरं मंबीकां ॥ तत्र कुर्यादुपा पूजां तां स मेव प्रदक्षिणो ॥ गवानुग वामनं कायं सर्व
काम नती प्रतेति ॥ पूजयित्वा श्विने मासि निःशोको जायते नर इत्यतोष्टमी च तिथीनां
ऊा सवृद्धि संतावनया होम पूजादौ तिथेति मर्हते इति तावदष्टमी तिथीयिते ॥ आश्विन शुक्ला
ष्टमी महाष्टमी ॥ तदुक्तं पराणम मुच्यते ॥ धोम्येन आश्विने मासि शुक्लानुयास्यान्मलेने

नि. २५.

254

चाष्टमी॥सामहस्यष्टमीतेयातत्रदेवीकृतालया॥अष्टम्येवमूलैतक्षत्रयुक्तामहानवमीक
च्यते॥सापूर्वविद्याग्राह्या॥तदुक्तंविश्वरूपनिबंधे॥आश्विनशुक्लपक्षे तु अष्टमीमूलसंयुता
यदिस्याद्विविविदापिसामहानवमीस्मृता॥रविविदासप्तमीविदा॥तथातत्रैवोक्तं॥महाष्ट
म्याश्विनेमासिशुक्लाकल्यणकारिणी॥सप्तम्याहियुताकाममूलेनतुविशेषतइति॥मू
लैतेति सप्तम्यानिघ्रायंतहमावेपिहोमपूजादौपूर्वविदायुताग्राह्या॥तदुक्तंतत्रैव॥मूले
न पूज्यतेदेवीतथाचजलदेवते॥वैश्वदेवेतुनक्षत्रैरुज्जितादुत्तराश्विनवेदिति॥अतोमहाष्टमी
पूर्वहिल्लयोगयुक्ताचेत्पूर्वतिथ्यन्विताकाया॥शुद्धायामविवादइति॥तनुताष्टमीसप्तमीयुक्ता
नसप्तम्यातयाष्टमी॥नवम्यासहकायस्याहष्टमीसर्वदाबुधैरिति॥तथा॥नगविदातुमापष्ट
नातुविदंमहेश्वर॥चतुर्दशीकामविदातिस्रस्तामजिनास्मृता॥तथाषण्मुत्योरितियुग्मवा
क्यमितिब्रह्मवैवर्तनार्वालेयुग्मवाक्यादिनिर्णयपरविदाविउपैतिदर्शनात्॥नोनराजीयेष्ट

वर्षविद्वाहमादिनिता॥ तथा॥ पुत्राहंतिपशून्हंतिदतिराष्ट्रं सराजकं॥ हंतिजानानजातांश्चस
मसमीसहिताहमि॥ तस्यात्सर्वप्रयत्नेनसप्तमावेधसंयुता॥ वर्जनीयाहमीपार्थन्नुवोराज्य
मन्नाप्नुनिरिति॥ एवमादितिः परविद्यायाः प्राज्ञास्यानिधानात्पूर्वतिथ्यन्विताग्रहणविरोध
इतिचेत्॥ न॥ अहम्याः परतिथ्यन्विताग्रहणविरोधइतिप्राज्ञास्यानिधायैकातामेषां
क्यानां समान्यशुक्लाहम्युपवासमान्यशुक्लाहम्युपावासविषयत्वंवेदितव्यं॥ प्रतिपादितेचा
चाहमीमामानानिर्णयो॥ माहाहमीतु विश्वरूपाद्युक्तेर्विशेषवाक्यैः पूर्वविद्याविधीयतइत्य
विरोध॥ तथा॥ चैत्राहमीमाघसिताहमीवद्वह्मिमीआश्विनजाहमीचराताश्वतक्त्रः प्रथम
क्रिक्रयदिशारवामासस्यचयाततिया॥ तथा॥ सप्तम्यामुदितेसूर्येअहम्यस्तमितोयदि।
मूलरुक्षममायुक्तापूजनीयाप्रयत्नत॥ मूलानांतेपिकत्रव्यायुदिस्मात्तोयंसंयुता॥ तो
यंपूर्वरिवावावसिष्टः॥ धनुःस्थितेनिशानायेअंबिकां पूजयेदुध॥ नैरुत्थिचांबुदैवत्येनविश्व

नि०दि०

१०६

क्षेकदानं च ॥ पुनरपि पूर्वविधानिधानं स्मृत्यंतरादुक्तं विश्वरूपनिबंधः ॥ यदाहमीचसंप्रा-
प्राप्य असंयतिदिवाकरः ॥ तत्र दुर्गेऽसिर्वै कियन्ति कुयदिपरेहनि ॥ कुलपुत्रे धनं राज्यं दीप-
मायुस्तथैव च ॥ प्रयसाचाहमीपूज्यायेकाक्षं तिसदासुखा ॥ अथ पूज्यहमीपुत्रपूज्या नव
मीमिश्रीतादुर्निक्षंतत्रजानीयाहशवर्माणि पंचच ॥ देवीनिवेशयेधनं नवम्यां च नराधि-
पः ॥ राज्यपीडा नवेन्नत्रकुलप्रायाप्रदारिणीति ॥ एवमादिवाक्यैर्मदाहम्याः पूर्वविद्याग्रह-
णे पिसप्तम्यन्वितामात्रेति प्रसंगात्तद्दोषादेः कर्मणोदेवतेन पूर्ववृत्ति क्रियमाणत्वावतत्र पूर्व-
कालयोगिनीचेत् पूर्वअहम्याः सप्तमीविधातिधाना नूत्रविद्युपहितत्वावर्ण्यमावात्त-
मध्येपिहोमपूजादिकं कार्यमित्युक्ता नोर्वेण ॥ महाहम्यां नवेगेती नप्रीयामपि पूजिता ॥ इदं
निचायुरारोग्यं पतो न प्राप्नुवन्ति ॥ विहित्युक्तामहाहम्यां मम पूजां करोतियु ॥ तस्य पूजा
नगरह्लासितेनाहमपमातिता ॥ नविष्योत्तरपि ॥ अहं सत्राचमप्राहेतावयोरेतरं च वित ॥

१०६

सर्वसिद्धिप्रदास्यामि नप्रायामर्चितात्तद्दं ॥ नप्रायां नप्राकाल्याश्च मध्ये स्यादर्चनक्रिया ॥ त-
स्मादहं सप्तमीविद्याकायादिगाहिमीबुधैः ॥ एवमादिवाक्यैः सप्तम्यन्विताहमीप्रशस्त ॥ सप्त-
म्यन्विताप्रशस्तानिधानेपि यदासप्तमी ॥ मध्याह्नाद्दुर्भवतीतेतदाहमीतोधिकत्वात्सप्त-
मीबहुलेत्फच्यते ॥ तत्र दुर्गेऽसिर्वै न कुर्याति ॥ एतत्पुनरौपणी कृतं ॥ सप्तमीबहुलातेपापर-
तश्चाहमीयदि ॥ तेन बाल्यमिदं प्रोक्तं पत्रपोत्रधनक्षयं ॥ बाहुल्यअधिका ॥ सप्तमीबाल्य-
संयुक्तामोहवित्तानतोपिवा ॥ पूर्वविद्यानकत्रव्यातरकां प्रतिपद्यति ॥ अतः तदिवा न-
तिशापिविदिहानातच सप्तमीबाल्यसमोपदत्ता ॥ तथा ॥ सप्तमीबाल्यसंविद्यावर्जनी-
या सदाहमीत्यादिनिनीमपरक्रमादीनां सप्तमीविद्यानिषेधकवाक्यानि सप्तम्याम-
ध्यानाद्बुद्धं त्रिहस्त्रिविषयानि प्रायपराणीति बोद्धव्यं ॥ यत्रुकोश्वितअहम्याः पूर्वविद्या-
निधानवाक्यानि रुह्नाहमीविषयाणीति व्याख्याते ॥ तत्र ॥ अहमीतवमायुर्गमेमदोऽस्मा

नि.दि.

१७

वः॥ शिवकृत्याः शिवक्षेत्रे पक्षयोरुभयोरपिति॥ यमपुराणवचनेन कृष्णाष्टम्या अपि परविदा
प्रतिपादनादनैकांतपरदत्ते॥ निणयि मते तु यदा हन्यादेव महाष्टमीत वमीयुताग्रात्येत्य
क्तं॥ तदत्रत्यलिखितं पूर्वविदावावाक्यविचारपमलोचनया स्वमनिषामात्रमिति अष्टम्याव
नवम्यांचेयेवंविधेपि वाक्येषु मीयुन वमीयुक्तेत्यसंबद्धप्रजापदरुनित्वा॥ केनचित्पूर्ववि
दाविधायकानां वाक्यानां क्षयविषयत्वमित्यक्त्यदुर्गेशिववाक्यमुदाहृतं॥ उत्तरास्ति य
योयत्रक्षययातिनराधिप॥ तदा पूर्वाष्टमीतु यानि क्रमादिहति॥ पूर्वासप्तमीविदा॥ एतद
पि उत्तरतिथिविषयक्षयवधोरष्टमीनिणयितुं योगित्वात्क्षयमात्रेति प्रसंगोऽप्येपि
मध्याह्नायेक्षया पूर्वकृत्व्यापिन्यष्टमचेत्पूर्वतिव्यारयेयं॥ तस्मात्पूर्वविदाप्रतिपादकव
चनानि मध्याह्नकालाद्ययेक्षयायोजनीयानि मध्याह्नात्पूर्वविदोमादिकर्मणि पूर्वति
थ्यन्विताग्रात्यामया परेत्यष्टमीनिणयिः॥ तथाच धौम्यः॥ आवर्तनात्पूर्वकाजेन वमीस्या

१७

त्यरेषुति॥ तदा दुर्गचिपि वेद्युः पूर्वकृत्वष्टमीयदि॥ अचक्षोमादिका॥ अतो महाष्टमावन्म
हानवम्यपि त्रतपारणादौ पूर्वविदा पूर्वकृत्व्यापि तीचग्रात्यान्ययापरविदेतितदुक्तं विश्वरू
पनिवधौ नवमासहकायस्यादष्टम्यासततंतप॥ नक्तयन्ति वमीतातदशम्यातुकादाचन
योमोहादशमीवेधेन वम्यांचेदिकांपजेत्॥ पूजाजारोमहाहोमो वषास्यात्रस्यनात्यथा॥ त
था॥ ब्रह्मांडपुराणे॥ आश्विनशुक्लपक्षेतु नवरात्रमुपोषितानवम्यांपारणं कृमादिशम्यास
हितानचेत्॥ दशमीमिश्रितायत्रपारणेन वमीनवेत्॥ दुःखदारिद्र्यादांतयातयात्रतवितशि
नी॥ तमास्मृत्यंतरात्॥ पुक्तादशम्यां नवमीकृबुधिर्येति तद्धीनमपश्यन्तिदंति॥ दुर्गानि
क्ता॥ तिवलिप्रपूजां नवेदरित्रामशुभं तपाणां॥ पशुहिंसनप्रतिष्ठाव्यतिरिक्तविषयो
एतद्व्रतपारणादावष्टम्यासहानिधानपूर्वदिने पूर्वकृत्नवमीसह्रावे सति वेदितव्यं॥ अ
ष्टम्यन्विते पूर्वकृत्नवम्यमावेतुपरतिथ्यन्विताग्रात्या॥ तदुक्तं देवीपुराणे॥ अष्टम्यामुदिते

नि०दि०

१०८

सूर्येदितांवेनवमीनवेत्॥दितांतेअपराह्णजागेतदापरविदाअतएव॥प्रभातेवतिलिदातेव
कियन्मात्रापिलन्यते॥नवम्यांनत्रमंज्यादुर्गादिगान्त्रिगोनाचाना॥तत्परांसापितत्रैवोक्ता
सूर्येदियेपरंरिक्तापूणास्यादपरायदि॥वजिदानेप्रकृत्वितत्रदेशःशुभाबहवइति॥अतः॥
नकयन्तिवमीतातदशम्यातुकादाचने॥करोतिधर्मदरणंदरामीसंयुताकृतेतिदात्रमि
विदातदिनायिसूर्येदियेपरंरिक्तेत्यनेनप्रवास्तानवमीसहकायस्यादशम्यामतनेनपु
त्मादिमिरष्टमिविद्यायांविधिदशानाश्चव्यतरुयापूर्वद्विपिनीचेत्पूर्वतन्यापरविदेत
नवमीनिर्णयि॥पूर्वविदातिदितापिमहाष्टमीतिशिष्टदोनवम्यतुरोधेनग्राह्या॥दोमपार
णयोःसंलग्नातायथास्यादितिमहाष्टमीनवमीनिर्णयिः॥अथाश्विनशुक्लप्रतिपदास्ति
वमीपयंतेनवरात्रमिति॥तत्रोतिकर्मन्विद्याताधौम्येनोक्ता॥आश्वतेमासिशुक्लस्यकर्त
व्यंतवरात्रिषुः॥प्रतिपदादिक्रमेणैवयावच्चनवमीनवेत्॥एकमकेननक्रेनस्वराक्रे

१०८

याचितेनच॥एजनीयाननैदेवीस्तानस्तानेपुरेपुरे॥अत्यहंदेव्याःएजनाशक्तौतुविरात्रं
पंचरात्रवानवरात्रंविशेषतः॥कर्त्तव्यंभूतिकर्मेश्चाप्युरारोग्यसिद्धये॥विरात्रवापिकर्त्त
व्यंसप्तम्यादियथाक्रमं॥मृतप्रेतापिशान्चातांनाशांयंचौमवायते॥तथाव्रतखंडे॥यस्य
यस्यद्विपादेवीकुलमाग्नेयसंस्तुता॥तेनतेनचसापूज्यावलिगंधानुलेपनैः॥नैवेद्ये
विविधैश्चैवपूजयेत्कुलमातने॥नाजिकैरौश्वकभांडैःश्रीफलैश्चविशेषतः॥ततोवजिददे
तश्रेष्ठामजमादिममेद्रकैः॥रक्तमासेबलिदद्याद्गैरवीप्रीयातामिति॥पशुबंधमांसादि
क्षत्रियविषयो॥श्रीकृष्णेनाप्युक्तं॥महानवम्यायेदेव्याहन्यतेमहिषादया॥सर्वेतेस्वर्गमि
प्सोतिघ्नतांपापेनविधते॥नवमीप्रागण्येप्राणायामेपांतामुधिशिर॥तेषांस्वप्नेचिरंवा
सोवीरास्तेष्वरसांश्रियां॥पुनरपिधौम्यः॥पुण्यामहानवम्यासाक्षिणामुत्रमातिथि
भावानीतत्रसंपूज्योसंवज्योऽमरमुखायचेतिविश्वरूपोपि॥अष्टम्यांनवम्यांचजगत्सा

ति० दि०

१०९

तरमेविका॥ पूजयित्वा श्विते मासि विशेषो जायत नरः॥ अष्टमारात्रिमासाद्य पूजो गृह्णाति या
वती तिशायां पूजिता देवी वैष्णवी या पत्नी रात्री॥ तस्मिन् सर्वप्रयत्नेन अष्टम्यां तिथिं पूजयेत्॥
नवम्यं बलिदानं तु प्रकृत्तव्यं सदा बुधेरिति॥ नवमी दशमी विधापे कुर्वन्ति कबुद्धयः॥ वृक्ष
यातेषां नवेसा वं बलि पूजादिकं तथा॥ एवं तु पूजनं कृत्वा हविषे वषेति राधिया॥ तथा नवरा
धिया॥ त्रिषु प्रत्न हं कुमारीकाः पूज्यन्ते इति॥ तदुक्तं स्कंदपुराणे॥ एकैका पूजयेत्कन्यां
कष्टघ्ना तथा वचा॥ द्विगुणां द्विगुणं वापि प्रत्येकं नवकं तथा॥ एकवर्षा त्रिषां कन्या पूजयेत्ती
विवर्जयेत्॥ गंध पुष्पा फलादीनां प्रीतिस्तस्या न विद्यते॥ कन्यकां सूर्ये तु॥ अशो गिणी सु
पुरुषां व्रणवर्जिता॥ समानवशा संभूता कन्या सम्यक् पूजयेत्॥ तथा ब्रह्मणी सर्वकृता
ये पूजयेत्ति पं वं राजा॥ जानाये वैश्यं वं शोष्ठा सुताये शूद्रं वं राजा॥ दारुणे अन्यजाती
नो पूजयेद्दिधितानरः॥ नौ जनैः श्वेतवस्त्रैश्च गंध पुष्पा क्षतादिभिः॥ श्री देवा कुमारी॥

१०९

णां च पूजाविधिस्तन्मंत्राः कुमार्यो निधानाति च विश्वरूपनिबन्धादिग्रायांतरां सिद्धत्वा
नक्षत्रिखिता इति मद्राष्टमिनवमी तिकर्तव्यता विधिः॥ अथ नवरात्रगतः सूतकादिविचारवि
चारविशेषः प्रस्तुयते॥ व्रतादिकेषु प्राग्ध्वं तरा स्तनकादियाते प्ररिध्य मात्रकरणे स्तु
कं न स्यात्॥ तदा ह विष्णुः शत्रुपतय विवाहेषु श्राद्धे होमे च तेजये॥ प्रारब्धस्तकं न स्या
दनारब्धे तु स्तकं॥ स्तकमिति स्तकस्याप्युपजक्षणे॥ विष्णुना प्यारंभोऽप्युक्त इति॥
प्रारंभो वरणाजने संकल्पो व्रतमंत्रयोरिति॥ एतमकमिति प्रोक्त्या क्रं विश्वरूपनिबन्धो॥ अ
श्वी न स्यामले पक्षे प्रारंभे नवरात्रके॥ शाव स्वते समुत्पत्ते क्रियाः कायकिय बुधै रित्या
शक्योक्ता तत्रैव॥ प्रहस्ते नवरात्रे तु स्तकं च यदा न वेत्॥ देवी पूजा प्रकृत्तव्या पशुपतवि
धानतः॥ तथा॥ स्तके पूजने प्रोक्ता दानं वैवविशेषतः॥ देवी मुद्दिश्य कर्तव्या तत्रा होषो न
विद्यते॥ इति स्तकं पिष्टादिकं विहितं कर्मादिभिस्तु निषिद्धं॥ काम्योपावासे प्रकृतं

ति.दि.

११०

खंतरामंतसूतको॥ तत्र काम्यव्रतं कथयित्वा च न विजिति॥ अंतरामृतकेपिकास्य नाम व्रतं कथयति॥ सूतकममध्ये परित्यक्तदातार्चनोदितं तैकोते कथयति॥ तदा ह मध्यः॥ सूतको ते नरः स्नात्वा पूजयित्वा जयित्वा जनादनी॥ दानं दत्त्वा विधानेन व्रतं यत्तु तं सुनियतं व्रतं॥ तत्कत्रव्यं न फल्यमश्नुत इति॥ जनादनीति व्रतं देवतोपलक्षणं॥ सूतकविषये का लादशेष्युक्तं॥ पूर्व संकल्पितं यच्च व्रतं सुनियतं व्रतं॥ तत्कत्रव्यं नरेः शुद्धदातार्चने विवर्जितमिति एवं पूर्वपूर्वैर्वा कौः सह विरोधदर्शनात्॥ अयं दानादिनिषेधो व्रतसमाप्तिविषये सिद्धान्तदातादौ व्यवस्थाप्यते॥ सिद्धान्तादात्तत्र सूतैकानावदशनात्॥ तदा ह मराचिः॥ लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलजेषु च॥ शाको काष्ठे त्वेवावपुहधिसर्पिपयः च सु॥ शुक्लपुचैव वसवेषु नाशोचं मृतसूतकं इति लवण इति लवण इति गुडश्च करिदा वुपलक्षणं॥ अस्ति विवादोऽस्य यत्तेषु अंतरामृतसूतके॥ स पूर्वसंकल्पितान्येषु न दोषः परिकीर्तित इति वदस्यति वचनमपि सि

११०

द्धान्तातिरिक्तेष्वेदीषानावरपरं॥ सिद्धान्तविषये मिरसानिषेधोक्तः॥ अन्नसत्रं व्रतं तनामा ममत्रमगदिति॥ नुक्ताय कनिमतेषां त्रिरात्रं तु यमः पिवेदिति॥ सूतकान्नस्यानो ज्यत्वं यमेनाप्युक्तं॥ उन्नयत्र दशाहानि कुलस्यान्नाच्च नुज्यत इति॥ उन्नयत्र सूकं॥ मृतके कुलस्य सति कि कुलस्य मृते कि वान्तमानुष्याणां निषिद्धं कि मुनदेवाना मिति॥ तस्मात्सूतके शुक्लान्नफलघृतादिति स्तत्रोक्तं कर्मकत्रव्यपारणं सिद्धान्तसाध्यं कर्म व्रतसमाप्तिं च सूते कथयितुं॥ रजस्वलापिरजोतं व्रतसमाप्तिं कथयति दुक्तं का लादशेष्युक्तं॥ सूतके मृतकवापि दानार्चनं विवर्जितं॥ अतैक्यं यद्रजोदृष्टपतिवान्यं नियोजयेत्॥ पतिव्यतिरिक्तमन्यपुत्राद्यभावे वदितव्यं॥ सत्यव्रतं॥ आरं ध्वेदी घृतमसांतारीणां यद्रजोभवेत्॥ न तत्रास्य व्रतस्य स्यादुपरोधः कदाचनेति॥ पंचमेहनि संशुद्धादौ वेपि त्रेचकमणि॥ तिक्चनात्तं व्रतसमाप्तिं कथयति॥ स्वकलकमपि पूजादिकसूतके सप्तत्यनेन कारयितव्यमस्ति दोषवदिति सूत

कविचारविवेकानिणयि॥ अथ नवरात्रे नवमीयावन्तपैः प्रत्यहं शास्त्राणां गानां च पूजाका-
यतिदुक्तं देवीपुराणे॥ लोहोनामानवत्पूर्वदिनवत्समदावलः॥ सदेवैः समरेः कुर्वेदुधमक-
लीकृतः तदंगसंनवंसर्वलोहं यत्तदपतेक्षितं॥ शास्त्रमत्रैवेति व्यपिय संघृत संयुतं॥ शास्त्रा-
णां चैव कर्तव्यं होमशेषानिधारणं॥ विजयार्थं गानां पण्डितैः केकमययेत्॥ पूजयेत्
जम्बिकानि फलमाव्यविलेपनैः॥ राज्ञे चिक्रानि छात्रचामरादीनि पूजामंत्राव्रतं खडादेर-
वगतं व्याहति॥ अतिथेः कश्चिन्मोगनाद्यानादिनेदिने॥ तथा तत्रैव अश्वयुक् शुक्लप्र-
तिपत्स्वतियोगेषु नेदिने॥ पूर्वमुद्धेश्वराताम पूजयेच्च ततः परं॥ पूजनीयाश्चतुरगा-
नवनवमीया वैदवादे॥ न च बाह्याः कचन्तत्र न च ताप्राः कथंचनति॥ अथ वर्णगोपथे
ब्रह्मणे तु नवम्यामपराक्तेवाहा न समापयीत्वा विचित्रैवमिति रत्नं स्रग्धं पुष्पादधि-
दुवाहतादिना विधयै नति विधान्तादिभिः शास्त्रैः संगितैः लयमैरीषट्हादिना

वैश्वसह पूजयेत्॥ अथ पूजामंत्रं॥ गंधं कुजजातस्त्रं मान्स्याः कुजहर्षकं॥ ब्रह्मणस्य
वाकेन सोमस्य वरुणस्य च॥ प्रसादाद्ब्रह्मताशस्य वदं यत्तु रंगमात्॥ तेन सा चैव सूर्यस्य
मुनीनां तपसा तथा॥ रुद्रस्य ब्रह्मवीर्येण यवनस्य बलेन च॥ स्वरत्वं राजपुत्रं संकोत्तु न च
मणिं स्मरं॥ निष्कृत्वा यदि वा छिन्नो युद्धे ध्वनिः तुरंगमरिपुत्रं विजित्य समरे स ह नर्त्तयि-
सुखी नवेति मंत्रः॥ अथ हस्तिपूजामंत्रं॥ कुमुदेरावणैः परमः पुष्पदेतोय वामन॥ सुप्रती-
को जनो नाल इत्यष्टौ देवयो नय॥ तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च वनात्पष्टौ समाश्रिताः॥ पातु त्वां व-
सवोरुद्रा आदित्या समरुद्रणाः॥ मन्त्रारिरं क्षता गेन्द्रस्वामी च प्रतिपाल्यतां॥ आवाभुहि
जयं युद्धे गमने स्वस्तिमान्भव॥ इति महास्युक्त्वा॥ अथ महा नवमी प्रसंगादपराजित-
पूजनं निणयिते॥ आश्विने शुक्लपक्षे स्य दशम्यां चापराजिता॥ पूजनीयानरैः सम्यक्ते-
कदेव्यो कदाचन॥ इच्छानां दिशमाश्रित्या पराक्ते प्रयत्नत इति॥ विश्वरूप॥ मूलेनाग

नि० हि०

११२

मनरेव्याः पूर्वविदासु पूजयेत् ॥ उत्तरासु बलिंदद्यात् पूजयेत् ॥ तथा ॥ मा पूजति व
मीयुक्ता तस्मात् पूजा पराजिता ॥ क्षेमार्थं विजयं देवी पूजिता जयवर्द्धनी ॥ नवसहस्रं कार्यं स्यादत्र मि
त्राभ्यां पराजिता ॥ ददति विजयं देवी पूजिता जयवर्द्धनी ॥ नवसहस्रं कार्यं स्यादत्र मि
सर्वदा बुधैः ॥ ननु यदि शोभाता त एकादश्या कदाचन ॥ तय ॥ दशम्यां रुद्रयुक्ता पूज
येद पराजिता ॥ महापूजा पितृत्रयं कृतं मय कृतं न वेत् ॥ रुद्र एकादश्यां देवप्रस्थानं मपि दश
म्यां न वेत् ॥ तदुक्तं विश्वरूपनिबंधोऽत्र स्त्रियं न मीदं यस्माद् दशम्यां हि प्रकीर्तितं ॥ तस्मादि
जययात्रा तु नैकादश्या कदाचन ॥ जन्मः शक्रेण निहतो दशम्यां प्रस्थितेन ननु ॥ तस्माद् द
शम्यां कुर्वति सीमा लघनमादरात् ॥ श्रवणं हेतुं पूजयिष्यात् कुरुः प्रस्थितो यतः ॥ गृह्णाथ
येयुः सीमानं तदिने क्षेतो नरा इति ॥ श्रवणं इति संज्ञा निश्चयः ॥ तदंशं वेके वलापि दश
स्तोत्रा ॥ स्कंदपुराणे ॥ दशमीयः समुद्यं प्रस्थानं कुरु ते नरा ॥ तस्य संवत्सरं राज्यं

११२

नकापि विजयो न वेत् ॥ अतः अपराजिता पूजने प्रस्थानं च दशम्येव ग्राह्या ॥ तदुक्तं लघनेन
तिथिः शरीरं तिथिरेव कारणं तिथिः प्रमाणं तिथिरेव साधनमिति ॥ तथा च विश्वरूप ॥ दश
दिनमति क्रम्य करोत्येकादश्यादिना ॥ सीमाया लघनं तच्च नैहिकामुष्मिकफलं ॥ तथा
च गर्गः ॥ तिथिश्च विद्यमानेषु कर्मक्रियेति ये नरा ॥ ह्यथा न वेत् कृतं तस्य आत्मानं नरकं न
येदिति ॥ तस्माद् दशमी मध्ये प्रस्थानं पराजिता पूजनमिति च ॥ अपराजिता पूजने मंत्रं
जयाय विजया देवि जया देवि अजिता त्व पराजिता ॥ अपराजिता जगन्मातः कुंडलघोति
तानने ॥ अपराजिता रुद्ररता करोतु विजयं मम ॥ त्वं चापराजिते देवि शत्रुणा क्षयमाव
हा शरीरं मे मेषु यं प्रस्थानं सप्रयत्नमे ॥ दिक्षु मे विजयं देवि तमस्ते च पराजिते ॥ इति वि
श्वरूपनिबंधात् ॥ तथा गार्ग्यः ॥ इषं संध्यामति क्रान्तः किंचिदुन्नतारकः ॥ विजयो नाम
योगो यं क्षमः सपरिधकः ॥ तत्रा पराजिता पूजने प्रस्थानं च शमीतं पूजयेत् ॥ तदुक्तं

नि. रि.

۱۹۹

सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ अथाथराजितादराभ्यां पूर्वोक्ते विजयमुक्तं वै कं प्रास्थानिकं ॥ पतं
प्रनामामहे तथा ॥ नारायणमिदमः ॥ अतो नमः ॥ इह स्यति नः परिः ॥ पठान्नराजामातृग
छेत् ॥ तदप्येते श्लोकाः ॥ अजे कृतं नृपितं नृपवर्गः पुरि कृतो तुंगतुंगरंगनाग ॥ वादित्रना
दप्रतिनादिताः सुमंगलाचारमपरंपराया ॥ राजानि गत्य नवात्युरोहितपुरोगमः ॥ अस्म
निकं विधिं कृत्वा प्रतिष्ठेत् पूर्वोदिशि ॥ रात्रौ नगरं सीमां तं वा सुपूजा समाचरेत् ॥ संपूज्य
वायुं दिक्पालान् पूज्योत्सृज्य देवता ॥ मंत्रैर्वैदिक पौराण्यैः ॥ पूजयेच्चामीतरं ॥ अमंगलानां
शमनी शमनी शमनी दुःकृतस्य च ॥ दुःखप्रशमनी धन्या प्रघ्ने दुःशमी मुमां ॥ तया वा सीमा
मयते रोगान् शमी शमयते रिपून् ॥ शमी शमयते पापं शमिसर्वार्थसाधनी ॥ अर्जनस्य ध
नुर्दरीरामस्य त्रिषुदन्ति ॥ लक्ष्मीं प्राणदात्रीं च सीतां लोकनिवारिणि ॥ शमीं संपूज्य ततः
कृतायाः पूर्वोदिशि विष्णुं क्रमन् क्रमेत् ॥ रियोः प्रतिकूलं कृत्वा ध्यात्वा चामनमा तथा ॥

993

शरीणस्वयं सुखेन विधेत् हृदयमर्मणि ॥ दिशा विजयमंत्राश्चोपदितव्याः पुरोधसा ॥ एवमे
व विधिक्रयदिक्षिणादिदिशास्वपि ॥ सूर्यतरे ॥ वामदक्षिणायाश्चैन्मोहलायान्त्रिकां पु
नः ॥ अपराजितेन मन्त्रेस्तु वरदे काम पूजिते ॥ यात्रामंकरिष्यामि सिद्धिं सर्वत्र मे कुरु ॥ परे
द्वितं च संपूज्य पूजनीयादिजास्ततः ॥ जयमंगलशब्देन ततः स्वनवेन विज्ञेत् ॥ यभावकुरु
ते राजा वर्षे वर्षे सुमंगलं ॥ आयुरारोग्यमैश्वर्यं विजये स च गच्छति ॥ इति विजयादशमीनि
र्णयः ॥ विजययात्रा प्रसंगात् शुक्लानि मुखीयान्त्राणि पायित्वे ॥ शुक्लानि मुखं प्रयाणं न कु
यात्ति दुक्तं विश्वरूपनिबन्धे ॥ प्रतिशुक्रां प्रतिबुधं प्रत्यागारकमेव च ॥ जलादगेदिगीशो वा
न सीमालंघारो दुधः ॥ शुक्रस्य त्रिविधा सन्मुखे तत्फक्रोरत्नमालाया ॥ उदयेति दिशा यस्या
याति यत्र सामाघाविचरति च न वक्त्रे चेष्टुदिशारत्नेषु ॥ त्रिविधमिह सितस्य प्रोच्यते सन्मुखः
च मुनिमिरुदय एव त्यज्यते ॥ तत्रायत्तात् ॥ शुक्रो यस्य दिशि जडेति ॥ सूर्यवत् ॥ प्रहराष्ट

नि.दि०

११४

केनदिगष्टकंनमति॥एवंनमात्यस्यायातिचक्रतिकादयःसप्तपूर्वस्यामघाप्रनृतिमपदक्षि
णस्यामनुराधादिसप्तपश्चिमायाधनिष्ठादिसप्तोत्तरस्यामेतानिदिग्द्वारजाणि॥येषुविवर
ति॥एवंत्रैविध्येपिसन्मुखवेमितिनिरुदयएवत्याज्यते॥प्रतिशुक्रगमनेदोषउक्रोप
या॥स्वव्योपिनाथःप्रतिशुक्रमातिपियासतोसिद्धिमुपैति॥तूनमिति॥एकग्रामादौप्रति
शुक्रगमनेपिदोषाभावात्तदुक्तं॥एकग्रामेपुरेवापरिणमनविधौधर्मतीर्थादियानेदुर्नि
क्षेचानिमीतौनद्विदुजगुरुविधत्तेसन्मुखेत्त्रावासिष्ठात्रेयपश्चागिरसत्तगुषुवाक्यपयो
षेषुवापिनारदाजेषुयापिदिजवरनिवहाकीर्तयत्येवमाद्या॥सन्वनपुरप्रवेरोदेवा
नविष्णवेतयोद्वाहे॥नवेवध्वारगद्गमनेप्रतिशुक्राविचारणानास्ति तथा॥योह्नादिवक्तिया
दैकंयावत्त्रिष्टितिवृत्तमा॥तावच्छुक्रोभवेदंधःसन्मुखगमनंशुभमिति॥बुधत्रैतिकादा
पिनगष्टेत्॥तदाहश्चापति॥एवंविधेयास्तुजितिप्रयायाहुधोयदिस्मादनुकूलंतीप्र

११४

व

तोदुजन्ममियतेरतिस्यतात्येप्रहास्त्राणविधौसमर्था॥आस्फुजितशुक्रः॥इदजोबुध॥त
याबुधशुक्रौप्रयाणेसन्मुखौदक्षिणास्तेचवर्जनीयौ॥तयालह्वः॥वारुण्यादिरुफदिते
शुक्रपुवेत्तिरेपायात्॥प्राच्यादिरुफदितेशुक्रेपुनरपरायाम्येदिशोपायादिति॥तथा॥पूर्व
तोस्युदितेशुक्रेप्रयायादक्षिणोत्तरे॥पश्चादरुफदितेचैवपायात्पूर्वेत्तिरेदिशीतिवचना
तरं॥तथातेनैवसर्वदोषात्राप्रशस्तोक्ताकाजविशेषपूर्वरीस्तेचोत्तरंगष्टेन्मध्याक्रे
पूर्वतोन्नजेत्॥अपरास्तेन्नजेद्याम्यामदेरीत्रेतुपश्चिमा॥नतस्यांगारकोविष्टिनृनैश्च
रजंभयं॥व्यतिपातोतदप्येतच्चयस्याकेदिक्षिणस्तितइति॥इतिशुक्रयात्रानिर्णय
अथगुर्विष्टमीव्रंतमुक्तंनैविष्योत्तरे॥प्रेतउवाच॥मासिमाद्रुपदेराजानशुक्तंयक्षेयस
ष्टमी॥गुरुवारेणसंपूर्णमितिधिधर्मविद्वनी॥गुर्विष्टमीव्रतंकायंसर्वपापान्नशान
बुधाष्टमीसहस्रस्यतेनफलमाप्नुयात्॥श्राव्योदनेचनोक्ताव्यापष्टिकान्तमय

व

नि० दि०

११५

पिवा॥ एकनक्ताप्रकत्रयंसंप्रत्यचवृहस्यति॥ कपिलागोः प्रदातव्या संप्रत्यत्रितदेतवे॥ रात
त्यवित्रं परमं प्रेतमोक्षप्रदायकमिति शेषोन्नतविधिन्नतरखंडादवगंतव्य इति गुर्वेमी॥ अ
यनाप्रपदशुक्लाष्टम्याज्येष्टानक्षत्रयुक्तायाज्येष्टां देवी पूजयेत्॥ तदुक्तं लिंगपुराणे॥ क
न्याकेयाष्टमाशुक्लाज्येष्टक्षेमिहति स्मृता॥ अलक्ष्मीपरिहाराय ज्येष्टा तत्र प्रपूजयेदिति॥
कन्या केनाप्रपदे कालादशेषिना प्रेष्टुक्ताष्टमाज्येष्टानक्षत्रेण समन्विता॥ महतिकात्रिता
तस्याज्येष्टां देवी प्रपूजयेत्॥ तथा प्रतिवर्षं क्रियमाणे ज्येष्टा त्रतं केवलं जनेन सत्ररावकार्यं
तदुक्तां मन्त्रपुराणे॥ प्रत्याविक्रंतियावुक्तं यज्येष्टा देवतव्रत॥ प्रतिज्येष्टा त्रतं॥ यच्च विहि
तं केवलं दुर्गतिः॥ अत्र विशेषः॥ ज्येष्टक्षेणे तु संयुक्ता यदा नाद्रसिताष्टमी॥ यद्ये ज्येष्टा
प्रपूज्याथ हवमित्यर्चयेन्नदा॥ पूजामंत्रं॥ ज्येष्टाया येन मोदेवै ज्येष्टता॥ च यथा तवं॥ त
याममापि ज्येष्टत्वं॥ कुरु पूजां गृहाण मे॥ अत्र रास्यं च यत्रिचिज्येष्टे देवि गृहे मम॥ अत्र

११५

संक्रुतसर्वलक्ष्यो वर्द्धय मे गृहे॥ इति ज्येष्टा॥ अत्रास्या॥ कथं॥ इष्टप्रत्यये अत्रास्यश्च ज्ये
ति अत्रास्यशब्दस्य ज्येष्टादेशो सर्वस्माः अत्रास्याः इयमा सामतिशयेन अत्रास्येति ज्येष्टा॥
अथवा ज्येष्टवृद्धस्याचिता वृद्धस्य शब्दस्य ज्येष्टादेशो इयमा सामतिशयेन वृद्धा ज्येष्टेतीह
प्रत्यये परे अकृते काजिति ज्येष्टा शब्दाच्चेत्वात् टिलोपो न भवति॥ यस्येति चेत्यकारलो
पश्च न भवति॥ एवं ज्येष्टा अत्रास्या देवा वृद्धावा॥ अत्रास्याया अतिरौयेन वृद्धायाश्च ज्येष्टा
या॥ पूजनानुरोधेन ज्येष्टक्षेपि॥ क्रियमाणं दूवन्नितं न दोषमावहतीत्याहुः॥ अतो ज्येष्टा
च हवंचि संप्रत्यत्र तमाचरेदिति॥ ज्येष्टक्षेको बलाहवनि पूज्येति ज्येष्टाष्टमी॥ अथ हवष्टिमी
निर्णयिते॥ सा शुक्लापि पूर्वाविद्या स्मृता तदुक्तं पुराणसमुच्चये॥ शुक्लाष्टमीति पियातुमासि
नाप्रपदेन वेत्॥ हवष्टिमीति सा ते या पूर्वाविद्या बुधैः स्मृतेति॥ विद्यरूपोपि॥ चेन्नाष्टमीमा
घसीताष्टमी च हवष्टिमी वा श्विनजाष्टमी च॥ एता श्रुतस्य प्रथमे क्रिक्रमादित्युक्तं या क

नि० हि

११६

हृद्बुद्धमोपि॥ श्रावण॥ दुर्गतिवमीहवचिवृद्धावनिपूर्वविदाप्रकृतिव्याशिवेरात्रिबलिदि
नमिति॥ भाद्रपदाष्टम्याहवर्षिजेति स्मदपुराणे॥ ननस्यव्यतिरेकेण अष्टमीयातुपूज्यं
न॥ ततोयेनामवेत्तस्यां काकयध्याचजायते॥ अतोभाद्रपदाष्टमीहवर्षितत्रदोषचतुष्ट
यसंभावना॥ अथा॥ पुराणे प्राप्तेनाद्रपदेमासि शुक्लष्टम्यां च नारत॥ हवमिन्पर्वयेद्रक्त
ज्योष्टामूलान्चवर्जयेदिति॥ ज्येष्ठायोगो मूलयोगश्चेति दोषद्वयं॥ तथा सिद्धेष्टोचोत्तमा
सूयेतिदिते मुनिसत्तमं॥ हवतित्रैवकर्मत्रिव्यासवकिमफलप्रदा॥ विवेदेकीवाक्पादग
स्त्योदयस्तृतीयोदोषः॥ तथा॥ शुक्लेनाद्रपदेमासि हवसिंजातयाष्टमी॥ सिद्धेष्टोचोत्तमा
त्रिव्यातकन्याकेकादाचनेतिकन्याकश्चितुयेदोषइति दोषचतुष्टयं॥ एतदोषवत्यानिदा
वाक्पातिस्रतोतरे॥ हवष्टमीसदात्याज्याज्येष्ठामूलक्षसिंयुताज्येष्ठामूलमुताहवअप
त्यानिनिहंतिमा॥ स्कंदपुराणे॥ अगस्त्यउदितेतातहृजयेदमृतोद्भवावैधव्यपुत्रयो

११६

कंचदशजन्मानिपंचच॥ तथा॥ कन्यागते सवितरिष्पूजयेदमृतोद्भवां॥ विषकन्याना
वेत्तातुसप्तजन्मानिपंचचेति॥ एवेनाद्रपदाष्टम्यां तदोषचतुष्टयमध्योत्तमेनुपुक्ता
तदाकायमिति॥ तत्रपक्षद्वयेनोत्तरभाद्रे॥ अद्रपदेगस्त्योदयो॥ श्रावणशुक्लष्टम्यां कृ
यन्निदाहदेवकी॥ श्रावणोक्तृक्षपक्षेतुपूजयेदमृतोद्भवां॥ अष्टवर्षक्षितेषापदहृत्येकापि
चाष्टमी॥ अतएवदीपिकाकार॥ हवर्षितनुयान्तमष्टवृद्धनाष्टम्यामगस्त्योदयति॥
तथा॥ अष्टिमासेतुसंप्राप्तेननस्येनदयेमुने॥ आवगिहवप्रिकर्तव्यातत्रदोषोनविद्य
ते॥ ननस्येमुनेरगस्त्योदयेसतितस्मादवकिश्रावणेइत्येयं॥ अथवानात्रेमास्योतदोष
वत्यामपिहवमिन्पचाग्रिपकेनएकमक्तव्रतकामातिहृक्तेपुराणोतरे॥ कर्तव्यांचैकनक्त
नज्येष्ठामूलयदानवेत्त॥ हवमिन्पर्वयेद्रक्त्यानेवध्यादिवेसंनषेदिति॥ तथा॥ उवाद्यानि
काशिवपवित्रकमेधपूजाहवष्टमीफलं विरूढविरूढकजागराणि॥ स्त्राणोव्रतानि

नि० दि०

११७

निखिलान्यपि वार्षिकानि कृ यगिं देस्य उदयेन शुभनि लिभुरिति लोणाक्षिणागस्य उदिते सति
फलरुदादे निषेध इति दग्निमध्यमस्तुतातमिति गम्यते ॥ इति द्वितीयपक्षः ॥ एकमत्र क्रस्य
मध्याह्ने त्रैकालीनत्वात् पूजामध्याह्ने कायदिवसि ॥ इति ॥ इतदपूजने पुराणसमुच्चये दो
ष उक्तः ॥ न पूजयति यादवमिहादि हयमाविधिः ॥ श्रीणि जन्मानिवेधव्यज्जनते नात्र संराय
तस्मात्संपूजनीया सा प्रतिवर्षं विधूतनैः ॥ सुखसंतानजननी मनुः सौख्यकरीतयेति प्रति
वर्षं देवविग्रहपूजयेति ॥ एवंपूजयेत्किं पक्षद्वये स न वत्यपि स दोषा यो नाद्रगायामष्टम्यानिषेध
वचने प्रावल्यात् तत्रावण कृत्वाष्टमीश्रयसीति ॥ तत्र व्रत पूजना संन वेदितयः यक्षो नाद्रगाष्ट
मीति मुक्तः ॥ निदोषाचेन्नाद्रमासाष्टमीति सिद्धांते ॥ अत्र विशेषात्तागस्य दोषो न च कल्पदोषः
प्रमीतकानां न च मूलदोषः ॥ नाद्रमृताथेखिल शुक्लपक्षे द्वात्रिंश्या कथा येति सिद्धाः ॥ इवा
नमस्ये मुनिभिः प्रतिष्ठाशुक्लाष्टमीसानवमीयुता च ॥ दुष्या नमस्ते न च राकृक्षे कत्यागते

११७

के घटजेदयेपि ॥ इदं वचनद्वयं मृतद्वारविषयं ॥ यत्र विकल्पेन परविद्याविधानं ॥ मृदुत्वे री
दिणोष्टम्या एव विद्यदि वापरा ॥ इवाष्टमीति सा काया ज्येष्ठा मूलं विवर्जयेत् ॥ एतदपि दिन
द्वयव्यापि चे परविद्या परमेव न किंतु ज्येष्ठादि दोषयुक्ता एव त्विज्येव परं ॥ यथानीति शा
स्त्रोवर दालादलं पीतं स प्रप्राणहरं विषं ॥ न तु दृष्टं नाष्टस्य नमगक्रुटिजमुखं ॥ अत्र वि
खन क्षणं न विहितं किंतु धनाद्यस्याकृपितस्य मुखवालो कन प्रतिषिद्धतदात् ॥ पूर्ववि
द्याविधानतली देवपरविद्या निषिद्धेति तथापि यदि वापरेति परविद्यामिधानं तत्तदिनद्वये
कमकालव्यानीर्षिचेन्न दान्येष्टा मूलमुक्ता पूर्वपरित्यज्य परविद्यापिकायेति तापनार्थ
मिथितिरहस्यं ॥ ज्येष्ठान्वितया तु ज्येष्ठा पूजनपूर्वकं इवात्र नमस्तुता ज्येष्ठानिषिद्धिः ॥ इवा
ष्टमीनिषिद्धिः ॥ अयद्वात्र विधिरादित्यपुराणा ता शुक्लाष्टम्या तु संप्राप्ते सा सिमा
पदे तथा ॥ इवात्र तां सुश्रुता सुत्रसंरो निगमिती ॥ पूजयेद्गृहमानीय गंधमाल्यानुलेप

ति. दि.

११८

नै॥ पूजामंत्रः॥ त्वं ह वै मृतजन्मा सिवदित्तासि सुरासुरै॥ सौभाग्यं सेतति देहि सर्वकार्यक
रं भव॥ यथा आखा प्रशाखा निर्विस्तरा सिमहीतये॥ तथा ममापि सतानं कुरु त्वमजर
मरं॥ फलमूलैः सनैवेद्यैः धूपदीपैः समर्चयेत्॥ अग्निपक्वतया सर्वं न निवेद्यं कथंचन॥ नो
क्तव्यं च तथा ब्रह्मन्तन्निपक्व विवर्जितं॥ तथा॥ न विष्यत्युराणे॥ ततः संपूजयेद्दिप्रान् फ
लैः तानि विधेहि जि॥ अनग्निपक्वमश्नीयात्तदधिकं फलं तथा॥ दद्यात्कलातिविशेषं फ
लाहारः स्वयं भवेत्॥ एवं पूज्याया पदारा अष्टमाद्भवसिंजिता॥ चतुष्पांमपि वपानां स्त्रीज
नानाविशेषतः॥ इति ह वैष्णविधिनिर्णयश्चेति॥ तथा चैत्रसिताष्टम्यां क्षेत्रविशेषे ध्य
रव्यदेवताविशेषपूजानां दारोप्यते एषा सा श्रजायते तदुक्तं स्कांदेनागरखेदे॥ हाटक
श्च क्षेत्रेत्रां रवतीर्था समीपतः॥ धारानामेति विख्याता रात्रिर्लोकव्र प्रदा॥ तां प्रतिवसे
ष्ट॥ चैत्रमासे सिते पक्षे अष्टमी दिवसे स्थिते॥ यत्र पूजां करिष्यति श्रद्धया परया युता॥ त

११८

सर्वे वस्त्रं यावत्॥ न विष्यति निरामया॥ तस्मादत्रैव स्नातव्यं सदैव प्रमवाक्या त इति॥ तथा॥
अरुंधत्या स्वयंकृतेन स्तोत्रेण सुत्वा तां प्रत्यक्॥ स्तोत्रेणानेन नवती सुचाचकुरुते नति॥
वेध्यापि यानने नारासंभ्यात्युत्र संयुता॥ हर्मगापि च सौभाग्याकरूपारूप संयुतेति॥ प्राप्ति
ताततोरुधती प्रत्यक्वाच धारंति॥ अत्र यो नागरो मत्रया समागत्य तपस्विनि॥ प्रदक्षि
णात्रयं कृत्वा मम फलं त्रये॥ सोऽपि सर्वस्वरं यावद्भविता रोगवर्जित इति॥ तथा याना रीदु
र्नगावेध्यामपि पुत्रवती न विव॥ चैत्रमासि सिते पक्षा म्या नक्रो वेनो समन्वितेति॥
चैत्राष्टमी देवीविशेषपूजा विधि॥ अयं जन्मदमिति निर्णयते॥ आवणाष्टमी श्रीकृष्ण
जन्माष्टमी तत्रोपवासेन पापक्षयो जायते इत्युक्तं न विष्योत्तरे श्रीकृष्णेन॥ मासि न प्र
पदेष्टम्या निशि ये कृष्णयज्ञजे॥ वामां के वृषरात्रिस्तु कक्षे रोहिणि संजिते॥ योगे स्मि
न्वसुदेवादिदेवर्कामामृजी जनतः॥ उपवा संतुषः कुर्यात्तस्मिन् जन्मदिने म॥ स

नि० दि०

११९

सजन्मकृतात्पापान्मुच्यतेनात्र संशयः॥ नात्र पदशतिकास्तत्र प्रतिपदादिमासातिश्रायेण॥
तथाचोक्तं विष्णुरहस्ये॥ प्राजापत्यक्षसंयुक्ता कृत्स्ना नमविमिवाहमी॥ मरुत्तुर्गपिलम्भे
तसैवोपोष्यामहाफला॥ मरुत्तुर्मिथ्यरात्रव्यापीती॥ इयोस्तुरोहिणीमुक्ताया विशेषः॥
यत्कलातिराजजनकश्चमहाफला॥ मरुत्तुर्मिथ्यरात्रव्यातिवचनात्॥ जयंतीशब्दवा
च्यत्वं च विशेषतः॥ अर्द्धरात्रादधः सादिकलायावायदानवेत्॥ जयंतीनामसाश्लोकास
वर्षापप्रणाशती॥ अन्यवसनकुमारेणोक्तं॥ शृणु धावहि तोराजन् कथ्यमाने मया त
व॥ श्रावणासतुमासस्य कृत्स्नाष्टम्यां नराधिप॥ रोहिणीयदिलभ्येत जयंतीनामसाति
थिरिति॥ अत्र मदीक्ष्वाचारणा॥ श्लोहिणीयोगः संजवानि प्रायइति॥ योगीजमो गेचोनय
त्रोपावासाकारो प्रत्यवायश्रवणात्॥ यथा॥ नकरोति यदा विष्णोर्जयंती संभवन्ती॥ य
मस्य वरा माघान्तः सहवेनारकी व्यया॥ तथा॥ गरुध्रमांसे खरं का कं रेपे तं वामुनि सत्तम

११९

मांसे वादिपदानुक्तो कृत्स्नजन्माहमीदिने॥ अतीतानागतं तेन कुलमेकोत्तरं शतं॥ पति
तं नरके घोरे यो मुक्ते कृत्स्नवासवे॥ तथा॥ श्रावणे बहुले पक्षे कृत्स्नजन्माहमीव्रते॥ नक
रोयस्कमवति क्रूरराक्षसइत्यादिभोजननिदावाक्ये जन्माष्टम्यामुपवासव्रतं स्मृतं
यथा॥ अथ रावो वा अन्ये गोक्षेत्र्यः पञ्चावोगो अश्वादिवत्॥ अकंचनाप्यकारेण नहि नि
दानिद्यं निर्दिष्टं प्रवर्तते॥ अपितु निर्धादन्यं क्रास्तातुं॥ अतस्तत्रोपवासः परास्तइति॥
अथ तुष्टयर्थं देवकास्तुतोर्जयंती संभवन्ती॥ कर्तव्यं विचिन्मानेन मन्त्रात्मकजनैरपि॥
अकृर्वन्यातिनिरयं यावदि प्राश्नुद्वितीति॥ तथा॥ प्राजापत्यक्षसंयुक्तं कृत्स्ना नम
सिचहमी॥ वषे वषे प्रिकर्त्तव्या तुष्टयं चिक्रपाणिन॥ इत्यादिवाक्यजातं तुष्टयं चिक्र
पापाणि नइति॥ तुष्टिलक्षणे फलरावन्तं विधत्ते॥ तेन काम्यत्वे सत्यपि क्वे विषइति वा
प्रायुक्तत्वाद्दमंते ज्योतिषायजेत॥ संवत्सरं संवत्सरे सोमयाजीतिवत् नित्यमपि काम्य

नि० दि०

१२०

लेनित्यत्वमेकादशीवदविरुद्धं॥ तत्राकारणोत्तरेकपातादिदोषदर्शनात्॥ शुद्धविद्वन्मय
क्षेपकपोषेति तदयं निरुद्धेति॥ अथ श्रावणकृष्णाष्टमीशुद्धविद्वान्कृष्णाधिकादिने
दत्तिकापिमध्यरात्रव्यापिनी त्रते ग्राह्येति॥ तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे रोहिणीसहिता कृष्णा
श्रावणेमासीचाष्टमी॥ सप्तम्यामर्द्धरात्रः कलायापि पदानवेत्॥ तत्र जातो जगन्नार्थको
स्त्वनीदरिरव्यया॥ तमेवोपवासेत्काले कुर्यान्न च जागरो॥ अर्द्धरात्रे तु योगो धेता रापत्कद
मे सति॥ नियतात्मा शुचिः सति॥ पूजां तत्र ब्रह्मवर्चयेदिति॥ वज्रीपुराणे॥ सप्तमी संयुताष्ट
म्यां निशाये रोहिणी यदि॥ नविता सप्तमी पुण्या यावद्वेदवाकराविति॥ यदि रोहिणी न
विविप्रशक्ता॥ अथाष्टम्यां निशाया व्यापि द्वापे पियदा पुनरर्द्धरात्रे रोहिणी योगः॥ पू
स्मिन्पादिने तं कायं तदुक्तं मनंतमदो॥ अर्द्धरात्रे तु रोहिण्या पदा कृष्णाष्टमी भवेत्॥ तस्या
मस्य च तं शोरे हंति यापे त्रिजन्मजे॥ सोपवा सोदरे पूजां तत्रैकत्वा न सीदति॥ एतेनाद

१२०

रात्रादधः पतिताया मष्टम्यामुपवास इत्थं कृतं॥ तनुकायादि द्वा सप्तम्यारोहिणीसिता
ष्टमी॥ तत्रोपवासं कुर्यादिति यिमांते चापारणमिति॥ अनेन ब्रह्मवैवर्तविचनेन सप्तमी
विदायां रोहिणीसहिताया मष्टम्यामुपवासं विधाय द्वितीयदिने तिथिमांते पारणं वि
धीमते॥ पारणं द्विपारयते त्वुडितं अमोजननिषिद्धे काले तिथिमांतो यदा तदारात्रे पार
णं स्यात्॥ तच्च निषिद्धं गुरुद्वयपुराणे॥ अन्य तिथ्या गमो रात्रौ तामसं जसोपिवा॥ ता
मसे पारणं कुर्यात्तामसौ गतिमश्नुत इति॥ अत्रोत्तरं कालादशानियंत्वा पूर्वविदायां मु
पवासं समाचरेत्॥ तिथ्यते चोत्तरं वा नती कुर्यात्ति पारणं॥ तथा स्मृत्यंतरे॥ तिथ्यक्षयो
र्पदात्वं तो नक्षत्रं तमं यापि स्यात्॥ अर्द्धरात्रे यवा कुर्यात्पारणं त्वपरहृति॥ अतिथि नक्षत्रयोरे
ति पारणं॥ अथवा नक्षत्रांते द्यौरवसाने यद्यर्द्धरात्रे नोजननिषिद्धे काले॥ तदा दिवस
एव पारणं कुर्यादित्यर्थः॥ तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते॥ सर्वे वैवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते॥

नि.दि.

१२१

अन्यथा पुष्पहानिः स्यादते धारणधारणमिति॥ तिथीनक्षत्रयोरेकविगमे पारणं कुम्भनि
दुक्तेन तखडे॥ रोहिणी सद्विना चैपे विद्वद्भिः समुपोषिता॥ नियोगे पारणं च कुम्भनियोगे
स्मचारिणं॥ तस्मात्तत्रैव॥ सांयोगिकेन ते प्राप्ते यत्रैकापि विद्युज्यत॥ तत्रैव पारणं कुर्या
देववेदविदेविदु॥ नानेक यन्त्रिये वापि रास्तेनारत पारणमिति॥ तदानंतमहोदाकृतं॥ या
काः श्रित्त्रिययः प्रोक्ताः पुण्यानक्षत्रयोगतः॥ कृष्णं ते पारणं कुर्यादिति शिवणरोहिणीमि
ति॥ अत्र तिथिनां ते च यत्पारणमुच्यते तस्मै नवाभिप्राये॥ अंतश्च यदा नो ज न निषिद्धे
कलिति थिनां ते सवतित दोस्त्रवां ते पारणमिति॥ अत्र तिथिनां ते च पारणं यदुच्यते तस्मै
नवाभिप्राये॥ पूर्वदिने मध्यरात्र व्यापिनी अयमयदा तिथिनक्षत्रवृद्धि दिनद्वये प्यर्द्ध
रात्रे संयोगः तदा परदिने नयेति त्रनं॥ तदुक्तं॥ अहम्यो रोहिणी योगो मध्यरात्रे दिनद्व
ये॥ तदुत्तरे कका त्रव्या न पूर्वत्येपनिर्णयः॥ तथा॥ अहिरावे मयोगी परोहिण्या न

१२१

वति क्वचित्॥ तो मेवो वव सेन्नात्या महरात्रोपयोगतः॥ परदिने मध्यरात्र योगिनी यदा सदा
वर्जनीया प्रयत्ने न सप्तमी संयुता हमी॥ सकृद्वापिन कात्रव्या सप्तमी संयुता हमी इत्यादि
वदनेन पूर्वस्याः सप्तमी विधीनिषेधात्॥ एवं दिने द्वये मध्यरात्रौ व्यापिनी पराराव॥ अथ
मयदात्ये ततिथिनक्षत्ररूपा मे दिनद्वयेपि मध्यरात्रौ व्यापिनी सा॥ यद्यपि हिंसा स्यात्पूर्वको
लिकात्यनेन पूर्वदिने न वेत्त॥ तथापि मुहूर्तमात्रेणाप्यहोरात्र विद्यमान संबंधेनोपव
से प्रात्रास्तोक्ता विदुर्विरहस्ये॥ मरुत्तमे प्यहोरात्रे यस्यान्मुक्तं तुलन्यते॥ अथ सायं
रोहिणी रदिता शुद्धाधिका तदा संपूर्णामुपोष्य धितीये क्ति तिथ्यं ते पारणं कुर्यादिति सर्व
समं जसं॥ अथ उदयानंतरं कियन्मात्राप्यहमी तस्मिन्मुक्ता दिशाय पयंति रोहिणी उप
रि सक जा नवमी बुधवारं सोमवारं वा भवेति तदा हमी स्वल्पाप्युपोष्या नरुवति दु
क्ते स्कंदपुराणे॥ उदये वा हमी किंचित् नवमी सकला यदि॥ बुधवारं संयुक्ता प्रजा

नि०दि०

१२२

पत्यक्षसिंयुता॥अपि वषतिनेनापिलन्यतेवानवाविनो॥मुरुत्रेनापिसंयुक्तासंपूर्णसाष्टमी
नवेतकिंपुनर्नवमीयुक्ताकुलकोद्यास्तमुक्तिदाविस्तुधमे॥तिथिनक्षत्रयोरत्रयोगश्च
वनराधिय॥पद्मपुराणेदिकजामदिलन्यतविसेत्याष्टमिक॥पद्मपुराणे॥प्रेतयेति
गतानांतुप्रेतत्वंताश्चितेनरे॥येःकृतावाश्रावणेमासिअष्टमीरोहिणीयुता॥किंपुन
वमीयुक्ताकुलकोद्यास्तमुक्तिदेति॥बुधवारदियोगःप्रायिकः॥जयंतीबुधवारं
वापुनलन्यतेदेवयोगेनतामुष्यमहाफलमित्यनेननरा॥अथजन्माष्टमीसामान्य
नदीनाधिकावापिपूर्वतिथ्यन्वितापवासेग्राह्या॥तदुक्तामनेते॥जयंतीशिवरात्रिश्च
तुर्दशी॥रातापूर्वयुताःकार्यास्तियंतेपारणंनवेत॥अथस्यारोहिणीसहितचित्रदा॥ज
न्माष्टमीरोहिणीचशिवरात्रिस्तथैवच॥पूर्वविदेवकत्रयतिथिनांतेवपारणे॥यद
दिरात्रौतिथिनांतःस्यान्नदोन्नवातेप्रातःपारणमित्कक्र॥प्राक्॥यच्चसप्तमीसंयुताष्ट

१२२

म्यांनृत्वाकृक्षंदिजोन्नम॥प्राजापत्यंदितीयेक्रिमुहूर्तविंशिवेद्यदि॥तदाष्टमिकंतेयं
प्रोक्तव्यासादिभिःपुरेति॥तन्तोयवासायंविषवासंराक्ष्मावणात्॥किंतुद्वितीयदेने
ष्टमीरोहिणीतिक्रम्यापिपारणां गत्वेनक्रियमाणब्राह्मणभोजनादिकंसकलंत्वानि
धानेनाष्टमीरोहिणीपोरेवकृतंनवतीतिमहाफलत्वमुपवासवत्प्रतापति॥जन्माष्ट
मीतिण्यि॥अथइयंमत्वादितदुक्तं॥आवणस्याष्टमिकृत्नातथापाणीचपूणिमित्यदि
तथामत्वादौचयुगादौचदत्तमक्षयतामियात्॥तथा॥अष्टम्यादिवाभोजननक्तयति॥
तदुक्तंनृत्वाष्टम्योर्दिवानृत्कारात्रौमुक्ताचपर्वणि॥राकादश्यादिवारत्रैमुक्ताचांप्राय
णचरेत्॥अथमात्रपदकृत्नाष्टमीमहाक्ष्माष्टमीतत्रलक्ष्मीव्रतंक्रियति॥तदुक्तं॥अ
ष्टमीपुष्यसंयुक्ताकृत्नात्रापदेतुया॥तत्रलक्ष्मीव्रतंकार्येयांवदृषाणिषोडशो
ति॥पुष्यसंयोगःसंनवानिप्रायः॥कन्यासंक्रान्तेरुत्तरभागेगतेसूर्येवैतप्रातःमवद्या

नि०दि०

१२३

पनेचसमाप्तिं न कुर्यात् ॥ तदुक्तं ब्रह्मांडपुराणे ॥ श्रीयेचिन्माद्रपदेसिताष्टमीप्रारम्भक
कन्याद्वर्गतेन सूर्येस्मापयेन्नवतियोचयावन्नरपुस्तुपुवदिगतेयुवत्याः ॥ युवत्याः क
न्याः ॥ अस्मिन्नव्रतेष्टमीचंद्रोदयव्यापिनीत्याद्या ॥ तथाच ॥ अक्षरिन्नमतिकम्पवन्नतियो
त्ररातिपिः ॥ तस्यांतदातिथोकायेंमहाजक्ष्मीव्रतेशुने ॥ चंद्रोदयोदक्षिन्मुखेनव्यापि
न्यष्टमीचेत्यनवमीविधानचेत्पूर्वा ॥ तदुक्तं ॥ पूर्वावावापरविद्यावाग्रात्याचंद्रोदयेस
दात्रिमुखीपिसाष्ट्यापरतश्चोद्गमिनीति ॥ तथापूजनीयागवस्तेनअष्टमीप्राह
विधिः ॥ दोषैश्चतुर्भिः संत्यक्तासर्वसंपत्करातिथिरिति ॥ दोषचतुष्टयं तु ॥ नवमीविध
रंवेः कान्यासंक्रांत्यन्तराद्वर्गतेन त्रिदिनं अवमदिनं चेति ॥ एतद्दोषवत्तन्निवृत्तप्रार
मोघापवनयोर्वेदिनव्यं ॥ प्रतिवर्षं परित्यक्तुमशक्यत्वात् ॥ यद्यपुत्रसौभाग्यराज्यामुना
शनीसाप्रकीर्तिता ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन त्याज्या कन्यागतेरवो ॥ तदुपिस्मरन्विध

१२३

यं ॥ कन्यागतेरवावितिकन्योत्तराद्वर्गते इति ॥ यतः हस्तोत्तरदले सूर्येतिदुतं न समारभे
दिति वचनात् ॥ पुत्रदानवमीविद्यासघ्राहस्ताद्वर्गित्वो ॥ धर्मघ्रात्रिदिनं प्रोक्ता त्याज्यायोवा
धमेपिसा ॥ तदपि प्रारंभोघापनविषयं सौभाग्यप्रदायाच्चा ॥ स्वद्रव्याहतीति स्वघ्रा ॥ यदात्रै
कः स्युत्रातिथिद्वयावसानेवारश्चेदवमदिनंतदुक्तमायौयः स्युत्रातिवतितिथिद्वय
स्युचाक्रात्रिधुस्युक्तकथितमिदं द्वयं न चेष्टमिति त्रिदिनावमदिनयोर्लक्षणं ज्योतिःशा
स्त्रादिति महाजक्ष्मष्टमीनिर्णयः ॥ कृतेचलद्विवेदेन ग्रंथेनिर्णयिके ॥ विजयाख्यदशम्या
तुनोष्टम्याविनिर्णीयेते ॥ नवमीतिथिरुपवासादिव्रतेपूर्वविष्टम्या ॥ वसुरध्रयोपुगमा
वाक्यामिधानात् ॥ यदाहब्रह्मवैवर्ते ॥ अष्टम्या नवमीविद्या ॥ फलकोक्षिनिः ॥ न
क्रयान्तवमीतातंदशम्यातुकदाच ॥ तेनिपेवीनसिरपि ॥ पंचमासममीचैवदशमीचत्रमो
दश ॥ प्रतिपन्नवमीचैवकार्त्तव्यासंनुरवातिथिः ॥ संनुर ॥ गङ्गाव्यापिनीपूर्ववी

नि. हि.

१२४

दितियावात् ॥ पञ्चपुराणे ॥ अहमी नवमीयुता ॥ अहमी नवमीयुग्मे महेसादे महेसव इति ॥ त
था ॥ नवमी दशमी चैव नोपोष्या परमं युतेत्यादिव च तेन्यो नवम्यहमी विहातृ ष्वामन्न ते ग्राह्ये
ति सिद्धं ॥ नक्तो कनक्तादि व्रते तत्र तत्र इतकालव्यापिनी गृह्यते ॥ कर्मणि यम्ययः कालसक्त
जव्यापिनीति धिरिति वचनात् ॥ इति नवमी सामान्यतिथिः ॥ अथ नवमी विशेषः ॥ अथ नग
वृत्तो विज्ञोः सप्तमावतारस्य दशरथात्मजस्य श्रीरामस्य जन्म नवमी निषेधिते ॥ चैत्र शुक्ल नव
म्यां श्रीराम जन्म तत्रोपवास व्रते मद्राफल युक्त मगस्कृत्त मुहिताद्यो ॥ चैत्र मासे नवम्यां तु शु
क्ल पक्षे रघुव्रतम् ॥ प्रधुरासीत्युरा व्रत परव्रते वके वके ॥ तस्मिन्दिने तु कर्त्तव्यमुपवास व्रते
सदा नित्यमेव नवेत्रस्माच्छ्रीराम नवमी व्रतम् ॥ सूर्यप्रेक्षे कुरुक्षेत्रे महादाते छतेर्वकु ॥ यत्फलं त
द्वाप्नोति श्रीराम नवमी व्रतात् ॥ तथा ॥ प्राप्ते श्रीराम नवमी दिने मन्त्रो विमूढधी ॥ उयोषणा
न्त कुरुते कुंभीपाके पुष्य च्यते ॥ यस्कराम नवम्यां तु नुक्ते मन्त्रो विमूढधी ॥ कुंभीपाके पु

१२४

घोरपुपच्यते तान्न संशय इति ॥ अतो करणे दोष दर्शनात् ॥ उपवास व्रताचरणे तु ब्रह्म प्राप्तिः
स्यात्तदुक्तं ॥ तस्मात्सर्वस्मिन् सर्वे चैव नवमी व्रतम् ॥ मुच्यते सर्वपापेभ्यो योति ब्रह्मसनातनमि
ति ॥ तथा ॥ रामा च न चंद्रिका च मेष्पेष्पणि सप्तो प्रेक्षेक कटिकादये ॥ आविरासीत्कल
याकोमल्ययाः परः पुमान् ॥ चैत्र शुक्ल नवमी पुनर्वसु युता यदि ॥ सो वमध्याक्ता योगो नमदा
पुष्पतमानवेत् ॥ तथा ॥ पुनर्वसुर्क्षयि रोस्वल्पापियदिलभ्यते मामद्राफलदाप्रोक्ता ॥ पुन
र्वसुर्क्षयि गत इति ॥ पुनर्वसु नक्षत्रात्तानवमी राकं वोपोषेत्पुलकं ॥ रामचन ॥ केवला
संपो दोषोष्या नवमी व्रत संश्रुतात् ॥ तस्मात्सर्वस्मिन् सर्वस्मिन् सर्वस्मिन् नवमी व्रता
मिति ॥ तथा ॥ उयोषणा नवम्यां वैदशम्यामेवधारणे ॥ रौतैव विपै न विम्यामुपवास व्रतस्याव
श्वपक त्रयित्वात्तदयं निर्णयिते ॥ सा द्विविधा ॥ शुद्धा विदेति शुद्धा समान्युता अधिका चेति
त्रिविधा ॥ सात्रत्येक पुनर्वसु योगा योगो योगमेवेतपोषा ॥ विदो तु पुर्वविदा मेदे नैव दशधा ॥

नि० दि०

१२५

यदाशुदाधिकर्तदा संसृष्टाया मुपोष्य द्वितीयेदु निति येदु निति यिनां तेषां रंकाय मिति सर्वसं
मत ॥ अथ विद्वान्देधपिरा मोलाग्रक मेकटिके प्रादुरासीत् तया सैव मध्याक्रयोगे तेत्यादिवचने
स्यो मेध्याक्रयोगान्विताया त्वेति ॥ अतो मध्याक्रानुरोधेन राम नत्तन वमी निगथि ॥ निगथीयानु
रोधेन कृष्णजन्माष्टमीवदिति ॥ यथा ॥ प्रादुरासीत् मध्याक्रैरा मोद्वारयिस्तया ॥ जज्ञीधे देव
कीमुः कालेस्मिन् पूजनेन योरिति ॥ तस्मात्सर्वेदिने परदिने वाया मध्याक्रयोगान्विता ॥ सा उपवा
सव्रतया तया ॥ तथा च रामो जवे ॥ चैत्रशुक्लपक्षे तु मध्याक्रौ न वसीति ने ॥ पुनर्वसुक्षयिगेजातो
राम स्वयंदरि ॥ तत्र सं पूजने विष्णोः सर्वकिल्बिषनाशनमिति ॥ ननु परिविद्धाग्रहणे विष
मं उपपत्त्या सः ॥ अष्टमी न वमी विद्वान्कर्त्तव्या फलकांक्षि मि ॥ न कथयन्ति वमी ता तदा राम्या
तुकादाचन ॥ तथा वपुरंधयोरित्यादि नमवेव त्रिगमादि वाकैर्न वम्या ॥ पूर्वविधानि धाना
त् ॥ सत्यं ॥ विद्वानिषेधश्च वपान्त वमी चेति वाक्ये ते ॥ न वमी चाष्टमी विद्वान्या विष्णु पराय

११५

योरिति ॥ अगस्त्यान्ते न वैष्णवव्रतविषयविशेषवचनेनाष्टमी विद्वानिषेधा नुवाद्पुरःसरं
परं विद्वान्प्रतिपादनादवैषम्यमात्यविशेषन्यायेन ॥ एतेन एतदप्यपास्तं ॥ द्वितीयापेच
मावेध्यादष्टमी च त्रयोदशी ॥ चतुर्दशी चोपवसेहत्सु ॥ पुनर्नरेति यि ॥ दशमी सवेधातपूर्व
न वमी उत्तरां रकादशी इति व्याख्या ॥ अथात्यंततिपि क्षयवशाद्दिनक्षयेपि मध्याक्रसंमो
गाभावात् ॥ तदान वमी चाष्टमी चाष्टमी विद्वान्या ज्येष्ठस्य वचनस्य मध्याक्रव्याप्तिविषये साव
कावात्वात् ॥ नित्यादौ तु न वेध्यां यावान्क्ता मोद्विः परदति ॥ तावान्मास्यः स पूवेधुरदृष्टो
पि स्वकर्मणीत्यनेन पूर्वविशेषोप्या अथतिथिद्वयोपराग्राह्या ॥ तदुक्तं नो ज्ञवेन दशम्यादि
षु दृष्टिः श्रेष्ठिदात्या ज्यैव वैष्णवे ॥ तदन्यथा तु सर्वेषो व्रतं तत्रैव निश्चितमिति ॥ पुनर्वसुक्षयि
ने सत्यापि यदिलस्य ते सामद्रा फलप्रदा प्रकृति सवेषु पक्षे तेषां गेन फलविशे
तव्य इति ॥ अथ न वम्याः पुनर्वसु नक्षत्रयोगमत्क्रो यवा सैजन्माष्टमी निगथी च

नि० हि०

१२६

यथोत्रापि तातव्यः॥ तत्र याः काश्चिन्निययः प्रात्रापुण्यान क्षत्रयोगतः॥ रुक्षांते पारणे कुर्या
दिनाश्रवणरोहिणीमितिः॥ श्रवणरोहिण्योर्मध्ये पारणे विहितं॥ अत्र नक्षत्रां तपारणमिति
विशेषः॥ पारणे दशमीनैवलं घयेदित्येकं अगस्त्येन॥ दशमीनैवलं घयेदित्येकं अगस्त्येन
दशम्यामेव दशमीनैवलं घयेत्तिष्ठित्येवं विचारेण नवमीवतमाचरेदितिरामन
वमीनिर्णयः॥ अथाश्विनशुक्लनवमीमन्वादिः॥ तदुक्तं॥ आश्विनवस्युभवस्तुतिरुचिना
नोमहाष्टमीनिर्णयः॥ अथ कार्तिकशुक्लनवमीयुगादिः॥ तदुक्तं॥ शुक्लातृतीया वैशा
खे प्रेतपक्षेत्रयो दश॥ कार्तिकेन वमीशुक्लामाघे दशैपि ग्राहयेत्॥ राताग्राहयत् प्रोक्ताह न
स्याक्षयकारका इति॥ युगादिनिर्णयोरक्षयतृतीयानियमितं तेषां॥ अथ नक्षत्रविशेषानि
रूप्यते॥ कार्तिकशुक्लनवमी अक्षयनवमी तत्राश्वस्तुतिनपणं कुर्यात्॥ तत्र विधिः॥ त्रा
नक्षत्रं मान्ताम्रमयान् जलपूजां विष्णुमूर्तिं च स्थापयित्वा तर्पणप्राशनयोगविधिना

१२६

विष्णुसंपूज्यतर्पणं कार्यं॥ तथा चोक्तं श्रीरुद्रेन युधिष्ठिरं प्रति बोधमूले स्थितो विष्णुः क
रुते वीक्षणं त्वयः॥ कालो नागवतो नृत्वा कार्तिकेन वमीदिनः॥ कृत्वा योगीश्वरं मुनिमा
मकं ममं नवां॥ पूजयिष्यति पुण्यात्मा पितृणां मुक्तिहेतवे॥ स्नानं विजेष्यत कृत्वा द
त्वा वस्त्रं मुनीनं॥ आचार्येतिः शुभैर्मन्त्रैः पूजाकार्या विधानतः॥ अथ पूजा मंत्रः॥ योगीश्व
राय पादौ तु योगगम्या यजानुती॥ महायोगाय उतैरुभ्यां गुह्यं ब्रह्म प्रदाय च॥ कटिं वैशोभ
नमत्ताय नानि नारायणाय च॥ योगात्मने च उदरं विश्वनाथाय वैवरा॥ कंठं विश्वसूते
पूज्यो बालु विश्वेश्वराय च॥ आस्यं यत्पुरुषाय नासो नागेश्वराय च॥ कर्णौ हि क्ष्माय देवा
यजगन्नाथाय च क्षिणी॥ नृवैर्निवते पूज्यो जलाटपीतवाससे॥ एवं संपूज्य देवतां
क्षिरो वै योगमूत्रये॥ स्नानात्मने तथा बाहुस्वनाम्ना वायुधानि च॥ नमस्ते देवदेवतायो
गेश्वराय गत्यते॥ नमस्ते मूर्तिनाथाय जगदादेनमो नमः॥ योगेश्वराय सर्वे गिरावदे

नि०दि०

१२७

वार्धनं विधिः॥ अथार्धमंत्रा॥ संघ्राप्य वारुणो योगं तव म्यां कार्त्तिके दिने॥ अर्घ्यं च गृह्यतां दे
व सर्वकामप्रदो न वै॥ ततस्तु सिंचयेत् राजन् अश्वच्छं विश्वरूपिणं॥ कलशं ताम्रमादा
यजलपूणं तु सव्यत॥ मंत्रा॥ योगेश्वराय देवाय योगगम्याय वेधसे॥ परमात्मस्वरूपाय
क्षेत्रज्ञाय हराय च॥ शिवाय शिवरूपाय वास्तुणे विश्वरूपिणे॥ जलशायी जगद्योनि
केशवः प्रीयतामिति॥ ततः आदाय कलशं तिलदमजलान्वितां॥ द्वितीयमप्यस्येन
अश्वच्छं तेन सिंचयेत्॥ मंत्रा॥ पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः॥ माता पितामहि
चैव तथैव प्रपितामहि॥ मातामहस्ततः पश्चात्प्रमातामहोऽवच॥ वृद्धप्रमातामह
श्चापि तृगच्छंति शोभन्ती॥ अन्ये ये मम हस्तेन राकोटिर्हृश्च गोत्रिणः॥ तेभ्यो नारीं मया दत्त
रक्षायां तु परां गच्छति॥ मम हस्तेन नारीणां बोधमले तु सिंचयेत्॥ आप्नुवंति पितरौ मे
परां रक्षितं गत्यते॥ अथ तृतीयं घटमादाय तिलमिश्रं जलप्लुतं॥ अश्वच्छं सिंचयेत्॥

१२७

त्रिनइ देवाक्यमुदाहरयत्॥ मंत्रा॥ वृक्षयोनिं गता ये च वियोनिं चापि गताः॥ मुहूर्तत्वे
गता ये च प्रेतत्वमागताः॥ मृतयोनिं गये च कृमि यानिं गताश्च ये॥ ते सर्वे रक्षितमायां तु ग
च्छंतु गतिमुत्तमां॥ प्रसादाद्देवदेवस्य वासुदेवस्य च कृपाः॥ एवं कृते महिषाकं वृक्ष
यो वै न वेत्त्यप॥ तर्पणं च ततः कार्यं विष्णुसूक्तेन सव्यत इति॥ विष्णवे दक्षिणां दद्याच्छाई
योगादिकं ततः॥ इत्यक्षयनवमी तर्पणनिर्णयः॥ इति सर्वा मुनवमी धुतिथ्यधियति
त्वेन दुर्गाष्टि जतीया॥ नानाप्रकाराणि नवमीव्रतानि त्रयसंमुद्ययादवगंतव्यानि ति॥
कृते च छद्देवे न ग्रंथेति गृहिदीपके॥ नवमी निर्णयः॥ योजा नौरामं च द्रव्यतान्विता इति
नवमी निर्णयः॥ अथ दशमी निर्णयिते॥ अनेन तद्वा त॥ दशमी यदि त्यो दशया त्मवृत्ता
संपूर्णा प्राप्ते एकादशी विद्वातदोषवासवते परविद्याप्राप्त्या॥ यदा नवमी विद्यात्वादि
तीयदिने उदयं प्राप्ता स्वल्पादीनां तदा पूर्वा एव व्यावस्थायोपवासे प्राप्ता॥ अथ योक्तं॥

ति० दि०

१२८

संपूर्णदशमीकायपूरव्यापरायवा॥युक्तानद्विषितायस्मादिति सामवतीमखी॥अस्मि
त्वचनेव्यावस्थाविनेदमिच्छेनस्यादितियदाद्वितीयोस्मिन्दिनेउदययोगिनी॥अपराह्णपर्य
तनलभ्यतेतदतिशयेणापस्तंब॥पूर्वविद्यामाचरे॥दशमीतुप्रकर्तव्यासदुगाक्षिज
सत्रस॥पूर्वविद्याअजानेउदयव्यापिनीयात्॥स्वययामपिदशम्यामेकादशीनितो
रोमकमन्त्रादिकंकार्यमिति॥दशमीप्राधान्यविहितमेकमन्त्रादिकंकर्मकाजव्यापिन्या
मेवेतिदशमीसामान्यनिर्णय॥अथदशमीविशेषः॥ज्येष्ठस्यशुक्लदशमीहस्तनक्षत्रेण
अंगारकवारेणचयुक्ताजागीरण्यादिसर्वतीर्थेषुस्नाननपाद्याचरतांतृणांदशविधपापह
रणात्॥दशहरेत्कन्यते॥तदुक्तंकाजादरेज्येष्ठस्यशुक्लदशमीहस्तांगारेणसंयुता
कापिकेत्रिविधचैत्यंवाचिकंचचातुर्विध॥जागीरण्यादितिर्येषुस्नानाद्याचरतांतृणां॥ह
रत्याद्यंदशविधंतस्मादशहरास्मृता॥कायिकंकायव्यापारकृतंचत्रिविधंपदाहमनु॥

१२८

अदत्तानामुपादानं द्विंयाचैवाविधानत॥पारदारानिगमनंकपिकेत्रिविधंस्मृतं॥चित्र
व्यापाकृतंचैत्यंतदपित्रिविधं॥पया॥परद्रव्येधनिध्याने॥मनसानिष्टचित्तने॥वितयानि
निवेद्याश्रमानमंत्रिविधंस्मृतं॥वाग्यापारकृतंचाचिचतुर्विधंयथा॥पारुष्यमनृतंचैवपैश
त्यमपिप्रवरा॥असंबद्धप्रलापश्चावाचिकंस्याच्चतुर्विधं॥एवंदशविधकर्मधराणोपि॥
ज्येष्ठस्यशुक्लदशमीनिवेज्जोमदिनेपदी॥ओक्ताहस्तक्षंसंयुक्तातिथिदशहरास्मृता॥त
स्यास्नानचतीर्थेषुदशपापहरंस्मृतमिति॥ज्येष्ठशुक्लदशम्याकृतहस्तक्षयोरोगंगा
स्वर्गादिवतीषेत्किंकरावपुराणे॥दशमीशुक्लपक्षेतुज्येष्ठेमासिकृजेदति॥अवती
णयितःस्वर्गादिस्तक्षेचमस्मिहारा॥हरतेदशपापानितस्मादशहरास्मृता॥अतस्त
स्यादशहरास्तोत्रापावंगंगापूजनंचकुरयति॥इत्युक्तंस्कंदपुराणे॥तस्यादश
म्यामेतच्चस्तोत्रंगंगाजलेक्षितं॥यःपठेदशकृत्वास्तुक्लिष्यताशयेद्रावे॥अं

ति०दि०

१२९

संनिधानं गंगाया गंगा मे पूज्य वै पठेत् ॥ तथा तत्रैवोक्तं ॥ स्नानकाले न्यतीर्थेषु जप्यते जाक्र
वीजतैः ॥ विना विष्णुपदं का त्यक्तमर्थं न घरो धनमिति ॥ ब्रह्मपुराणे तु ॥ केवलं दसयोगे द
दशहरे क्त्वा ॥ ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशमी हस्त संयुता ॥ संपदरे द्वाया या नित स्मद् दशह
स्तता ॥ यत्र स्कंद पुराणे ॥ योगवाहु ज्यमुक्ते ज्येष्ठे मासि ते पक्षे दशम्या बुद्धं धेस्तयोः ॥ व्यति
पाते गरा नंद कन्या चैव हरे रवौ ॥ तद्योगाधिक्य फलाधिक्य द्वात्रिंशति परं ॥ अथ यथा कर्मादि
वाक्यानामय मीची त्ना स्यात् ॥ ज्येष्ठे शुक्ल सप्त दशमी संवत्सर मुखा स्मृता ॥ तस्या स्नानं प्रक
र्तितं न चैव विशेषतः ॥ यां कां चि मरितं प्राप्य दद्यात् दत्तं ति जादिकं ॥ सुच्यते दत्तं पापे ॥ स
मदा पात कोप मेरिति ॥ स्कंद पुराणे केवलापि प्रशस्तो क्तेति दशरानिर्णयः ॥ अथाश्विन शु
क्ल नवमी विजय दशमी सा तु महा रत्न स्फुटं व प्रसंगात् त्रिनिर्णयिता इति दशावतारं त्रयवा
स्यादि दशमी व्रतानि त्रिंशत् समुच्चये ॥ कृत्यान्त जिखितानि इति दशमी निर्णयः ॥ अथा

१२९

खाद शुक्ल दशमी मत्वादिः ॥ तदुक्तं ॥ आषाढ स्यापि दशमी माघ मासस्य मत्तमा ॥ आषाढे
स्याष्टमी हस्तत्यादि ॥ आथैकादशी माहात्म्यं नारदीय पुराणे ॥ एकादशी समुत्थे नवक्रि
तायात के दनं ॥ तस्मतां याति राजे प्रअपि जन्म रातो भवे ॥ नारद ॥ प्रसंगाद्वायदं माहालो नो
द्वात्रिंशे दशाधिप ॥ एकादस्यां मनं कृत्वा सर्वदुरवाधि मुच्यते ॥ इत्यादि स्मृति पुराणे वैष्णवाग
मेधेकादशी व्रतविषयानि त्यकाम्य विषयानि पाणि वना निप्रदश्यंति ॥ नित्यत्वं नाम फ
लानपेक्षत्वं ॥ काम्यत्वं च फलापेक्षत्वं मिति ॥ यत द्वाया ॥ देवजा ॥ नरां रे नपि वैश्वे नरवा
दे त कर्म शूकरौ ॥ एकादश्यां ननु तीव्र पक्षयो रुज योरपि ॥ अत्राये विशेषः ॥ स्कंदे र
शुक्ल वर्ण सुरादितः कनकं प्रभः चक्रा कित सुयः कर्मस्त्रियमंतं नमक्षयेत् ॥ रोहितो
तो मय्यः ॥ स ब्रह्म हास गो प्रश्न स्तेयी च गुरु तल्यगे ॥ एकादश्यां तु यो नुक्ते पक्षयो रु
ज सयेत् रपि ॥ तथा वानिका निचयापनि प्रमद त्या समात्ति च ॥ अन्नमाश्रित्य तिष्ठंति

नि० दि०

१३१

व्रतशब्दोपवासपरः॥ पुत्रिणो गृहस्थस्य शुक्लायामेकादश्यामुपवासात्क्रान्तेकादश्यामुजेर्भो
जननिषेधः॥ अशतनिवृत्तिमात्रमिति॥ तथा॥ आदित्ये ह निसंक्रांतौ वसितैकादशीग्रहे॥
व्यातीपातेश्चादे पुत्रीनोपवसेद्गृहीत्यादिवचनययत्तिचनया शुक्लेकादश्यामपिरविचारसं
क्रांत्याद्यपवासनिषेधनिघाते गृहीणः पुत्रवत उपवासो न श्रान्नोति॥ मैवं॥ अन्नसंक्राया
दिनिमित्तोपावासो निषेधते ननु तद्युक्तेकादश्यापवासः॥ तदाह जैमिति॥ तन्निमित्तोपावास
स्य निषेधनिषेधो यमुदाहृतः॥ प्रयुक्तं तस्य युक्तस्य न विधिर्न निषेधमिति॥ संक्रांत्यादिनिमि
त्तोपावासप्रतिषेधात् एकादशीनिमित्तोपावासः पुत्रवतो गृहीणो न वत्येवा किंचि॥ काम्यसं
क्रांत्याद्यपवासनिषेधतनित्येकादश्यापवासविषयानवन्ति अतश्चक्रान्तेकादश्यापुनर्वान्
गृहीतित्यापवासं कुर्यात्॥ पक्षे पक्षात् कर्तव्यमेकादश्यामुपोषणमुमिति॥ स ते क्रुमारो
क्त्यावसते वसंते ज्योतिषेति वन्तित्यत्र॥ कर्म॥ सोमसूर्यग्रेहोपुण्यौ यथौ वमुनिमिः स्मृतौ

१३१

तथासितासितासिते पुण्ये द्वादश्यां विष्णुतुष्टिर्देवति॥ नित्योपावासे दशमा द्वादश्यां नैकेन
क्तनियमः॥ तदुक्तकृत्यायनेन॥ नित्योपावासो मायो मर्त्यः सायं प्रातर्मुदिजिक्रिया॥ सत्य
जेन्मतिमातृविघ्नः प्रांसंते हरिवासरं॥ विघ्नइति सर्वविघ्नेषु लक्षणं॥ काम्योपावासे दश
म्या द्वादश्यां चैकनक्रमितिवक्ष्यते॥ आदित्ये वसेवितं॥ पितृसेवितं मत्तमाघोपवासक
र्यः॥ तथा॥ मातापित्रो क्षये प्राप्तेन वेदेकादशीयदा॥ अन्यर्थापितृदेवातामाजिघ्रेत्यितृसे
वितमिति॥ तत्र चायं संकल्पविधिः॥ बाराहपुराणे॥ गृहीत्वा दंवरं पात्रं वारिष्णमुदः उभुखा
उपवासं तु गृहीत्याद्यक्षाचार्ये विधारयेत्॥ उदंवरं ताम्रं तेन घटिनं दंवरः॥ विष्णुस्मृतौ मंत्रः॥ ए
कादश्यां निरुद्धाः स्थित्वा चैवापरैरहनि॥ नोक्ष्ये हं पुंडरीकाक्षं शरणं मे भवा च्यते॥ अथ च
संकल्पः॥ प्रातरकादश्यां स्नात्वा कर्तव्यः॥ उपवासस्य निरुक्तिव्यासेनोक्तः॥ उपवाहन्नस्त
यापेभ्यो यस्तु वासो गुणोः सह॥ उपवासः सविज्ञेयः॥ सर्वज्ञो गविवर्जितः॥ यथेभ्यो वतांग

नि०दि०

१३२

तथापरिवर्जनीयदिवास्वायादिमैथुनादिभ्यः॥उपवृत्तस्यनिवृत्तस्यगुणैःकेरावनामकार्त्त
नादिभिःसहितस्यतांबूलादिसर्वभोगविवर्जितोस्याहोरात्रावस्थानमुपावासः॥वर्जनीयं
दत्तपित॥ब्रह्मचर्यंतेयाशौचंमत्पमामिषवर्जितं॥व्रतेषेतानिचत्वारिचरितव्यानिनित्यशः॥
आमिषमासेतस्यवर्जितंपारणाहेउपवासंमेषास्यजावात॥उपवासस्यापिब्रतत्वात्प्रापि
ब्रह्मचर्यनिवृत्तः॥स्त्रीणांमन्त्रेक्षणाभ्युपगच्छति॥संकलानांदपि॥निःस्पंदतेब्रह्मचर्यनिदरैः
सहसविशेतदुष्टचिन्तेनावलोकंन्याद्ब्रह्मचर्यंनित्यंतीत्यभिप्रायः॥किंच॥असकृज्जलपा
नास्त्वतांबूलस्यवर्जनात्॥उपवासःप्रदुष्येतदिवास्वायादिमैथुनात्॥उपवासितथाश्चा
हेनदेहंतथावनं॥देतनांकाष्टसंयोगोहेतुसप्तकृत्वातिवे॥पुण्यस्त्रीविषयेव्यासेनवि
शेषोक्तः॥उष्यालंकारवस्त्राणिगंधपत्तिलेपनं॥उपवासंनदुष्येतदेतथावनमंजनं
तथाहारित॥पतितपापडसनाषणं॥अनृतवाक्यस्तेयादिकंवर्जयेत्आदिशब्दादिसेद्भि

१३२

पचापल्यादीनांग्रहणं॥इहस्तेपादीनांपुरुषांश्चत्विनप्रतिषिद्धानापिपुनःप्रतिषेधवचने
तांबूलचर्वणादिवास्वायादीनांविगिव्रतार्थंवेदितव्यं॥तथा॥यदिवायमजोयःस्यातश्चा
होमजपादिषु॥व्याहरेद्वैष्णवान्मन्त्रान्स्मरेद्वाविष्णुमव्ययं॥इदंविष्णुदित्यादि॥अष्ट
क्षरादि॥अथवात्राशमंत्रःकरणोपघातंवाचश्चविष्णुर्गवान्शेषः॥त्रामंत्रंयत्वाशुम
मेहसर्वपापाद्यनेताद्भुदीसंतिविष्टः॥अतःशुद्धिबहिःशुद्धिशुद्धोधर्ममयोच्यते॥सक
रोत्वमलेतस्मिन्नुचिरेवास्मिन्सर्वदा॥जपेन्मन्त्रानवैष्णवानित्यत्रनिमित्तनूतदोषगुरुज
घुनावानुसारंणामंत्रजपस्यवृत्तिःकल्पनीयति॥उपवासासमयप्रतिविष्णुरहस्यं॥अ
सामर्थ्यात्तारस्यव्रतेनसमुपस्थिते॥कारयेद्भर्मपत्रंवापुत्रंवाविनयान्वितं॥नगतीज्जातरं
वापिब्रतमस्यननुष्यते॥नायपितृव्रतंकुर्याद्भयपि॥श्रयतिब्रतं॥असामर्थ्येपरस्मान्
व्रतंनगोतृजायते॥पतिपुत्राद्यसंतिधनेनदक्षिणादानेनान्यनियोजयेत्॥तथा॥रा

नि० दि०

१३३

कनकेन नक्षीपावदातुरः क्षियेत् ॥ नातिक्रमेदादशोतुपवासं तत्राक्रानामृशातेरुद्गी
जीवितां ॥ एकमक्रादिकं कार्यमादावेद्यनोमुनिः ॥ सूतकादौ पुनः ॥ परमायदमायन्ताह
र्षेवासमुपस्थिते ॥ सूतके मृतं के वापि न त्याज्या द्वादशी व्रतं ॥ तथा ॥ सूतके पुनरः स्नात्वा प्र
णम्य मनसा हरि ॥ द्वादश्यां तु नक्षीपावदासूतकांते जनादने ॥ पूजयित्वा विधानेन नो जपि
त्वादिजोत्रमाह ॥ सूतकांते समाप्तिं कुर्यादिति ॥ कालादशे ॥ पूर्वसकल्पिते यत्र व्रतं सुनिय
तव्रतैः ॥ तत्कर्त्तव्यं नरेः शुद्धदानाचनविवर्जितमिविद्रोष ॥ एकादशी व्रतं नित्यमपि संक्रा
त्या फलदा सति विदेकाले एकादशी निमित्तत्वेन क्रयमाणा त्वान्ते मिहिकमपि भवति ॥
अथ कास्योपवासव्रतविषयाणि वाक्यानि ॥ देवज ॥ दशम्यामकमक्रस्तमां समैयुनव
र्जित ॥ एकादश्यामुपवसेत्यस्योरुमयोरपि ॥ देवतास्तस्य तुष्यति ॥ कमितं वोपसिध्यति ॥
अंगिरा अपि ॥ सायमाद्यं तयोरक्रोः सायं प्रातश्च मध्यमे ॥ उपवासफलं त्रेषु जन्त्यान्तकाच

१३३

तुष्टये ॥ कर्मपुराणे कास्यमासं मसूरं च पुनर्नोजितमैयुने ॥ घृतमत्यं बुधातं च दशम्यां वैष्ण
वस्य जेत ॥ द्वादश्यां ॥ दिवा निद्रा परान्ते च पुनर्नोजितमैयुने ॥ शौचं कास्यमिषं तैलं द्वादश्या
मृष्टवर्जयेत् ॥ तथा ब्रह्मांडपुराणे ॥ पुनर्नोजितमध्याह्नौ रआया समैयुने ॥ उपवास
फलं हान्कृद्विवा निद्रा च पंचमी ॥ इत्यादि नियमा अन्यातो वगेत्यादि ॥ एषु वाक्ये
षु कामितं वैवसिध्यति ॥ क्वचित् उपवासफलं त्रेषु रिति ॥ क्वचिदुपवासफलं हन्करे
ति ॥ कामाधिकारस्यैवानुवादादवगम्यते कामाधिकारिविषयाणीमानिति ॥ तथा ॥ कर्म
एकादश्यामिते पक्षे यो विष्णोः पुरतास्वयेत् ॥ स विष्णुलोके व्रजति कृष्णपक्षे विमुच्यते ॥
तथा ॥ यदीच्छेद्दिष्टुर्मयो ज्यपुत्राणामपि संपदं ॥ एकादश्यां नमं जीवपक्षयो रुनायोरपि
वसिष्ठ ॥ एकादश्याय दारामं वारश्च सवितुमवेत् ॥ उयोश्या सामदा पुण्या पुत्रपुत्रवि
वर्द्धती ॥ इमेवामेककमना विविधया सूत्रकामविशिष्टाधिकारिणो ज्ञातव्याः ॥ नात्र

नि० हि०

१३४

शक्ताकृष्णविभागः अत्रापि संकल्पतादीनिकत्रयिता कालापः ॥ पूर्वविदेवदृष्टव्यः ॥ अथैकादशी
यथैकोपवास इत्यवबोधाय पक्षानुज्ञाव्योक्त्या व्यतिष्यते ॥ सा पूजादिशामीधेति संक्षेपे उप
तो दैधेतत्र संपूर्णत्वं संकल्पपुराणोक्तं ॥ प्रतिपत्तन्मृतपः सवर्जिदयाद्योदयादत्र वै ॥ संपूर्णादिति
ख्यातादु रिवासरवर्जिता ॥ आदीत्योदयवृत्ताजनामादित्योदये प्राप्ता ॥ सेवमिंपूर्णादिति ॥ ह
रिवारस्यैकादश्याः संपूर्णत्वं मन्वाधर्मिकां क्षिप्यं ॥ करवोपि ॥ अरुणोदयवेजायां दशमी
यदिदृश्यते ॥ संयुक्तौकादशी तां तु मोहिन्यादत्र वानप्रभुः ॥ उदयोपरिविहातुदशम्यैकाद
शीयदा ॥ दावांतेभ्यः प्रीणनायंदित्रवान्पाकशासनः ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन संकीर्णैकादशी
त्प्रेजेदिति ॥ आतः उदयात्पूर्वघटिकां नगादारभ्य पुनरुदयेपर्यन्तं वस्त्रापित्वं संपूर्णत्वं ॥
अथ सूर्योदयकालावस्त्रापि संपूर्णत्वं नुरोधेन ॥ वक्षमाणनेदेषु दशकादश्याद्वादश्या
पित्युनाधिकत्वावेदीतत्वं ॥ तथाष्टदशमेदमित्येकादशीति संकरावायेणोक्तं ॥ शुद्धा

१३४

वेधा ॥ तथा ॥ विज्ञानेदेत्यूनसमाधिकैः प्रत्येकं च पुनस्त्रेधाद्वादश्यूनसमाधिकैः ॥ अस्मार्थः ॥
दशमीवेधारदीताराकादशी ॥ शुद्धा संपूर्णत्वं नुनाधिकाचेति एवं विधापि प्रत्येकां दश्यां नून
ता समताधिकावशेन शुद्धानवधा ॥ अन्यादशमीविज्ञासापिशुद्धा मेदप्रकारेण नवधा ॥ राते
ष्टादशमेदाः ॥ अथ निर्णयः ॥ तत्र तावदेकादशीयदा संपूर्णाद्वादश्यां न विद्यते ॥ रात्रिरोषे न्युना
वा ॥ द्वादशी च संपूर्णत्वं नुनाधिकावा ॥ तदाराकादश्यामुपवासोद्वादश्यां परणमिति ॥ न किं
चिदुक्तं व्यः ॥ दशम्याः षष्टिघटिकाभ्यो नूनत्वेन शुद्धावेक्ष्यमीति ॥ शुद्धात्वात् ॥ तदुक्तं सं
कल्पपुराणे ॥ शुद्धायदासमादीनामसक्षिणाधिकोत्तरा ॥ एकादशीमुपवासेन शुद्धेक्ष्यमी
मिति ॥ शुद्धा एकादशी मिहीनावा ॥ उदत्रराद्वादशी समाक्षिणा अधिकावा ॥ तदाराका
दशीमुपवासेन शुद्धावेक्ष्यमीति ॥ अनेन संकल्पचनेन च द्वादशीद्विद्वेनिदेषु
शुद्धायां द्वादश्या एकादशीति मित्रोपवासनिषेधात् ॥ अविधामितर्थाविधापरतोद्वादशी

ति० दि०

१३५

यदायेतदाप्य नादृते॥ विधायाः षष्ठे मे होस्य विषयां व क्षाम॥ तथारकादशी ततीमाचषष्टी चैव न
योदशी॥ पूर्वविधातुकार्त्तम्या यदि तस्यात्यरेह नीत्यनेन तिगमवाकेन परदिने स्येदियोर्दके
लाघनावे पूर्वविधाकत्र व्येक्य क्रे॥ किमुता विदंति॥ तराते आद्याः षष्ठे दातेषां नामानि शुद्धानि
कादशी ऊनदादशी॥ १॥ शुद्धानि कादशी समदादशी॥ २॥ शुद्धानि कादशी अधिकदादशी
३॥ शुद्ध समराकादशी ऊनदादशी॥ ४॥ शुद्ध समदादशी॥ ५॥ शुद्ध समराका
दशी अधिकदादशी॥ ६॥ राघुषट्सु नेदेष उदयानंतरमेकादश्यानावात्॥ गृह स्तेयति
निश्च पूर्वकार्य इति विश्वरूप॥ अथ सममाहमो॥ यदा संपूर्णेकादशी द्वादश्या च किय
न्मात्रा विधते द्वादशी स्येदियान्मुना समावा॥ तदाति विधाय मप्युपोष्य अधिकारि नेदे
न॥ तथा च स्मृति॥ संपूर्णेकादशी यत्र प्रजाते पुनरेव सा॥ निःलुप्यते द्वादशी तस्मिन्नुप
वासः कथं न बोदिति॥ अश्वे माके डिये॥ संपूर्णेकादशी यत्र प्रजाते पुनरेव सा॥ अत्र कामि

१३५

गृही॥ गृहीणां प्रायेण सकामकात्वात्॥ पूर्वमुद्रापवसेत्कामं स्मृत्तरां सदेति॥ कामोपति
रिति॥ स्मृतिरपि॥ संपूर्णेकादशी यत्र प्रजाते पुनरेव सा॥ अत्र रातुयमिः क्रयसिवाभिवसेत्तु
ति॥ गृहीणां काम्यापवसेत्पूर्वतित्येकादश्यापवसे विदुःप्रातयेच गृह स्तेरपि सदा कार्येति॥
त॥ तदुक्तं वित्तानेश्वरेण उवाच योप्येदेतिथी तत्र विदुःप्रातयेच गृह स्तेरपि सदा कार्येति॥
सकामानि कामव्यवस्थाया द्वादशी वृद्धमावे सति द्वादशी वृद्धिपक्षे विरोधो न व मनेदो
शुद्धाधिकोपक्रमेकास्याघां समुपावासेत्यरदिने वांछा विहीन सदा विदुःप्रातयेच गृह स्तेरपि सदा कार्येति॥
रुषवसेदिति पिका॥ विदुःप्रातयेच गृह स्तेरपि सदा कार्येति॥ निःकामस्तु गृही क्रयदित्तरेकादशी सदा॥ सकाम
सस्तु सदा पूर्वा मिति दौवो दाय नो ब्रवीत्॥ तवात्र योदशी पारणे निषिधारां काका यानि
प्यते द्वादशी तस्मिन्नुपक्रम्या द्वादशी विरह विषय एवोपवासविधानात्॥ अत्रुतक
शुति॥ तददा॥ द्वादशी यत्र संगंता त्रिदशी धिया ता मुपोष्यततः कुत्र योदश्यां तु पारणमि

यो

नि० हि०

१३६

ति॥ बोधायन॥ कलाप्येकादशीयत्र परतो द्वादशी न चेत् ॥ परतः पारणादिव से॥ तत्र क्रतुशते
पुष्ये त्रयोदश्यां तु पारणमिति॥ तथा द्वादशी मिश्रिता कायसिर्वत्रिकादशीतिथिः॥ विधिवा
दशी च त्रयोदश्यां विद्यते यदि वा न चेति॥ गुरुडपुराणे॥ यत्रोपवासो विहितश्चतुर्थमिमा
सिनां॥ विधावापि च तत्रैव परतो द्वादशी न चेदिति॥ समसाहमौ॥ अथ न वमोत्तेदः॥ यदनु
संपूर्णेकादशी द्वादशी च कियन्मात्रा विद्यते द्वादशी च त्रयोदश्यां तदा दानारदः॥ संपूर्णे
कादशीयत्र प्रभाते पुनरेव सा॥ तत्रोपोष्याद्वितीया तु द्वादशी यदि द्रपते॥ गुरुडपुराणे॥
संपूर्णेकादशीयत्न परतः पुनरेव सा॥ तत्रोपोष्या परा पुण्या परतो द्वादशी यदि इत्यादिवा
क्यपयजो च तथा त्रयोदश्यां द्वादशी द्रुतिद्वितीयेकादश्यां वा सर्वैरुपैष्येति निर्णयः॥ ननु
संपूर्णेकादशीयत्र प्रभाते पुनरेव सा॥ उत्तरांतु यतिः क्यत्पि वा मुपवासो रुद्धीति वचनात् तत्र वि
षये द्वितीयेकादश्यां वा सविधिः किमिति नेष्यते॥ नैवं॥ द्वितीयोपोष्या न प्रथमेति नारदी

१३६

यगकिडवचनात्॥ अधिकारिविशेषसंबंधविरहेण द्वितीयेकादश्यां एवोपवासविधिविषयत्वा
वगमात्॥ इतरथा अधिकारी विशेषव्यवस्थयातिथिद्वयस्याप्युपवासविधिविषयत्वे द्वितीयाग्र
हयमिव विवक्षितं स्यात्॥ तस्मात् शुद्धाधिकाचे सर्वैरेव पराकाया॥ तदा ह ननु॥ संपूर्णेकादशी
यत्र प्रभाते पुनरेव सा॥ सर्वैरेवोत्तराकायापिरतो द्वादशी यदि॥ तथा च स्मृत्यन्तरे॥ संपूर्णेकाद
शीयत्र प्रभाते पुनरेव सा॥ वैष्णवा च त्रयोदश्यां घटिकौ कापि द्रपते॥ गुरुडपुराणे॥ यत्रोपवासो
तंतिोपवसेत्तदा॥ वैष्णवी द्वादशी॥ यत्रुविचनं॥ एकादशी भवेत्पुण्यापिरतो द्वादशी यदि॥ एका
कादशी परित्यज्य द्वादशी समुपोषयेदिति॥ तस्माच्चानवचननिचयदृष्ट्या द्वादश्यां किंचिच्चिदे
कादशी सप्तावेष्टव्यं॥ इति श्राद्धायानवमेदाः॥ एवं शुद्धाविषये निर्णयमुक्त्वा धुना दशमीवि
देकादशीविषये निर्णयो निधीयते॥ यदा च दशमा विद्वौकादशी द्वादशी चेन विद्युते द्वादशी
च समान्त्वात्॥ तदा दशमी विदेकादश्यामुपसंवां शुद्धेकादशी भवेत्पुण्यापिरतो द्वादशी

ति० दि०

१३७

द्विद्वैकादशफयोष्या॥तदुक्तं॥एकादशीनलभ्येतसकलाद्वादशीनवेत्॥उयोष्याद्वादशी
विद्वाकषिरुहालकोत्रवीत्॥स्मृतिरपि॥त्रयोदशानलभ्येतद्वादशीयदि किंचन॥उ
योष्यौकादशीतत्रदशमीमिश्रितापिवा॥ननु॥दशम्यानुगतायत्रतिथिरेकादशीनवे
त्॥तामुयोष्यनरोजत्स्यात्पुपवषशतोद्भवो॥तथाकालादेनापिविद्वास्यादशम्येका
दशीयदी॥तदात्येकादशीत्कांसेद्वादशीसमुपययोदस्यादिस्मृत्यंतस्वचनेविदितप्रति
षिद्धत्वाद्वादशमेवासौविकाज्यावाकस्मान्नेष्यतेतिरात्रेषोडशीग्रहणमेवदिति॥
आत्रोत्तरपुराणसमुद्धृता॥दशमीमिश्रिताएवद्वादश्यांचविलुप्यते॥एकादशीम
हात्रमन्त्रपवासःकथंमवेदित्कक्रम्यशुद्धैवद्वादशीरजनुयोष्यमोक्षकांसिनि॥द
शम्येकादशीमिश्राकत्रव्यान्कदाचनेतिवचनान्मोक्षकांमिनांचतुयश्रिपाणी॥द्वादश
पवासविध्यधिकरसंबंधत्वावगमात्तत्तद्गृह्णादीनांद्वादशपवासोविकल्पोवाभवितु

१३७

महति॥कुत्रचिदनयोर्मेदयोगदृष्टेदशमीविद्याग्राह्यायतिनिश्चद्वादशीग्राह्येतिव्यवस्थ
कृता॥सापि॥यदातुशुद्वादशीत्रयोदश्यांतास्तिद्वादशमिविद्वैकादश्यामुपवासः॥
यथोक्तं॥एकादशीदशविद्यापरतोपिनवदति॥गृहिमिर्यतिनिश्चैवसौवोयोष्यामहा
तिथिरित्यनेतमद्वेदाहृतान्तिराहृता॥विद्याप्येकादशीग्राह्यापरतोद्वादशीनवेत्॥द्वादश
द्वादशीर्द्वैत्रयोदश्यानुपारणमिति॥कदयिक्या॥कलायाभ्यभावेनोयोष्येतिरहस्य
पंचमचतुर्थे॥विद्यासमराकादशीसमद्वादशीयथा॥तथाविद्वसमराकादशी
न्यूनद्वादशी॥१०४।१॥चतुर्थपिचमनेदयोःपूर्वविषोष्येतिगृह्णिनि॥पूर्वपिति
मिरुत्तरेतिविश्वरूप॥अथयदादशमीविद्याराकादशीद्वादश्यांचकियन्मात्रा
विद्यतेद्वादशी॥लवश्चत्रयोदश्यामस्तिद्वादश्यामुपवासःतदुक्तंनस्मैवैवर्ते
दशमिशेषसंयुक्तंयकरोतिमुठधाःएकादशीफलेतस्याद्वादशवार्षिकं॥तथा॥ए

१०	११
१२	१३
१४	१५

नस्य

नि० दि०
१३८

कादशीदशमातुसप्तम्याचतयाष्टमी ॥ पंचम्याचतयाष्टमी त्रयोदश्याचतुर्दशी ॥ आसुक्तया
न कुर्वति पूर्वविद्यामुवाच इति वचने त्रयोदशमी विद्वैकादश्यामुपवासविनिषाधाधिरसा
त ॥ विष्णुधर्मैकादशीतयाषष्ठी अमावास्याचतुर्थिका ॥ उपोष्यापरसंयुक्तापराष्टम्ये
मुता ॥ इति परविद्याविधानात् ॥ तथा ॥ द्वादशी मिश्रिताकायसिक्त्रिकादशीतिथिः ॥ द्वादशी
च त्रयोदश्याविद्यते यदिवा न वेत्योदपिके कादशी सप्तावेपरोपोष्येति सिद्धान्त इति ॥ न
वमोभेदो ग्रंथे स्मिन्नुतीय ॥ विद्याधिके कादशी अधिकद्वादशी ॥ अस्मिन्नेद द्वितीयासर्वे
ति विश्वरूपः ॥ अथादशमिविद्वैकादशीद्वादश्यांच कियन्मात्रा विद्यते द्वादशी च त्रयोदश्या
नास्ति तथापि पारणादे द्वादश्यना वेपि द्वितीये कादश्यामुपवासः कार्यः ॥ उदयाह्नसंये
कादशी सप्तावात् ॥ ननु कलाकाष्टा मुहूर्तं वा मदितस्यात्यरेह निद्वादशी हति त्रयोदश्या
नुपारणमिति ॥ तथा ॥ एकादशीमुपोष्येव द्वादश्यापारणं स्मृतं ॥ त्रयोदश्यां न तत्क्रिया

१३८

द्वादशीद्वादशी क्षयादित्यादिविद्याधिकौ कादशीसमद्वादशीममः कर्मपुराणादिवाक्ये
योदश्यापारणा प्रतिषेधात् कथं तस्यामुपवासः ॥ उच्यते ॥ दशम्यनुगता यत्रतिथिरेकादशी
भवेत् ॥ तत्रापत्यविनाशं च परन्परकं व्रजेत् ॥ तथादशमिरोष संयुक्तागंधायसिमुपो
षिता ॥ तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्यास्मात्त्रापरिकर्ज्योदित्यदि नारदविष्णुरहस्यादिवाक्ये
दशमीविद्याप्रतिषेधाद्दश्यां विन्यत्यतर प्रतिषेधे त्रयोदश्यापारणाप्रतिपादकवच
नानां सप्तावाद्युपवासे दशमी विद्वैकादशी प्रतिषिध्यति ॥ यतश्चाचोक्त ॥ एकादशीमुपो
ष्येव द्वादशीमयावापुन ॥ मि विंश्यावापि कुर्वन्ति न दशम्यामुता कचित् ॥ विमिश्राद्वादश्या
मिश्रिता ॥ द्वादश्यना वे त्रयोदश्यापारणां त्रशस्तं वायुपुष्पारणं ॥ कलाप्येकादशीयत्र
परतोद्वादशी न चेत ॥ तत्र क्रतुव्रतं पुण्यं त्रयोदश्यानुपारणं ॥ स्मृतीरपि ॥ सर्वत्रैकादश
शीकादशीकायाद्वादशीमिश्रितानरे ॥ प्रातर्जवेतुवामाह्नतो नित्यमुपोषणा ॥ प्रात

ति० दि०

१३९

चार षोडश मवतु वामा मवतु ॥ विध्यमानां द्वादशी मती कस्य कारणेन कर्त्तव्यं तिमिरदृश्यः ॥ इ
त्यष्टमः ॥ अथ सप्तमः ॥ यदा दशमी विदेका दशी द्वादशी च कियन्मात्रा विघ्नते रात्रि शेषे त्रयो
दशी तदा पुत्रा रात्रि च दिते प्रवृत्तत्वा द्वादशी युतो योष्या ॥ तदुक्तं ॥ द्वादशी संगता यत्र नवेत्येका
दशी काला दिन क्षये पिसा युष्या न दशम्या कथंचने ॥ तथा ॥ त्रिंशु गेका दशी यत्र तत्र संनिदि
तो हरिः ॥ तत्र क्रतु राते पुण्ये त्रयोदश्यां तु पारया ॥ अतो द्वितीय दिने उपवासः ॥ ननु ॥ एकाद
शी च रात्रि शेषे त्रयोदशी ॥ उपवासेन कुर्वति पुत्रं समन्वित इति गृहीतः पुत्रवता ॥ उपवास
निषेधात् कथं शृणु दिन क्षयैकं सक्रांतौ ग्रहणे च द्रव्यमिदं उपवासेन कुर्वति पुत्रं योत्र
समं त्विति मंत्रपुराण दृष्टिं क्रोत्पादे साहचर्या दिन क्षय निमित्तोपवासो गृहीतः
निषिध्यते ॥ न नित्येकादशी निमित्त इति कर्मपुराणा ॥ दिषु त्रिंशु रात्र्यां फलाधिक्यं मने
हितमिति ॥ यत्र ॥ एकादश्या यदा विद्वा द्वादशी च क्षयं गता क्षीणा सा द्वादशी ते यातं कृतं

१३९

त्र विधिया तस्मिन् कर्त्तव्यं चने ॥ तदुपवाससमर्थं प्रतिवदितव्यं ॥ तथा ॥ एकमन्त्रेन
न क्तेन तथैवाचारितेन च ॥ उपवासेन दानेन न निषिद्धिं शोको भवेत् ॥ विद्वाधिकेकादशी
ऊन द्वादशी अथ त्रयमर्द्धीय तृतीयमेव ॥ यदा दशमी विदेका दशी रात्रि शेषे च द्वा
शी कतेत्यर्थ इत्येकः ॥ उदयपर्यंतं द्वादशी ॥ समेत्यर्थे इति द्वितीयः ॥ त्रयोदशी द्वादशी कि
यन्मात्रा विघ्नते अधिकेत्यर्थः ॥ द्वादश्युक्ता वा ॥ तदा दिन क्षयस्तत्सर्वेषामेव दशमी विदे
का दश्यामुपवासः ॥ तदुक्तं पुराणैः ॥ एकादशी दश्या युक्ता परतोऽपि न वदति ॥ यतिनिश्चये
वो योष्या क्षयेति पि ॥ दिन क्षये स्मृतं देवि नो योष्या दशमी युतेति हिंसा गेका दशी यत्र त
त्र संनिदितो हरिः ॥ तामेवोपवासेत्कोममकोमो विष्णु तत्पर इति दशमी द्वादशी च यास्य
शतिसा हिंसा गित्यनेन न दे ॥ किंच ॥ उदया नंतरे सुपवासयोग्यस्य कालस्य तत्रेकाद
श्यपनावात् ॥ उदयात्प्रागपि द्वादश्येकादशी संगतत्वेन गत्यंतरा वा दशमी विद्वाद्या

नि० दि०

१४०

तथाचोक्तं॥ एकादशी नलभ्येत सकला द्वादशी नवेत्॥ उपोष्य दशमी विद्वान् पिरुहाजको
ब्रवीत्॥ तथा॥ यदि देवान्नुमंमि ध्ये देकादश्यां तिथिं त्रयं॥ तत्र क्रतुशतं पुण्यं द्वादशी प्रारणे वि
भवेत्॥ आत्र द्वादशी वृद्धिर्न देपि दशमी विदो योष्य॥ तदुक्तं निगमे॥ एकादशी तृतीया च षष्ठी
चैव त्रयोदशी॥ पूर्वविधा तु कर्त्तव्या यदि न स्यात्तरेह नीति॥ चतुर्भविदानां मज्जामे तु पयोदधि
फलानि वा॥ सकृदेवा लभ्य मश्रीयादयवा सोमवेदिति वचने सविकर्त्तव्यं विधाया मुपवासः॥ मे
वे॥ क्षीरादि प्राशनमेकादशी व्यतिरिक्त विषयं॥ एकादश्यां विद्यायां मय्युपवासविधानात्
यत्क्रुदं कं॥ अविद्याति तिषिदो वल्लजलभ्येते दिना नि॥ मरुत्रैः पंचमि विद्यायां स्याच्चैकाद
शीतिमि॥ तद्विद्यात्पत्यदिना तिदिन्यानात्कपरस दुधः॥ पूर्वविधानक कर्त्तव्या षष्ठीका
त्रय्याष्टमी॥ एकादशी तु कुर्वति क्षीयते परतो यदीति॥ नैदत्रप॥ विद्वानराकादशी ऊन
द्वादशी॥ विद्वानेकादशी समद्वादशीयधिकद्वादशी॥ अयमष्टोनेद॥ यदा दशमी वि

१४०

देकादशी द्वादश्यां च न विद्यते॥ द्वादशी च त्रयोदश्यां कियत्मात्रा विद्यते॥ तदा तु यतिविषये
वक्ष्यमाणं शुद्धद्वादश्यानि धानवचनदशानि न गृहीतिः पूर्वविद्यो योष्या॥ परं क्रादयो नैतरे
कलादस्याप्यना वात्॥ एकादशी नलभ्येत सकला द्वादशी नवेत्॥ उपोष्या दशमी विद्वान्
पिरुहाजको ब्रवीत्॥ निगम॥ एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी॥ पूर्वविधा प्रकर्त्तव्या यदि न
स्यात्पारहनि॥ अतएव॥ दशम्याय सक्त विद्यायां मेकादशी मुपाषिते॥ तस्या मुः क्षीयते सत्य
नारदो ब्रवीत्॥ इत्यादि दशमि विद्यानिषेधवाक्यानि द्वितीयादिने कालादिरूपाया अ
योकादश्याः सद्भावे वेदितव्यानि॥ यतिविषयेत्॥ दशमी गमिता एव लिप्येतैकादशी परः॥
उपोष्या॥ द्वादशी तत्र न दशम्याः कथंचन॥ कलादेनापि विद्यायां दशम्येकादशी षड्दि॥ त
दात्येकादशीत्यान्ना द्वादशी समुपोषयेदीत्यादिवा क्पानाशेषत्वेनाग्ने देवेषु द्वादशीरा
जन्तु योष्या मोक्षकांक्षि मिराति श्रवणादक्ताधिकारणत्यायेन मोक्षैकामिनां यतीनां शु

नि० दि०

१४१

इहादृश्यामेवोपवासः॥ अतो विद्यापि विद्या विज्ञेयोपरतो द्वादशीचेत्॥ अविद्यापतया विद्यापः
रतो द्वादशीयदी॥ त्वेतदापि द्वादशी वृद्धायतिविधा वदिविषये चरितार्थमिति॥ तस्मादत्रोक्त
व्यवस्थायाम्गृहीतव्यमिति निश्चायेष्वेवमेव पावस्तव्याः॥ इति विद्यामानवनेदा॥ उन्मीलिनी
वैजुलिप्रभवयस्ते द्वादशफपवासान्नित्येकादशफपवासा इत्येकादशीनिर्णयः॥ अथ द्वा
दश्यापारणी निर्णयः॥ अस्तपते॥ तावत्तन्काजादशी॥ अस्तान्नमिति रेत्फक्ता समाध्याये
ष्येदहरे॥ द्वादश्यापारणं क्रयान्तित्येकाग्र्येषु योषिते॥ मंत्रः॥ अस्तान्नमि रंध्रस्य वृत्तेनामे
नेत केवव॥ प्रसादं सुखोनुवासान्नदष्टिप्रदोनेति॥ कात्यायनः॥ मंत्रं जपित्वा हरये निवे
द्या योषाणं प्रती॥ द्वादश्यापारणं क्रयदिर्जयिता ह्यपोदकी॥ उपोदकी शीकविशेषः॥ विष्णु
धर्मे॥ द्वादश्या अथ मः पादो हरिवासर संस्ति॥ तस्मिन् क्रम्य कर्त्तव्यं पारणं विष्णुतत्परं
आद्याः पंचदशताडिकाः अथ मः पादः॥ कर्मपुराणे॥ एकादश्या तु योष्यो वद्वादश्यापारणं

१४१

स्मृतं॥ त्रयोदश्यां ननक यद्दि द्वादशी क्षयात्॥ विष्णुरहस्येपि॥ पारणं तु न कर्त्तव्यं मुपो
ष्येकादशीमिह॥ त्रयोदश्यां नरेर्जति नित्यं धर्ममनीषुभिः॥ स्मृत्यंतरे॥ द्वादश्यापारणं तु गतादंति द्वा
दाश्यादशीफलं॥ धर्मपित्या तथा पृषि त्रयोदश्यापारणमिति त्रयोदशीपारणनिषेधा
दिति चेत्॥ उच्यते॥ त्रयोदशीपारणनिषेधवचनानि सामान्यशास्त्राणि॥ त्रयोदशीपा
रणविधिनिविशेषविशेषविषयो बध्यते॥ यथा अमीषोमीयपशुहिंसाविधीरेव सामान्यहिं
सानिषेधशास्त्रं॥ यदा तु पारणादो द्वादशी विद्यते तदैकादशफपवासा सिद्धा द्वादश्यापारणं
मेदोषः॥ तदुक्तां॥ यदि किं विक्रयो द्वादश्या द्वादशफपलभ्यते च॥ द्वादश्यापारयेत्तत्र वर्ज
यित्वा त्रयोदशी॥ महाहानिकरी त्वेषा द्वादशीलंघिता नरेः॥ करोति धर्महरणमस्मात्
वसरस्वती॥ यथा सरस्वती अस्तात्वा लंघिता धर्महरणं करोति॥ एवं पारणे द्वादशी अति
क्रतिमीता च॥ एकादश्या मुपोष्यो वद्वादश्यापारणं स्मृतमिव चनात्॥ स्कंदपुराणे॥

ति.दि.
१४४

यदा भवेदतिस्वव्यादादशी पारणादिने ॥ उषः काले दयं कुर्यात्प्रातर्मध्याह्निकं तथा ॥ इ
ति वचनात् ॥ स्वव्यादादशी भुजपकषे प्रातर्मध्याह्निकयोः कामणोरपकषस्तदन्याये
न ॥ यथातिष्ठतपशुप्रयजंतीत्यनेनैत्रयाजापकषवित् ॥ तदुक्तं गरुडपुराणे ॥ यदा त्वव्यादा
दशी स्वादपकषे भुजैर्नवित् ॥ प्रातर्मध्याह्निकस्यापितत्र स्यादपकषाणि ॥ एतदपि सत्यं
रे ॥ एतस्मात्कारणादि प्राः प्रसुषे स्नानमाचरेत् ॥ पितृ तर्पणं संयुक्तमस्यां च दशादशी नवेत् ॥
अव्यायाममविश्रं दशादश्यामरुणोदय ॥ स्नानार्चनं क्रिया कायजिपहोमादि संयुता ॥ य
दा तृतीया व्यादादशी तदा तामतिक्रमेत् ॥ उक्तं च ॥ कलादयं त्रयं वापि दशादश्याः समति
क्रमेत् ॥ एकादशी मुषोषयित्वा तत्राधर्मफलं व्रजेत् ॥ प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ स्वव्यादादशी
पारणा संभवकाले वा हिः पारणं कृत्वा नित्यं कर्म कुर्यात्तदुक्तं कात्यायनेन संध्यादिकं
नवेन्नित्यं पारणं तु निमित्तं त ॥ अहिस्तु पारयित्वा यायते न्त्यिका ते भुजिर्नवित् ॥ संक

१४२
१४३
१४४

देविषमे प्राप्ते दशादश्यां पारयेत्कथं ॥ अहिस्तुस्तु पारणं कुर्यात्पुनरदोषकृदिति इदमत्रं
सूचितं नवति एकस्य कर्तुरेकस्मिन् दिने भोजने उपवासे कत्रयि नुनिकायेषां श्रातिनेना
श्रातमनश्रातं च नवति उदकविधाना ॥ इति क्रिया कार्यमिदं नृपा मयि दिशेति ॥ तथात्रा
हि पारणे भुजि क्रिया सिद्धिर्नित्यं कर्मानुष्ठानार्थं नित्यं सिद्धिश्चेति वेदितव्यः ॥ अयं सत
त्र दशादशी त्रयोपवासितां सत्यामपि दशादश्यां तामतिक्रम्य त्रयोदश्यां पारणं तिस्रिंशत्
यमेति पिनां ते च पारणं मिति तिष्पते पारणं विधानात् इति कृते च जद्वेदनयेति यपि ह्य
कैमपारणा च निर्णाना मने दैकादशी तिस्रि ॥ श्री ॥ अथाष्टौ महा दशादश्यां व्रतमविवर्तति ॥ उ
न्मालिनी बंजुलि च त्रिस्पृशा पक्षवर्दिनी ॥ कया च विजया चैव नयता पापनाशिनी ॥ द्वादश
शोमदा पुण्याः सर्वपापहराः स्मृताः ॥ तिथि योगन स्रयंते च स्रश्च परास्तया ॥ तक्षयोत्रेण
स्मवलेपायं प्रयायंति वा ॥ एकादशी तु सं पूर्णो विषदिति पुनरेवमा ॥ तन्मालिनी नृगुश्रेष्ठ

नि० दि०

१४५

कथितायायताशिनी॥ द्वादश्यामुपवासस्तद्वादश्यामेवपारणं॥ वेजुलीनीमसाप्रोक्ताद
त्याकोटिविताशिनी॥ अरुणोदयमारभ्यद्वादशीसकजद्विने॥ अंतत्रयोदशीचात्रत्रिस्त्र
शासादरिप्रिणो॥ कटुकैदाराकेयदाद्विप्रयातेयक्षेवद्विनी॥ विद्वोयेकादशीसंमुपोष
येत्॥ पुष्पाश्रवणारेवतीरोहिणीसंयुतातुया॥ उयोषितासमफलाद्वादश्याष्टौपृथक्पृ
थगित्यादि॥ राताअष्टौमहाद्वादश्यास्तत्तदुक्तफलानिलाषीतपवास॥ महाद्वितीदशी
निर्णयि॥ अर्धद्वादशीतिथिरुपवासादिषुनिर्णयिते॥ सोऽर्धव्यंनितोपोष्या॥ नपरति
थ्यंनितेवितदुक्तं॥ कर्मपुराणे॥ तगाविधातुपाषष्टीरुद्रविदोदिवाकार॥ कामविदो नवे
दिह्नुर्नग्राह्यास्तेनुकावासरातागः पंचमीरुद्रोऽष्टमिदिवाकासः सप्तमीकामः त्रयोद
शीविह्नुः द्वादशी॥ तयात्रयोदशीविद्वाद्वादशीतिथिद्वा॥ युग्मेत्वेकादशीद्वादशीसा
हचर्येप्राशस्यमुक्तं॥ रुद्रेतिषाद्वादशीयुक्तेतिनिगमे॥ अयेद्वादशीसामीत्यानिर्णयि॥

१४५

अथश्रवणद्वादशीतावस्कंदपुराणे॥ मासिमात्रपदेशुक्ताद्वादशीश्रवणीनिता॥ महा
तीद्वादशीतेयाउपवासेमहाफला॥ तयानविष्णोत्तरं॥ द्वादशीश्रवणोपेतायदामवतिना
रत॥ संगमेसरितांस्तात्वात्रातयत्ताधिकंफलं॥ तत्रतीर्थदिकंसर्वमनेतफलदंनवेदि
त्फक्ते॥ कालादुद्वा॥ भाद्रेद्वादश्याशुक्लायांतक्षत्रश्रवणंयदि॥ श्रवणद्वादशीनामसा
प्रोक्तायुनियुगवै॥ तीर्थेस्तानेकतेतत्रदानंवादेवपूजनं॥ उपवासोजापोदोमस्तयात्रा
स्नाणमोजनं॥ आद्याद्यपिचतस्रसर्वमनेतफलदंनवेदिति॥ विह्नुधमेत्तिरेमंप्रतिशंकर
पारोमश्रवणोपेताद्वादशीमहानितुसा॥ तस्यामुपोषितः स्नातः पूजयित्वाजनादने॥ प्राप्तो
प्राप्तोत्ययत्तादमर्तोद्वादशीफलमिति॥ तथाबुधश्रवणसंयुक्तासाचैवद्वादशीनवेत्॥ अ
तीवमहानितयं सर्वकृतंमयाक्षयं॥ संगमेसरितांस्तात्वाद्वादश्यांतामुपोषयेदिति॥ वि
ह्नुनक्तिवैशोदयात्तरावंसादिवाकोन्ये॥ श्रवणयुक्तद्वादश्यामुपवासप्राप्तइति॥ अतोय

नि० दि०

१४६

हामं पूर्णैकादशी संपूर्णचिदादशितदात्वे कादश्यां एव गुपयामः संपूर्णविश्राप्नोति दादश्यां च
एव गेवमुपवासार्थं कर्तव्यं ॥ ननु भोजनसंकल्पाश्राणे कस्योपवाससम्पारयो भोजने तद
त्वावे सति व्रतांतरे श्राव्या मायो पूर्वव्रते पारणा विधि लोपः श्राप्नोति ॥ तस्मात् पूर्वव्रता समा
प्रौव्रतांतरं कर्तव्यं युते क्तं ॥ तथा स्मृत्यंतरं अस्मात्तेव ते पूर्वव्रते कुर्यात् व्रतांतरं मिति वचना
त्कथं व्रतांतरं श्रांभः स्यादिति चेत् ॥ शृणु ॥ उक्तं यो व्रतं पुरोरेक देव तत्त्वादसमाप्ते पि पूर्वव्र
तांतरं श्रांभे सविष्णो तरो क्तेन वचनेन पूर्वव्रतस्य पारणा विधि लोपन क्षयो दोषो न भवते
तद्यथा ॥ राकादशी मुपोक्षौ वदादशी मय्य घोषयेत् ॥ न चात्र विधि लोपसा दुभया देवता
हरि रित्यभिधानात् ॥ तथा श्रवणादादशी मुय कस्य विदु रदस्ये ॥ दादश्यामुपवासो व्रत
यो दश्यानुपारणं ॥ निषिद्धमयिकर्तव्यमात्ते यं पारमेश्वरी ॥ अयोपवास इय कर्तव्यमिच्छ
श्रवणदादश्यामुपवासं कुर्यात्ति न पूर्वोपवासस्यापि फलं प्राप्नुयात् ॥ तदुक्ते ॥ पुराणोतरा

१४६

दतंतमहे ॥ एवमेकादशी मुक्तादादशी समुपोषयेत् पूर्वोपवासं जपुण्यं सुर्वश्राप्नोत्संभ्रा
यं ॥ तथा उपोष्यादादशी पुण्या विदु रक्षेण संयुतां ॥ राकादश्यामुपवासं पुण्यं नर श्राप्नोत्संभ्रायं
किंच ॥ उच्यते ॥ समर्थस्य नित्ये प्येकस्मिन्नेकादश्यामुपवासं न क्तादिकं विहितं ॥ राकनक्तेन
नक्तेन क्षीणवृक्षानुरः क्षिपेदिति व्यासवचनेन न तर्कपि वा सद्यसा समर्थप्रितिकिमुवक्तव्य
मिति ॥ अथ यस्तपवाद्या समर्थः ॥ सीकृतैकादशी व्रतसत्तैकादशी मुपोष्याश्रवणान्वित
यो दादश्यापरणं कुर्यात्ति दुक्तं मस्य पुराणे ॥ दादश्यामुक्तपक्षे नु तदात्र श्रवणं यदि ॥ उ
पोष्येक दशी पुण्यादादश्यां पूजयेद्हरिमिति दापिकापि ॥ अथात्र व्रतो तदायां समुपोष्य
तश्च तिहरो भुंजीत विष्णुवाचके ॥ नंदायामेकादश्यां श्रुतिहरो श्रवण युक्तदादश्यानु
जीतेत्यर्थः ॥ एतदेकादशी व्रतसिद्धे निश्राय परे ॥ अथ यदि देकादश्यां दादशी योगः श्रवण
योगो वा भवति तदैकेनोपवासैतौ कादश्यामुपवासो दादश्यामुपवासश्च सिध्यति ॥ तदुक्ते

नि० दि०

१४७

विष्णुधमेतिरे ॥ राकादशीदादशीविष्णुव्यसपितत्रवेत् ॥ तद्विष्णुश्रवणं यामविष्णुसायो
ज्येष्ठवेत् ॥ वैष्णवेष्टवर्ण ॥ पश्यपुराणेपि ॥ द्वादशीश्रवणश्चिस्मृतेदेकादशीयदि ॥
सरस्वदेष्टवर्णयोगोविष्णुश्रवणसंज्ञकः ॥ तस्मिन्नुपोष्यविधिवात्तरः प्रक्षीणकल्पः ॥ प्रा
प्तोत्पन्नमांसिदिमयुनहन्तिदुर्धनामिति ॥ अत्रोपवासद्वयसिद्धिद्विद्वयोन्तरेपारणे
कृतेवेदितव्यायत ॥ सांयोगिकेव्रतेप्राप्तेयत्रैकोपिविद्युज्यते ॥ तत्रैवपारणं कुर्यादिवंवेद
विदुरिति व्रतखंडोदाहृतवचनात्कृतांतपारणं कुर्यादित्याश्रवणरोहिणीमिति ॥ श्रवण
मध्येपारणविधानादिति ॥ अथेदंश्रवणद्वादशीव्रतंश्रवणयुक्तायामेकादश्यामपि कार्यं
तथाचोक्तंश्रवणमायनेन ॥ याः काश्चित्त्रिययः प्रोक्तापुण्यानक्षत्रयोगतः ॥ तास्ववतव्रतं क
यश्चि व्रणद्वादशीविना ॥ याः काश्चित्त्रिययोयेनकेनचित्तक्षत्रविशेषयोगेनपुण्याः प्रोक्ताः
तन्तक्षत्रयुक्तासुतास्ववतव्रतं कुर्यात्तितथ्येतरतन्तक्षत्रयुक्ते ॥ युष्माकामुनमुक्तद्वाद

१४७

शीपुष्यक्षेत्रियुक्तागोविंदद्वादशीनामतस्यामुपवासव्रतंविधिहितं तस्यामुपवासव्रतंवि
कुर्यात् ॥ नपुष्यान्तितायामेकादश्यां सोयंश्रवणद्वादशीविनातियम ॥ श्रवणद्वादशीव्रतं
तुश्रवणैकदश्यामपिभवतात्यस्यतात्ययार्थि ॥ तत्प्रज्ञासापिमविष्योत्रेश्रीकृष्णेनप्रतिपा
दिता ॥ एकादशीयादावस्यातश्चश्रवणेनसमन्विता ॥ विजयानामसाप्रोक्तामन्त्रानाविज
यप्रदा ॥ नारदीये ॥ यादानप्राप्यतद्वद्वद्वादश्यांवैष्णवकचित् ॥ राकादशीतदापोष्यायो
पप्रीश्रवणात्विता ॥ उभयोर्देवतविष्णुपुराणपुष्योत्रमश्ति ॥ द्वादशीश्रवणोपेतात्थे
कादश्यामवेत्तदा ॥ तदेतेपारणेसिद्धिरुपवासद्वयस्यचेति ॥ द्वितीयदिनेश्रवणहृद्योत
न्मध्येपारणं कुर्यात्तिदुक्तेविष्णुमन्त्रचंद्रे ॥ विशेषमदीपालश्रवणविद्येदि ॥ तमं
पारणं कृत्वापुष्यपुष्यक्रतुशतंभवत् ॥ यत्रक्रतुचित्तद्वादशीश्रवणक्षयुक्तायामेका
दश्यामुपोषितंयाद्वादश्याश्रवणंव्रतंद्वादशीकृष्णतनाभवतितदातिथ्यतोना

ति० हि०
१४८

धेक्षित इत्युक्ता॥ तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत्॥ नृवदेव नमोक्तं व्यंयावदेकस्य सं
क्षय इति तारदीयवचनमुदाहृतं॥ तिथिनक्षत्रयोगे नमोक्तं व्यमितिवचनायः॥ वचनावता
रिकायां संयोगे नमोक्तं व्यमित्यर्थः॥ प्रतिज्ञा सत इति तत्र दोषः॥ यत्पुनस्तत्रैव॥ विशेषिणम
दीपालश्रवणं वर्णयेत् यदि॥ अस्मिन्नरादिति मिक्षये नमोक्तं व्यंयावदशीतिवर्णयेत्॥ तदि
दं तिथिनक्षत्रसंयोगे नमो जतविधायकमपि तैत्थेकादशपुत्रा वा संपारणा विधिपरत्वे अदुष्ट
श्रवणोकादशपुत्रवासा विहितपारणविधिपरत्वे तु दोषः॥ यथा संयोगिके त्रते प्राप्ते यत्रैका
पि विद्युज्यते॥ तथा तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत्॥ तथा॥ तत्रोपोष्यतिथिस्तिथि
श्रवणयोर्वेति त्रते पारयेदित्यादि वचनेभ्यः एकविंशत्येव पारणविधानाच्च॥ किंच॥ इदम
संबद्धमुत्तराद्वकीर्तयिष्ये कालादशदिपिकानंतमद्वतकाल्यविष्णुरहस्यादिव
दशति॥ कौतस्यमिति विजो कनीयमिति॥ याः काश्चित्त्रिययः प्राक्ताः पुण्यतक्षत्रयो

१४८

गतः॥ कृष्णते पारणं कृष्यादिना श्रवणरोहिणीमिती॥ इयोऽसुविरोधः॥ श्रवणदादशपुत्र
नादतिनामा विष्णुपुत्र्यते॥ श्रवणोकादशपुत्रा वामनावतार इति॥ तथा॥ आभा कासितपक्षे तु
वर्णरेवती॥ प्राज्ञातिदादशीति तत्र हरिमम्यचमन्तरः॥ सविष्णुश्च खलानामसापुत्र्यफल
दायनी॥ तथा॥ तिथिनक्षत्रयोरत्रयोगश्चैव नराधिपः॥ दिकलोपदिलभ्येत स ते योऽप्यहमा
मिके इति॥ श्रवणदादशीतिर्णमिः॥ अथ त्रयोदशी॥ कृष्णपक्षे त्रयोदशोदशी सा परवि
क्षोपोष्या॥ तदुक्तं निगमे॥ षष्ट्यष्टमी तथा दशीः कृष्णपक्षे त्रयोदशी॥ एताः परमुतापुत्र्यप
रापूर्वेण संयुता॥ इह स्पतिपरि॥ एकादशपक्षमिषष्टी द्वितीया च चतुर्दशी॥ त्रयोदशी च मा
वास्या उपोष्यास्युः परान्विताः॥ अत्र त्रयोदशी कृष्णमावास्या साहचर्यात्॥ कृष्णत्र
योदशी परविदेति कालादशेष्युक्तः॥ षष्ट्यष्टमा तृतीया दशी कृष्णत्रयोदशी॥ चतुर्थी
तच रासुमेदेताः पूज्याः परान्विताः॥ युक्ता मे केषु त्रयोदशपक्षे तापि दशितिवाक्येः॥ कृ

नि०दि०

१४९

हमत्रयोदशपरविद्याधर्मितात॥ मुक्तत्रयोदशी पूर्वतिथ्यन्वितो योष्येति गम्यते॥ अतएव
व॥ नवमीदशमी मुक्तत्रयोदश्युतिर्हरिः॥ रंभातृतीया चेत्येता उच्यते॥ पूर्वसंयुता इति क
लादत्रेति हि तं॥ नमवेव त्रेपि॥ त्रयोदशी प्रकाशविद्यादश्यासहिता विमो॥ नृतविधान
कर्त्तव्यादशाष्टिणकिदाचन॥ पेंदीनमीरपि॥ पंचमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी॥ प्र
तिपक्षवमी चैव कर्त्तव्या दश्यासहिता विमो॥ नृतविधानकर्त्तव्यादशाष्टिणकिमस्तु
खातिथि॥ मन्त्रुखा पूर्वविद्युत्पि॥ एतद्वचनद्वयमपि मुक्तपक्षत्रयोदशी विषयं॥ यत
अनेतमहेकहमत्रयोदशीपरविद्यायात्येति धार्येन द्वाक समीपे चतुर्दशी स्ववेधात्पूर्व
त्रयोदशी दृश्यता विष्टवसिष्टवचनमुदाहृतं॥ द्वितीया मचमी वेधादशमिचत्रयोद
शी॥ चतुर्दशी चोपवासदस्युः पूर्वतिरेति या इति॥ एहमत्रयोदशीपरविद्यायोष्येति ति
सदिग्धादितीयदिने त्रयोदशमावेतु॥ एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी॥ ए

१४९

वविद्याप्रकर्त्तव्या यदि न स्यात्परेह नीतितीगमः॥ त्रयोदशी सामान्यनिययिः समाप्तमिति॥
अथ त्रयोदशी विशेषः॥ अनेगत्रयोदशी व्रतेन बांछिता ये जायत इत्युक्तिश्चरुहमेन॥ त्रयो
दशी त्यने गारव्या स वक्ष्यो धविनाशनी॥ सर्वदिष्टप्रशमनी सर्वमांगल्यवर्द्धनी॥ अनेगे नरु
ताद्ये वा तेनानेगत्रयोदशी॥ मागशिषिर्मा रम्यव्रतं काये विधानतेति व्रतविधिरिति
प्रतिषेधत्वां त्रलिखित॥ सा पूर्वविद्यो योष्येति संवत्सेना क्तैः॥ एहना हमीस्कंद षष्ठी सा वित्री
काटपैतका॥ अनेगत्रयोदशी रंभा उच्यते॥ पूर्वसंयुता इति॥ अनेगत्रयोदशी॥ सर्वसुत्र
योदशी धिपुति तेनानेग पूजनीयः॥ तदुक्तं ब्रह्मया॥ कामः पूज्यत्रयोदश्या मुरुपो न
यते ध्रुवे॥ इहा रूपवती माये लिने लामां स्वपुष्कलानिति॥ अथ नरसिंहत्रयोदशी॥
गुरुवारे त्रयोदश्यां नरसिंहं पूजयेत्तदुक्तं नरसिंहपुराणे॥ गुरुवारे त्रयोदश्यामपराक्तेज
लाघुत॥ तपयित्वा देवपितृन् रुषींश्च तिलतंदुलैः॥ च नरसिंहं समम्य च यः करोत्क

निदि.

१५०

पवासकं॥ सनुपापविनिमुक्तो विष्णुलोके महीयते॥ इदं पक्षविशेषानुपादानादुन्नयोपस
योः साधारणे काजविशेषाग्रहणादपरास्तु व्यापिनी ग्राह्येति॥ अथ शान्तित्रयी दशी॥
सौरपुराणे व्यास उवाच॥ मंदवारं पातापुण्याशुक्रं पक्षेत्रयो दशी॥ तस्यामुपोष्य विधिवत्
पूज्य गिरिजापति॥ क्रमहत्यादिनिपापैः मुक्तो भवति मानवः॥ इति तथा कर्मपुराणेऽपि॥ त्र
योदश्यां तथा रात्रौ सोमवासः त्रिलोचन॥ दृष्ट्वा प्रयमेया मे मुच्यते सर्वपातः कैः इति॥ इदं
त्रयोदशी साधारणं॥ विशेषात्कृत्वा॥ इति संसृज्य॥ तमस्काराष्टकं त्वाजिष्वाष्टजोस
मयचि॥ ह्यराजसमम्यर्च्य ह्यमंत्रेण मंत्रवितः मंत्र॥ धर्मस्त्रिदशरूपेण गवामातदका
रक॥ अष्टमुत्तरे धिषा नमतः पाहिसनातनः॥ एयिष्याया नितीया निमागरांता नित्या निच
अडपाश्रित्य तिष्ठं निप्रदोषे गोष्ठस्य च॥ स्पृष्ट्वा तुष्टपयो तस्य श्रेण मध्यं विलोक्य च॥ पुष्टं
चकक्रुदं चैव सर्वपापैः प्रमुच्यते॥ एवं सर्वस्मिरेक्यो त्रयोदश्यामिदं ततः॥ मंदवारं पा

१५०

मुक्तो युषेष्टा भुयात्फलं॥ इति शान्तित्रयोदशी॥ अथ नाद्रपद कृत्वा त्रयोदशी युगादि
तुक्तं द॥ मुक्ता तृतीया वेदां स्वे त्रेतपक्षेत्रयो दशी॥ ति॥ तथा॥ कलि कृत्वा त्रयोदश्यां न
मस्ये मासि गतिः॥ मानक्षत्रादियोगजं छायेति॥ तदुक्तं॥ यैदेदं पितृदेवत्ये हं सन्नेव
करे स्थितं॥ त्रयोदशी गजं छाया आर्धे पुण्ये रवाप्यते॥ इदुः सोमः॥ पितृदेवत्ये मघाः॥ हं
सं सूर्यः॥ कारो हस्तः॥ अत्र घृतमधु युक्तेन पायसेन आर्धं कृत्वा त्रिधा च पितृगाया॥ अ
पितः सकृज्जे जातो यो नो दद्यात्त्रयोदशी॥ पापसंमधुसर्पिः स्यावषासि च मवा सुवेति॥
त्रयोदशी दशी वृत्तं न त्रयोदशी पाणिघ्नत कल्यादव वेगव्या निति॥ अत्र विशेषः॥ तसो वा
वायनमो वामलमा सोमदा भवेत्॥ सप्तमपितृपक्षः स्यादत्यत्रैव तु पंचम इत्यनेन॥
पूर्वस्मिन् नाद्रपदे यद्यप्यपरपक्षत्रयोदशी निमित्तं आर्धेन भवेत्॥ तथापि युगोदि
निमित्तं भवत्येव॥ मत्वा दौ च युगादौ च तन्मा सोरुनयोरपि तिक्चनत्वं॥ यन्तु॥ दश

नि.दि.

१५१

हरदं मुने कर्षः चतुष्पिमुगादिमु॥ इदं व्यवस्थापितमक्षपत्नीयानिर्णयो॥ इति त्रयोद
शीतिर्णयिः॥ कृते च लक्षिवेदेन ग्रंथे निर्णयिदियके॥ तिथिष्वयं च निर्णयिते द्वादशी च योत्रे द
शी॥ अथ चतुर्दशीतिर्णयिते॥ शुक्लचतुर्दशी परविषदोषोप्येति॥ तदुक्तं निगमे॥ शुक्लप
क्षेष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी॥ पूर्वविधानकात्रव्याकर्त्रव्यापरसंयुतति॥ बृहस्पति
नापि॥ एकादश्यष्टमीषष्ठीपौर्णमासी चतुर्दशी॥ अमावास्या तृतीया च तारायोष्याः परा
न्विताः॥ अत्रेति शुक्लेति कालादशो व्याक्षाते॥ चतुर्दश्या च पौर्णिमेति युग्मेनापि शुक्लाया
परविधाविधानात्॥ कृष्णचतुर्दशी पूर्णविविदाग्राह्येति॥ तदुक्तं गार्ग्येण॥ कृष्णपक्षे
ष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी॥ पूर्वविधानकात्रव्यापरविधानकस्य चित्॥ स्कंदपुरा
णेपि॥ कृष्णष्टमी चतुर्दशी सा वित्री वटपैतकी॥ पूर्वविधानकात्रव्यादिवाक्यैः कृ
ष्णा पूर्वविधानिहितेति॥ नक्तैकजक्तादिषु तत्र द्रवतकालव्यापिनिति॥ चतुर्दशी सा

१५१

मात्यनिर्णयिः॥ अथ शिवरात्रिनिर्णयिते॥ तत्र द्रवतकालस्फुटो विश्वरूपेण॥ माघफा
लुनयोर्मध्ये कृष्णपक्षे चतुर्दशी॥ शिवरात्रिस्तु सौम्योक्ताशं करेण मद्रात्मना॥ शिव
योगेन संयुक्ता रात्रिमागे चतुर्दशी॥ शिवरात्रिस्तु सा भोक्ता सर्वकामफलप्रदा॥ तथा
माघफालुनयोर्मध्ये यास्यां च चतुर्दशी॥ अनगरत समायुक्ता कर्त्रव्यासासदातिथि
अनगरत्रयोदशी॥ बृहस्पतिर्द्वितीया॥ श्रावणी दुर्गतिवती तथा द्वादशी च योत्रे द
या शिवरात्रिर्बलिदिने मित्यनेन चतुर्दशी शुक्लकापिया शिवरात्रिः सा पूर्वविधौ चोप
वसनीयेति विधीयते॥ आचारतिलके दीर्घके त्वेति रुद्रं वचनं दृश्यते॥ माघफालु
नयोर्मध्ये कृष्णपक्षे चतुर्दशी॥ सादंशं संयुता काया अत्युत्थानिः फलानवेदिति
परविदोक्ता॥ अत्र पूर्वविधा पराविधामात्रेति प्रसंगात्पुनराह॥ कृष्णकालविशेषाव
लंबनेन निर्णयिते॥ कालाविशेषानिधानमुक्तं शिवपुराणे॥ प्रदोषव्यापिनी ग्रा

तिदि.

१५२

सा शिवरात्रिः शिवप्रिया ॥ रात्रौ जागरणं यस्मात्तस्मात्तां समुपोषयेत् ॥ इति वचनात् सर्वविषावा
या प्रदोषव्यापिनी सोष्येति ॥ प्रक्षेपपरिमाणमुक्तं स्कंदपुराणे ॥ त्रिमुहूर्तप्रदोषस्या प्रका
वस्तंगते सतीति ॥ शिवरात्रिमुपक्रम्य विश्वरूपोपि ॥ दिवा त्रते दिवा प्राच्यातिथिरीदयिकी हि
ज ॥ निशा त्रतषु सर्वेषु कर्तव्यायातिशामुखे ॥ निशा मुखे प्रदोषे पर्ववचना नुरोधतः ॥ ननु अ
दरीत्रात्पुरस्ताद्वेज्यायोगो यदा भवेत् ॥ पूर्वविद्याप्रकाशव्याशिवरात्रिः शिवप्रियैरित्यनेन का
लनिर्णयोदाहृतेन वचनैर्न प्रदोषकालाद् इतरकाले त्रयोदशी प्रवृत्तौ चतुर्दशी निमित्ताय
वासविधिदशनात्कथं प्रदोषव्यापिनी प्राप्तेति चे ॥ शृणु ॥ अनेनापि प्रदोषान्विता विधाय
ते ॥ कथं अदरीत्रात्पुरस्ताद्वेदित्यत्र रात्रेरुक्तिः ॥ अहमिति विग्रह एकस्या दशम्यलो
येन समासे अदरीत्रात्पुरस्तात्त्रयमयामोचं त्रयोदश चतुर्दशी चतुर्दशोपायोगीयदास्या
त्ररात्रिमुहूर्तमिदं प्रदोषे चतुर्दशी प्रदोषान्वितापि भवति प्रदोषव्यापिनी विधायक

१५३

वचनमप्यनुगृहीतं न वति चे ॥ प्रदोषव्यापिनी प्राप्तेति वचनात् न्यथानुपपत्त्यारकादपि दलो
पि समास आश्रीयत इति ॥ किंच ॥ अदरीत्रात्पुरस्तादस्य वचनस्य मुख्यार्थश्रियणे द्वितीया
यदिने वक्ष्ये चतुर्दश्याः प्रदोषव्यापित्वमज्ञावात् ॥ विधिवाक्यमहस्त्रेभ्यः कालव्याप्तिर्विलीय
सीत्यनेन प्रदोषकापित्याः द्वितीयायास्या विधायकेन मुख्यार्थे विधितः स्यात् ॥ अतो लोप
लक्षणाश्रीयते मुख्यार्थविधौ न्याये लिख्यते सा लक्षणोपति लक्षणिकोद्धारः ॥ दीयिकाक
रेण यथाश्रुतवचनानुरोधो नुवृत्तौ निषिद्धमिति तदोषः सस्य अस्मिन् विषये पूर्वविद्या
कथानि स्कंदपुराणात् ॥ लक्ष्मीस्कंदपर्वणि शिवरात्रिश्चतुर्दशी ॥ एताः पूर्वयुताः का
यास्तिथ्यंते पारणं भवेत् ॥ तयोचानंतः ॥ जयतीन्निवरात्रिश्चकार्येभिर्जाजयान्विते ॥ ल
त्वोपवासंतिष्यंते तदा कुर्यात्तुरणं ॥ नमस्तस्मै ॥ जयात्रयोदशी ॥ इत्यादौ कथं पत्रा
ति ॥ याचत्येततिथिस्तयेदिदं योपि प्रदोषव्यापिनी तदोषोपोष्या ॥ तदुक्तं भक्तवैव

ति०दि०

१५३

त्रे॥ सूर्येऽग्नेन वनाडीषु नूतविद्यात्रयोदशी॥ शिवरात्रि नूततत्र कृयन्ति गणतयेति॥ न
वघटापयंति त्रयोदशी ह॥॥ शिवरात्रि नूततत्र कृयन्ति त्रयः॥ नवे घत्रयोदश्या नूतव्या
सामहानिशा॥ शिवरात्रि नूततत्र कृयन्ति गणतयेति॥ तदपि महा निशा तु सा प्रोक्ता
मध्यस्तं प्रहरदयमिति स्मित्येतरवचनात्॥ आत्रोदोहते नक्रमवै वन्नवचने न समानार्थे।
इदं वचनद्वयं अक्षरीनामुरसावेदेतस्य व्याख्यानं चेतीमा निवचना निति पिक्षयविषयेवे
दितव्यानि॥ यतोत्यंतति पिक्षयं वशात्पारदिने वायुपुराणे कचतुनद्विप्रात्मकप्रदोषव्या
धित्वा ज्ञावात्॥ त्रयोदश्यां स्तगे सूर्ये चतुस्रवे वनाडिषु॥ नूतविद्यातुयातन शिवरात्रि नूतच
रेदिति वायुपुराणे॥ परदिने हृद्वै समतायाच परे बोध्यम्॥ खावरेयोपि रोपूत्याविति व
चनात्॥ विष्णुरूपोपि॥ हृद्वै पुनश्चास्तमयात्॥ द्वितीये किंचतुदशी॥ पुन्येते महयमित्वा
शिवरात्रिस्तदा परा॥ अस्ममया हृद्वै प्रदोषव्याधिनीत्यर्थः॥ यदा तु परदिनरात्रे प्रदोष

१५३

व्याधिनीतपूर्वदिने तदा परे बोध्यम्॥ चतुर्कं माघासिते नूतदिने हि राजन्नुपेययोगयदि
पांचदश्याः॥ जयाप्रयुक्तान्तुजातुकृयाश्चि वस्यरात्रि त्रिपः कृतश्चिवस्येति॥ शिवस्य त्रिपु
त्तजयाप्रयुक्ता रात्रि नूतकृयाश्चि वस्यरात्रि त्रिपः कृतश्चिवस्येति॥ दित्यने नत्रयेदिशी संनि
न्तामदाचतुदशी रात्रि नूतवति॥ तदा तु पवासादिके त्रयमिति गम्यते॥ रातव परदिने प्र
दोषव्याधित्वे वेदितव्यं॥ तथा चाचारतिजके॥ चतुदशी शिवोदशौ निधायते॥ तयोपेगिः
शिवो योगः शिवयोगः सञ्जयते॥ यदा च चतुदशी दिनद्वये प्रदोषव्याधिनीत्रयोदशी च
पूर्वदिनपर्योप्तिरात्रि नागे तस्यात्॥ तदा पूर्व॥ तदुक्तं वाराहपुराणे॥ त्रयोदशी यदा
देवि दिननुक्तिप्रमाणतः॥ जारे शिवरात्रिः स्यान्ति शिषुण चितुदशीति वचनेन किंच।
रात्रि नागत्रयोदश्यं नुरंजितत्वात्तावेन चतुदश्या प्रदोषात्प्रवृत्तत्वेन संपूर्णत्वात्॥ प्र
थमाति कथं कारणान्नावावेति पूर्वानि शिषुमंति नूतानि शक्रयः शूलरुद्यतेः॥ अतस्त

ति०दि०

१५४

स्यांचतुदशस्य सत्यां तत्तजनेन वेदिति च॥ इति निर्णयः॥ अथ पारणाविचारः॥ ननु परदि
ने॥ सप्तमयोद्भिर्वित्तां व्रततिथौ पूर्वविद्योपवासं कृतो व्रततिथिर्यदारात्रावस्ति परदिने॥ त
दाजन्माष्टमीरोहिणीचित्रावरात्रिस्तथैव च॥ पूर्वविद्यैव कर्त्तव्यातिथिनां तेषां पारणातिथ्यं
तरात्रोपारणं विहितं अमावास्यायां च रात्रौ नोजनं तिथिद्वयं॥ युद्धं कृत्वा त्याज्यते॥ तृता
ष्टम्योर्दिवा नृक्कारात्रौ नृक्काचपर्वणि॥ राकादश्यां दिवा रात्रौ नृक्काचाप्रायणो चरदिति॥
अतः परदिने दिवा तिथ्यं तान्नावकं त्रयोपपूर्वपवास इति चेत् सत्यं॥ अमावास्यायां रात्रौ
रागतं॥ प्राप्तस्य नोजनस्य निषेधो न वैधस्य॥ तिथ्यं तेषां पारणं कुर्यादिति विहितं॥ प्राप्त
स्य नोजनस्य निषेधानुपपत्तिः॥ अग्रामीयदिं सावदिति॥ अथवाः परोविधिः॥ सावस्म
पययंति व्यापिति चेत् परेहति॥ दिवैव पारणं कुर्यात्पारणान्तैव दोषमागितिकालादत्रा
त्॥ यद्॥ यामत्र योद्भिर्गामित्यां प्रातरेव हि पारणमित्यस्ति निषेधे योज्यं॥ तिथ्यं तेषां

१५५

वाते वाते वावती कर्त्तव्यति पारणमिति॥ पारणनिर्णयः॥ यत्तु वचनं चतुर्दश्यां तु रुद्रायां फा
लान्ते नित्यं पूजनं॥ तामुपोष्य भयत्नतविषयात्परिवर्जयेत्॥ एतच्छ्रुतिप्रतिपदादि
पौर्णमास्यंतमाश्रायि प्रायेण॥ अतएवास्यानिमाधस्तात्तमासोपवासादीति च व्रतानि
पौर्णमास्यामेवारभ्यंत॥ इति निर्णयः॥ अथ नरसिंहचतुर्दशीनिर्णयः॥ वैशाखशुक्लचतु
र्दशीपानरसिंहव्रतं कार्यं तेदुक्तं नरसिंहपुराणे प्रकृष्टं नरसिंहसंवादे मद्रतं पापनामि
शानं मित्कं प्रकृष्टं उवाच॥ कस्मिन्मासे भवेदेतच्छ्रुतिश्च वासरे प्रज्ञो॥ इति
छेतरसिंहः॥ वैशाखशुक्लपक्षे चतुर्दशी समाचरेत्॥ सज्जन्म संनवं पुष्पं व्रतं पाप
नाशं॥ स्वतिनक्षत्रयोगेन शानि वारे तु मद्रते॥ सिद्धियोगस्य संयोगे वणिजे करणे
तथा॥ पुंसां सोमाग्न्ययोगेन लज्जते देवयोगतः॥ सर्वैरेतैस्संयुक्तैर्दृष्ट्या कोटिविनाश
नं॥ एतदल्पतरे योगे मद्रितं यापनाशनं॥ केवले हि भक्तत्रयं मद्रितं फलकांक्षिनिः॥

नि.दि.

१५५

तथा॥ वर्षे वर्षे तु कर्त्तव्यं मम संतुष्टिकारणं॥ मया गुप्तमिदं प्रेष्टं॥ मानुषैर्न वनीरुतिः॥ येन
वैक्रियमाणेन सह सदा दशीफलं॥ जायते न मया वक्षिमानुषाणां मदात्मनः॥ विनाय
मदितेयस्तुल्यं येषां तु पापनाकं॥ जया वासाकरणेन तद्वत्तु येषां दित्यर्थः॥ एवं तात्वात्
कर्त्तव्यं मदितेन तत्र मुत्तमं॥ इति तत्र विधिर्नरसिंहपुराणा देवगंतव्यः॥ इदं तत्र मुपवास
रूपं॥ यतो मे उपवासमेतन्मया प्रयुज्यते॥ नृसिंहदेवदेवे शतवत्समादिने शुभे॥ उपवासं क
रिष्यामि सर्वभोगविवर्जितमिति॥ इयं शुक्ला चतुर्दशी चतुर्दशैर्पुणिमैति परमवा
क्यात्॥ परविज्ञा उपवासे प्राच्या॥ तथा च त्रयस्त्रयं वत्तु॥ शुक्लपक्षेष्टमी चैव शुक्लपक्षे
चतुर्दशी॥ पराजपोष्येति सामान्यं चतुर्दशी॥ तिण्णिक्रमं त्रानुसंधेयमिति नरसिंह
चतुर्दशी॥ तिण्णिक्रमं॥ अथ चतुर्दशी सामान्यं निरूप्यते॥ तथा॥ लिगा चतुर्दशी न पौर्णमासी
शिवदिनत्रये॥ वाराणस्यां च मरणं मुक्तिरेषा चतुर्विधेः कथं॥ एकादशपक्ष

१५५

मी चैव पक्षयोश्च चतुर्दशी॥ शिवस्य त्रिपयः प्रोक्ता मुनिभिः श्रोतकादिभिः॥ तामामा
ष्टामुपवसे दिवानाद्यान्त्रयां त्ययोः॥ आधामेकादशी मुपवसेत्॥ अंत्यायारष्टमी चतुर्
दशी दिवानाद्यात्॥ तदुक्तं॥ अष्टम्यां च चतुर्दशी दिवा मुक्ता दैवचरेत्॥ एकादश्यादि
वाराणोक्त्या चैव तु उपवर्णी॥ ऐवै देवां प्रायणं॥ पञ्चपुराणे॥ चतुर्दशी तु नक्ताशी
समंतिगोयुगप्रदं॥ मग्नौ वपदमाप्तेति सेयं विक्रमं॥ तथा॥ कात्तिके नौ मवारेण च
त्राहृष्टा तु दशी॥ तस्यां नृते शमन्य च गच्छेत् शिवपुराणं॥ इति तथा॥ नक्तं तत्र चतु
र्दशी यः कुर्याच्छिवचतुष्टये॥ तसंक्रतुशानेनापि प्राप्यते पुण्यमीदृशं॥ नो जनं मारवा
नेनेति शेषं चतुर्दशी सामान्यं॥ अथानाष्टपदशुक्लचतुर्दशी अनंतचतुर्दशीणां॥ त
स्यां अनंतकायं तिन सर्वपापक्षयो जायते॥ तदुक्तं तत्र खंडं॥ अनंतं तत्र तमस्त्यन्यत्र
वपापदरणा॥ शुक्लपक्षे चतुर्दशी मासिमाष्टपदेन वेदिति॥ शीलयाऽनंतं तत्र तमाच

तत्र

नि०दि०

१५३

रितमित्याख्यायिका मुरेनविधिरपितत्रेवोक्तः॥ यथाकोटित्यस्तु विवाह्येतापयिगा छन्द
ज्ञानैः शानैः॥ शीला मुशीला मादायवोदोगोरथेनहि॥ मध्याक्रमेण्यवेलायां मुमुक्षुयां सु
रितरे॥ ददरशिीला सास्त्राणां समुदरक्तवाससां॥ चतुर्दश्यामचयंतं नक्षत्रादेव जनादेत
उपगम्यम्यशानैः सायपप्रसूताणां समुदरक्तवाससां॥ आयाः किमेतेनमेव तकिंतामवत
मादशः॥ ताऊचुः॥ अतंतव्रतमेतद्विब्रतेन वस्तु पुन्यते॥ शीला उवाच॥ विधानेकीदृशा
तत्र किंदानेकोनपुन्यते॥ स्त्रियऊचुः॥ शीले सदत्तप्रसूतस्य पुतामः समुदरक्तस्य च॥ अ
र्धविप्रायदातव्यमर्धमात्मनिनोजनं॥ कर्तव्यं तत्र स्त्रिरिविधिताने तं नामिति॥ स्त्रात्वा
तंतं समन्यचरिं धलेपनपुष्पकैः॥ तस्मात्प्रातोदं स्रत्रं क्रमां क्रं सुदोरकं॥ चतुर्दश्यामि
युतं वामे करतलेन्यसेत्॥ तत्रमंत्रं॥ अतंतं ससारमादा समुद्रे मया समस्य वरवासु
देव अतंतं रूपी विनियोजयस्वातंतं स्रत्रायनमोतमस्ते॥ अतंतं दोरकां वध्यामि

१५३

व्यं स्वस्वमातमै॥ नृकाचांतेत्रजे वै रमन्तु उक्तं तत्रा॥ लाकरं बह्म सुदोरकं॥ यायेया
इंतु विप्रायदातव्यमर्धमात्मनिनोजनं॥ पुनर्नगामसुंदरागोरथेन पुतामः इमिति॥ एकमर्कं
तानंतव्रतं कायमित्कं युधिष्ठिरं प्रति श्री कृष्णेन न विष्योत्तरे॥ शुक्लायां च चतुर्दश्या
मासिमाद्रपदेन्य॥ एकमर्कं तनियमं कृत्वा मक्ति समन्वितं॥ स्त्रात्वा तं धादेवखातेती
थी प्रसूतवणोतयेत्यादि॥ कृतेनेतत्रेचैव विष्णुलोके मदीयते॥ इति व्रतविधिः॥ अथातय
तव्रतनिर्णयः प्रसूयते॥ माद्रपदपुक्तचतुर्दश्यां॥ अतंतं चतुर्दश्यां॥ सापरविदापिदापिम
ध्याक्रव्यापिनामाद्या॥ तदुक्तं न विष्योत्तरे॥ तयान्माद्रपदस्यांते चतुर्दश्यादिजो नमः॥
पौष्णिमस्यासमामौर्गत्रतेचानंतं कंचरेत्॥ एतद्वातं मध्याक्रमेण्यवेलायामिति व्रतवि
धानोक्तं जिगादमेन विष्योत्तरोक्तो न श्री कृष्णवचनैर्नौ कमक्तोपदेशाच्च एकमर्कं व्रतं
चरेत्॥ कुर्यादिति॥ यथा अक्ताः शकरी उपदधातीत्यत्राग्रेतजो वेधतमिति श्रवणात्॥

नि० दि०

१५७

एतेनाका इति तद्वत् एकनक्तं कार्ये कनक्तं तु मध्याह्नं व्यापित्यातिथ्यो कार्ये कनक्तं तु
मध्याह्नं व्यापित्यातिथ्यो कार्ये ॥ तदुक्तं स्मृतिग्रन्थे ॥ मध्याह्ना व्यापिनी यास्यादेकनक्तं तु
सातिथिरिति ॥ दिनद्वयमध्याह्ना व्यापिनी यास्यादेकनक्तं तु सातिथिरिति ॥ दिनद्वयम
ध्याह्ना व्यापिनी चेत्यराकार्या ॥ शुक्लपक्षे ह्यमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ॥ पूर्वविद्वानि क
र्त्तव्या परसंयुते निगमवाक्यात् ॥ तथा मूलत्रयमपि चेद्भास्वरेण मायं चतुर्दशी ॥ संपु
र्णानि विदुस्तस्यां तु पूजयेद्विष्णुमव्ययम् ॥ इत्यनेनैकदोस्केन वचनेन मध्याह्ने मूलत्रय
मात्रे चतुर्दशी ॥ यदा तदा तस्यातिथिमविधिः ॥ त्रयोदशी योगनिर्णयः ॥ यदा पूर्वदिनेन
मध्याह्नयोगिनी न परदिनरुदापूर्वकार्या ॥ विधिवाक्यमहस्तेभ्यः कालाप्यातिवर्त्ती
यसीति स्मृतिवचनात् ॥ ननु पूर्वदिने मध्याह्नं व्यापित्यात्र तेन क्रियमाणे प्रातरारम्भ
मिति मात्रा कथं यन्निर्णयतादिकं ॥ तापरास्तेन मध्याह्ने पितृकाजौ द्वितौ स्मृताविशे

१५७

विदक्षवचनात् ॥ प्रातर्ब्रतं तिथ्यनावे प्रा रंभः कथमिति दोषः ॥ सत्यं ॥ प्रधातवता नुराधे
न प्रातस्तिथ्यनावे पि प्रा रंभे दोषाभाव इति ॥ यथा ग्रीष्मे मायं पशुः ॥ यद्वा पशुतासा
मेन यजेत सोमा वास्या यापो णमास्या यापो णमास्या वा यजेत ति वाक्येन सम्यग्प्रधान
मूलतः क्रियते तदा तत्रानुदीयते ॥ यदा सोमो गन्ते तत्क्रियते तदा चतुर्दश्यामनुदीयत
एव तद्वत् ॥ तदुक्तं ॥ अगुणविराधितारूप्यदित्यधिकारणे ॥ यदा दिनद्वयमपि मध्या
ह्नाह्नं व्याप्यो तितदा पूर्वी ॥ तिथ्यादौ तु भवेद्येवात्र प्रा सो वृद्धे परद्विनि ॥ तावान् प्रा
त्यः स पूर्वधिरदृष्टोपि स्वकर्मणी च न्यात् ॥ अतो मध्याह्नं व्याप्य नुरोधेन तत्रैकव्य
मिति सिद्धांतं निर्णयामहे तु उक्तं काजव्यापित्यामेतद्वत् सिद्धाति ॥ तंतन्न युक्तिसह
इति प्रसंगात् ॥ युक्तं ॥ मध्याह्ने सोमं ज्ञायामित्या फपकस्य विधिवाचकानां लि
ङ्गलोप्यानामद्वयनिर्दिष्टमिति मया समानं ॥ अत्रोत्तरं ॥ यदपि लिङ्गाधभावाद

नि.दि.
१५८

विधिरिति॥ तदा दोरकानां धारणादीनां विधिः केन स्यात्॥ सावन्मते ब्रतं चरेदित्यत्र प्रधा-
नात्॥ अथ सर्वत्र तत्रादर्थः॥ तदा सर्वेषां प्राधान्यापत्तिः॥ दोरकबंधनादिवाक्यानां विधि-
त्वाभावे विशेषजाताः॥ उक्तो न वेत्॥ तस्माद्देवविशेषविध्यर्थमिति हासवाक्येषु विधिरव-
श्यमयं न्वेष्यः॥ तत्किमर्जनीयं न॥ यच्चोक्तं॥ शीलया मध्याह्ने प्रारध्वमिति मध्याह्ने प्रा-
व्रतप्रारंभापत्तिरिति॥ तन्न॥ पूर्वचर्यमाणं ब्रतं दृष्टमुद्यजीवितं॥ तेन शीलया गौणकाले प्रा-
रध्वमिति स्वयमेव सूचितं॥ यथा नाणि॥ तेन मे कमाकृतं ब्रतं किंतु पूजां गत्वेन नोजनमात्रं॥
तदपि न चातुरीधत्ते॥ शुक्राया चतुर्दश्यामा सीमा प्रपदेत्तये॥ एकमक्रेन नियमं कृत्वा
भोजनक्रिसमन्वित इति॥ ब्रतकाव्योक्तं वचनस्य तिक्तोत्तरमशक्यत्वात्॥ यन्निरूपितं॥ अ-
नंतपूजनस्यैव प्राधान्यं तस्यां पूर्वाह्ने चतुर्दश्यामर्चयंतमित्यस्याकागतिः॥ यदुक्तं॥ च-
तुर्दश्यामुपराक्रम्य पूर्णिमां गौणं पूजादिकमिति॥ तत्प्रधानस्यैव काजत्यागनिधानं॥

१५८

सीमां सकस्य न शोभते॥ तस्मात्तन्मध्याह्ना नुरोधेन परविद्वाकौ यां ब्रतं कार्यमिति॥ किंच।
उपवासव्रतादीनां घटिकैका॥ तथा॥ उदिते देवतं माना वित्यादिषु॥ यामानावुदिते दिवि
रुत्तं व्याप्नोति तस्यां दौविकं एकमक्रादिकं च कार्यमित्युक्तं तिष्ठति यामते॥ तदुक्तं॥ त-
या सत्येकमक्रादि ब्रते तिष्ठिः कर्मकालव्यापिनी अम्यापिनी इति विचारस्तस्या संगति-
स्यादित्यलं॥ बौः दायते न ब्रते व्यवस्थोक्ता॥ उपदेयत्वं पूर्वसिम्पनक्रस्यास्तमयेति तिष्ठिः॥
मध्याह्ने व्यापिनी प्रात्याः॥ एकमक्रब्रतेति रिति॥ अनंतचतुर्दशी तिष्ठति॥ अथमा-
द्यचतुर्दश्यां देवतीयविशेषोपासनया पुत्रप्राप्तिः स्यात्तदुक्तं अटव्येश्वरं वसिष्ठः कुंड-
चोपक्रम्य द्वादकेश्वरक्षेत्रमाहात्म्ये॥ कृषीन्प्रतिस्मृतुवाच॥ अनेनामसू विख्यातः
सर्वशत्रुनिबर्हण॥ द्वादकेश्वर इति ख्यातो येन देवो ब्रनिर्मितः॥ सुनक्ता येन दृष्टेन
वंशोऽस्मिन्निनायते॥ यस्तमाद्यचतुर्दश्या पूजयेच्छ्रद्धयान्वितः॥ न तस्मिन् जायते किंचिदु-

नि०दि०

१५९

खं संतात संनवे ॥ तमेव ॥ तथा नास्मिन्नुक्तं वा सिद्धं पुत्रजन्मद ॥ यत्र स्नातानां रीसयोगम
वती जावती भवेत् ॥ अमो धरेता कांता च स्नाता वन्यत्र जायते ॥ अत्र वसिष्ठ कुंडे ॥ दपतयोः
स्नानमात्रेण जाते त्रस्यास्तु पुत्रकंतामकुंडमेतन्निगद्यते ॥ अपि वपरीता नारी स्नात्वा कुं
डे सुजाते ॥ अटेश्वरं ततः परयेत् ॥ शिवमुक्ति परायण ॥ सद्यः पुत्रमवाप्नोति वंशवृद्धि क
रं परमिति ॥ नागरखंडात् ॥ अथ मूत्रके क्षत्रतुद्विपां राम क्रुदे स्नाता तपणादिकमनंत
फलं स्यात्तदुक्तं ॥ स्कंदे नागरखंडे ॥ कक्षपक्षे चतुद्विपां मासिनाईपदे नरः तत्र राम
क्रुदे स्नात्वा तपयिष्यति ये पितृ ततश्च मेधफल प्राप्या प्रयास्यति परंगतिं ॥ तथा श्राद्धं शस्त्र
हतस्य च ॥ अभिषेक तत्त्वमापन्ते नरके वासमाप्तिं ॥ उद्वेगिष्यति स भूतसायापसमन्वितं
तस्मात्सर्वप्रियत्वेन तत्रास्त्रहतस्य च ॥ तस्मिन्दिने प्रकर्त्तव्यं श्राद्धं श्राद्धासमन्वितं ॥ उ
पसर्गमितावांच सपामिविषबंधनैः ॥ तत्र मुक्तिप्रदं श्राद्धं दिने तस्मिन्नुदाकृतं ॥ यः

१५९

पितृ नूतपयिष्ये तत्र भूतपक्षे जलैरपि ॥ सतेषामुत्तमोत्तत्वा पितृ लोके महीयते इति ॥ त
एतद् सर्वमिदं तं राम क्रुदसमुद्रं ॥ माहात्म्यब्राह्मणश्लेषः सर्वपातकनाशनमिति
कृते च जडिवेदेनेग्रं ये निषिद्धीपके ॥ शैवव्रतयुतो जातश्चतुद्विपा विनिययि ॥ इति च
तुद्विपा विनिययि ॥ अथ पौर्णमासी निर्णयिते ॥ पौर्णमासी तिथि उपावासादि व्रते परिति
प्यन्वितो पौष्पा ॥ सा वित्रा व्रते पूर्व तिथ्यं न्वितो पौष्पा ॥ तदुक्तं ॥ सा वित्रमा पौर्णमासी च
तुर्षा गण संसिता ॥ रं मातृतीया चेत्येता उपोष्याः पूर्वसंयुता इति ॥ सा वित्रव्रतयुक्तिणि
मा ॥ ब्रह्मवैवर्ते पि ॥ नूत विद्वानकृत्तव्या अमावास्या पूर्णिमा ॥ वाजयित्वा मुनिः श्रेष्ठसा
वित्रा व्रतमुत्तममिति ॥ अतएव चतुद्विपा च पूर्णिमियुग्ममपि त्रिव्रतविषयं ॥ सा वित्री
व्रतव्यतिरिक्ते परविदा ॥ तदाह दृढस्य ति ॥ एकादश्या पूर्णिमा चतुदशी
अमावासा स्यात्तृतीया चतुर्था उपोष्याः परान्विताः ॥ पौर्णमास्यां पान्ति पूर्वविदा वादा वाक्या

नि० दि०

१६०

नितानिसावित्राव्रतविषये योन्यानि ॥ यथा ॥ प्रतिपत्यं च मातृतां सावित्रीवटा ॥ एषिमा ॥ न
वमिदशमाचौ वनो योष्याः परसंयुता इति ॥ नक्तैकमक्रादिषु कर्मकालव्यापिग्राह्येति योर्ण
मासीसामान्यनिर्णयः ॥ अथ योर्णमासीविशेषः ॥ फाल्गुने योर्णमासी होलिकेत्युच्यते ॥
अथ होलिकानिर्णयः ॥ फाल्गुन्यां प्रदोषव्यापित्यं होलिका पूज्या ॥ तथा हयात्तवज्जः ॥
सज्जावेष्टिमायास्तु फाल्गुने रजनीमुखे ॥ होलिका पूजयेत्प्रातः तातयथा मन्त्रं च रात्रौ कथा ॥
रजनीमुखे प्रदोषे ॥ तथा नविष्यात्पुराणे ॥ पूर्वह्ने पूजयेद्देवान् मध्याह्ने च पितृन् सया ॥ प्र
दोषो पूजयेद्दोलामिति धर्मव्यवस्थितः ॥ बालानारक्षणां कार्यं तस्या तस्मिन्निशागमे
इति ॥ गार्ग्यः ॥ दृष्टे पूर्वोदिते चंद्रसूर्ये च स्तमुपागमे ॥ होलिका तत्र कुर्वति विधिदृष्टेन
कर्मणा ॥ इधं मध्यमतिक्रान्तं किंचिदुद्भिन्नतारकः ॥ विजायेनामयोगो यं क्षमः सर्वा
र्थसाधका ॥ सूर्ये हि देसदा पूर्वज्या होलिका शुभदायनि ॥ न ह्यत्र स हिता पूज्या पूजनी

१६०

यासु संधयेति ॥ सायदि पूर्वदिवसे प्रदोषे भवति द्वितीयदिवसे न भवति तदो पूर्वदिवा हतव
च न वजात् पूर्वदिने कर्त्तव्या ॥ यदा पुनर्दिन द्वये पितृ भवति प्रदोषे पूर्वस्मिन्दिने प्रदो
षे चतुर्दशी भवति द्वितीयदिवसे तिस्रस्य वरात्प्रतियुज्यते तत्र तदा पूर्वदिने कार्यं ॥
आवर्णादुगतिवर्मादुवाचैव फलान्नाता ॥ पूर्वविदे कर्त्तव्या चि वरात्रिर्बलिदितमिति वदद्य
वेमे चनात् ॥ अत्र होलिकाया क्रियमाणायां विष्टादिकं दोषाय तं भवति ॥ तदुक्तं गार्ग्ये
ण विष्टिरंगारकश्चैव व्यतीपातो यवैधृतः ॥ अत्यं कवापि वक्षत्रं मध्याह्नात्परतः शुभं ॥ तथा
भवत्योतरे ॥ क्षेप्तावधेक तु स्तानेकात्रिकां च रजोमवे ॥ देवि पूजा प्रकर्त्तव्या विष्टिष्वेष्टास
दा भवेत् ॥ दिवा मन्त्राय दारा ॥ त्रौरात्रि मन्त्राय दारिवा ॥ साक्षात्पुनादाय स्माक्षात्प्रकल्या
णाकारिणीति ॥ देवी पुराणे ॥ अहं मन्त्रा च मन्त्राहं नावयोरं च चित् ॥ सार्वसिद्धिं प्रदास्यामि
मन्त्रायामर्चिताय ॥ मन्त्रायां विहितं कार्यं होलिकायाः प्रपूजने ॥ कारोति यदितोत्यस्त

नि० दि०

१६१

राज्यराष्ट्रक्षयो भवेत् ॥ तथा ॥ विवादे शस्त्रसंघाते मायायि रज्जा दशन ॥ नययि रज्ज दशन ॥ रो
गायि चोपि मेघन्ये विष्टि श्रेष्ठ सदा भवेत् ॥ यो मि या ता वल्का ॥ आवय्या मय वै चार खो हो
लिका पूजने तथा ॥ देवा पूजा सुभा वसि विष्टि दोषे न विघते ॥ अत्रा यरो विष्टो ष ॥ प्रदोष च
तु दशी सप्तवे च प्रदोषे एव हो तिलिका द्वा जये दिते न नियमे ॥ प्रदोष पू णि मा या अना वि
गो ण काले पि दो लिका पूज्या ॥ तदुक्तं ॥ प्रदोषात्स धरा त्रौ तं हो लिका पूजं शुभं ॥ विष्टे मुखं
वर्जं तात्वा देवतात्वा देवत को विदा दिति ॥ चतुष्पा दिष्टि पु विष्टे मुखं ताने प्रकारो मिहि तो ज्या
तिर्विद्धि ॥ यथा ॥ घुजा टेण सि ते पक्षे छत्रं टि सि ते तरे अरै सि स्तिय यो जे याः स्वरे स्तु प्रह
रा दिनाः ॥ अत्र का कारा दिगण नमा क्षर संमिति षु दि षु ति यि ष कारा दिगणिते स्वर संख्या
के प्रहरे विष्टे मुखं ॥ एवं च षो ण मि स्या श्रुतु यरे विष्टे मुखं भव ति ॥ मुख प्रमाणं घ टिका प
चेति ॥ मुखं मंगले पूज्यं ॥ उक्तं चरत्तमालाये ॥ स्फुट मिह प रि दा ये मंगले ब्रत देव ॥

१६१

मुखा दघः पुच्छं ॥ पुच्छ प्रमाणं घटिका सिद्धः ॥ तत्र मंगले काये ॥ तदा हल ध्वः ॥ एयि व्या यानि
कारा णि शुभानि व शुभानि च ॥ तानि सर्वा णि सि ध्यंति विष्टि पुच्छे न संशय इति ॥ मध्य रात्रा द
वका हो लिका पूज्या ॥ तदुक्तं स्मृत्यंतरे ॥ मध्य रात्र मति क्रम्य विष्टेः पूछा यदा भवेत् ॥ प्रदो
षे द्वा लये द्वा क्रि सुख सौभाग्य दायक मिति ॥ यत्तु ॥ मन्ना या दी पि ता हो ली राष्ट्र भंगे करो ति वै
त गरस्य च नै वै दंत स्मा त्र पि रि कर्जयेत् ॥ तथा न प्रा या दे न कर्त्तव्या श्रावणा फाल्गुनी तथा ॥
श्राव णी न पति हंति ग्रामे द हति फाल्गुनी ति ॥ तदपि द्विती यदि ते प्रदोषे फाल्गुनी सप्तवे
पूर्व त्र ति ये धक ॥ अयमवयव ॥ यदा नु पूर्वा दिने प्रदोषात्स वृत्ता पू णि मा द्विती यदि वसे के
चिन्ति शा गमे भवति ॥ दांते पूज्या द्विती ये क्रि हो ली रात्रौ मनी विमिः ॥ अत्रापि सप्तवे पू
णि मा या ॥ इति पूर्वो दी कृत या त प ल्क्य वचनात् द्विती ये क्रि रात्रौ षो ण मि स्या मे व हो ली दी
पनी या न प्रति पदि ॥ तदुक्तं आचार तिलके ॥ पूजा या द्वा ल्या तैव क्रिः पक्ष तौ न स्म वेद न ॥

नि० दि०

१६२

तत्र रातो न वेसो रम्पं प्रजाः क्षेममवाप्नुयुरिति ॥ प्रतिपदि होली न पूजयेत् ॥ तदुक्तं ज्योतिष्शास्त्रे ॥ असत्यां पोषमिमांस्तु रात्रौ हिलिका र्चनं क्रियमाणा प्रतिपदि प्रजानां राकरं भवेत् ॥ यो णमिमां मति क्रम्य विघ्नमायदातिश्रि ॥ होलि पूजा प्रतिपदि स्यात्तदा मकरादिकं ॥ तथा ॥ नंदायां वर्जयेद्भक्षं वलिदानं मृज्यते ॥ नात्रायां गोकुलक्रीडां वक्रौ वक्तिं परित्यजेदिति ॥ वक्रौ प्रतिपदि वक्तिं लिकां वर्जयेदित्यर्थः ॥ आचारनिजकेपि ॥ तं सयां कालयेद्दोली न प्रायामं सवद्वं ॥ च नं नंगस्तदा ते यो हाहाभूता ॥ प्रजास्तयेति गार्ग्यापि ॥ प्रतिपदि निषेधमात्रं धर्माचष्टे ॥ अस्तंगते दिवा ये मश्नाद्वं शो रुमोर्दिये ॥ दुतम् कर्पूजितस्वन्नमवेसंतापकारे कइति ॥ अतः क्षयवृद्धि स्याद्वितीयदिने स्ता सर्वं प्रतिपत्तमज्ञावे सति पूर्वदिने कर्तव्या ॥ तिथिः शरीरं तिथि वरसाधन तिथिः प्रमाणं तिथिरेव कारणमिति लघ्ववचनात् ॥ एवं विष्टे मुखे वर्जनीयमिति विशेषश्च वणात् ॥ नात्रायां होलिका पूजनविधायकवाक्यानां वर्ज्यं नो स

१६२

प्रावात् ॥ प्रतिपदि होली दीपन निषेध इति च मन्त्रायां या निहाली दीपन निषेधवचना नितानि विष्टिमुखे एव दीपन निषेधकानीति वाच्यं ॥ न सवसि विष्टिपुतिषेधकानीति पदपि वचनं ॥ सादयामंत्रं यं वा स्याद्वितीये दिवसे यदा ॥ प्रतिपदं माना तु तदा सा होलि का स्मृतेति ॥ तदपि सूयस्ति वधिस्तः स्यात्पूर्वस्मिन् दिवसे यदा ॥ प्रवृत्ता षण्मिरात्रा वि तरन्नचस्तवत् ॥ विष्टियुक्ता तदा काया होलिका द्या प्रयत्नतः ॥ प्रतिपदं मीनापि वक्तिपुत्र चयेदिति ब्रह्मपुराणा वचन विरोधात् ॥ सादयामन्त्रयमित्यस्य वचनस्य यो णमिमां निमि त्तश्चाद्वत्तादिकं विषयांतरं कल्प्यं ॥ यत्र ॥ कैश्चिदेतद्वाक्यबलेन प्रतिपदि होली दीपन मित्कत्वं ॥ तदत्रोदाहृतं बहुमिव चनै विरुद्धं ॥ विरुद्धा समवाये न्न स्यामनुग्रहो न्याय्य तथा ॥ यस्मिन्काले यस्यां तिथौ यत्कर्म विहितं तस्मिन्काले तन्निधौ सतरोक्तं कर्म फल दं भवति तीरहस्यं ॥ कर्मणो यस्य यः कालस्तत्काल व्यापिती तिथिः ॥ तथा कामणि

नि.दि.
१६६३

ऊर्बतिस्दासाहदीनकारणमिति सतिवचनात् ॥ एतेन इदं मया स्तं ॥ आह कालेयदायूणा
प्रतिपदायराहूकी ॥ आह निवृत्त्यतलालेकयदि लुकाहो जिके इति ॥ यतो दीवाहो लाहूज
नेनोक्तं ॥ अदोषेचेत्प्रतिदि धानलसपोदायस्तदवस्तु एव ॥ किंच ॥ आषाढीकीमाघीवे
शरबीचविशेषतः ॥ स्नानदानविहीनास्तीनतेयाः योदुनंदनेत्यादिशेषवचनैरन्यासुयो
णमासीषु आह स्यानियमावगांमान्तथाह दोजयो ॥ यौवपियमिति निर्णयः ॥ अथ कान्त
व्यता ॥ अमयं सर्वलोकानां दातव्यं पुरुषमभि ॥ यथा त्वं शंकितालोकारमंति च हं संचि
हारुजातिचखंडातिगृहीतासमारात्रका ॥ मोक्षारइववित्तियंति शिवावः संप्रहर्षिताः
सर्वसारतिथिश्रेयां योणमासीधुधितर ॥ अस्यांति श्रागमेपार्थसंरक्ष्याः शिशवो ग
हे गोमयोतो पक्षिसेचचतुष्टेचचतुर्गुहो गणो ॥ संचयः सर्वकाद्यानां पाजानां सकारिषं
तत्राग्निविधिवक्तृत्वारक्षो घैमंत्रविस्तरैः ॥ सर्वदुष्टाय हो हो म ॥ सर्वदुरवोपे शान्तिकः ॥

१६३

क्रियते स्याद्विज्ञेः पार्थतेन साहोलिकामता ॥ अडाढायाश्च होलायाः पूजनं दुःखानां निदं
तमग्निं त्रिः परिक्रम्य गंतंति च हं संचि ॥ अदक्षिणा मंत्रा ॥ त्वमग्ने सर्वभूतानां मंतश्चरसि पा
वक ॥ होलिकं प्रक्रमिष्यामि रक्षात्वां ऊरु मे सदा ॥ ततः प्रायति ॥ शिशिरस्यांतके देवि व
संतमदनम्रिये ॥ आगतामि विधानेन पूजां मे नम होलिके ॥ यन्मया शीतनी तेन निषिद्धा
चरणं कृतं ॥ ततः पापं समूहं तं नारायणं कृताश्रितं ॥ ततः प्रतिपत्त्राज्ञाते तु स्नात्वा संत
प्यदेवत ॥ वंदये होलिकां मूर्तिं सर्वदुष्टोपशान्तये ॥ यश्चाव प्राशयेदि श्राव्युत पुष्पं संच
दने ॥ मनो नव स्य सा पूजेति होलिकानिर्णयः ॥ अथ श्रावणी निर्णयः ॥ अस्यां देविकं पूर्वा
ह्ने पित्रा मपरा ह्ने कृष्णं त्रिदुक्तं विष्णो चतुरे ॥ संप्राप्ते श्रावणस्यांते योणमास्यां दिनोदये ॥
स्नानं ऊर्बति मतिमान् श्रुतिस्मृतिविधानतः ॥ ततो देवान् पितृश्चैव तर्पयेत्पुनरमात्रसा ॥
ऊर्बति व्रतणः ॥ आह देवानुद्दिश्य शक्तिः ॥ श्रावणं मंत्रं हतस्नानं दानं च श्रावते ॥ तथ

ति.दा०

१६४

तत्रैव॥ पौत्रेकं मादिकं प्रोक्तं रूपाणां चैव तपयो॥ ततस्तत्रापराहूत रक्षाबंधं कथयति॥ तदुक्तं
ततोपराहूतसमये रक्षा पोटलिकां शुभो॥ कारयेच्च सतेस्तद्वत्सिद्धये मेव चिंता॥ तथासं
दिता दुर्विषयं किं स हि तेः शुभैर्युतश्च सुमुहूर्तैरिक्षाबंधः कथयति॥ तिकारः सार्वविघ्नानां
ननु श्रावणी दुर्गतिवन्मा दुर्वचैव दुतावानी॥ पूर्वविदो प्रकृतव्याशिवरात्रिवलिदिने मि
त्यनेन बृहद्यमवचनेन श्रावणी पूर्वविद्याविदिता॥ पूर्वविद्याया विद्युपदतामवति॥ वि
द्युन्विताया तु स्मृत्यंतरे दोषवत्क्र॥ मन्त्रायां देवकत्रविश्रावणी फीज्जुनीति च॥ श्रावणी
नपतिहंति ग्रामं दहति फाज्जुनीति निषेधा कथं तत्रास्यात्॥ सत्यं श्रावण्याः पूर्वविद्याविधा
नवजात॥ उपाकमादिक श्रावणी कर्मविद्यामपि नवतिनिषेधोरक्षाबंधविषयस्य
मुहूर्तैर्विधानात्॥ इति व्यवस्था॥ अथवा ततोपराहूतसमये रक्षा पोटलिका मिति अ
क्रः पूणिमिया अयरोनाग अयराहूतस्तत्र रक्षाबंधास्योक्तत्वात् पूणिमिद्वितीयनागेवि

१६४

हि नैव त्वेव॥ अथ उपनिसेरमध्ये दत्तचंतुर्वेत्त्यसेत्याहं॥ तत्रोपरिविरोधाजामात्यैर्युतश्च
सुमुहूर्तैरिक्षाबंधनं मन्त्रा॥ येन बद्धो बलिराजादानवेद्रोमहाबलः॥ तथा ब्राह्मणैः क्षत्रि
यैर्वैश्यैः शूद्रैश्चान्यैश्च मानवैः॥ कर्तव्यो रक्षिकबंधो विज्ञात्संप्रसक्तितः॥ अनेन विधिना
यस्तुरक्षाबंधनमाचरेत्॥ स सर्वदोषरहितः सुखिसंवत्सरं वसेत्॥ तथा आषाढामथवा
श्रम्यो चतुर्दश्यामुमायति॥ पवित्रैरचयिद्रात्र्यं श्रावण्या चैव रासुरानिति॥ तथा श्रावण्या
श्रावण्या पूज्यते॥ तत्रा पूजामन्त्रः॥ श्रावण्याय नमस्तुभ्यं यक्षगोत्रैः समुद्भव॥ क्षेमं कुरु वंमे
तित्यं शान्तिं कुरु यदे पदे॥ इति श्रावणी निणयि॥ अथोपवासव्रतसाधारणं किंचित्॥ दे
वजः॥ देवतां धावतं हि सामन्तं सस्नेहमेव च॥ असक्तजलघानं च स्त्रीमोगं स्वयते दिवा
तो बलवर्णं मां संवर्तयेद्भूतवासरे॥ मांसक्षत्रियादि विषयं॥ ब्राह्मणो नोप्राप्तमावा
त्॥ बृहद्वसिष्ठः॥ उपवासे तथा श्राद्धेन खादेदंत धावतमिति व्यासा॥ असौ भेदं तका

नि० दि०

१६६

माकंडीय॥ नरीखलननुत्तामत्रविपिसुतेनवा॥ निःफलंतुनवेत्तस्यामाकसेतिव्रतादिकं॥ आ
दिशब्दातायिनादि॥ स्त्रीणां व्रतं पुष्पादिकमदुष्टं॥ नदुःखं सुमंतुना॥ यष्पालंकारवस्त्रा॥
णिगंधघृणानुलेपनं॥ उपवासं नदुष्पतिदंताभावनमंजनमिति॥ अथ रजस्वला नारी प्रारी॥
प्रारध्वं व्रतं प्रार्थनादिनापतिनियोजयेदित्युदाहृतं पूर्वं॥ तदज्ञावे आन्यं वा॥ पुत्रं वा वित्तं वा
येतं मगिनीन्नातरंतया॥ एषामज्ञावरवा न्यत्रास्मिन् विनियोजयेत्॥ सत्यव्रतं॥ प्रारं ध्वदी
घतिपसो नारीणां यद्रजो न वेत्त॥ न तत्रास्य व्रतस्य स्यादुपरोधः कादाचनेति कृतिष्वचनो
दपिरजस्वला स्वयं मेव व्रतं चरतु इति चक्रुः न शक्यते॥ यतः पंचमैह नि संशुद्धा दैवपित्र्येव
कर्मणि॥ तथा शुचिना कर्मकर्त्र्यमित्यादिविरुद्धवचनद्वयमर्थक्यते॥ संप्रवृ
त्ते पिरजसितत्वाज्यं द्वादशी व्रतमिति कृष्यमृगवचनेनांगीकृतं स्मृतं तस्याप रित्यागामि
ध्यानादप्यनियोजयेत्॥ तथा एकादश्यां न ज्ञात नारी दुष्टरजस्य पतिपुजस्य वचनेन॥

१६६

मौजनतिषेधास्वयंचमृजिर्वर्जयेदिति निश्चीयते॥ अत्रैकादशी द्वादशीति प्रारध्वं व्रतमा
त्रोपलक्षणं॥ पूर्वसंकल्पितं पञ्चव्रतं मुनियतत्रतै॥ तत्कात्रयिजनेः शुद्धराजावनिविवर्जितमिति
कालादशोदिरुते संमत्यनुरोधेन॥ सत्यव्रतवचनस्य सर्वत्र साधारणं प्रवृत्तत्वात्॥
अथ काम्योपवासे प्रारध्वं तरासूतकादिपतिप्रारध्वं कुर्यात्तथा च कर्मपुराणे॥ काम्योप
वासे प्राक्कांते त्वं तरासूते सूतके॥ तत्र काम्यव्रतं कुर्यादिति नार्जुन विवर्जितं॥ दानं देवार्चनं च
सूतकांते कुर्यात्॥ तदहमस्म्यः॥ सूतकांते न नरसंस्तत्वा पूजयित्वा जना दितो॥ दानं दत्त्वा वि
धानेन व्रतसाफल्यमस्मृतं इति॥ जना दनमिति व्रतदेवतोपलक्षणं॥ अंतैक्यं किञ्चिदु
ष्टापतिवा न्यनियोजयति दी॥ एकादशी विषये वाराहपुराणे॥ सूतके च नरः स्नात्वा प्रण
म्य मनसा हरिं॥ एकादश्यां न ज्ञात व्रतं न लुप्यते॥ व्रते मासो वैवर्ज्यमाह॥ कर्मणि बहि
रंत्यजान् सूतिं तु पतितं चरस्व वा॥ न स्पृशेन्नातिमाषेत नैश्चेत व्रतवासरे इति॥ संस्य

ति.दि.

१६७

इति हो प्रायश्चित्तं विष्णुपुराणे ॥ संस्पृशे विबुधः स्नात्वा शुचिरादित्यदर्शनात् ॥ संभाष्य तां
शुचिषदं चितयेदन्कृतं नरं ॥ तेषां मां लोकानां त्स्वयं संपश्येत्सतिमान्तर इति ॥ शुचिषदं शु
चिचित्रकरं ॥ विष्णुरहस्ये तु ॥ असंभाष्यात्समाभाष्य प्राशयेत्तुलसीदलं ॥ आमलक्या
फलं वापि पारणे प्राशयेत्तु ॥ इत्यादि व्रतवासरनियमान्नतः ॥ प्रारंभं समांभं संमा
सि विधानविषयमंत्राश्च मंत्रांतरादवगंतव्या इति ॥ सर्वव्रतविषयः धारणो निर्णय इति
छे ॥ कृतं चलदिवेदे नम्रहं ये मिणदीपको ॥ निष्ठातास्थिथयः सर्वाः किंचित्किंचिद्व्रतान्किता
इति ॥ श्री ॥ देवैर्देवि दुष्प्राधान्यमवतश्चावच्छराजो दिजोस्तत्सुः सकलं ध्यानाक्रिय
सामंशः तृतीयोचलः ॥ तेनायं विदुषां प्रिया परचितः संनिष्ठां कश्चिणां ग्रंथो निर्णयदी
पको धिवसता श्रीपुर्वहं पुरं ॥ छे ॥ अथोक्तान्तरं श्रेतस्य संघिडीकरणे योग्यता प्रति
पादकानि मन्त्रिना मिधानि त्रिषोडशान्तेन श्रावण्यनिधीयते ॥ तावत्प्रेतकल्पे मलिनश्रा

१६७

इसंज्ञानि पूर्वपूर्वषोडशकांशयस्त्वाते वादपि ये तीते चिंतायां शबहस्तके ॥ स्मशानं वासि
मृतेभ्यः पंचमं याति वेस्मिकं ॥ षष्ठं संचयं ते प्रोक्तां दशपिंडा दशदिका ॥ श्राद्धषोडशकं
चैतस्त्रयमं परिकान्तिमिति ॥ प्रातिवेस्मिके गृहद्वारे प्रतिवेस्मन्ति नवमिति ॥ षष्ठमि
ति स्मशानवासि ----- श्रेतश्राद्धपरं ॥ तथा च स्मृत्यंतरं ॥ उक्तां तोद्वारं देशोचविश्वं
तोचचिकरं ॥ स्मशानवासि देवानां षष्ठः संचयने तथा ॥ गरुडपुराणे पि ॥ मृतस्त्वा ने तथा द्वा
रिचत्तरेताक्ष्यकारणात् ॥ विश्राद्धं मेकाष्टं चयने तथा संचयं ने षड् ॥ एवं स्ति पंचमिः पिंडै
शवस्याहुतियोग्यतेति ॥ तथा संमर्त्ये चोषलिष्याथ गृह्णित्वा हृत्य मेव च ॥ अन्धहोष
समाधाय वक्तितं विधानत इति स्वशाखां विधाने तर्थात् ॥ तथा द्वाया तवल्काः ॥ आदि
ताग्रिषया शाखं दग्धव्यस्त्रिभिरग्रे के नलोकि के नापरोजने ॥ आनादिताग्रिरे के नाव
सय्याग्रिना ॥ अत्र विशेषः ॥ मरणं समये आस्तादि होषोघोषे तसति शुद्धिं कृत्वा शवते

नि० दि०

१६८

हरिणं कृपति॥ तदुक्तं॥ अस्नाताद्युपधातेन म्रियते मानवः॥ तत्र शुद्धि समासा घनतेति॥
काममेष्टवमिति॥ शुद्धिं प्रायश्चित्तेनेति॥ प्रायश्चित्तं तु रजस्वलास्तनैकपोश्वपाकस्यवनि
मृतः॥ अदेनैव तु कृच्छ्रेण शुद्धिं वक्ष्यामि नो ब्रवीत्॥ रजकश्चर्मकारादिस्मृत्यनिमित्तयतेपर
दि॥ सादेनादेन शुद्धिः स्यात् तन्निशत्कृच्छ्रसंभवे॥ तथा कृच्छ्रेण धरोच्छिष्टादिदोषेनान
घट्टावमादिकृच्छ्राव्यधाययोग्यप्रायश्चित्तकृत्वांतरनंतरमुक्तातिपिंडं कृपति ततः
ब्रवीत्तिहरिणं॥ प्रायश्चित्तविवेको गिरपिचं विंदराजस्मृत्यर्थसारादाववगंतव्यइति॥ अय
रोतिरम्रिलोकि काग्निना कपाल संस्कृतेन॥ जौकि काग्निरपिचं जालादिव्यतिरिक्तइति॥ त
तदुक्तं देवलेन॥ चंडालाग्निरमेध्याग्निसूतिकाग्निमताग्निश्च न त्रिष्टुगहोचितइति॥ त
था॥ यस्यानपतिश्चोऽग्निं नृणां काष्ठदमदातस्य स चाधमेण जिप्यतइति॥ देवलस्मरणा
त्तथा॥ मृतो मर्त्यः सुकृत्सु सुस्मरानंतीयते तदा॥ स्नानेनैतस्य कृत्वा तु पुण्यैर्वस्त्रैः सु

१६८

पूजनं॥ तत्र देहं दहं न्वव किंचिदेयं परित्यजेत्॥ किंचिदेयमिति ब्रवस्त्रैकदेशं त्रमचा
नवास्मरं परित्यजेत् इति प्रचेतसो व किंचिदेयं परित्यजेत्॥ किंचिदेयमिति ब्रवस्त्रै
कदेशं त्रमचा नवास्मरं परित्यजेत् इति प्रचेतसोक्तं॥ तथा यमोपि॥ गोत्रजस्तं गृहीत्वा
यचित्तामारोपयेत्तदा॥ प्रेतं दहेच्छुभैर्गंधैः स्नपितं स्नपितमिति॥ अनाथप्रेतनिहर
णो फले विरोधं दशयति प्रसाधर॥ अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ब्रह्मेति विज्ञातः यः॥ पदे पदे यत्
फलं मनुष्यं निहतं तिते॥ न तेषामशुभं किंचित्यायं वा शुभं कर्मिणां॥ जलावगाहनात्तेषां स
द्युः शौचं विधियतइति॥ तथा॥ दक्षिणे मृतं शूद्रं परदारेणातिहरित्वा॥ यश्चि मोक्षर पूर्वस्तु य
या संख्यं विज्ञातयइति॥ तथा॥ अस्वर्ग्यत्वाद्भुतिः सास्याष्टसंस्पृष्टिषितेति वचनाच्छु
संपर्कं परित्यजेत्॥ मरणां नंतरं केनानखादिनिहतं तालवनालं करिणादिविधयः शो
खात्तेदन्ति न्निरिव तास्ते स्वशाखोक्ता आ वगंतव्या इति॥ गरुडपुराणोक्तं॥ पुण्यास्तत्रैव

निदि०

१६९

संप्रज्यदेवंक्रव्यादैर्मंसितसेयं॥ त्वं हतकृत्तगघ्राते त्वं लोकपरिपालक॥ उक्तः संसारक
स्तस्मादेन स्वामितेन यइति मंत्रं॥ इति क्रव्यादमभ्यर्च्य शरीराहुतिमाचरेत्॥ अइदि
ग्धेतयादेहेदघ्रादाज्याहुतितव॥ अस्माच्चमधिजातोमिव दयं जायतांपुत्र॥ असौ स्वर्गा
यलोकाय स्वाहा कृजति पावक॥ एवमाज्याहुतिं कृत्वा तिलमिश्रां समंन कांरोदितव्यं
तोगातमेवं तस्य सुखं भवेत्॥ पत्न्याः पतिपरोक्षकपालाग्रे रम्यनुत्तास्ति॥ दहनकाले अ
ग्निनाशोदग्धकष्टैरग्निमपित्वादहेत्॥ लौकिकाग्रोभूनुवंः स्वः स्यादेत्याहुतिं कृत्वा वा द
हेत्॥ तदतिस्मृत्यथ सारो॥ इति द्वादशनिर्णयः॥ अथ द्वादशानंतरं मुदकदानविधिः प्रस्तुत
ते॥ रातदुकाहानस्नानानंतरं कार्यं॥ शरीरमग्नौ संयोज्यातवेक्षमाणा अपोष्कपयंतीति
ज्ञातातप॥ द्वादशानंतरं कार्यं पुत्रैः सचैलकं॥ विलोदकं ततो दद्यान्ता मग्नौ त्रौ पतिष्ठति ग
रुडपुराणं॥ प्रचेतसात्रविशेषो दशिति॥ नदीकलेततो यत्वाशौचं कृत्वा यथार्थवेत्॥ व

१६९

याग्नेतस्य बोधवाप्तपिंडाः समानोदंकाश्च मौनितो यथा वृद्धमुदकमवती यपि सव्ययतो
पवीतितो दक्षिणो मिमुःखाः प्रतस्यतामग्नौ त्रेत्राय प्रैतः स्तव्यतु इति जलपूर्णजले स
तिलां पापाणे प्रसिंचेयुः॥ वसिष्ठः॥ सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यामुदकक्रियां कृत्वा रन्ति ति॥ त
था सकृत्प्रसिंचंत्फदकं नामग्नौ त्रौणवापता इति॥ सकृद्देवोदकं प्रसिंचेयुस्त्रिवि॥ त्रिप्र
सेकं कुर्यादिति प्रचेता॥ तथा पिंडोपि ब्रह्मचारी समावर्त्तनपयंति प्रेतस्योदकं माशौचं च न क
र्यात्॥ तदुक्तं मतुना॥ आदिष्टो नोदकं कुर्यादिति तस्य समापनात्॥ समाप्ते वा तदकं कुर्या
न्निरात्रमशुचि भवेत्॥ आदिष्टो ब्रह्मचारी ब्रह्मचारिणा उदकदानप्रतिषेधः स्नापि
त्रादिव्यतिरेकेण तद्विषये विशेषं वक्ष्यामो द्वादशधिकरिति निर्णयः प्रकारो आसपिंडा
नामप्युदकदानमुक्तं वसिष्ठेन॥ एवं स्नाना महाचार्यप्रेतानां मुदकं क्रियेति उदक
क्रिया कार्येति॥ कामोदकं सर्विभ्रताः स्वस्तीयं च सुरर्त्विजां॥ सरवा मित्रं॥ प्रताः परिणी

नी.दि.

१७०

णीता॥ दुहितृमगिन्यादयः स्वस्तीयोनागिनेयः स्वयुरः॥ कृतिजश्च॥ कामोदसंकं कामः इच्छा॥ ए
तेषां मिच्छयोदकदानं कार्यं॥ श्रेताभ्युदयकामनायामुदकं देयं॥ मसत्प्रादं नेयमित्यकरणे प्रत्य
वायोनास्तीत्यर्थः॥ गरुडपुराणात्॥ अक्रयातेन कुर्वीत दत्त्वा दाघानलान्जनीनीशुष्माश्रुवा
धवै मुक्तिं तदा श्रेयो तोयमश्रु॥ इति॥ इत्थं दकदानविधिः॥ अथ संचयनं निर्णयते॥ दाह
स्यानंतरं कृत्वा संचयनं कर्तव्यं॥ श्रेतपित्रं दद्याच्च दाहान्तिशिमने स्वर्गः॥ केचिदुग्रेण सिंचितं
चित्तास्त्रानं स्वर्गेश्वरेति गरुडपुराणे॥ संचयनोपि॥ प्रथमं कृत्वा तीये वा सप्तमेन वसेपि वा॥ अ
स्ति संचयनं कार्यं दिने तद्वा त्रयेः सह॥ क्वचिद्वितीये त्वस्ति संचयः॥ इति मिताक्षरा॥ अपर
पक्षे संचित्या युग्मासुरा विधिति॥ श्रावयन्॥ कृत्वा पक्षे दद्यात्कृद्वा श्रावयन्॥ काठको
मावास्यायां॥ कात्यायने मेघसूत्रे च चतुर्थदिवसे॥ तथा वैष्णवे॥ चतुर्थे दिवसे स्ति संचयनं ते
षां गंगासि प्रक्षेप इति॥ अमौ तो न्यस्मिन्दिने स्वयत्नोक्तविधिना संचयनं कार्यमिति॥ च

१७०

इस्मरतो॥ तथान्नपानमादाय संस्कृतं विधिवच्छ्रुतिः॥ गत्वा पितृवतं तत्र क्षीरेणाभ्यक्षयेत्तत्
यत्तियस्य च दक्षस्य श्रावमादाय यत्ततः॥ अस्तीत्यत्र मागात्रे न्योनवेनां डेति धापयेत्॥ अथ चेत
सा विरोधोक्तः॥ अस्ति संचयने यामो दोषवानां परिकर्तितः॥ जातश्रेतं समुद्दिश्य यः॥ शुचिर्नैक
रोति चेत्॥ देवतातां तु यजनं तं शयं त्यय देवता॥ देवताश्चान्नमश्चान्नवासितवासित इति पुत्रा
संनिधानयेन॥ संचयनं॥ अथ श्रेतपिंडेषु प्रव्यनियमं शुनः युद्धोदश्रयिनि॥ श्राद्धलिता सक्तु
मिवापि श्राद्धैर्वाप्ययनिर्वयेत्॥ अथ मेहनियमं यत्तदेव स्याद्दशाहिकं॥ गरुडपुराणे तु॥ तु
दनामिषसक्तुश्राद्धकमूलफलादिना॥ अथ मेहनियमं दद्यात्तद्दद्यादुत्तरेह नार्थिनि॥ संचये
ने कृते मतुष्यलोकास्त्रेतलोकगच्छत आमेन पापेषु श्राद्धमेकोद्दिष्टविधानेन कार्यमिति
स्मृत्यर्थमासे॥ तथा गरुडद्वारे नमश्चान्ते वार्ताये दिवालयेपि वा॥ यत्राद्यो दीयते पिंडस्तत्र स
वस्ति मापयेत्तथा॥ असे गोत्रः स गोत्रो वा यदि स्त्रीपदि वा पुमान्॥ अथ मेहनियोदघास

नि. नि.

१७१

दशाहं समापयेदिति कर्तव्यमेपि गृह्यपरिशिष्टात् मिताक्षरायां सगोत्रादितामंदाहसंस्कारः
कृतस्तैनेवाहंशाहान्मेतकर्मकत्रव्यतथाअत्यगोत्रोस्याग्निदहातिय ॥ अहं कं पिंड दानं च द
शाहं स इमापयेदिति स्मृतिकरं डिक ॥ तथा न्यगोत्रगोत्रस्याचामिदेरंतेष्टिकरोतितदशरा
त्रमात्रौ च ॥ तदुक्तं मिताक्षरायां गुरोः प्रेतस्य त्रिष्यस्तु पितृमेधं समाचरेत् ॥ प्रेतादौरेः समंत
त्रदशरात्रेण शुद्धतीति मनुस्मरणात् ॥ त्वं दुतापि वारव्याव्यया त्रिष्यग्रहणात् पुत्रानावेन
रावाधिक्रियते संघदिअंतेष्टिकरोतितदाहशरात्रे ॥ अमनकरोतितदान्निरात्र ॥ आचार्ये सं
स्थिते सति निरात्रमिति वचनात् ॥ तथा प्रेतस्य विनिदशरात्रे पूर्वविशेषेन पश्चिमाशौ उप
रतेपीति दशकनाष्यं ॥ पिंडदानविधिं मरिचिनादग्निं ॥ पितृमस्तक्रियया प्राचीनावृतिवा
दिरूपया प्रेतापिंडं रूपमन्नत्तृक्षीक्षितौ देयमिति ॥ तथा तृक्षीक्षितौ देयमिति ॥ अमं नं कारयेद्वाहं दशा
थैव च ॥ नृमौल्ये पिंडं पानीनं पोष्या णो दाहद्यादिति शंख ॥ तथा ॥ अमं नं कारयेद्वाहं दशा

१७१

हं नामगोत्रात् ॥ आहं कृतं तु यैव स्तैस्तानित्यक्ता गृहेव सेदिति विष्णुः ॥ गत्र पिंडं दशाहं च द
तव्या स्यादिति नेनेन इति गरुडपुराणात् ॥ प्रचेताः ॥ दिनेदिने जलात्युषा ॥ न्प्रदद्यान्नेन
कारणात् ॥ तावद्द्विप्रकृतव्यायावत्पिंडः समाप्यते तावन्प्रतिदिनं मंजजीतां वृद्धिः कामेति
मिताक्षरायां ॥ तवन्तिदिवसे दद्यान्नवपिंडान्समाहिता ॥ इशमं पिंडं मुस्यरात्रिषे शुपि
नृविदितस्मृत्यंतरात् ॥ यत्र योगाश्चरेणौ ॥ क्रीतलव्यासनाममौ स्वापय ॥ स्ते एष कृष्यक
पिंडयस्तद्वता देयं प्रेताया ॥ नदिनत्रयमिति यथापिंडत्रयमस्तिहितं ॥ एवं मनयोगां रुल
धुकल्पपारत्यतरानुष्टानेनापि शास्त्राय सिद्धौ सत्यामपि ज्ञेयावकृते तदवा पिंडरूपे
गुरुतरकल्पयेद्यद्यप्यत्र वृत्तिशंका ॥ तथापि प्रेतस्यानावन्ति पिंडैः कृतीनिष्पद्यते ध्रुवं
तथा ॥ प्रथमेहं नियमिंडस्तेन मृदा प्रजापते इत्यादि स्मृतिपुराणे वाक्येः प्रेतस्य शरीरावय
वनिष्पत्तिरूपोकारतिशयायाश्चिष्टे दशापिंडो रूपो गुरुतरे कल्प्यान्नाय आश्रीत इति ओ

192

2

992

ति॥ तदुक्तं शिवशि॥ वस्वामिना॥ नवश्राद्धानि पंचाङ्गुराश्च जायन्तः॥ षडित्ये
दुष्टे षडिति॥ तदुक्तं विभाषाचेतरेजना॥ तं वश्राद्धोपक्रमे॥ वर्षाविषये व्यवस्था प्र
तिपादिता॥ नवर्षात्ररे॥ नवसप्तविंशारांसां नवश्राद्धानुक्रमात्॥ आद्यतपोवर्ण
योस्तु षडित्याहुर्महर्षयः॥ इति॥ विंशानवरासांसदैत्यनुक्रमः॥ विप्रश्च यो षडि
ति॥ व्यासः॥ अथ मे सप्तमे वै वनवस्ये कादशोदति॥ यत्तु वैदीयतेजतोस्तन्तवश्राद्धमुच्य
इतंति॥ तथा॥ केचित्तु चैव नवमं न वेदं तरितं यदि॥ एकादशोक्तिं क्रुयादिति स्मृतिः
तो विदुः॥ क एव तन्तवश्राद्धमासिके च यद्यदंतरितं न वेत्तात्तदुक्तं रणसातमादुत्तुष्टोप
प्रचक्ष्यते॥ सातन्मंसमानतं न त्वकाजादशेषि॥ दैवादंतरितं पूर्वमुत्तरेण सदाचरेत्॥
दैवादंतरितं पूर्वमुत्तरेण सदाचरेत्॥ दैवादित्कपलक्षणा॥ दैवान्मनुष्यापराधादत
रितमुत्तरेण नुष्ठितं॥ अत्रिः॥ प्रेतार्थमुत्तरेण नुष्ठितं॥ नवमश्राद्धनिमि

नि० दि०

१७३

नंतु एकमेकादशोदनीति॥ स्तुत्यसारे तु न वशादगणमुक्ता एतन्त वशादमेकाद
शोक्तिवाकार्यमित्युक्तं॥ इति न वशादतिगणिः॥ अथोपक्रान्ते दशाह पिंडेतरा दशपि
ते दशाह पिंडसमाप्तिः कार्येत्यप्यपक्षः यद्वर्त्यते तावत् कालादशति॥ चंद्रद्वयेवलिते
वादयः प्रतस्मिन्नांतये॥ यदि दद्याद्विचंद्रतदा तु कुलविनाशानं॥ ये वीन्यसिरपि॥ आ
द्योरावेव कान्तव्याप्रेतपिंडोदकक्रिया॥ द्विरैव वेतुक्रियाः पुनः श्रावसमश्नत इति स ए
व चंद्रो मृत्युं घां गीकृत्य च दशाहंतरा दशपि ते पिमाता पितृविषये पिंडादि समापनलक्ष
णदशानंतरं दशपमानोदितो य इति॥ अमुमेवायं ह्येष्यं गौतमः॥ न विष्यत्युराणोपि॥ प्रह
त्वा शौचं तत्र स्तुयदि दशः प्रपद्यते॥ समाप्य बोदकं पिंडं स्नानमेव समादरेत्॥ पिंडदानं
दिसमाप्या शौचं ययति स्नानमात्रां कुर्यादिति॥ एतस्मात्तापितृव्यतिरिक्त विषयं॥ तदि
षये तु विषये शौचं कौगालवेन॥ पित्रो रौ शौचं मध्ये पियदि दशः प्रपद्यते॥ तावतो वीतरं

१७३

तत्रैव यथेष्टे महात्परमिति गाजवचनदशानाम्मातापित्रोर्मृतौ त्रिरात्रादुत्तरं दशपि ते
दशाह पिंडानां समापनं॥ इतरविषये यदा कदाचा दशपि ते पिंडं दत्तं तत्र स समापनमिति
प्रतिपादितं कात्यादशेति तया॥ तत्रैव अंतर्दशाहे दशश्चैत्रं सर्वं समापयेत्॥ पित्रोस्तया
वदाशौचं दद्यात्पिंडं जलीत् इतीदं गौतमवचनं॥ मातापित्रो दशाह पिंडाद्य समाप्तमिधा
नघरमिति अहाहृध्वं दशपि ते पिंडादिसमाप्तिपरं महात्सूवं दशपि ते यावदाशौचं ताव
त्पिंडादि कुशदि वंगालवचनं न समाप्तो नायति यथा व्याख्यातं॥ काल्वादममुक्तं वचनस्य
निगमिमते त्वे तस्मिन् प्रकटायन्त्यप्यगमात्॥ शिष्टाचारादशानि न गालवगौतममुक्तं व
चनयो देशाचारने देन व्यवस्थाकृता॥ यस्मिन् देशे महात्परं दशपि ते उत्तरं तत्र स समा
पनाचारः स द्विषयगालवचनं॥ यत्र देशे दशपि ते पिंडाह पयति पिंडादि क्रियते त
द्विषयगौतमवचनमिति व्यस्य॥ एवं सर्वे कर्तव्यं न रिदितं नांगीकृतं॥ पारिजाते विदं पिंडादि

ति.दि.

१७४

समापनं क्षेत्रजदत्त कादिपुत्राणां यावत्कालाश्रयेणानिर्गुणमातापितृविषयमित्युक्तम्
यवेतिप्रथेन॥एवमितरविषयेयदाकदावादेशापातेसमापतामिधानमपिनिर्गणविना
तीयविषयेसेयं॥विज्ञानेश्वरेणलेतरादशापातपिंडादिसमाप्तेर्द्विसंप्रदायाननुष्ठितत्वा
दयंपिंडादिसमाप्तिश्चिरंतनं समाप्यति धायकवचनगणोजोवाचारविरुद्ध॥इतिमिता
क्षरादीनोपात्रः॥तेनेदं प्रकटीकृतं सर्वविषयेष्वनरापिडासमापसंलोकावारविरुद्धमि
ति॥अंस्वर्गलोकविद्धिदं धर्ममिष्याचरेन्नक्रः॥तथा॥नशास्त्रदद्याविदुषाकदाचिदुद्य
यनिस्रः कुलदेशोधर्मैरितिच॥यत्तु कालादशादिवत्पिंडसमापानपक्षाज्ञावनेकृतं तस्म
क्कातेतस्मात्कामात्रेदशाति॥दृष्टं चकृतावप्यतादतसांपेणाम्ज्ञावते॥यथासुरामहगो
पश्चालननादीनामितिदत्त॥तस्मात्तातरापिंडादिसमापनमिति॥इत्येतरादशापि
तेपिंडनिर्णयः॥अथनवकश्चादविधौविशेषः॥यदुक्त॥नवश्रादान्यनुतिष्ठेदेकोदि

१७५

द्विविधाततदिति॥नवमिश्रेषुच॥नवश्रादमंसेत्रंचपिंडोदकविवर्जिते॥पिंडोदकं पिंडेउद
काजलिरहितं॥नपात्रामालज्यजपतिनाशिषः प्रतिगृह्णीयात्॥नान्ताविकरेत्॥पित्र्य
मंत्रवर्जं॥तथाप्रेतकज्यात्॥आलिषोद्विगुणादमः स्वस्य प्रणवस्तथा॥आश्रौकरणमुष्टि
ष्टश्राद्वैवैश्वदेविकं॥विकरनस्रधारंगंपितृश्रादोनविद्यते॥अतुश्रादं न कुर्वतिनावा
हनमथोल्मुकं॥आसामांतां न कुर्वतिनमस्कारप्रदक्षिणां॥अष्टादशोववस्तुनिप्रेतश्रा
देषुवर्जयेत्॥रम्यमंतिरम्यतमिति॥उच्छिष्टदर्शनमार्जितं॥इतिप्रेतश्रादविधिः॥अथपित्रा
दिश्रादकर्मण्यधिकारिणोनिर्णयिते॥अविनक्तेषुत्तात्तुष्ट्रादिधर्माकरावस्यात्॥तदु
क्तंमराचिना॥सर्वैरेतुमतिकृताज्येष्टेनैवतुपुनः॥प्रव्येणवाविनक्तेनसर्वैरेवक्रतंनवै
तं॥स्मृतिसारेपि॥अविनक्तेषुसंस्पृष्टेकेनापिकृतंतुयत्॥देवयाजादिसर्वधिर्लौकि
काश्रौकृतंचयेत्॥तद्याज्ञान्दणमविनक्तानामेकोधर्मप्रवर्तते॥विनागेसतिधर्मोपिन

ति० दि०
१५

वेत्तेषां पृथक् पृथक् गतिः॥ यास्तव लोकोपि॥ एकेनैवा विनक्ति युक्तते सर्वे सुवृत्तते॥ विनक्त
सुपृथक् कृत्युः प्रति संवत्सरादिक मिति॥ आमुमो वायंग रुद्र पुराणा मप्याह॥ विनक्तैश्च
यक काया क्तियो सांवत्सरादिका॥ एकेनैव प्रकृते व्यापुत्रोपायस्विये - मित्येवं विनक्त
न्नाहणा प्रयकश्चादाद्युष्टान विधाने व्योहं हि के विरायोक्तः प्रेतकल्यात्॥ बहवा
पियादा पुत्रा विधि मेकः समोचरेत्॥ न च श्राद्धे सपिंड त्वं श्राद्धात्पि च षोडश॥ एकेनै
व तु कायापि संविनक्त धनेष्यति॥ अंतर्हि कुरुते त्येक कृपिनिः॥ समुदाहृत इत्यादि क्व
नेत्यो विनक्त मप्योहं हि क का मेपि योगिद्रव्यम विनक्त मि व संमाध सवति मत्याप्येष्ट
एव सपिंडी करणांतं कृयति॥ तेन कृतं सर्वे विरेचक तेन वतीति स्मृत्यादि युक्तं॥ शुतावपि
कस्मिन्कर्मणि कर्तव्यं त्वं श्रूयते॥ यथा गृहपति सप्तदशः सत्रमासी र नित्यं सप्त
दशांतां स्वादा नैयगिसाधनेन व्यसाधारणीकृत्य सर्वेषां त्यागकरणेन सह कर्तव्यं

१५

तद्वत्सर्वेषां कर्तव्यमिति॥ तथा स्मृत्यर्थसिरेः दाहाद्यक्रम्य एका दशाहा - ज्येष्ठा ही
योग्यः कृयति॥ न व श्राद्धा निषोडश श्राद्धा निच विनक्तो वा विनक्तो चार क एव कृयति
सपिंडी करणं विनक्ताः पुत्राः सधाताश्चैदेकस्मिदि नेष्टदिकामाश्वेतृथ कृत्तु मु॥ तात्
या सपिंड न पृथक् विधान देशेतर वसता पुत्रणा कृतं सपिंड तस्या निश्चया निप्रापेणे
मिता ह्य रायातु॥ प्रेत श्राद्धे सविहितं सपिंडी करणं संविनक्त धनेषु बद्ध पुत्रात्षु सस्व
प्येकेनैव कृतं तेना जने सर्वे कर्तव्यमित्युक्तं॥ अत ऊहं सर्वे पृथग्वक्तव्यः॥ सर्वे त्रिगोत्रास्ता
नोतास्त्रैव कार्यामिति॥ अथ पुत्र मृत्युधिकारिणा॥ सुमंतु॥ पितृश्व कवी त मृता य उरिसः
सुतः॥ घैर मैक संस्कार संवत्सरे के मान्नत इति॥ उरिसाध मपि लीज इति॥ उरि सद्यः विदं
यति पुत्रा वक्ष्यते॥ तथा पुत्रः यौत्राश्च तत्पुत्रः पुत्रिका पुत्र एव चेति॥ तथा॥ ज्ञातुः स होदरो
ज्ञाता तदना वेतु त मुतः॥ ततस्व सोदरो ज्ञाता त रना वेतु त मुतं॥ क्रोशं॥ पुत्रा ना वेतु प

नि० दि०

१७६

लीस्यात्तदनावेतुसोदर इति॥ तथा पुत्राः कुर्यात्पितुः श्राद्धं यत्नीचतदसंनिधौ॥ धनाहार्यथा
दोहित्रः सतौ ज्ञाता च तस्मिन् इति॥ तथा॥ ज्ञातृ जेतनु कर्तव्यं यस्यासि स होदर॥ इति स्मृतं
तरात्॥ तथा॥ ज्ञेयं न बांधवं प्रेतं पिता ज्ञाता तथा प्रजः॥ जन्तुनि वापि संस्तुयान्मुहादेनो न्यया न
वेत्॥ ननु॥ न च माता न च पिता कुर्यात्पुत्रस्य पैतृकं॥ नाग्रजश्च तथा ज्ञाता ज्ञातृणां च कर्तव्यं
सामित्यादि वाक्ये माता पित्रोः पुत्रस्योद्देहि कनिषेधा तथा प्रजस्य कर्तव्यं सांसे स्कारेति
षध्यात्कथमधिकारस्तेषामिति चेत्॥ निषेधास्य पुत्राद्यधिकारि स ज्ञावे विषयत्वे स्नेह
विहित विषयत्वे वा॥ ततश्चाप्यौत्रस्य कनिषेधत्वात् पुत्रस्य च स ज्ञावे ज्येष्ठत्वात्॥ माता
पित्रोश्च ताधिकारः॥ कनिषेधत्वात् पुत्रयोः पुत्रीत्वेन संस्तवात्॥ पौत्रस्य स्वसंततित्वात्
ज्ञातृणां मे कजाता नामे कजातानामे काचेत्युत्रिणी भवेत्॥ सर्वास्ति स्तेन पुत्रेण पुत्रिणी
मनुरब्रवीत्॥ यत्किना मे कजाता नामे काचेत्युत्रिणी भवेत्॥ सर्वास्ति स्तेन पुत्रेण पु

१७६

त्रिणी मनुरब्रवीत्॥ एवं पुत्रा मा वै पौत्रस्य तदनावे लघुत्वात्॥ तदनावे ज्ञातृ पुत्रस्य॥ त
दनावे ज्येष्ठत्वात्॥ तदनावे माता पित्रो रधिकारः॥ एतदयं श्रियं तो हवौ दीयतः॥ यदि स्नेहे
न कुर्यात्ति स पिंडीकरणं विना॥ गयायां तु विशेषणं जायानपि समाचरेत्॥ मुद्दि स्ते हेतु
स्नेहवशात् माता पितरज्येष्ठे पिदधुरिति॥ कात्यायनो प्याह॥ अनुजा अग्रजा वा पिता तु
कुर्वीत स क्रिया॥ ततस्त्वसोदरास्तदक्रमेण तनयास्तयोरिति॥ संग्रहे पि॥ यत्नी ज्ञाता
च तज्जश्च पिता माता स्तुषा तथा॥ जगन्निना गिनेयश्च स पिंडा सोदकस्तथा॥ असंनिधा
ने पूवेषामितरे पिंडा स्मरता॥ विष्णुपुराणे तु॥ पुत्रः पौत्र प्रपौत्रश्च तदूह्निता संततिः॥
स पिंडः संतति वापि क्रिया वा न नृपजायते॥ तेषामन्त्रावे स वेषां समानोदक संततिः॥ श्री
मा धंडिया पि॥ स स्वरु छिन्न बंधोश्च सखापिश्च सुरस्य च॥ ज्ञा माता स्ते हतः कुर्याद
स्विपित मेधक मिति॥ सर्वा ज्ञा वेतु नृपतिः कारः पैस्यो त्रै निरुतिरिति तज्जातीयै ररि

नि० हि.

१३०

सम्यग्दाहाया सकलाः क्रियाः॥ स्कंदपुराणेपि॥ सवन्निवेस्त्रियः कुर्युः स्वतर्पणममंत्रकं
पित्रोरेनुपनीतोपिविदध्यादौरसं सुतः कुरुः दैहिकमध्ये तु संस्कृताः श्राद्धकारिणाः॥ रं
रसः सुतः॥ अनुपनीतोपि पित्रोर्मतिपित्रोरोद्धैहिकं कुर्याति॥ तथा कात्यायनः॥ असे
स्तुतेन पत्न्या च त्वग्निदानं समंत्रकं॥ कर्तव्यमितरसर्वेकास्ये दत्तमेव हि॥ शंखोपि॥ ना
यापिंडं पतिदद्यात्तु निमित्तं येष्वेव च॥ श्वश्रुदेश्च स्तुषाचैव तदभावे तु सोदर इति॥ पुत्रान्ना
वेमियोदं पति सपत्न्यश्चेति स्मृत्यर्थमिरात्॥ अपुत्रायां स्मृतायां च यतिः कुर्यात्पिंडं नमिति
गरुडपुराणं॥ तथा विदध्यादौरसः पुत्रो जनन्या कुरु दैहिकं॥ तदभावे सपत्नीजः क्षेत्र
जायास्तथा वृता इति कात्यायनः॥ तथा॥ वक्रानामेका चेतुर्गुणिनी न वेत्॥ सर्वस्ति स्तेन
पुत्रेण पुत्रिण्ये मनु रब्रवीत्॥ पुत्रपौत्रपौत्राणामभावे अन्येषामधिकारः॥ सतिपि
त्रेति धेक्कोरुष्यश्रेणेण॥ पुत्रैषु विद्यमानेषु तान्येवैकारयेस्व धा॥ अनु कप्योद्यपुत्र

१३०

स्य ज्ञातुः कुर्यात्स्तिनामिक इति॥ तथा स्मृत्यंतरं॥ अपुत्रस्य पितृव्यस्य तत्पुत्रौ ज्ञातौ न वेत्॥
स एव तस्य कर्तव्यं पिंडदानोदकक्रियां॥ पार्वणां तेन कार्यं स्यात्पुत्रवद्भ्रातृजेन तत्॥ पितृस्त्वा
नेतु तं कृत्वा शेषं पूर्ववदाचरेत्॥ पार्वणं संन्यासि विषयं॥ धनगृहीत्वौतावापिंडादिकुर्या
त्तदुक्तं स्कंदपुराणे॥ मलमेतन्मनुष्याणां प्रविणं परिकीर्तितं॥ तद्गुरुन्मज्जमादत्तेदु
र्विधा ज्ञातिनामपि॥ कृषिनिस्तस्य निर्दिष्टानि कृतिः पावनी परा॥ आदेहपतनात्तस्य
कुर्यात्पिंडोदकक्रियामिति॥ आदाय हरेपि पुत्रीकृतोपि दुहितुः सुतः॥ मातामहस्य त
रक्रियन्मातामहा शारवाया॥ इति निरूपितं प्राक॥ तदुक्तं॥ परासरेणा॥ दौहित्रैर्वैव निरश्रे
ष्टकायस्ति कृतं यैर्येति॥ तथा स्मृत्यर्थमिरात्॥ दौहित्रमातामहौ परस्परं दत्तः॥ इत्याद्यधिका
रिणो ज्ञेयाः॥ तथा उपनयनं यत्र तोषयुक्तो ब्रह्मचार्यपि मातापितृपाध्यायाचार्येण मोद्धैहि
कं कुर्याति तोषनयनं तत्र तान्तन्मस्येत्॥ तदा हयात्तावत्कथः॥ आचार्यपि नुषाध्यापान्ति

ति० रि०

१७८

रुत्मापि नतीवति ॥ संकटान्तं च नाश्रीयन्तवतैः संह संव सेत ॥ उपतयनमात्रं कृत्वा सां
गवेदाध्यायपिता आचार्यः चेदैदिकदैराध्यायपिता उपाध्याय ॥ कटान्तं सूतकान्तं ॥
नतीवत्तचारी नश्ये वउपतयनतिमित्रनिक्षाचरणादि व्रतान्तत्तस्यते ॥ नष्टेन नविति नत
समास्यते तरे माशौचविधिरिति मिमताक्षरायां ॥ तथा मातामाह स्यात्फक्तं का ला दत्रो
मातापित्रोरुपाध्यायाचार्यायोरुद्दिष्टं ॥ ऊर्वन्मातामस्यापि नतीवत्तस्येतत्तव्रता
दिति ॥ वसिष्ठोपि ॥ ब्रह्मचारिणः कंटाहकर्मणा व्रतान्ति वृत्तिरत्यत्र मातापित्रोरिति ॥
अतएव स्मृत्यर्थसारे मातापित्रादिव्यतिरिक्तं प्रतकर्मकरणे पुनरुपतं कार्यं ॥ न विषय
तुरायेतु ॥ व्रतस्योपि यथा पुत्रः पितुः क्रियान्तम ॥ तथा मातामह स्यापि दौहित्रः कर्तुम
हतीति ॥ मातापित्रादिव्यतिरिक्तं विषयेतु ब्रह्मचारी न कुर्याति ॥ तदुक्तं ॥ न ब्रह्मचारि
णः कुरुदकं पतिगतं चेति ॥ उदकमिति पिंडदानस्याप्यपलक्ष्यं ॥ तथा वृद्धवसिष्ठ

१७८

कृत्वा धीनीदकं कुरुते तावत्याविधमिणः ॥ गर्भनिरुद्धं श्वैव सुराप्यश्वैव योषित इत्या
दितिदिता ॥ निषिद्धा इत्याधिकातिरिण्येय ॥ अथाशौचवतां पुत्रादीनां कर्तव्यताविधिः ॥ रा
त्रिमृतस्य रात्रावेव दाहः कार्यः ॥ वपनं प्रातः कुर्यान्निदुस्सति मग्नदे ॥ रात्रौ दग्धवपिंडो
ते कृत्वा वपनवर्जितं ॥ वपनं नश्यते रात्रौ श्वस्तस्य वपनं क्रियेति ॥ यत्रु निगमवचनं ॥ सं
ध्याया शतथारात्रौ दाहः पाथेयकर्मचनवश्चाद नो कुर्यात्क्रतेति ॥ फलतां व्रजेत ॥ रा
तत्रुदितमृत आलस्यादितारात्रौ दाहो न कार्य इत्येवंपरिं ॥ प्रथमा दारम्यदितेदिनं प्रति
मष्टादंतत्तवश्चादमुच्यत इत्युक्तं ॥ चंद्रनिबंधे ॥ तदतिप्रायेण रात्रौ दग्धाह पिंडो नाद
रणीय इति ॥ तथा रात्रिमृतस्यालस्येन दिवा दाहो न कार्यः श्रावं पयुषितं नैव कुर्यादिति ॥
श्रावं रात्रिपिते चेत्री न कृष्या कृत्वा दहेतुमिति स्मृत्यंतरं ॥ तथा गुरौ मृते उपवसेयुः पु
त्राः पत्नीवै ॥ स्मृत्यंतरं ॥ महागुरुनिपाते तु आश्रयेच्छ्री वासिति ॥ महागुरुः पिता ॥ अथ

ति०दि०

१७९

पवनकाला॥ गंगायां नास्करहो मातापित्रोर्गुरीमते॥ आधाते सोमपाते च वपनं सप्तसु
स्मरते॥ अत्रागुरुः॥ पितामंत्रोपदोष्टा विद्योपदेष्टो चेति॥ तथा च द्वितीयाह॥ दिविकल्याः॥ अ
चारतिजके॥ चतुर्विधं तु यत्पापं केशमाश्रित्य तिष्ठति॥ तावच्च स्मृतं कीर्तयेद्यथावकेशा
न्तमुच्यते॥ आपसं वस्तु॥ अनुभावितां च परिवापनमिति॥ अनुभाविनो ज्यवयसस
पिंडाः पुत्राश्चेति परिज्ञा॥ ते माताक्षरायां तु॥ क्षौरंतदनुभावितां॥ वेदुःशास्वमनुभवतीत्य
नुभाविताः सपिंडाः॥ अथ वा अनुपश्चाद्भवतीत्यनुभाविनो ज्यवयसः॥ अनुभावेनः पुत्रा
इतिकेचित्॥ तेषां वपनमिति॥ तथा देवल॥ दशमेहनि संघ्राते स्नानं ग्रामाद्विर्भवेत्॥ त
त्रत्याज्यातिवासांसि केशश्मश्रुतखाजिच॥ तथा स्मृत्यंतरे॥ ते च वा ससां त्याग इत्युक्ताः॥
अनेन वचनेन तस्य द्विरावृत्तिर्नैकितुर्विकल्पः॥ सप्तमे वा प्रदात त इति॥ राकादशाह
त्पूर्वमित्यर्थः॥ स्मृत्यर्थसारेपि॥ वपनं पुत्राणां प्रयक्रिकायं दशमे वा॥ श्राद्धादवाक्

१७९

स्मिश्चिदिते वाग्रामात् बद्धिः कार्यं न च निरुतं न च॥ मिताक्षरायां तु दशमेहनीति वाक्यमु
दाहृत्य द्वितीयेहनीति वाक्यमुदाहृतं॥ तेनारुत्तिरिति स्ता॥ मनुनात्रविशेषोपपन्नः॥ अ
क्षारलवणान्ताः स्युर्निर्मज्जेयुश्च तेन हं॥ मास्याश्चानवाताश्चायुःशरीरंश्च प्रयच्छितो
विति॥ यान्नवज्ज्यः॥ क्रीतं लब्धं चानात्समौ स्वपेयुरिति॥ क्रीतं आपाचितं वा अशानं येषं
ते क्रीतलब्धौ शानात्समवेयुरिति॥ अपाचिता जामे अशानमयदुक्कं भवति तिमिताक्षराया
ह्येतलब्धनियमोपि दिनत्रयपयंते॥ स्मृत्यर्थसारे॥ अपाचिता न्तेन वा अन्यग्रहपके
न हविष्यो वेत्रे रत्नस्वग्रहपकेन क्षारलवणमाषमांसापूपपायसवर्जं तथा अ
धः शय्यामतिनो ब्रह्मचारिण इति॥ वसिष्ठः॥ प्रस्तरेऽहमनश्नत आसीरत्॥ अतश्च
त इति जज्ञाता इत्यर्थः॥ शयनाद्यंति यामयः प्रस्तर इति॥ स्मृत्यर्थसारे॥ प्रेतकृत्येक
वर्तिः॥ ननु तादवक्स्मासंगमेचां न॥ कर्तुं कार्यं श्रुत्येवां प्रेताश्चोचिन्तां पूर्वत्रिरात्र

नि० दि०

१८०

इति॥ मिताक्षराया॥ प्रारब्धे प्रेतपिंडेतु मध्ये चेत्तेन तेन वेत्त॥ तथोवाचोच
पिंडोक्तशेषान् दद्याधया विधिति॥ तथा शावाचोच योः संनिपातेषु प्रेतकृत्यं कार्यं अं
तद् दशाहे जतनात्यश्वास्यान्मरणं यदि प्रेतमुद्दिश्य कर्तव्यं पिंडं दानं स्वबंधुनिरिति
त्रैवोक्तं॥ अन्ये नियमः स्मृत्यंतरतो वगेत्या इति आशौचिनां नियमनिर्णयः॥ अथैक
दशाहे द्वादशाहे क्रियमाणां मासिकानां शावादानां षोडशस्य च निर्णयः स्मृत्यतो सं
पिंडाकरणेन प्रेतस्य पितृत्वप्राप्तिर्जायते इति ततः प्राक् षोडशश्राद्धप्रतिपादनमाह
इति॥ श्राद्धानि षोडशां दत्त्वा तत्क्रयं सिद्धपिंडं तं॥ श्राद्धानि षोडशां दत्त्वा विदधातम
पिंडतामिति॥ नातिषोडशमासिकानि धातानीत्युक्तं॥ मिताक्षराया॥ संपिंडीकर
णादवक्रियं श्राद्धानि शोडशा॥ एकोद्दिष्टविधानेन तत्क्रयं सिद्धं पितृत्वनिवृत्तिः॥ प्रेतैको
द्दिष्टविधानेनेति विशेषः॥ द्वादशा प्रतिमास्यानि द्वादशी ह त्रैयक्षिकं॥ ऊनषणमासिक

१८०

मृतादिकं चेति॥ तदाह व्यासः॥ द्वादशाहे त्रिपक्षे च षणमासे मासिकादिकैः॥ श्राद्धानि
षोडशौतानि संस्मृतानि मनीषिनिरिति॥ द्वादशाहे विहितं ऊनमासिकां द्वादशाहोपिकं
चिदूतो मास इति॥ तथा गार्ग्यः॥ ऊनषणमासिकं षष्ठे मास्युने द्यूतमासिकं॥ त्रैयक्षिकं त्रै
पक्षे स्यादूना द्वादशो तथेति॥ गोमिजः॥ मृश्या द्वादशे क्रियात्मस्य तेन तमासिकमि
ति॥ ऊनचिन्नन षणमासिको नादिकेति रिक्तसंज्ञे श्राद्धे इति॥ एतान्येव षोडशश्राद्धानि
जाद्वक्येपि॥ द्वादशा प्रतिमास्यानि आद्ये षणमासिके तथा॥ त्रैयक्षिकादिके चेति॥ श्रा
द्धान्ये तानि षोडशा॥ एकाका द्वादशे नाद्ये तस्य द्वादशा प्रतिमास्यानि॥ आद्ये वा ऊ
नपर॥ याज्ञवल्क्यः॥ मृतैर्दैनिकं कर्तव्यं प्रतिमास्यं तु वत्सरा॥ प्रति संवत्सरं चैव मास्यं मेकाद
शो हति॥ आद्यं सर्वे सर्वे कोद्दिष्टप्रकृतिवृत्तमेकादशो हति॥ स्मृत्ययसिरो॥ प्रतिमास
मृताहे संवत्सरविदितानि द्वादशा॥ तथा द्वादशाहे त्रिपक्षे नूतन षणमासे नूतनाद्वे चेति

ति० दि०

१८१

चेरिरावेषोऽत्र॥ तत्राद्यमेकादशे क्रियुक्तं पश्यते॥ न तत्र केचन मृते हनीति आद्यमसिके।
आद्यमेकादशे हनीत्येकादशे क्रियुक्ता इति दत्तयेदं तत्र विनिमुक्तं पश्येत् श्राद्धांतरं ननु मा
सिके॥ अद्यशब्दोपिकर्तव्यश्राद्धानामादिपैलादुपपद्यत एवेत्याहुः तन्न युक्तं॥ सखा
विरोधात्॥ द्वादशं प्रतिमास्यातिषोडशेति सखाविरोधात्॥ किंच आद्यश्राद्धस्य श्रा
द्धांतरत्वे मासिकव्यपदेशो न स्यात्॥ अस्ति च स तस्मान्मुक्तमाद्यमेकादशे नीति। आ
द्यश्राद्धमेकादशे क्रियुक्तं यदि त्यर्थः॥ अथ शुचिना कर्मकृतव्यामिति विधानात्॥ दशा
द्वादशौ चिनोत्रासस्याद्यश्राद्धं भवतु एकादशे॥ परंतु क्षत्रे द्वादश विराति विशे निशा
स्त्रीशत्रुश्चैकमादिति॥ वचनेभ्यः सूतकाधिकवतां क्षत्रियादिनामशुचित्वेन क
थमाद्यमेकादशा हे स्यादत आद्यमेकादशे हनीति॥ स्वस्वाशौच निवृत्तिकालो व
लक्षणमिति वक्तव्या मित्याशंका पारिजीहीषुः पैवी न सिरादा॥ एकादशे क्रिया

१८१

छादंतस्मान्मास्यमुदाहृतं॥ चतुर्णीनां सूतकं तु पृथक् पृथक् इति॥ सूतकेपि क्रियादित्याशयः॥
इति शोषं चोगम॥ सामान्येनोपक्रम्य पृथक् दिष्टे विधायकं किं द्रुवचनमपि दशाद्वादशौ च विष
यमपि घटते न क्षत्रियादीनामाशौचकालनिवृत्त्यपलक्षकमिति मित्याशयः॥ तथा॥ अ
द्यमेकादशे हनीत्यनेन द्योदेशेनैकादशादः कालत्वेन विधीयते तत्र न विधौ पराकाश
इति न्यायेनापि एकादशाद्वादस्य सूतकनिवृत्त्यपलक्षकत्वं न शक्यते वक्तुं॥ एकादशे
क्रियेच्छादंतस्मान्मास्यमुदाहृतमित्यनेन शाचैकादशाद्वादकालिकमेवायं चातुर्वर्ण्यसाधा
रणेन विहितमाद्यश्राद्धं शुद्धाकापि क्रियादिति॥ आयेकादशाद्वाददीधशिचवतः क्षत्रिया
देः कथं शुद्धं तं विप्रस्य कथं शुद्धं तमितितत्प्रद्वयं तैस्मृतिवचनैः॥ सर्वेषां मेवर्णानां सू
तके सूतके तथा॥ दशाद्वाद इति श्रुता तपोषवीत्वं गिरसो वचनाद्वादपक्ष
श्रयेण क्षत्रादेः शुद्धत्वं॥ तथा श्राणां सपिंडीकरणद्वारा क्रिया मिति मित्याशरोदा

नि.दि.

१८२

स्ततविष्णुवचसस्तकनिहतोलिंगं च। शेषेण शुद्धिः स्यात्तदुक्तं मिताक्षरायां। मातयग्रे
प्रमीतायामशुद्धौ स्त्रीयते पिता॥ पितु शेषेण शुद्धिः स्यात्मातुः कृत्यानुपस्थित्या मित्येवं विषये
विशेष्येकादशाहं॥ आशौचवान्। एवमसर्वमिति सिद्धत्वाद्याश्चाहस्या वक्ष्ये कर्तव्यतां शाख
गोलाक्षी आह तु॥ आद्यं श्राद्धमशुद्धौ पितृकृपादि कार्दं शोहं नि॥ कर्तुं स्तालिकी शुद्धिः पुनरेव
सः॥ स्तकमृतकैर्कैर्मैहिकद्वादशौहिकं॥ शुद्धौ वा शुद्ध कृत्यादिवा विचारयत्॥ तथा
काजादशीतवशाद्मशुद्धौ तिपिकृपादि कार्दं शोहं नि॥ कर्तुं स्तालिकी शुद्धिः पुनरेव स
इति॥ तस्मात्सर्ववर्णैराद्यश्राद्धमेकादशौहिकं कर्तव्यमिति सिद्धं॥ तदाद्यश्राद्धस्य ह्येषोऽसर्ग
पूर्वकत्वात्पूर्ववेषोऽसर्ग इति॥ तदुक्तं गरुडपुराणे॥ आहत्वा तु ह्येषोऽसर्गं कुरुते पिंड
पातने॥ नोपति हति तत्तद्वैयदोतुं प्रेतस्य ति फलं॥ पिंडं पातनमाद्यश्राद्धं पिंडं तथा
एकादशाहं प्रेतस्य यस्य नोऽसर्ग्यते ह्येष॥ प्रेतत्वे सुस्थिर तस्य देवैः श्रादेश तैरपि॥ तथात्रै

१८२

व॥ पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यैर्वाकर्यैर्ह्येष॥ तथा॥ पुत्रो वापि पिता तापि पौत्रो वा बंधुजस्तथा॥ यरु
णस्य र्थना गीच मृते कृत्यादिषोऽसर्वमिति॥ सोपि षोडशश्राद्धपूर्वकः क्रियाते तानितु॥ अन्य
तषोडशमध्ये द्वितीयांतास्मिंश्रुणु॥ अस्तविष्णुनिवाद्यं च तथा न्यष्टादशं पंचकमिति विधिर्वि
ष्णुबलिना तेय इति॥ ह्येषोऽसर्गविधिः॥ स्वर्गत्वादिति॥ अथाद्यश्राद्धविधिर्न्युते॥ नवमि
दिवसे दद्यान्तव पिंडात्समाहितः॥ दशमं पिंडमसर्ग्यरात्रि शेषं शुचिर्नवेत्॥ शुचि त्व
वचनमपरे ह्यः क्रियमाणश्राद्धार्थं ब्राह्मणनिमंत्राणां मित्रायेणेति मिताक्षरायां॥ अ
त्रि॥ प्रेता ये स्तकं ते तु ब्राह्मणा नमोजयेद्दश॥ आद्यश्राद्धनिमित्ते ते वैकमेकादशौह
नि॥ एकादशौह नि॥ आद्यश्राद्धनिमित्ते न प्रेतमुद्दिश्य दश ब्राह्मणान्॥ एकं च एवमेकाद
श ब्राह्मणान् नमोजयेदित्यर्थः॥ स्मृत्यंतरात्॥ एकादशमभिप्रेतं पुत्रेषु तमावाह्य नमोजयेत्
तत्राद्याय च शय्यादि दद्याद्वाद्यमिति स्मृतं॥ तेषां मध्ये आद्या प्रयत्नमप्रक्षालितया

नि०दि०

१८३

दायरायादिप्रेतशय्यादिदृष्टं त॥ आदिशब्दादासोदिरण्यदास्फपानछत्रदक्षिणोदकुं
भानामुपसंग्रहाः॥ इत्येवमाद्यं स्मृतं॥ अत्रैवविशेषः॥ आद्यश्राद्धं द्विजेमौवाक्यं तृतीये
द्विजे॥ आद्यश्राद्धं द्विजेकृयाद्विजेमाहवनीयक॥ कृत्वाकृत्यतिआग्नेवाआद्यकृत्यति॥ अ
मौप्रेतमुद्दिश्यजुहुयत्यर्थः॥ ब्राह्मणो नोजयित्वाश्रीकृत्वा पुनरपि द्विजे॥ पुनरतिसमि
डोकरणा इहैवैदिराष्ट्रिणिति॥ मन्त्रः॥ एकादशोदनि॥ तस्याविज्ञानेकादेशेननु॥ क्षत्र
दिस्तकांतेतुनोजमं पृथुज्योद्विजोत्॥ द्वितीयेक्रियुतस्तद्देवाकोदिष्टं समाचरेदिति॥
स्मृत्यर्थसारे॥ एकादशे क्रि एकादश ब्राह्मणो नोजनेप्रेतो देशेन रुद्ररूपप्रेतो देशेन वाका
यमिति॥ इत्यादिविधिः॥ गोमिजः॥ ब्रह्मणो नोजयेदाद्येहोतव्यमनले तथा॥ पुनश्च नोज
येद्विप्रदिराष्ट्रिणिविदिति॥ अथानशानादिवैधमरणे निणयिः॥ विधितानशानादिना
मृतानामाद्यश्राद्धचतुर्थे क्रियति गतदुकुं शानात्तये॥ न ह्यः शौचं क्रियालुप्तप्रत्या

१८३

रव्यातन्निषकक्रिया॥ आत्मानं द्यातये धस्तुमवश्यं नशानांबुधिः॥ तस्य त्रिरात्रपाशौ च द्वि
तीये च स्थि संचयः॥ तृतीये तदकंदत्वाचतुर्थे श्राद्धमाचरेत्॥ श्राद्धमेकादशं द्विकमाद्यमे
कोदिष्टं॥ प्रेतकल्येति॥ आशौचं यावदस्मात्तावपि डोदका क्रिया॥ यत्र त्रिरात्रमो शौचं त
त्रादौ त्रीन्प्रदोषयेत्॥ आनशानाद्यप्यक्रम्याग्निपुराणोपि॥ त्रिरात्रं तत्र राशौ च द्वितीये
त्वस्थि संचयः॥ तृतीये तदकं काये चतुर्थे श्राद्धमाचरेदिति॥ एभिर्वचने रुद्रसर्गापवाद
न्यायेन सामान्यविशेषेत्यायेन च एकादशाहविहितमाद्यमेकोदिष्टश्राद्धं अनशानादि
वैधमृतानांचतुर्थे क्रियति विधिमते॥ अतएव आशौचं पण्डितसामान्येनोपक्रम्य विष्णुना
वीहितमेकोदिष्टमस्मिन्विषयेषु पप्रक्षते॥ सामान्येनोक्तत्वात्॥ तद्विधापकृष्टश्राद्धं त
स्य ह्येषोऽसर्गपुर्वकत्वात्तदंतन्मायेन ह्येषोऽसर्गमप्यक्रम्यति॥ तदंतन्यायोपधा॥ अग्नीषो
मीयेपशौचं कृतितौ हविधौ रासाद नोत्तरकाले प्रजातु शानत्रासौ अपकर्षातिष्ठंतं

दि. ति.

१८४

पशुप्रयंजंतिती॥ अथावास्वाध्यासादृश्यान्त्यपकर्षे प्रातमध्याह्निकयोः कर्मणोरपकर्षः
स्तद्वदिति॥ एवमकलमेकादशाहविहितकर्मचतुर्थे क्रिययादिति सिद्धी॥ द्वितीये क्रियुन
स्तद्वदेकादिष्टं समाचारेदिति मस्य वचनमत्राप्यतु संधेयं॥ यत्र शंसवचनं सद्यः शो
चेपि दातव्यं प्रेतस्यैकादशो हति॥ सरावदिव सस्तस्माद्वाप्या सतादिषु॥ तद्दोहि
त्रस्माद्विद्वत्तन्नादादीनां मुख्याधिकार्यनादे अनुकाव्यादीगतैर्मातामाहस्तत्त्वामित्रा
दितिः क्रियमाणमैव दोहिकं सद्यः॥ शोचत्वेपि वृषोत्सर्गादिश्चाहमेकादशो क्रियाया
मेव परं संभाव्यते॥ अत्यथास्य वैधानशानादिमृतप्रेतविषयत्वे तु चतुर्थदिवसे प्रेष्टात
द्विधायकानि स्मृतिपुराणावाक्यान्वप्रामाणानि स्युः॥ संभाव्यस्य वाक्यस्य विषयं
तरत्वे तानि बहुनिकषामप्राणानि न वेतुः॥ यत्र केचित् प्रायो नशानादिविहितमार्ग
णामतानां सद्यः शोचेष्याद्यमेकादशे वा क्रिययादिति लिख्यं शंसवचनं लिखितं॥

१८४

सद्यः शोचेष्येपि दातव्यं प्रेतस्यैकादशो हतिः तत्रादिष्टाचाराभावात्॥ तथाशास्त्रविरुद्धत्वाच्च
तिस्मृत्कृतशुद्धमार्गाचरणपरैर्येदिजवरे विगीतं॥ तस्मादनशानादिविहितमार्गेणामता
नचतुर्थदिवाद्यश्चाहमिति निययि॥ अथ पुनः पुनः प्रप्रेत्रइत्यादयः श्राद्धाधिकारिणाति
रूपितादाहाधिकारिणि यि॥ तत्रादौ हि त्राघसगोत्राधिकारिगते किंचिदिशेषानि धा
मुर्नच्यते॥ यथाह वसिष्ठः॥ अपुत्रापोत्रासंतानंदौ हि त्राधानमाप्नुया॥ पूर्वेषां तु स्वधाका
रेषां त्रादौ हि त्रकामृत॥ स्कंदपुराणे॥ श्राद्धमातामहानां तु अवश्यं धनद्वारिणादौ हि त्रेणा
प्यति कृत्यैकैर्नृपैस्त्वमिन्द्रमिति॥ पूर्वदोहादिसंविद्धं नोते॥ उत्तरं प्रत्यादि कदशादिकं।
अपुत्रस्त्वैव त्रमिति मेदद्यानि धानातस्त्वमिन्द्रं च निम्नके त्वसगोत्राधिकारिगते
विशेषः॥ गजाधानादि संस्कारक्रियागुरुणा स्ववेदविहिताः॥ कायदिति वचनादुरुज
क्षणा माहायातवल्क्यः॥ स गुरुर्गक्रियां कृत्वा वेदमस्मिन्नयच्छति॥ उपनीय देवे दे

नि० दि०

१८५

माचार्यः स उदाहृतः ॥ यो सौगमधिना धातु पवनयत पर्येताः क्रियामया विधिस्तत्वावे
वदमस्मै प्रयच्छति ॥ स गुरुः ॥ अत्र गमधिना दिकर्तव्यं पितुरेव च घटते ॥ अत्रः मुरवोगु
रुः पिता ॥ उपनयनपूर्वकं वेदाध्यायक आचार्यः ॥ वेदैकदेशाध्यायकः ॥ उपाध्याय इति
अयदि जलवेदे तु रुच्यते ॥ मातु यदि मेजायं ते दीतीये मौजिबे धनात् ॥ ब्राह्मण क्षत्रियं विरा
स्तस्मादेते द्विजाः स्मृताः ॥ मातु सकाशात् त्रय मंजन्मा ॥ मौजिबे धना द्वितीय जन्मेति ॥
चंदुनिबे धात् ॥ छोये स्त्रीयस्तु संस्कारैर्ब्रह्मिणः ॥ संस्तुतो न वेत् ॥ तच्छाखाध्यायन ऊया
त् ॥ यदा शाखं डोत्यया न वेत् ॥ तत्र दोषः ॥ यः स्वाशाखां परित्यज्य पास्कृमधिगच्छति ॥ स शूद्र
वद्विः काये हि व्येक व्येषु गदिति इति ॥ मिताक्षराया तु ॥ अस्तसन्नियविदूश्रद्रावणस्वाधा
स्त्रयो द्विजाः ॥ निषेकाद्याश्मशानाता स्तेषां वैमंत्रतक्रियोः ॥ निषेको गमधिना ॥ निषेक
अधोयासांताः श्मशानंतस्संबंधिर्धर्मादिकं कर्म सपिंड पर्येत तत् अतो यांसांता क्रि

१८५

यामंत्र इति मंत्रै न वेति इत्योक्तं स्त्रीयाणां वर्णीनां तच्छूद्रस्य ॥ अत्र निषेकाद्याः श्मशानांता
इत्याद्यंतशब्दवचने नैकवाक्ये पादानां देकवेदविधानात् ॥ तन्निन्तवेदमंत्रैर्विधीयते ॥
वैनिश्चये ॥ तनुफलस्य तस्मै कुर्यात्स्वस्वशाखास्वेकं कर्मेति विचारतः ॥ यया कया
चिच्छायां खो संवस्का क्रिया काय इति केचन आहुः ॥ तदयुक्तं तथा सति सर्वाणि संस्कारा
रादीति कर्माणि न वस्तु ॥ निस्पृतदस्माद्दुहितलो मयक्षयां रिबोपक्रांत पक्षेण निषेका
द्याः ॥ श्मशान सपिंडं न पर्येता एकवेदविधानाः काय अधिकारिणि ॥ अन्यथा दोषदर्श
नात् ॥ स्त्रीविषये चान्विशोदं वचनं दृश्यते ॥ यदेदेन विवाहाग्री संस्कृताव नितानवे
तदेदसंस्कृता कायसिपिंडात् अधिकारिणि ॥ सपिंडीकरण पर्येत तदेदेन संस्थिय
त इति ॥ स्त्रीणां विवाहात्मा कजात कर्मादि क्रियास्तस्मात् स्त्री नैव मंत्रै कायविवाहपुनः
संमंत्रकः ॥ तदुक्तं ॥ तस्मै मेता क्रिया स्त्रिया विदूस्त संमंत्रकः ॥ उपनयन स्मृतीयो

ति॥दि॥

१८६

विवाहः स्त्रीणां वैवाहिको विधिः स्त्रीणां मोयनायतिकः स्मृतः॥ अत ऊर्ध्वं गन्धानां दिक्
मामे मंत्रै रिति॥ क्रतुका जेगन्धानां तृतीये मासि गन्धे च जनि स्युरा पुं संवत्॥ षष्ठे अष्टमे च
सीमंतोन्नयनमिति याज्ञवल्क्यः॥ चतुर्थे मासि गन्धे रक्षणं समासे मासि प्रथमे गन्धे सीमंतो
न्नयनमिति शाखायतः॥ एते क्षेत्रं संस्कारक मत्वा सकृत् कायात् प्रतिगन्तं॥ यथा हि देव
लः॥ सकृच्च संस्कृतान् शरीरं सर्वगन्धे संस्कृतेति॥ गर्भकोशादागते कुमारं जातकर्मताम्
कर्मादि कुमारस्येति॥ ऊतो वाप्यधिको वापि यः स्वशाखो स्थितो विधिः॥ ततस्तनुयायुतं
न क्रयत्पारशारिवकमि सिस्रशाखोक्तं यत्तं यजनलक्षणं कर्म क्रयति॥ आर्षधर्मो धेदे
शं च वेदशाखास्त्राविरोधिना॥ यस्तकेण॥ नुसंधत्ते सधर्तै र्मे विदते तर इति मनुः तथा ह्य
याज्ञवल्क्यः॥ आहिताग्निमयान्मायं दग्धव्यस्त्रि निरग्निमिः॥ अनाहिताग्निरेकेन यो कि
केनापरो याजनः॥ अपरो जनति रग्निः॥ इति अग्निहोत्रा॥ क आहिताग्निः कोनाहिता

१८६

ग्निरिति॥ तन्न मा कंडेयः॥ आहिताग्निदिजो यस्य विद्यते त्रिचतुष्टयं॥ सोपवासश्चतुष्टयं तु
शुक्लपक्षस्य फाल्गुने इत्यादि आहिताग्निमुक्तं त्रत खंडे॥ विष्णुधर्मोत्तरे तु॥ चत्वार एतत्तत्र
य आहिताग्नेः सर्वा सुदेवः कथितश्चतुष्टातुर्धा॥ यः पूजयेद्वात्मणमाहिताग्निं देवः स तेना
प्यय पूजितः स्यात्॥ आहिताग्निः॥ अग्निहोत्रा॥ वैतानिक इति॥ तदग्निचतुष्टयं हितः आना
हिताग्निः॥ आवसथिकः॥ एकाग्निरिति॥ एते नैव अग्निधर्मतया आनाहिताग्नेः पिंडापितृय
त्त आनाहिताग्निः प्रवश्यं नित्यादि मुति स्मृति निरेकाग्निरित्युक्तं॥ वितानाग्नीनां विस्तार
स्तत्र नवो वैतानिकः निरग्नेः सूतैकं मरणादात् इति विविदां॥ तत्र वचनानि संति बहूनि॥
इदानीमाहिताग्नादिताग्निविषये निर्णयिते॥ तावदंगिरा आही आनग्निमत उक्तांते सा
ग्नेः संस्कारक मणिः शुद्धिः संवयनं दाहात् मरतादुक्त मया तिथिः॥ पैवीनसीरपि॥ अनग्ने
मत उक्तांते रात्रौ च हि द्विजातिषु॥ दाहादग्निमतो विद्या विदेरा सुमते सतीति॥ आत्रसा

ति.दि.

१८७

प्रिः॥अप्रिमान्शब्दश्चउभयवाचकोमुख्यगौणश्चागौणामुख्ययोर्मुख्येकायसिंघत्ययइ
ति॥वक्तुप्रिमदप्रिहोत्रयेक्षयाएकाप्रिमानावसतिप्रिकोर्गौणः॥तथासतियत्रविरोक्व
नास्तितत्रास्तस्यवाचकः॥तत्रविरुद्धानिकायापिस्तुश्राद्धात्प्रागेवकुर्वतिवैश्वदेवसा
प्रिकरत्यादौ॥यत्रविरोधिवचनसद्भावः॥मरणास्ततेकदाहाहूमित्यादिकः॥तत्रविरु
द्धानिकायापितकल्प्यंतइतिनिर्णयितिश्रयानवगतौसाग्रेमुख्यार्थविबोध्यमिनप्रिम
छब्दःप्रयुक्तः॥अंगिरसा॥आत्राल्यार्थेनज॥अनुदरीकंन्येतिवत्॥अनप्रिमतःअत्या
प्रिमतःअनाहिताग्रेःउक्तंतेःशुद्धिःसाग्रेःवक्तुप्रिमतःआहिताग्रेःसंस्कारकर्मणिदाहा
तशुद्धिःइतरथासाग्रेःशब्दस्यद्वयोःप्रवर्तकत्वेनिर्णयितिश्रयोननवेत्त॥इत्येगिरसो
निप्रायांबुध्वाविज्ञानेश्वरेणस्वयमेमिताक्षरादोरतदावतामिधनात्पूर्वआहिताग्रेःसं
स्कारादिवप्रवृत्तिस्तत्कंआनाहिताग्रेःमरणास्तकमित्कपक्रांतंसेचयनेतुनयोदा

१८७

हात्॥स्मृत्यर्थसारविश्वदशादौषदशाककालादश्चिदुनिबंधपारिजातनिर्णयामृतादिनि
बंधकर्तृनिर्दिष्टमेवनिर्णयितयथाविज्ञानेश्वरेण॥स्मृत्यर्थसारे॥आहिताग्रेःप्रेतकार्यमितदश्च
चंदहनादिकार्यत्रिपक्षांतं॥अनाहिताग्रेमरणाहादिप्रेतकार्यमितदश्चाहं॥यद्वागस्त्यस्म
तिवच॥एवंयआहिताग्रेधर्मःसराज्यासनिकस्यति॥एवशाब्दःप्रकरस्तुचांतार्थेनप्र
करिणादिप्रेतदशाण्यामिसन्नतपितृयज्ञादेधर्मःतैनेवर्ज्यासनिकस्येति॥अत्रधर्मग्रह
णात्जीवदवस्थास्त्विति॥यतःधर्माधिमैप्रिकुरुतेयावत्जीवतिमानवः॥परलोकगतोज
तुमुक्तिसुहृतेइति॥किंच॥तत्रापिबैश्वनर्यादौयत्राहिताग्रेपुरोडाशास्तत्रानाहिताग्रेःश्व
रवइतितमोनिन्तोधर्मनिर्दिष्टतेकिमुवक्तव्यमित्यजे॥इशाकेतुआहिताग्रःपुनःसंस्क
रेदशाहं॥अनाहिताग्रेस्त्रिरात्रंइतिवसिष्ठः॥अमशौचमाद्यश्चाहनाहिताग्रेमरणा
दिनादारम्भक्यविभवति॥आहिताग्रइहिनदिनमारम्यक्रमात्॥मदाहशेखः॥म

नि० दि
१८८

यदाहशंखः॥ मरणा देवक त्रय्यं संयोगो यस्य ताग्रिभिः॥ दाहा दूधं तु कर्तव्यं यस्य वैतानिके
विधिः॥ मिताक्षरायां॥ आशौचमादिताग्रेरुपरमे संस्कार दिवस प्रवृत्तिक व्यंजने आनादि
तामस्तु मरणं दिवस प्रति संचयने नक्षत्रयोरपि संस्कार दिवस प्रवृत्तानि॥ यथादागि
राः॥ अतप्रितमः उक्तांतेः साग्रेः संस्कारमकर्मणि॥ शुद्धिः संचयनदाहान्तताहस्तयः
याति याति॥ सागिरादितागिरिति वाक्॥ इत्यर्थस्मृत्यर्थसारे॥ अनादिताग्रे मरणादि
प्रेतकार्यमातामहाश्राद्धं चान्वदुनि विधे तु॥ एकाग्रियुक्तानामपि उक्तांति दिवस एव
नग्रे रि व कर्तव्यानीत्युक्तं॥ तथा॥ विस्वादेशे॥ अग्रे दाहादिरिषा कलति रितरस्य प्रया
णारे वेति॥ चंदुस्मृतौ॥ मृताह नितु कर्तव्यं मग्निहीनस्तु यो दिजः॥ संस्कारा देवविते
यो यस्य वैतानिको विधिः॥ मासिके विशेषः॥ त्रिपक्षात्पूर्वतः साग्रे न वै संस्कारवासरे
ऊर्ध्वमृतदिनो नग्रेः सर्वाण्येव मृताहतः॥ मृताहत इति मृतादे सप्तम्यर्थे निलः॥ साग्रे

१८८

रादिताग्रे त्रिपक्षात्पूर्वतः॥ पूर्वत्र कंक्षिताय मासिकं संस्कारवासरे दाहावासरे भवेत्॥
इतराणि मृतदिने भवेयुः॥ अतग्रे रनादिताग्रेः सर्वाण्येव मृतदिन भवेयुरितिकालाद
वाति॥ जलकण्येनाप्युक्तं॥ ऊर्ध्वं त्रिपक्षाद्यश्राद्धं मृताह न्येव तद्भवेत्॥ अधस्तका
रयो दाहादादिताग्रे दिजन्मन इति॥ एवं स्मृत्यर्थसारे पि॥ आदिताग्रेः प्रेतकार्यमृताह
श्राद्धं दहनादिकार्यं त्रिपक्षांतं॥ तस्मादूर्ध्वश्राद्धं मृताह रो वेति॥ साग्निकानाग्निकान्त्रे
च श्राद्धं निधीयं॥ अथ द्वादशाहो सपिंडाकरणे सति षोडशाश्रादानां विधानं प्र
दक्ष्यतीति॥ श्राधानि षोडशादत्तानैव कुर्यात्पिंडतामिति गोमिलः॥ सपिंडं न द्वादशाह
कार्यं तदाह व्याघ्रः॥ आनत्या त्कुलधर्मिणो युसांचैवायुषः क्षयात्॥ अस्मिन्नेश्वरा
रौरस्य द्वादशाहं प्रशस्यत इति॥ पैठीनसि॥ सपिंडाकरणादवकिं कुर्यादश्रादानि षो
डशा॥ एकोद्देशविधानेन कुर्यात्पिंडाणि तानितु॥ गालवः॥ अवकिं संवत्सरायुस्य संसे

नि.सि.

१८९

डीकरणं क्रतुं ॥ षोडशानां दिराहन्ति कृपादित्याह ॥ गोतम ॥ पुनः स्वेकाले कृपातिरावदिरा
हन्ति ॥ तदा हारान् ॥ श्रेत संस्कारकार्या स्यान्निश्चादनिषोडश ॥ यथा काले तु कार्याणि
नान्यथामुच्यते ततः ॥ प्रकृष्टे ने इतो श्रेतो मृतः तत्संस्काराणि ॥ अंगी रसाप्यक्रतुः ॥ यस्य
संवत्सरदर्वा कसपिंडीकरणं क्रतुं ॥ मासिकं चोदकुं ने च देयं तस्यापि वत्सरं ॥ मीताक्षरा
यां ॥ सपिंडीकरणाद्धर्मिदा कृपातिदा पुनः ॥ प्रत्येवं यो यथा कृपातिता न्यपिका त्प
न ॥ सपिंडीकरणाद्धर्मिदह्या त्पतिमासिकं ॥ एकोद्विंशं धानेन दद्यादित्याह ॥ श्रेत
कनिषेधः पार्वणिविधिविषयः ॥ इत्यादि निर्वचनैः सपिंडीकरणोर्ध्वमनुनामासिकानां
कर्त्तव्यता प्रतिपादिता ॥ एतानि मासिकानि सपिंडीकरणात्पूर्वमप्युक्तता न्यपि उ
द्दिष्टा ॥ उच्यते पुनरप्यप्युक्तक्रिया तत्क्रतुं तत्प्रदं प्रसमाधायते ॥ श्राधायनी
सपिंडीकरणादवगम्य कृपातिता न्यपि ॥ पुनरुच्यते ह्यत्र निषेधानादिति

१८९

शेषः ॥ कात्यायनेनोक्तः ॥ निवृत्ते हृदितं हृदितं त्रे ॥ तु मासिकानि सपिंडीकरंतया ॥ अप
रुप्यापि कुर्वन्ति कर्त्तव्यादीमुखं हिन ॥ तथा ॥ अंतरेणैव यो हृदि श्रेत श्राधानि कर्षति ॥ स
श्राधानं करोषीरेपि नः सह मज्जतीति ॥ अतः सपिंडीकरणोर्ध्वमासिकानामापक
षरति ॥ नष्टं ॥ तदा ह्यश्राधायनी ॥ सपिंडीकरणादिवकि ॥ तयानि वृत्ते हृदितं त्रे ॥ त
था श्रेत श्राधानि शिष्टानि ॥ तथैव कात्यायनीये निषेधवचने मासिकानां त्पत्तं ॥ ननु मा
सिकानिति ॥ सपिंडीकरणात्पश्चादनुश्रयान्यनुमासिकानि ॥ ततस्ते ततानुमासिका
नां निषेधः ॥ उत्तरं कचतमपि श्रेत श्रातमप्यप्युक्तमाह ॥ तस्माच्छ्राधयनिवचनं यथा का
लकारणे सन्न वे पुनरप्युक्तं विधायकं संभवतु तापकषी ॥ अतएव गरुडपुराणे ॥ अ
वकिं हृदं करणे स्यात्क्षप सपिंडां तां यः प्रकरोति पुत्र ॥ तथापि मासं प्रति पीडमेकं
मत्तुं ने सलिलं च दद्यादिति हृदं त्रमप्यनुमाकं ताह ॥ तस्मान्तापकषरिति स

नि० दि०

१९०

इं॥ अथ ऊनमासिकोषु विशेषः॥ तानि चत्वारि॥ ऊनमासिकं त्रौपक्षिकं न्यूनतममासं
नादं चेति॥ मरणदादशाहेस्यान्मास्यनेतनमासिकैरिति॥ ऊनादं द्वादशैतये तिगालवः॥
उक्तोयंपक्षाः सर्वसंमतः॥ अथवा ऊनशब्दश्चावणा कियताऊनेनेत्याह गोमिजः॥ त्रिंति
वदिवसैरूनमेकेन दितसेनवा॥ आद्यादिषु च मासेषु कुर्याद्नादिकं द्विजः॥ यक्षांतरा
माह गोतमेः॥ एकदित्रिदिनैरूनते त्रिदिनागेनो नएव वा॥ आद्यान्तनादिकादिनि
कुर्यादित्याह गोतमः॥ तृतीयो नागस्वमागसेनऊने॥ विंशतिदिनेषु गतेषु कुर्यादित्य
र्थाः॥ अथवा मासिकान्यपि वान्याति अष्टाविंशतिमेदिते॥ अन्यानि ऊनमासिकानि॥
तदाह काष्ठाजिनि॥ मूनान्तेषु विषामाह पुतातिवै॥ त्रिपक्षिकं त्रिपक्षे स्यान्मूताहे
ष्वितराण्यति॥ तयामासिकानि आशौचाद्यंतरितानि ऊनैरेमासिकुप्यन्ति दाहकृष्य
श्रृंगः॥ एकोद्विष्टे तु संप्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते॥ मासेन्यसिंक्षिष्योतस्यातु यदि तं

१९१

यत्॥ आशौचाद्यनावेवाकुर्यादिति॥ अत्रैव विशेषमाह॥ त्रिपुष्करे चंदाने सुदरे निर्ग
वासेरे॥ चतुस्त्रिंशंतकवतिऊनानि त्राणी वक्रिमे॥ दीताया सप्तमी द्वादशांते न प्रातिपत्तिः॥
पुनर्वसु तत्राफाला नी विशारवो तत्राषाढ एव ति क्षत्राणां नातुमौ मशानैश्चराणां च मेल
ने त्रिपुष्करमिति कालादरेक्षिषं सुगमं॥ गगिरिपि॥ नंदायानागविदिते चतुस्त्रिंशं
पुष्करे॥ नूनानि तु नवतिगृहीयुत्र धनक्षयादिति त्रिपुष्करे शब्दो द्विपुष्करमपि लक्ष
यति॥ यथैर्मिलने द्विपुष्करं गुरुवारं यौमेलने त्रिपुष्करं योगस्तदुक्तं रत्नमाजाया॥
विषमचरणं विधिघ्नं न प्रातिपत्तिर्यादे जायते सुरगुरुरविश्मापुत्राणां कंयंचनं वासरे
मुनिनिरुदितः सोपयोगस्त्रिपुष्करं संतकं॥ मृततियावागतोयं योगो न दोषमावह
तितनश्चाहं कुर्यादिति मासिकनिर्णयं॥ अथ संवत्सरमध्ययतिते मलिज्जुचे एकमा
सिकं कृत्वा द्वितीये मासि शुद्धे अन्यदधिकं कुर्यात्तिदाह वसिष्ठः॥ आशीयाहनि सं

ति० दि०

१९९

प्राप्ते अधिमा सोमवेद्यदि ॥ आद्ययं प्रकृतिरवैक्यं न्ति मुत्यति ॥ आद्ययमिति प्रेतैश्च
इदं अधिमा सोमरमा सयोरिति वेदितव्यं ॥ विशेषो मलमा सप्रकरणे वक्ष्यते ॥ कृते च
इदं वेदेन ग्रंथे निषिद्धा पके ॥ उक्तांति तस्मात्समा सिकोति कर्त्तव्यं ॥ अथ सह गम
न प्रशंसा वा कदाचन पूर्वकं ॥ तद्देहिक विषयो निषिद्धः प्रसूयते ॥ तत्र मनुः ॥ आ
तर्त्ति मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा ॥ मृतो म्रियेत या नारि सा स्त्री सेया पतिव्रता ॥
तया हारीत ॥ मृतै मन्त्रै रिया नारी समा रोहे दुता वानं ॥ सारुंधती समा ज्ञेया स्वर्गलो
के महीयते ॥ तया वस्त्रं घ्रातं घ्रातं वा मित्रं घ्रातं वेत्यति ॥ पुनात्य विधा वानारी तमा
दाय मता तु या ॥ अंगारं ॥ व्याल ग्राही यया व्याले विला दुष्ट रते वा ला ॥ तद्दुष्टा सा ना
री ते नैवा सह मोदते ॥ प्रेत कल्पे ॥ अग्नि देहति गोत्राणि आत्मानं नैव पीडयेत् ॥ दद्या
त्तै धर्म्या मानानां धर्तुनां च धर्मायामल ॥ तया नारी दहे देहं दुता वानं ॥ मृतो पमे ॥ दिवा

१९९

हो दिव्या देहस्तु श्रुतो मवेति यः पुमान् ॥ तया सा पति संयुक्ता दत्त्यते न कदाचनेति
शख ॥ दिवर्ष प्रमाणे तस्त्रीः कोट्योऽप्येव ॥ तावत्कालं वसेत्सर्गे निर्त्तरिया तु गच्छ
ति ॥ यथा ॥ मृतै मन्त्रै रिया नारि समा रोहे दुता वानं ॥ सारुंधती समा ज्ञेया स्वर्गलो
के महीयते ॥ इति ॥ लक्ष्मी मुता त्वरित्स्वप्नमाता पित्रो स्तथैव च ॥ मृतै पति मनु प्रज्य सा चि
रं सुखमाप्नुयात् इत्यादि पुराणादिषु प्रशंसा श्रुयते ॥ तदकरणे त्रैत्य वायवा क्य मपि
एव न कुरुते नारी धर्मेति पति संगमं ॥ प्रतिजन्म निदुःखात्तदिः श्री लाभिया वादि
नी ॥ वलुनी गृह मेधं च गोधा वा हि मुखी मवेदिति अतः ॥ इदं सह गमनं मृतै मन्त्रै
स्त्वचयेति दत्तारो धदं वेति विकल्पित मपि सर्वजाति स्त्रीणां पतिव्रता नां प्रशस्तमात्म
नो मन्त्रुस्त्व सर्वपापक्षयं मोक्षदं चेति स्मृत्यर्थ सारेपि ॥ प्रशस्तत्वा दनुष्टेयमेव ॥ सर्व
सा धारेणाये धर्म आचंडाले या वेत् ॥ स्मृत्यर्थ सारे तु विशेषः ॥ तया नारी दुष्टा गन्निषे

नि.दि.

११२

असह्यसमं॥ क्षत्रियादिजातिगर्भिण्याक्षत्रीदिजातिवधरावेत्कृत्तं॥ विष्णुनायपत्नारो
हणप्रशस्तं॥ पुत्रपौत्रादिकल्पकास्वपतियाधिरोहति॥ सर्गलभेतौतौचौनोक्तैस्त्रि
निरलेकतौ॥ कृत्वापापात्पतेकानिनर्तकोदमतिःस्तुसा॥ प्रहालयतिसर्वाणिमास्वप
तिमनुव्रजेदिति॥ अस्यान्वारोहणस्यस्यैसर्वस्त्रीसाधारण्येपियद्वात्मण्यादितिषेधव
नं॥ मृतानुगमनंतास्तिवात्सण्याब्रह्मण्याब्रह्मशासना॥ यास्त्रात्मणजातीयामृतप
मंतिनैवनेत्॥ सास्वर्गमात्मघातेनतापतिनयेदिति॥ तदिदं पृथक्कृत्यरोहणनिषेध
वरं॥ यदाहवराणां॥ पृथक्चितिसमारुत्यनविभ्रागंतुमहति॥ आन्यसांचैवतारी
णांस्त्रीधर्मेयं परःस्मृतं॥ एतदेवोक्तस्यत्यर्थसारे॥ सर्वणिषिःपत्न्यासह एकचित्पारो
हणमुक्तं॥ यथा॥ देवाःतरमृतेयत्तौब्राह्मण्यास्तुतदस्तिनिः॥ तवेवहातुगमनमन्या
सांपादुकोदितिरिति॥ पादुकावल्गनामवारीरागत्वेपितइतत्वेनतनुज्यत्वात्॥ तथा

११२

स्मृत्यर्थसारे॥ क्षत्रियादिस्त्रियमन्त्रिदिदेशांतरमृतेपृथक्चित्पारोहणंकाये॥ असवर्ण
याःपृथक्चित्पारोहणमेवा॥ गरुडपुराणात्॥ दूरस्थापिचयांनारीमृतंश्रुत्वातथापति
रातेःस्वनवत्यत्वाप्रतीष्टेष्टादिश्राद्धकं॥ ततस्तपिउमादायप्रविशेच्चद्रुताशन॥ तस्या
श्वान्द्राणात्कायविषोऽसर्गादिकाःक्रियाः॥ इति॥ अंतरात्मा मृतेतस्मिन्मृतोप्येक
त्वमागतइतितन्नेवोक्तत्वात्॥ तथायास्त्रीसवर्णसिंशुदामृतंपतिमनुव्रजेत्॥ साम्रता
स्वर्गमाप्नोतिवर्षाणांपूर्वसंख्ययेति॥ तिस्रकांघइत्युक्तं॥ संशुद्धेतिवचनात्॥ रजो
दाघदुष्टाचतुर्येक्रिक्रयति॥ तदुक्तंमेतकल्पे॥ द्रुताशंयासमारुत्वाचतुर्येपितिवता॥
तस्यमर्तुदिनात्कायेविषोऽसर्गादिसूतकमिति॥ ननु॥ अध्यात्माप्रतद्वरीरभ्युपाना
प्रत्माअपितदेवमरणोसंकल्पेनमृतप्रापत्वात्तत्तमिरणदिनप्रतयेवदिनपरि
गणनोक्त्यात्पिउदानादिकर्मणि॥ अस्मिन्वाकेदूरस्थापिचयातारीत्यत्रापिच॥ इ

नि०दि०

१०६

दृश्यादि क्रमात्वारोहणे विशेषणं वक्ष्याम इति॥ अयमनिर्णयः मृतैर्नर्नरियानां प्राणा
श्चेव परित्यजेत॥ नर्नैर्बहिसमंतस्या अग्रिक्रयसि पिंडनं॥ अग्रिचेनाग्रिअनेन प्रेतक
व्योक्तेन वचनेनाग्रिसि पिंडनं योनश्च सिद्धं कथामिधा नात॥ सपिंडनात्पूर्वविदितानां द
शाहपिंडादिश्रादानां मय्येकश्रादाया मन्वारोहणेन स्त्रिया मरणे सप्तित्वाति पृथगे
तितत्रैवोक्तं॥ पतिपत्न्याः सदैकत्वं कृताग्रानेमाधिरोहति॥ पुत्रैषौ वपुश्च कुश्राद्धं सपिंडं
पतिना सहैति॥ एकत्वं तु सपिंडादुत्तवेदितव्यं॥ ततः सपिंडानात्पूर्वविहितस्यो हृदैहिक
स्य पृथगग्रिधानात्॥ पृथक् श्राद्धमित्येकवचनमात्रेवहितं ग्रहं समाहृतिवत्तदश्रौता
नक्षयः प्राप्तः सवने ग्रहा नरात्मातीति दर्शनात्तद्वदन्नक्षयितीति एतदुक्तमप्यत्रेतकल्ये॥ एक
पाके प्रकुर्वितपिंडान्दद्यात्पृथक् श्रादानि षोडशा पृथक्॥ कादशं हवो अग्रे पृथक् श्रा
दानि षोडश॥ घटादिषु ददानानि मुहूर्तादनाति यानि यानि च॥ पर्वयावत्पृथक्कु

१०३

यत्तिरिरेव न वेत्तयोरिति॥ अतएव स्मृत्यर्थसारेपि॥ अन्वारोहणं करिष्यामीति केव्या
पतिनं मस्तुत्यचिता मारुत्य सर्वप्रयोगिकारयेत्॥ यदा सर्वप्रयोगे कृते दत्तमाने मन्त्रे
तेन त्वाग्रिं प्रविशेत् इत्युक्तमप्य॥ दाहदिने तु पिंडश्राद्धादौ पाके कथं कत्रैकं च॥ इति चो
क्तं पिंडोक्तमिति नोक्तं॥ सर्वत्र पिंडादिदाने योग्यः पुत्रोदाघातः॥ तथाहुः॥ चितान्नघान
नैरिमोहाद्वा विप्रचजिता प्राजापत्यं चरेदिति चोक्तं॥ एवमन्वारोहणे सपिंडीकरणाय
येति सपृथगेति सिद्धे॥ सपिंडनमपि पत्न्यः सपिंडनं कृत्वा तेन सह सपिंडनं कुर्यात्॥ म
तस्मानुमृता नाय सुतेन सह सपिंडनं॥ अहति सगर्वा संचयावदाहृतं संप्रवमिति प
त्याचैकेन कत्रव्यं सपिंडाकरस्त्रिया इत्यस्मिन् विषये प्रेतकल्योक्तत्वात्॥ अथान्वा
रोहणविषये प्रत्यक्षादौ श्राद्धे॥ द्वावपि समस्यैकः पिंड इति लौगाक्षिणोक्तं॥ मृताह
निसमासेन पिंडनिर्वपणपृथक्॥ न वश्राद्धं वदं पत्योरन्वारोहण एव तत्॥ मृताहनि

नि.दि.

१२४

इयोदं पत्न्योरुद्देशेन समासत एक एव पिंडो दीयते ॥ अथ अमुकगौत्रो अमुकदेविदा अ
मुकशमणिवचनेति जायेच युवामत्रानु एतादृशं पिंड इत्येवम् इतीये ॥ न वश्चादृश्य
गित्यन्वयः ॥ एतदन्वारे हण एवमवती ॥ अत्र मृता ह्यहं णो स पिंडीकरणो त्ररो पलक्ष
णो ॥ न वश्चादृश्य णो स पिंडीकरणो तो पलक्षणे ॥ अन्यथा मृता ह्येति परि संख्यायो ॥ स
र्वत्र एयक्कापत्तिरित्यव्यवस्था स्यात् ॥ यथा इयोः समासेन पिंड निवर्णितया ॥ वक्षीताम
प्येकचित्तास्तदानीं सवर्णोदित्या ह्युद्देशेन द्विपितृकश्चादृशवदेक एव पिंडो दीयः ॥ स पिंड
करणोत्तरमिति पूर्ववत् ॥ यथा गौत्राः अमुदेवदा अमुकदेवद अमुकशमणिः अवनेति
गंधेये युष्मातत्रानुवः पिंड एव योजनीये च ॥ यत्र कौशित मृता ह्येति समासे पिंड निवर्ण
एयक ॥ न वश्चादृ तुदं पत्न्योरन्वारे हण एव त्वितौ गौक्षिवचनमन्वारे ह्येति स्त्रियाम
रणे सति न वश्चादृ एयक तद्यतिरिक्तद हानो मृता ह्यव समासेन पिंड निवर्ण मित्यति

१२४

तथा ॥ सवर्णानां समासधर्मिणो सपत्नीनां सह दाहः ॥ उदक पिंडादिज्य ह्येवंप्रियगेव ॥
तथा ॥ पुत्राजानां स्त्रीवाजानां दहनैति ख तने चैवं ॥ निम्नजातीयान्पुत्रान्दणो पिता पुत्राणां
संपत्तीनांच दहनं दिसर्वंप्रियगेव ॥ तथा त्रैव ॥ स्त्र्यापुरुषमरणे एकस्मिन् दहनं क
ले प्राप्ते सवर्णानां समासधर्मिणो पत्न्या सह दहनं कृत्वा उदक पिंडादिकं पपिति पूर्वंप्रियक
कार्यः ॥ स पिंड तनुपफः पूर्वकृत्वा पत्न्या सह सापिंडं कार्यं ॥ तथा एकचित्ता समासुद्दो
दं पतीति धनं गतौ ॥ एयकश्चादृतयोः कृत्यति दनं च एयक एयक निधनं गतौ नान्यारे ह
णमारेण मृता वित्यादायः ॥ उद्देशेन च एयगिति न वश्चादृशमिन्तमो दनं तत्प्रयगिति
ऊत्रचिदुक्तं ॥ श्रेत कल्पे त्वस्योत्तरादंतु ॥ एकपाकं प्रकुर्वति पिंडाद्दद्यात्प्रयक एयगी
ति ॥ तथा ॥ पाके केन पतिस्त्र्याणां मत्प्रेषांतु विगर्हितमिति च ॥ तत्रा एकपाकेन स्निग्धपा
के नैवेति शिष्टाचारः प्रमाणं ॥ ययस्व ऊत्रचित्ता ॥ अस्मिन् सहनं दहनं विषयेत्याह या

दि० निर्.
१९७

समानधर्मत्वांशं कितं ॥ तदयुक्तं ॥ तत्र मृताह निक्षयो देयत्योः समासेन पिंड निर्वपणम्
निहितं लोकाक्षिवचनेन ॥ अनारोहणसमयेति धिने देयि ननु मृताहं न्येवादि क मिति
निरूपीत प्राक् ॥ अत्र न बुधिपूर्वमित्यारोहणधर्मकं सह दहते ॥ किंतु काकतालीयेन
प्राप्तं ॥ तस्मादत्र सह दहने मरणतिथिने देयने देयि प्रत्यादिकं न यत्कृप्य गिति ॥ नान्या
रोहणसमानधर्मक मिति ॥ तथा प्रत्यादिकेन कर्त्तव्यं सपिंडीकरणं स्त्रिया ॥ तथा ॥ न
त्रादि निस्त्राभिः कार्यं सपिंडीकरणं स्त्रियाः तथा पिता मरुदा सममातुः पितु मरु पिता
मरुदः ॥ सपिंडीकरणं कार्यं मिति तादृशमेतं ममेत्यादि वाक्यैर्विकल्पेन पत्या सह सापिंड्ये
नापि मृताह तिसमासेन पिंड निर्वपण मिति ता शकनीयं ॥ सह गमनवध्या मरणान्ना
वात् ॥ किंतु ॥ मातुः पूर्वमरणे सति सह दहते तत्र किंवक्तव्यं ॥ अतोपि पृथक् पृथगा
दिक मिति ॥ न पिंडादौ समासो हतीति संघात मरणो निर्णयः ॥ अथ सूतिकापारजसा

१९७

लायावा मृतेर्न विवृतितदा शुद्धिं कृत्वा दाहादी संस्कारं कुर्याति ॥ शुद्धिं प्रकारश्चोक्तो मितस्त
रायो ॥ सूतिकापारजातं कथं कुर्वीत्यातिका ॥ कुं ने सल्लिजमादायं पुंचगव्यं ततः क्षि
पेत् ॥ पुण्यमिदं निमंत्र्यापो वाचा शुद्धिं लभत ॥ तेनैव स्त्रापयित्वा तु दाहं कुर्यादियं वि
धाति ॥ तथा ॥ अज्विगोपो मंत्रि यानि वामिदे व्याप्तिरेव च ॥ अन्यैश्च वारुणै मंत्रैः संस्तुप्य
विधिना दहति स्मृत्युरेतं ॥ वाचा ब्राह्मणवचनेन ॥ तस्य प्रायश्चित्तपूर्वकात्वात् ॥ प्रा
यश्चित्तं तु त्रिदिनादवकिं न्यं कुर्ध्वं षट् दिनादवकिं अक्षयं ॥ तद्वै मेकादंतदुक्तं ग
विंद राजेन्द्र ॥ स्मृत्यंतरात् ॥ सूतिका लेयदा साध्वी विस्तृता मरणं गतान्निवर्षपरिपुंयंति
शुद्धेच्छेण सर्वदा ॥ अजात्रः ॥ १० ॥ तिरात तत्र यमत्र्यह विषयः ॥ तथा ॥ प्रसूतिका लेयदा
नारी रजसा च परिष्कृता ॥ म्रियते तस्या नारी द्विषं कृष्टमाचरेत् ॥ प्रा० ॥ ६० ॥ रातश्च पूर्वम
डाहं ध्वंषिद दिनविषयः ॥ तथा सूतिका लेयदा साध्वी अस्त्राणां प्रेततां प्रेततां गता ॥ अक्ष

वि.दि.

१९८

कृष्टेण शुद्धेतव्यासस्य वचनं यथा ॥ प्रा. ३० ॥ तत्तदुदीनो हं दशाहपयंति ॥ तथा ॥ दशाह
दुति ॥ असूतिका ज्ञेयदानां प्राणाश्चैव परित्यजेत् ॥ मासमेकावधिश्चैव त्रिभिः कृष्टे वि
शुध्यतीति प्रा. ३१ ॥ इति सूतिका मरणो निर्णयः ॥ रजस्वलायास्तु विशेषः ॥ पंचमि कलत्रे
एथ कएथ कपंचगव्यं क्षिप्वा स्नापयेत् वस्त्रांतरावृतां दहेत् ॥ तदक्रं दहधमेन ॥ पंचमि
स्नापयित्वा तु गव्यं त्रेतां रस्वालां ॥ वस्त्रांतरावृतां दहेत् ॥ दाहयेद्दि विधिपूर्वकमिति ॥ अ
त्रापि ब्राह्मणवचनं कार्यमित्याह ॥ प्रायश्चीनं तु ॥ त्रेतां रस्वालां यदानारी त्रिंशत् कृष्टे विशु
ध्यति प्रजापत्यानां षड्विंशत् शुद्धिरुक्ता मनीषिभिरिति ॥ स्मृत्यस्य सारं तु ॥ रजस्वलां मृतां
प्रक्षाल्य पंचगव्यैः स्नापयित्वा वस्त्रांतरावृतां दहेत् ॥ ब्राह्मणवचनेन जयंदा ॥ सूतिकां
रजस्वालां च प्रक्षाल्य स्नापयित्वा काष्ठवद्गन्धान् ब्राह्मणवचनेन जज्ञा अस्ती विनिधिना द
हेत् इति रजस्वाला मृतौ दाहनिर्णयः ॥ सत्रे विशेषः ॥ चतुर्थे मासि गर्भिस्त्वावेतदवस्था

१९८

यो निवृत्तायां दाहाय रजस्वला वधुद्विः कायाग्निस्य द्रवरूपत्वेन रजो विकारतात् ॥ पंचम
मासादि गर्भपाते सति निवृत्तायां दाहयोग्यायं सूतिका वधुद्विः ॥ गर्भस्य कटिनत्वेन प्रसववि
कारतात् ॥ पातः सूतिका विधानात् ॥ प्रसवविकारः ॥ आचतुर्मासि वेस्त्रीव ॥ पातः पंचमषष्ठ
योः ॥ तथा ॥ पाते मातु यथामासं पिनी दीना त्रिरात्रकमिति ॥ अथ स गर्भमारणे दाहवि
धिर्निधायते ॥ गोविंदराजनिबंधात् ॥ गुर्विणी मरणोक्तक्षिप्त्वा शल्यं समुद्धरेत् ॥ ततः
शल्यं एथ कृत्वा निःक्षिपेद्द सुधातले ॥ तथा ॥ स शल्यं यामुतायास्तु कृत्वा क्षिप्त्वा समु
द्धरेत् ॥ उद्धृते च ततः शल्यं प्रापश्चित्तं समाचरेत् ॥ तथा ॥ यदा गर्भविती नारी स शल्यं संस्ते
नायदि ॥ कुक्षौ नित्वा ततः शल्यं निद्धरेत् ॥ यदि जीवती ॥ शल्यं गर्भं ॥ संस्तेतामृता ॥ प्रमा
त निक्षिप्ते त्तु प्रापश्चित्तं ततः परं ॥ त्रयस्त्रिंशत् कृष्टे स्तुमुच्यते शल्यदोष इति ॥ स गर्
भो दहने तु दाहं कृत्वा प्रायश्चित्तमुक्तं स्वायं भुवमुनिना ॥ स गर्भदहने तद्दण्डं जिव

वि. दि.

१९९

धपातकं ॥ प्रायश्चित्तचरितानुशुचंतिपायकमिणः ॥ नृणां हत्यायतिश्चैव मुनिः स्वायंभुवो
ब्रह्मादिति ॥ तथा ॥ अतंगमिर्मस्त्रीणां पृथक्गमिणो तिष्ठति ॥ दग्धातुगमं संयुक्ता त्रिरष्ट
कृष्णमाचरेदिति प्रायश्चित्तं ॥ सगममरणे दाहनिर्णयः ॥ अयनिर्दिष्टमाग्निरुत्तानां पा
खंडिप्रसृतीनां दाहादिविषयो विचारः प्रसूयते ॥ पारखंडप्रसृतीनां पुत्रघ्निकारिस्त्रि
पितृहानी दाहो कदा नादिकं न कार्यं ॥ तदा ह्यात्तवज्ज्यः ॥ पारखंड्यनाश्वितास्तेनामर्षा
कामगादिकः ॥ सुराया आत्मघातिन्यो नाशो वा दकनाजनाः ॥ पारखंडी वेदवात्यजिगधा
री ॥ आनाश्विताः सत्यधिकारे अनाश्वमिणः ॥ कामगा कुलटा ॥ आदिग्रहणास्वगमन
मणघातिन्यो गत्यूते सुराप्यइति लिंगमविवक्षितं ॥ अनुपायदेयगतत्वात् ॥ शेषं सुग
मा ॥ आशौचाद्यौ च दैहिकस्य भजना न भवति ॥ तेषां दाहादिनृकायमित्येव प्रपश्य
त्तं कृत्वा कार्या इति वक्ष्यति ॥ तथा मत्कविशेषा दप्या शौचादिति दैधमाहा गिराः ॥ च

१९९

डाला दुदाका ससां द्रास्यणा दैघृतादपि ॥ दैघिश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मिणां उदकं पिंड
दानं च त्रेतेभ्यो यत्प्रदाय तेनोपतिष्ठति ॥ तत्सर्वमंतरिक्षे विनश्यति ॥ अयं पिंडादानीं दिनि
षधः ॥ यो दयादिना च डालादीनां हंतुं गतस्ते मरितः स्तद्विषयः ॥ अबुपूर्वचंडालोदकादिभ्यो
मरणे तु तदैव तदाहादिविधानं वक्ष्यते ॥ मनुरपि ॥ दृष्ट्या संकरजा तातां प्रव्रज्या सुचवि
तिष्ठाता ॥ आत्मनो स्नागिनां चैव निवृत्तेति दकक्रियेति ॥ आत्मनः स्नागिनामिति विषो
दं धनादिनिर्विहितमागेणिये आत्मानं व्यापादयंति ते आत्मन्यागिनः ॥ तेषां आशौचं
न कर्तव्यं तदुक्तं मिताक्षरायां ॥ हतानां नृपगोविश्वैरनृक्षं चात्मघातिनां गोप्रहाणं श्रे
गदं हाक्पलक्षणं विप्रइति कोमृत्येनात्पजोपलक्षणां ॥ आत्मघातिग्राहणं पारखंडादि
पतितमात्रोपलक्षणं तेषां मत्वाक्षमनुगतं सद्यः शौचमुनर्दशाहादिकं ॥ एतेषां पारख
डादीनां शरीरं गंगातोपे क्षिपेत् ॥ आत्मना स्नागिनां नास्ति पतिताना तथा किमाः ॥ तेषां

नि.दि.

२००

सपितयागंगातोये संस्थापनादितमिति स्मरणात्॥ एतेषां निषिद्धमपि दाहोदकदानादि
के संवत्सरार्द्धमनुत्तातेषु द्विशतमते॥ गौत्रात्मणा हतानां तथैव च॥ उर्ध्वसं वत्सरार्द्धयस्मि
र्वमेवोद्धेदिकं॥ तदपि विधुवलि पूर्वकं कुर्यात्॥ तदुक्तं याज्ञवल्क्ये गले यास्यां॥ ना
रायण वलिः काये लोका गहनियान्तरे॥ तथा तेषां न वेद्ये च नाथेत्यत्र स बोधम॥ एते देते
षां पाखंडादीनां कालान्तरे दाहोदकादानादि विधानमनक्त प्रायश्चित्ता समयं पुत्राद्य
धिधिकारिविषयं॥ अथ ते मतिविनक्ता प्रायश्चित्तसमया पुत्राद्यधिधिकारिणः सन्ति
चेन्न दानमेव कुर्यादिति स्मृत्यर्थसारे स्पष्टमेवोक्तं॥ प्रायश्चित्तं तु चाप्रायणद्वयं॥ तत्तल्ल
क्ष्यं चतुष्कचलत्वा॥ यद्वा त्रिंशच्छ्रुत्वा॥ यद्वा योग्यं सर्वप्रायश्चित्तं कृत्वा तदैव दहाना
द्येदिदेकपुः एतदुद्दिष्टं पूर्वदिपादिना मरणविषयं॥ यदा गीतमा॥ प्रायो नावाकशस्त्राग्नी
विषोदको बध्नन् प्रातर्नैश्चेत नतामिति॥ प्रायो मद्गो प्रस्ताने॥ प्रायतनं गिरिवृक्षादिनि

२००

स्य॥ अत्र इच्छतामिति शेषोपादातात्॥ अबुद्धिपूर्वविषयस्त्वादित्यो मृतानां बालाकारे
ण वाचां डालाद्ये मारितानां च दातेनामेवाशौचादिकदमरेण दोषेनास्तीत्युक्तं अंगिरसा॥
अथ कश्चित्प्रमादेन प्रियते घुदकादिभिः॥ तस्याशौचं विधातव्यं कर्त्तव्यं चोदकक्रियेति॥
अस्य शधिर्वैधमरणानि मित्रे प्रायश्चित्तं कृत्वेति विशेषः॥ प्रायश्चित्तं तु जलाप्रायुर्बध्नते
श्वविषयस्त्रोद्दिष्टश्चिक॥ एषु षट्सु निमित्तेषु त्रिंशत्कृच्छ्रविशोधनमिति गोवि
दराजात्॥ तथा स्मृत्यर्थसारे तु॥ चंडालगो ब्राह्मणपशुदंष्ट्रिसपांशुदकादिभिः प्रमादा
न्मरणे तु चांशं तत्तल्लक्ष्यं च कृत्वा यद्वा पंचदशच्छ्रुत्वा विधिना शौचं सर्वक
यमिव॥ अत्रैव स्मृत्यन्तरे विनाशः॥ चंडालेन हता ये च मयि दाहविषयजिताः॥ अजस्य च
शरीरे तु कारयेत्पूतमाकुर्वेत्॥ विद्यमाने शरीरे च अस्त्री विनिर्दिष्टा हं दहेत्॥ अस्य
कृतदाहाये प्रयाश्चित्तविधिश्चणु॥ चाप्रायणद्वयं चैव तत्तल्लक्ष्यं दयंतया॥ सातपतं तथा

नि० दि०

२०९

रुष्टे च त्वार्ये प्रकल्पयेदिति ॥ अष्टौ चांशाय कायपि द्वाकाय सप्त स्रक् ॥ दौ तु सौत पने काये
प्रत्यास्नायाव दरीताः कायाः प्रजापत्या ॥ इति चांशदिह तनियमिः ॥ अथानुष्ठाना समर्थ
जीर्णान्नप्रस्थादीनां तु विधितोऽप्युदकादिनामरणे फलविशेषप्रतिपादितो विष्णुना ॥
समाः सहस्राणि च सप्त वैजले दशौ कमप्रौ पतने च षोडशौ ॥ महाहा वेषश्चिरशीतिगो
प्रहे अनाश के मारत चाक्षया गति ॥ तथा ज्ञाता तप ॥ दृढः शौच क्रिया जुप्तः प्रत्याख्या
तनिष्क क्रियः ॥ आत्मानं द्वातयेद्य सुखं वश्यं न शनो वति ॥ इत्यादि ॥ एतेषां मौर्द्ध्वौ
हिक विषयो विचारो निरूपितमासिका प्रकरणे ॥ अथादिताम्रे निषिद्ध विघ्नादिह स्तम
रणे विशेषः ॥ यथा ॥ नाशौ च नो द के ताश्चुन दाहाद्ये त्यकर्मच ॥ प्रसदं डतानां च न क्रम
कठधारणे ॥ प्रसदं डहता ॥ ब्रह्मणा दिहता ॥ यमस्मृत्युक्तोपदाह निषेध आदितामि
विषयी न न वेत् ॥ ऊ त आदितामि मग्निमिदं हंति यस्तः पात्रैस्त्वेतच्छुतिविहितमि

२०९

यत्तपात्रादिप्रतिपत्तिलोपप्रसंगात् ॥ श्रुतिस्मृत्योर्विशेषे श्रुतेः प्रवक्ष्याम ॥ सत्यं ॥ वैतानं
प्रक्षिपेदधुनाव सथ्य चतुष्यथे ॥ पात्राणि तु दहेदग्नौ यजमाने दद्यात् स्मृत्यनेनां गिरं ॥
स्मृतिवचनेन दद्यात् स्मृत्यवैदिकमग्निं पिरित्यन्यान्मागश्चिपणात् ॥ स्मृते अतः चंडाला
दिहतामिसे वंधितां पत्त पात्राणामभ्युन्नक्षेपादि लक्षण प्रतिपत्त्यंतरविधानादयं स्मा
त्रैपदाहादि निषेधश्चंडालादिहतामि वीषये न प्रवर्तते इति नाशंकनीयं ॥ अथवा हस्त्रि
याघादिताम्रौ पापकर्मणि ॥ स्मार्त्तौ दिहतिषेधः ॥ ब्रह्मणा दिहतामिदमिति विषये श्रुतेश्च रिता
यत्विं ॥ अतो ब्रह्मणा यथा कथं चिन्वाग्निमिदं हंति त्यागयेनाह पराशरं ॥ चंडालेन श्वपा
केन गोनिर्विघ्नो हंतो यदि ॥ आदितामि मग्निं विघ्नो विशेषेणात्मघातं ॥ दहेत्तं ब्रह्मणं
प्रेतं लोकाग्रौ मत्रवर्जितं ॥ दग्धा स्त्रीतिग्रहीत्वचक्षीरेण क्षालयेत्तत् ॥ स्वाग्निमिदं स्ववि
धिना पृथगेतैस्तु न दहेदिति ॥ एतत्तु न दहो विधानमत्येत निषिद्धाचरणोपेतमविर्तिषे

202

[illegible]

902

प्रायेण व्याख्यातं यथा तत्राजिखितं ॥ अत्र मृतादनीति विशेषोपादानादतिथिने दंतु यथगे
 वश्रादेक्यति समासेनेति गम्यते ॥ किंच मृतादनीति समासेन कुर्यादिति विशेषानिधाना
 देवसांवत्सरिकव्यतिरिक्तनवश्रादं षोडशश्रादं सपिंडीकरणं गयास्वधादिश्रादेषु वच
 नोत्तरैश्च पृथग्विधिः । तेषु पृथक् कत्रव्यतायां प्राप्तायां नवश्रादं पृथगिति ॥ परिसंख्यया
 नवश्रादस्यैव पृथग्विधानात् नवश्रादव्यतिरिक्तेषु षोडशश्रादादिषु सांवत्सरिकवदेव
 समासेनैव विधानमिति नित्यं पितं ॥ एतदयुक्तं ॥ यद्यान्वारोहणे मृताणां सर्वेषामेकस्मि
 न्निह निश्चितिविहितं तदा ॥ पत्यरन्वारोहणे मरणं न ॥ किंतु पूर्वतिना संगतं स्यात् ॥ त
 तः स्त्रीणां मन्वारोहणे सति पूर्वमित्यपत्यरहनिदं पत्योरित्येतदुक्तं ॥ अन्वारोह
 णे सति मृतादनीति समासेन पिंडनिवर्णमित्युक्तोतिथिने दंतु पिसभासः सिद्धतिवैपरी
 त्यं तु कृतः ॥ इयौ पत्योर्मेदाच्छादं इदं यत्र सक्तं ॥ तत्रैव देवतात्वं समर्थेन स्पष्टं ॥

नि.दि.
१९५

रूपं च समस्यते ॥ अतोऽग्निषोमयोरिव सहोद्देशः सह प्रदानं चेद्विहितं केतुपथक ॥ दैतिशः
सह प्रदानं च ॥ एवमेव तान् देयथा समासः स्यात्तिथिने देपि समासे स्मादेव वचनात् न व
श्चादनुप्रेतश्चादौ पलक्षणं सपिंडतंतु ॥ तदाह गरुडपुराणे ॥ एकपाकं प्रकुर्वति पिंडान्वद
घातृथकपृथकराकादशो वृषोऽसंगेऽथकश्चादनिषेडशेत्यादिना न वश्चादविषयणी
परिसंख्यावाधिमृताहतीति ॥ सपिंडीकरणोत्तरोपलक्षणोऽयं ॥ पुत्रेणैव पृथक् श्रद्धं
संपिंडीकरणं पपितिना सहती सपिंडतोत्तरं पतिपत्न्योस्तदैकत्वं त्रिषु स्थानेषु वै पृथक्
कन्याया तैतथायत्तेपिंडं संयोजते तथेति विष्णुवचनेन त्रिष्वेव पृथगतिधातादत्येव समा
सेन श्राद्धतर्पणादिकमिति सिद्धं तस्मात् सपिंडनात्पूर्वं सर्वेऽप्यगोवेति निषेधः ॥ अथ न
तर्पणा ॥ तत्तरं चिरं कालव्यवधानेऽप्यनुगमैर्न न मृतायां अपि पत्न्याः विशेषो विधीय
ते ब्रह्मपुराणात् ॥ देवांतरमृतेऽप्यसाध्वीतया दुकादयं ॥ निधायो रसि संशुद्धात्रवि

124

श्रीजातवेदसं॥ऋग्वेदवाक्यान्माध्वीस्त्रीनमवेदात्मघातिनी॥३अत्याहारौचेतुनिर्दृष्टिश्चा
दंघ्राप्रोतिशास्त्रवत्॥तस्यास्त्रहारौचधर्मेणार्जध्वदैहिकंकायति॥आस्त्रवदिति न तस्मि
मकालमरणवदेवादि कादीति॥यन्मुक्तगुवचनंमासमारोहयंकुयान्निर्मुक्षित्वांयती
व्रति॥मृताह्नितुसंप्राप्तेपृथक्पिंडेनियोजयेत्॥अत्यदेचनवश्चाद्युगयन्नुसमाचरे
दिति॥तदिदंमृताह्नितपृथक्पिंडाश्चाह्निधायकंविजातीयस्त्रविषयं॥ननुक्षित्वांम
नुर्मृताहनीत्यन्वयः॥विजातीयत्वोनराकचित्पारोहणान्तनिधानात्॥अथरजस्वजा
यास्त्रोदोषयुक्ताया अपिसहगमनप्रकारस्मृत्यंतरोत्॥यदास्त्रियामुदकपायांप्रति
प्राणान्तरित्यजेत्॥द्रोणमेकंतंदुजातामवहत्यादिये॥प्राणप्रमाणंतुपलदयंतु
प्रसृतंक्षिगुणंकुडवंस्मृतं॥चतुर्नितुडवैःप्रुष्ठःप्रुष्ठाश्चत्वार आठके॥चतुर्निरिठ
केद्रोणैरातद्रोणस्यलक्षणं॥मुत्रालोदिवातैस्तदस्मकस्त्रवतेपोनिमंडलात्॥विर

वि० दि०

११६

नस्का मत्यमानास्वेविते तदस कक्षय ॥ दृष्टारो चंप्रक वतिपंचमृत्तिकमाप्यक ॥ त्रि
शदिशपेचगवोदत्वा त्वहः क्रमात् ॥ विप्राणां वचनं लधासमारो हेतुना नानं ॥ तारिणां
सरजस्कानामियं शुद्धिरुदाहते नि ॥ सरजस्काथे तदुक्त प्रायश्चित्ताचरणेन तदेव स
मारोडणं कुर्यादियं वाचतुर्थे क्रिस्ते स्का निवृत्तौ वा विद्याया विरुद्धा मणिं कुर्यादिति ॥ तथा ॥
कृतांशया समा रुदा चतुर्थे क्रिपतिवृत्ता ॥ तस्मात्तु दिना न्कायं विषो मगादि
सुतकमिती ॥ तथा ॥ अलक्षका मुयच्छा दं दृष्टिहेतु कं ॥ पितुः पृथक् प्रदाव्यं स्त्रीषु पिंडं
सपिंडात्तु नेति गुरुडात्सह गमनं नित्यं ॥ अथ एकस्मिन्नु निपित पुत्रादीनां
मरणे दहता दो विशेषः ॥ स्मृत्यर्थ सारात् ॥ पिता पुत्रयोः सर्वेण्योः समान धर्मयोः कथा
लाग्निना दातव्यो दाहः स ह वै ववा ॥ उवादा कादिकं पितृ पूर्वपृथगेव ॥ तथा ॥ नान्दणां स
मान धर्माणां कपालाग्निना दात्यानां सह वा दाहः ॥ उदकपिंडादिकं ज्येष्ठ पूर्वपृथगेव ॥

११६

त्यर्थसारे ॥ मनुरपि ॥ संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्टे वा पाविशु द्यतीति ॥ संवत्सरे पूणे यदि प्रोक्षित
सपिंड मरणं भवगतं स्यात्तदा सर्वे त्रिभुवणा दिव्युणा स्नात्वा दक दत्वा शुचिः स्यात् ॥ एतच्च
शुचित्वानिधानं माता पितृ व्यतिरिक्त विषयं तद्विषये श्रवणा मात्रा देवा शौच वा तस्मात्त
दुक्तं पैवीनसिना ॥ पितरो चेत्स तां दूरस्थो पिदि पुत्रका ॥ शुत्वा तदि तमारम्य दत्वा दं सुत
की मवेत् ॥ तथा स्मृत्यंतरोपि ॥ महागुरु निपाते तु आवस्त्रोपावासिना ॥ अतीते देयिकं त्र्यं प्रे
ते कार्ये यथा विधि ॥ महागुरुः पिता ॥ तदा ती प्रेत कार्ये पिंडा पिकर्तु मारे ते तयया विधीतियं
नेन के नाप्यधिकारिणा विधि दद्यादि ने कृतं तादास्यादि दाह पूर्वकं कुर्यात् ॥ कृते त्वा प्रवे
स्त्रो प्रेपि वा समानमिति ॥ पितृ पत्न्या मपि मातव्या पतिरिक्ता या स्मृत्यंतरे विशेषो दशिति ॥ पि
तृ पत्न्या मपेता या मातृ वर्जं विजो नमा ॥ संवत्सरे व्यतीते तु त्रिरात्रं मशुचि मवेदिति ॥ रोवमे
वोक्तं स्मृत्यर्थसारेपि ॥ माता पितृ मरणो वा दं हा दुह मपि दूरं देवोपि संवत्सरा ह धर्मपि

नि.दि.

२०३

पुत्रः सुतामरणश्रवणदिनमारम्यदशाहादिकं यथा वणमिश्रो चंक्रयति ॥ उदकपिडा
दिकं च ॥ मदागुरुमरणे दूरे देशे वेपि आद्रविस्त्रोपवासिता ॥ तथैवाशौचादिकं कार्यं ॥
स्त्री पुरुषयोपरस्य चैवं ॥ सर्वणिमिषवर्णसपत्नीषु चैवं ॥ देशांतरे कालांतरे च दानवर्णाया
मातुः सपत्न्यामरणे ॥ पुत्रस्येचिरात्रं ॥ दानवर्णा सपत्नीषु चैवं ॥ संवत्सरे तीवेषि सपत्न्याः
परस्य चैवं ॥ इदं चाशौचं सर्वविधं समं ॥ तथा देशांतरं तानां माशौचं कालाद्दृष्टे
सत्याशौचं न नवति ॥ तदुक्ता ॥ देशांतरे मृतं श्रुत्वा क्लीबैरवा न सेयतौ ॥ मृतौ स्नानेन शुद्धे
तिगमन्निवेच्यो त्रिपादति ॥ मनुष्ये ॥ बाले देशांतरं स्तेचय्य कपिडे च संस्थिते ॥ सवासा
जलमाकृत्य सघरावविशुध्यति ॥ तत्तद्देशांतरे मनेकधा क्रं ॥ देशांतरं किं सप्त्यं ह
दस्यति नो क्रं ॥ मदान्तरे यत्र गिरिविधायकं ॥ वाचो यत्र विनिधते तद्देशांतरं
मुच्यते ॥ देशांतरे त्वेकेष्विद्यो जनमायतं ॥ त्वत्वारिषद्दंत्यन्ये त्रिदशान्ये तथैव चेति ॥

२०३

स्मृत्यर्थमाहेतु ॥ स्मृतिपुराणतार्थक्योक्ता नेकप्रकारदेशांतरनिरूपणावसरं भनयो मदा
नद्यंतरं पत्रेत्यादिर्वचनयोरप्यथो निरूपितः ॥ मासाशौचिनः शूद्रस्य षष्टियोजने देशांतरे ॥
तथा ॥ वैश्यस्य त्रिंशद्योजने ॥ क्षत्रियस्य त्रिंशद्योजने ॥ ब्राह्मणस्य विंशतियोजने देशांतरे ॥
तथा ॥ वैश्यस्य त्रिंशद्योजने ॥ क्षत्रियस्य चतुर्विंशतियोजने इति पक्षांतरं चोक्तं ॥ एतानि
योग्यतया व्यवस्थितानि केचित् ॥ देशकालदुर्गमार्गप्रयालोचनमा सर्वेषामविशेष
णमवतीत्यन्ये ॥ आशौचे यथा पक्षांतरेण विशेष इति तथा ॥ नाशौचे विशेषः मदागिरिव्य
वधानं ॥ मदान्तरे व्यवधानमिति द्वादशाष्टचतुर्योजनानि त्रीणि देशांतराणि तानि समा
न्यक्रान्ति ॥ तानि त्रिरात्रादिविषयोरपि रण्येन वंति ॥ विषयश्चोक्तस्त्रैवास्माद्व्यासूवतर
ग्रंथे ॥ तद्देशां त्रिधा विभज्य आधेस्व समीपभागे त्रिभागं ततो दूरभागे पक्षिणीततो दूर
भागे त्वेकाहं स्यात् ॥ एवं देशकालादिपर्यलोच्य यत्राप्याशौचं तदेव ग्राह्यं ॥ आद्याहा

नि० दि०

२०४

तिनवर्द्धयेत्॥ तथा माषादमात्रगिरिव्यवधाननदीव्यवधानानि च त्राणि दशांतराणि स्मृ-
तानि॥ रावंत्पूनात्यपि देशांतरा राफक्कानितानि चिरात्रादिविषयाणि मावति पूर्ववत्॥ रा-
वंदूरदेशांतरस्ते मृते चाशौचकालाद्दृश्य सर्वेषां सपिंडानां सचैलं स्नानं तत्रिरात्रादाति-
तिरूपितं॥ सत्ययसारे॥ इदं सर्ववर्णसमं॥ अथ देशांतरा सपिंडमरणदेशमागतः स-
पिंडमृतिश्चोति॥ तदा देशांतरस्थितेन मृतिश्चेत्तत्र श्रवणात्मा सत्रये त्रिरात्रं स्यात्पणमा-
सेपक्षिणांतयेत्यादिसूते को भवेत्॥ अन्यथा गृहस्थे श्रोषिते यच्च कश्चिन्मृति यवदे॥ प्रत्याग-
तश्चेज्जानाति तच्च वृत्तगृहीतदा॥ आशौचं गृहिणी स्य सैनद्रव्यादेश्चोदाभवेत्॥ तथा-
देशांतराति को ते देशादे तु पश्चाज्जानाति चेद्गृह॥ त्रिरात्रसूतकं तस्यानतद्रव्यस्य कहिचि-
दित्यादिवचनात्य संगतानि स्फ॥ योजनप्रमाणमुक्तपुराणांतरे॥ तिर्यग्यवोदरात्पृष्ठा-
वुद्धी वीत्रीहीयस्त्रीयः॥ प्रमाणमंगुलस्योक्तं वितस्तिद्विदशा गुला॥ विवस्तिद्विगुणारत्ति

२०४

स्ततः किं कस्ततो धनुः सहस्रे द्वे क्रोशश्चतुः क्रोशांतु योजनं॥ अथास्ति तक्षेपनिर्णयो-
अस्तीति गंगादिनाथे प्रक्षिपेदित्कं॥ तद्विधिः सत्यंतरात्॥ स्नात्वा ततः पंचगत्ये-
तसिक्काद्विरण्यामध्याज्यतिलैश्च संयोज्य॥ ततः स्तुमृत्पिंडपुटे निधाय पत्रपत्ति शोभे-
तगणो यगृहं॥ तमोस्तु धर्मविदं त्रिविषयजलं समेप्री तस्तिक्षिपेच्च॥ उच्छान्नां स्तुत-
मवेक्ष्य सूर्यसदक्षिणां विप्रमुखापदद्यादिति॥ मंत्रांतरं॥ यावदस्ति त्वदियात्यस्मि-
न्मार्थे वसंति हि॥ तावत्कल्पसहस्राणि वै कुर्वे वसते मृतेति॥ इति पित्रोराशौचादिति-
यः॥ अथ पुनः संस्कारार्थं कालादिकं निरूप्यते॥ तत्र संवत्सराद्दृष्टुं त्रिरात्राण्यकालः-
श्रेयान् तत्रापि न दानयोदशाचतुद्विती दिनसयं न चार्जयेत्॥ शुक्लशनिश्चरवारौ वज्ये-
तक्षत्रेषु नरणी रुद्रिका अक्षेषामघाम्लं धनिष्ठा॥ नदि पंचकं त्रिषु कृराणि॥ सर्वथा वज्य-
नि॥ व्यतीपाते परिघे वै धते च योगे विहीकरणे न वमचतुर्थाष्टमदशमे दशमे च चैवाति हो

नि.दि.

२०५

षा। रोहिणी पुनर्वसु पूर्वमे सुत्रराचिना विशाखा नुराधा पूर्वमि होत्ररागौ निषिद्धं त्रिपुष्प
राणि च इषदुष्टा निसंनवे वेज्या निशिष्टा निशाद्याणि ॥ सर्वथा दिनशुध्यभावे अतिदुष्टं प्र
त्या ॥ युगादिमन्त्रादि संक्रांत्यमास्यामुपेतकार्ये किंचिदपि नैव शोध्य मिति स्मृत्यर्थसागर
तथा आशौच दिनमध्ये पुनः संस्कारे तु दुष्टबाधादिनादिसंनवेशोध्य ॥ साक्षादेकादशा
हे किंचिदपि नैव शोध्यं प्रेतकार्ये ॥ पुनः संस्कारविधिस्तावन्मिताक्षराया ॥ यदा तु प्रोषि
तमरणो वा शरं न लभ्यते ॥ तदा अस्ति निःप्रतिकृतातेषामप्यलाने पण्यारैः शौनकादि
एतदुक्तमार्गेण प्रतिकृतिं कृत्वा संस्कारः कार्यः ॥ स्मृत्यंतरात् ॥ अतिस्त्रीति चेन्न लभ्यते
प्रोषितस्याग्निहोत्रिण ॥ पालाशं च बृहतानां पट्या ॥ अधिकशतत्रयोतात्पश्चिस्मानानि क
त्वेति शेषः ॥ तथा शंखापन ॥ शरतिरबुद्धा सा घोषु त्रीणि षष्टिश्च तानि च ॥ पलाशं वृता
ति ॥ तेषामावापस्ताने च त्वारित्री छिरसि ग्रीवायां दशा जंतुं मयोर्वा क्रोः शरस्तरसि

२०५

त्रिंशज्वरे विंशति षडुषणयोः त्रिंशे च त्वास्त्रिंशते विंशजानुने पाथवतोः पादौ गुला
षु विंशतिरेवं त्रीणि षष्टिश्च तानि मवंति पुरुषा कृती कृत्वा पश्चिः परीवेद्य यवचुणैः प्रजि
प्यसर्पिषो न्यज्याग्निनिः संस्क्रुर्वतीति ॥ आशौचं वा त्रदशादादिकमेव ॥ आहिताग्निश्चेत्प्र
वसन्मियेत पुनः संस्कारे प्रत्यक्षशब्द इत्यादादिकं संपूर्णशौचं यथावर्णं कार्या तया ॥
दाहादुर्ध्वं प्रकात्रव्यमेषां वैतानिको विधिरिति ॥ शंखस्मरणात् ॥ आहिताग्निविषये ता
स्मिन् दशाहत्वाद्यमिति दशाकं ॥ तस्मादाहिताग्ने शौचमद्यश्नवेदे दाहप्रभृतीति निर्ण
यी अनाहिताग्नेः प्रतिकृतिविधानमेतदेव स्मृतकार्यो विशेषः ॥ अनाहिताग्नेः पुनः संस्कारे
त्रिरात्रमिति वसिष्ठः ॥ सुपिष्टे जलमग्निश्चैदमध्यश्च तथा प्रिता ॥ अनाहिताग्नेः पुनः
संस्कारस्तस्मत्तकामध्ये च क्रतस्तस्मत्तकशेषणौ वशुद्धि ॥ अतीते स्मृतं के पुनः संस्का
रे तु पूर्वमग्ने शौचं स्य पुनः स्य पश्चात्तदशादाशौचं ॥ अनाहिताग्नेः स्य पुनः स्य पश्चात्तद

नि. द्वि.

२०६

त्रिरात्रः॥ पत्नी पुनः संस्कारेयत्कश्चैव॥ सपत्न्या मिथः चैव॥ अग्रहीता शौचानां सपिंडानां
त्रिरात्रं॥ अग्रहीता शौचानां सपिंडानां पुनराशौचं तसि॥ त्रिरात्राशौचे पिंडोदकादानप्रका
रोत्तरूपितआद्यश्चाद्यप्रकरणे इति पुनः संस्कार इति निर्णयः॥ अथ पुनर्दक्षिणायामश्चित्रं।
त्ये प्रेक्ष्यावं संस्कारे पुनः संस्कारे च कर्तव्येऽहो छिद्येन यो छिद्ये स्य रूपा मरणारवकं
मरणादिषु मसु॥ त्रीनृक्षान् द्वादशरूक्षान् च द्वादशान् प्रायश्चित्तं निमित्तानुसारे
ण कृत्वा ददत॥ विप्रवचनं गृहेति॥ तथा दत्तं न कर्त्तापि किंचिदात्मनं शुद्धिं कुर्यात्॥ प्रे
तस्यात्मनश्च शुद्धिमनुयाद्य कर्त्तं नोपतिष्ठति॥ उभयो नरकं ध्रुवमिति स्मृत्ययसि र
त्॥ तथा प्रवासं सुमृतानां तु प्रायश्चित्तं कथं न वेत्॥ प्राजापत्यं स्तुतं विद्वांसु द्वि मनीष
मिरिति॥ दुर्मणो निमित्तं प्रायश्चित्तं कृत्वा स्वेदादिना चेदोदोहं कुर्यात् तदा कर्त्तु
र्दोषः॥ तदुक्तं मात्माये॥ कृत्वा त्रिमुदकं स्नानं स्य शतं बृहन्न क्रिया॥ रज्जुच्छेदाशुपात

२०६

चतस्रं छेप्यशुध्यतीति॥ अबुद्धिपूर्वेपि संवत्तः॥ एषामन्यतमं प्रेतं यो वदेत ददेवा॥ को
टोदकक्रियां कृत्वा कृच्छ्रं संपन्नं चरेत्॥ एषामात्मवातमृतानामिति॥ अतस्तेषां प्रा
यश्चित्तैः शुद्धिं कृत्वा वदाहः कार्यमिति दुर्मरेणोदाहृतिर्णयः॥ साग्रेः सूतकविचारः॥ आ
हिताग्नेर्दाहासूतकमुक्तं॥ मरणादेव कर्त्तव्यं संयोगो यस्य नाग्निनि॥ दाहाद्दृष्ट्वा कर्त्त
व्यमेष वेतानिको विधिः॥ तथा सती साग्रे देशे शोतरं मरणाधराधेतकाजोतरेणाग्निप्राप्ते
सत्यां दाहे सति संनिधाते स्थितानां पुत्रादिसपिंडानां मरणमिति त्रिसूतं केन वेत्तमवे
देति विचार्यते॥ विगतं तु विदेवा स्तं शृणुयात्पोतिर्दशो॥ यच्छेषं दशरात्रस्य ता वदेवासु
चिर्न वेत्॥ तथा प्रोषिते काले चोषः स्यात् दशोषे दशोदाति क्रांते मासत्रये त्रिरात्रं स्यात्
षण्मासे पक्षिणी स्मृत्यनेः तसमानार्थमेतत्तददेशांतरं मृतं श्रुत्वा क्लीबैर्वैश्वानसेयते
मृते स्नानेन शुध्यतीत्यनेन देशांतरास्थिता तां अहमपि न वति॥ यदुक्तमाहिता

नि०दि०

२७

ग्रीपितरिप्रतेदेशांतरमृतेतत्पुत्रादिनामासंस्कारासंध्यादिकर्मलोपोनास्तीति॥तदिदं
विधिवद्दहनाभावेनउदनस्यापियोग्यताभावात्॥उक्तांतिदशाहातिक्रमाच्चविधिवत्
संस्कारार्थमस्तिप्रतीक्षापर्व॥यत्तुपितृमरणश्रवणादेवप्रेतकार्यकर्ममिति वच
नेतदस्तिप्रतीक्षारहितविषय॥अतःप्रिमतउक्तांतेराशौचद्विद्विनातिषु॥दाहादपि
मतेविद्यादिदेशस्तेमृतेआदिताग्रीनेताप्रिसंनिधानाभावेनवैधदहनाभावेसतिसं
निहितस्ति तैःपुत्रःभ्रातृसपिदेउक्तांतिदशाहमध्येमातृभ्रातृपितृव्यकाहीनामागतं
अत्यधिकं कर्तव्यं न चेतिअथवासंनिधानस्ति तैरेतेस्तपितृक्षयाहादिश्राद्धेउपवेश
नीयानचेतिउपवेशानंतुलौगविगीतत्वानादरणीयं॥यद्यर्गवगीतंतथापिमधुपर्क
णपश्चालननवष्टोकविद्विहत्वानानुष्ठेयं॥तथाचमनुः॥अस्वर्गलोकविद्विष्टधु
र्मसिप्याचरेन्ननुकिंच॥इदमाशौचमरणनिमित्तंदाहनिमित्तंवा॥दाहानिमित्तेतु

२७

साग्रेमृतेआशौचंदाहादिति॥अथपितृक्षयाहःब्राह्मणभोजनकालापयंतिदाहो
नकार्यइतिकश्चिदेहेइत्यादिलोकेउपहासतास्यातमरणनिमित्तंचेदुक्तांतिदशा
हेप्राप्तं॥तस्मादुक्तांतिदशाहापरिहारेणसाग्निकनिमित्तत्वेनाधिकाशौचविधान
मिति॥अतःअतःप्रिमतउक्तांतेःसाग्रेःसंस्कारकर्मणःशुद्धिरित्येत॥यथाकथंचिद
धिकाशौचविधिपरंव्याख्येयमितिनिर्णयि॥अथदेशांतरमृतेसाग्रीअस्नानागतेपत्नी
मरणेनिर्णयिप्रस्तुयते॥देशांतरगतेप्रेतेयजमानेक्षतेसतिदाहाथैरक्षितेवक्रोपत्नी
यदिगृहेमृता॥तादासुतेनकर्तव्यातयोद्विहंतुकागति॥अत्रोत्तरविवक्षयोच्यते॥यज
मानास्त्वादाहाथैरक्षितैःशौचंदिगृहेपत्नीमरणदैमदेति॥तदायमारक्षणीयावततैःप
त्नीदहेतइतिसंवायेजैमिति विरोधिन्युत्तरोत्यन्तेपूर्वत्यन्तुर्बलं॥जैमितिमुनिराहै
वंत्यायशास्त्रसमन्वितं॥उत्तरात्यन्तपत्नीमरणपूर्वत्यन्तास्तिद्वि विरोधि॥अतः

नि०दि०

२०८

प्रबलतादुत्तरं स्यादिति॥ तथा पौर्वापर्ये पूर्वोर्बल्यमिति द्वाध्यायास्तत्रे उत्तरं प्रबलमि
ति प्रतिपादितं चावरसामिति॥ न्यायेतु॥ उत्तरत्रमणिमंत्रादिबाधकमन्तिधाने पूर्वोर्ब
हृदिकराक्त्रिर्बाध्यत इति॥ ननु ये पुरोदं चोदमन्ति तान् दक्षिणाग्रीस्तृतीयात्॥ तथा॥ अथ
धस्तासमिधंधारयत्॥ उपरिद्धिदेवेभ्यो धारयति इत्यादि श्रोषितमृताग्निहोत्रहोमविधि
नाहोमे क्रियमाणे सति यजमानसंबन्धिनोऽग्रयः संपन्ना इति पन्था अपरो धवाका तत्रो
त्तरं॥ प्रवासमृतविधिना क्रियमाणेऽग्निहोमके॥ तत्रापि पत्नी संमिस्यादनालं मुकावि
ता॥ यतः उभयोरसमक्षं चेदुत मरुप्यहूतं न वेदिति वचनात् संतिधाने॥ सविधसनि
उ समपदिति पाणिनिस्मरणात्॥ अनालं मुकां रजस्वला॥ तथा च मिताक्षरायां॥ यस्य
व्रत्ये अह्निनि पत्न्यनालं मुकास्य त्रामप रुध्यये जेत इति किंच॥ नोपवासः प्रवासे स्यात्
पत्नी धारयेन्न तं॥ तथा॥ पत्नी मासामतिक्रमे यजमानो रहेयदि॥ आहोमाद्यदिता

२०८

गच्छेत्पुनराधानमर्हति॥ तथा॥ आदधीयातामिति द्विवचनदर्शनादित्यादि श्रुतिस्मृति
कावचनपयस्त्रिचनया पत्नी यजमानयोराधानमग्निषु तुल्योधिकार इति गम्यते॥ तथा
सति सपत्नी मरणसमये यद्यस्तीति पितुरागच्छेत्पुनस्तदा सदाह इति॥ अपकाटक
शाखायो॥ मुमूर्षुः पुनः संस्कार इति॥ रातश्च गृहे अग्निहोत्रं सज्जाव विषयं॥ पत्नी सदा
अग्निहोत्रे दग्धपश्वादागता त्यस्तीति पुनः संस्कारविधिना जौं किकाग्निना दहेत्॥ अग
तिकत्वादिति॥ तथा॥ अथ यस्त्वेरग्निं नियजमानं संस्थापयेति देवरयो वा अग्रय इत्यादि
श्रुतिः॥ यजमानमिति देवस्यो व्यामिक्तवर्तकत्वा निष्प्रायेणैकवचनं॥ यथा अग्निषोमयो देव
तात्वं॥ अतः पूर्वमृता पत्नी मग्निमिदं हृदिति श्रुतिस्मृतिसिद्धं॥ अग्रयो यजमानस्या
पि देवरयत्वं कुर्वति॥ अग्निहोत्रं कमजिनेता पूर्वस्य विद्यमानत्वात्॥ सर्वके मपि
कत्तरिति इति॥ तेना पूर्वोणं चारांतरे स्वर्गं स्यात्॥ तथा च कौषीतकिः॥ सरते न देव

नि० दि०

२०९

रंघेन स्वर्गलोकमेति कृतं यात्रलोक इति मुक्तं तो पुण्यवतां लोकः तिरंतरं सुरवंतदुक्तं यन्त्र
दुःखं तसंति न्नन वप्र समनतरं ॥ अमिलारवा यती तं च मुखं स्वर्गपिदास्यदं ॥ अत्र विशेषः
मातृमृताशौचमध्ये पूर्वकृतानि पितुरं स्त्रीत्या गच्छेयुः ॥ तदामातुराशौचाने सपिंडनात्
प्राक्पितुर्दहादि सपिंडनांतं कृत्वा मातुः सुपिंडनं कुर्यात् ॥ अयत्नमरणं चेत्तस्य
ते तदा पितुराशौचस्य प्रवृत्तत्वात् ॥ पुनर्न दानापीतुर्दहादि कुर्यात् ॥ पिंडोदकदा
नंतु पितृपूर्वा अत्र वचनं ॥ लौगाक्षिरादु ॥ पितृयुष्मिन्नेषु त्रयो मातुः श्राद्धनिवर्तते ॥ वी
शौचस्तस्य नमरणोर्द्ध्वदेहि कतिपयैव क्ष्यत इति निर्णयः ॥ अथाकालांतरमृताया
पत्न्या दहने विशेषः कारिकाया ॥ पत्नी च द्विधवा नृत्वा प्रम्रियेत्तका दानं ॥ तदा श्रोता
निश्चयत्वा निमेषे नैव दह्यते ॥ निमेषः किंचिदक्षिते नारणिका ऐनेति शेषः ॥ पुरुष
स्य तु सत्यासादिगत्या दहनाभावः संभाव्यत इति ॥ अथ गर्भादारभ्य जननपर्यंतं स्त

२०९

कं विचार्यते ॥ तदाशौचं द्विविधं ॥ सूतकं मृतकं च ॥ सूतिति मित्रसूतकं ॥ मृतिनिमित्त
सूतकं ॥ मृतिनिमित्तं मृतकं शाकं वपि आशौचेन तु उभयमुच्यते सूतकाधिकारिणः
सपिंडाः समानोदका यतः प्रवृत्तिस्तान विक्षेपः सकूटस्थाः तमारभ्य गणिताः सप्तपु
रुषा ॥ सपिंडाः कुट्टं समानोदकाः ॥ तदाह बृहन्मनुः ॥ सपिंडास्तु सप्तमेरुं पुष्पे विनि
वर्तते ॥ सप्तमे अति क्रांते ॥ समानोदकं न्यवस्तु निवर्तते तावदुद्दिशत ॥ जन्मनोन्मोक्त
तेरे केतस्य रंगो नमुच्यते ॥ मुनः ॥ दशादशावमाशौचं सपिंडेषु विधीयते ॥ जननेप्येव
मेव स्यान्ति पुणो शुद्धिं मिच्छतेति ॥ शावंशवनिमित्तं ॥ यत्र सपिंडांतो दशाहंतत्र समानो
दकानां बृहजतनेप्येवं ॥ मिताक्षरायां ॥ गर्भस्त्रावेयावेतौ गर्भग्रहणमासाः सप्तसख्या
तिश्राः शुद्धे कारणं ॥ एतच्च स्त्रिया एव ॥ गर्भस्त्रावेमा सुल्यारयः स्त्रीणां ॥ स्नानमात्र
मेव पुरुषस्येति वसिष्ठस्मरणाय ॥ आचतुर्थविस्तारः पंचमषष्ठयोः पातः ॥ ऊर्ध्वं निर

नीर्वदि.

तिरितितदुक्तं स्मृत्यंतरे॥ आचतुयन्निवेस्तावः पातः पंचमेष प्याः॥ आतक र्वं प्रसूतिः॥
स्यात् दशाहसूतकं न वेदिति॥ मरीचिरपि॥ स्त्रावेमातुस्त्ररात्रं स्यात् सपिंडाशौचं कर्त्तुं
जं॥ पातेमातुर्ययामासं पित्रादीनां दिनत्रयमिति॥ पित्रादिसपिंडानां त्रिरात्रमाशौचं
गर्भनाशप्रयुक्ताशौचं सर्वविषयसिमेंवसिष्ट॥ ऊनद्विवाषिके श्रेते गन्तव्यतनेवासपिंडा
नां त्रिमाशौचमिति॥ यत्रुगर्भपाते सद्यः॥ श्रावविधानं॥ सद्यः शौचस्य डौपिनागर्भस्य
पतने सतीति वचनतश्चतुर्मासस्य तरे इव रूपगर्भपतेने वेदितव्यमिति विज्ञानेश्वरेश्वे
ण व्याख्यातं॥ पितुप्रथममासा क्रान्तं न वेति॥ अतएव मासा ह्यसुतकविधिर्द्वारात्र
मेव॥ मिताक्षरा॥ सप्तममासप्रवृत्तिज्ञानेवासपिंडातां जनननिमित्तं परपूणाशौचां जा
तमेते स्मृतं जातेवासपिंडातां दशाहमिति हारातस्मरणात्॥ मृते जाते तु पारस्परः॥
गर्भेपि दिविपत्तिः॥ स्याद्दशाहं सूतकं न वेत्॥ सपिंडातां प्रसवनिमित्तं सविधा

२९-

मानत्वात्॥ प्रसवनिमित्तं दशाहं सपिंडातां समानोदकां त्रिरात्रं॥ जनननिमित्तं स
स्यत्पत्वं मातुरेव न पितुः तस्य स्नानांतरं मस्यत्पत्वं नास्ति॥ जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैव
मभिधीयते॥ माता शुध्यद्दशाहेन स्नानाच्च स्यत्पत्वं पितुरिति मनुस्मरणं॥ स्नानमपिश्री
तज्वारिणोति॥ यदि स्नुवचनं॥ जाते मृते मृतजाते वा ऊजस्य सद्यः शौचमिति तच्छिशु
मरणनिमित्तं स्नानाच्छुद्धिपरं प्रसवनिमित्तं शौचं न वत्येव॥ पञ्चजीवत् जातो यदि प्रे
यासद्य एव विशुध्यतीति तत्रेता शौचायान्निघ्रायं॥ यजैर्मृतिवचने॥ यावन्मच्छिद्यते ना
जेता वन्ताप्नोति सूतकं॥ छित्ते ताजेततः पश्चात् सूतकं तु विधीयत इति अस्यायमर्थः॥ ना
लछेदाहं शिशुमरणे सूतकदशाहं॥ नालछेदात् पूर्वशिशुमरणे त्रिरात्रं॥ तदुक्तं स्म
त्यर्थं सारे नालछेदात् पूर्वशिशुमरणे तु जनननिमित्तं शौचं सर्वेषां पित्रादिसपिंडातां त्रि
रात्रं॥ मरणनिमित्तं सद्यः शुद्धिः ब्रह्म॥ जीवत् जातो यदि मृतस्ततः सूतक एव तु॥ स्म

नि.दि.

309

तकंसकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकमिति यच्च दृढं चेत्येतावन्नने॥ मूर्तुर्न जिवितो बालः
पंचत्वं यदि गच्छति॥ मातुः शुद्धिर्दशाहेने मघः शौचास्तु गोत्रिणां॥ मूर्तुर्लमिति काष्ठाद्
नोरिति द्वितीयो॥ मूर्तुर्न मध्ये मृते त्रिरात्रं ऊर्ध्वं तु दशरात्रं॥ ऊर्ध्वं तु दशरात्रं प्राकृतं एतदः
सुरोधेन नालस्ये दनकालेऽपि मूर्तुर्न मध्ये राव॥ नालस्य गर्ज्जके दनपक्षोपनिपातान् मूर्तु
रुत्तर्हि ध्वंछिन्ते अछिन्तेऽपि दशरात्रं गोत्रिणां मघः शुद्धिरग्निहोत्रार्थात् त्रयेऽप्यवस्थामि
ताक्षरायां कृता॥ जननानंतरं नानिवर्धनात् प्राकर्मतेऽपि त्रौदीनां जनननिमित्तमाशौचदि
नत्रयं॥ मघः शौचं तु अग्निहोत्रार्थं स्नातोऽप्यग्निना त्रत्कालं शौचमिति शौरवस्मर
णात्॥ ततः अंतर्दशादमरणे पारस्करः॥ अंतः सूतके वेदो न्छानादाशौचं सूतकवदिति॥
उच्छ्रितावृत्तिकाया दशरात्रमिति यावत् सूतकवदिति मरणनिमित्तो दकदा नरहिते॥ दृ
ढं तु दशादा न्यंतरे बाजैश्च मीते तस्य बांधवैः॥ श्राव्याशौचं न कर्तव्यं मृत्याशौचविधाय

202

यते ॥ अंतर्दशादोपरतस्य सूतकादो निरेवाशौचमिति स्मृत्यंतरात् ॥ अंतर्दशाद्वैयद्वि
ष्टुपरतसूदानश्रौच ॥ यदितमपिंडजनेन ॥ तदा सूतकमपिनकार्यकितुं पूर्वशौचे
नैव शुद्धिरिति ॥ यत्रूक्तं ॥ माता शुद्धे दशादेनेति तत्र व्यवहारयोग्यतामात्ता ॥ अदृष्टार्थ
कर्मणि पौर्णसूतिका पुत्रवती विशतिरात्रवती विशतिरात्रेण मासेन स्वाजननीमिति ॥
एतद्विशतिरात्राद्यभिधानं सूतिदशाहातिरिति ॥ यत्र पौर्णमासि ॥ अस्याशीतिदशा
दिनातिम्यशीतिविशतिदिनानि ॥ अतएव दशकं ॥ मासं पुंस्त्रसवेतुमातुपरत्रैतद्
शाहाधिकमिति ॥ लौकिकेपि मासीकं स्नानं सूतकासां इति प्रसिद्धिः अततथा ॥ अपुत्र
कन्याजन्मत एतन्मासरक्षायां दशाहाधिकं ॥ चत्वारिंशदिनातीति ॥ व्यासः प्रथमे
दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा ॥ त्रिद्विंशतेन कुर्वीत सूतकं ॥ पुत्रजन्मनाति यस्मिन् दिने
कुमारजन्मतदहनं प्रदुष्येत् ॥ तत्र तन्निमित्तं हेमश्राद्धादिकुर्यादिति ॥ जन्मद

ति०दि०

२१०

शासूतकनिणयिः॥अथावालस्यजातमात्रादारम्योपयनपयंतिंमृतं संस्कारविधिः॥सूतकं
चनिणीयते॥नामःप्राकृर्कदपैतिस्तकवशात्॥एकादशोदतिनामेतिस्तकतियोगीश्वर।
ततःप्राकृदशाहमध्येमृतेजन्मस्तकदशात्तरणानिमित्तंशाबंगछति॥यदाहृदह
न्मनु॥दशाहान्तरेवालेप्रकृतेतस्यबांधवैःशावान्नोचनकर्त्र्यंस्त्याग्नौचविधायते
प्राकनामकरणान्मृतेसद्यःशौचमेवातदाहाराखः॥प्राकनामकरणायःशुद्धिरिति
सद्यइतिमातापितृव्यतिरिक्तविषयं॥तयोस्तदशाहं॥यदाहापैंग्यःगर्भस्तिप्रेतेमातुद
शाहोनातेजयोःकृतेतास्मिसोदराणांचेति॥यातवल्कपः॥ऊनदिवषेतिमयोःसूते
कोमनुरेवहि॥अस्यस्त्वमातुरेवदशाहमध्येततोदशरात्रमुनयोरित्यर्थः॥पारस्करः
ऊनदिवषेतिमातापित्रोराशौचशौचमेवतेरेषामेकरात्रंनिरात्रेचेति॥अतःसूत
केचेन्नरतिरोन्मीनादाशौचंसूतवदिति॥अत्रोन्मितादितिदशरात्रंसूतकंवदित्य

२१०

दकदातरदितमितिमिताक्षरायांव्याख्याते॥संग्रहविषयेतु॥अदंतजातमरणोपित्रो
रेकोहमिष्यते॥दंताजातेनिरात्रंस्यादिस्यातांतुनिगुणोवितिवचनान्निरात्रं॥तदाहक
श्यप॥बालानामदंतजातानांनिरात्रेणशुद्धिरिति॥तथावैजिकादमिसंबंधादनुरुध्या
दयंत्रहमितिवैजिकादिसंबंधादित्फक्तेनबीजसंबंधेअतएवनिगुणयोर्मितापि
त्रोरुपनयनपयंतिन्निरात्रमेवा॥सवातौरसपुत्रविषयेप्रजापतिनापिपितुःनिरात्र
मुक्तं॥अन्याश्वितेषुदारेषुपरपत्नीसुतेषुच॥गोत्रीणांस्नानशुद्धास्तन्निरात्रेणैवत
त्यितेति॥चंद्रुनिबंधेन॥अतौरसेषुपुत्रेणजातेषुचमृतेषुच॥निरात्रेइतिविलिख्य
वैजिकादमिसंबंधादितिलिखितं॥स्वरिण्यादिपुत्रविषयेनिरात्रंस्थापितं॥तस्मा
त्परिणीतस्त्रापुत्रेसंस्थितेपैर्योक्तदशरात्रंपित्रोःसोदराणांस्यादेवेतिमिदं॥मिता
क्षरायामपि निरात्राशौचपक्षउपाधिसंबंधितयायोजितं॥तमुख्यधर्मुपलब्धा

नि० हि०

२११

पंत्यसंबधितयेतितन्नोक्तं निपुणतया विजो कनीयां सपिंडानां तु नामकरणादनेतरं देते
न्यः प्राक् अकृते अग्निसंस्कारे मघः शुद्धिरिति ॥ कृतो अग्निसंस्कारे एकरात्रं तदुक्तं स्मृत्यत
रे अदंतजाते तनये त्रिशो गभश्चिते तथा ॥ सपिंडा तु सर्वेषामेकरात्रमात्रौ च कर्माणि ॥ अदं
तजा इत्येति न्न ॥ अल्यंतजात इत्यः ॥ योस्तवल्कोऽपि ॥ आतजन्मनः सद्य आचूडानैशिक
स्मृतान् त्रिरात्रमात्रा देवा द्वा रात्रमतः परमिति ॥ कृतो अग्निसंस्कारे त्रन द्विषा द्विध्वं त्रिरा
त्रं ॥ यद्यप्यकृतचूडो वैजातदंतस्तु संस्थितः ॥ दादयित्वा तप्तश्चै नमात्रौ च अहमारे इति
वचनात् ॥ युत्रुपि त्रैत्यून त्रिवर्षे तु मृत्युदिसु नैशिकेति नैते वा निहिते ॥ न हित्यून त्रिवर्ष
स्य दंतानुत्यन्त्रिः संनवेति ॥ तस्माद्दादादाहमावाभ्यां व्यवस्थादाहे अहमिति पूर्ववाक्ये
स्य हमेवोक्तं ॥ तथा स्मृत्यर्थे स्मारे ॥ दंतजनना दुधं त्रिवर्षवर्षं तं अकृतचौलस्य मरणे
नने दशनं वाक्यं ॥ खनने एकाहमात्रौ च ॥ दहने त्रिरात्रं ॥ त्रैवार्षिकचूडा काले न ह

२११

धसंस्कारे पित्रिरात्रं चूडादादे त सर्वत्र तृतीय वार्षिके कालावधे लक्षणात् ॥ यत्रुतदि
वर्षस्य संस्कारान्नावे पित्रिरात्रमुक्तं ॥ अरण्ये काष्ठवत्यत्काक्षिपे त्रुच्यहं मेव त्विति ॥ तद्ये
षां काले प्रथमवर्षे वाती ते चूडानियमस्तेषां देवा चूडाका कंलाति क्रमे बोधव्यं ॥ चूडाः
कालः प्रथमे वर्षे तिते तृतीये पंचमे वर्षे स्मृति सूक्तः ॥ नामकरणदुधं मिश्रिदानादिकं स
पिविकल्पे कथयति ॥ तदाह मनुना त्रिवर्षस्य कर्तव्या बावै धेरुदक क्रिया ॥ जातदंतस्य
वा कर्मन्नास्ति वापि कृतं मतीति ॥ अत्रौदकदानस्या मिदानस्यानु जक्षणं तस्मिन्मेवो
दकं कथयति स्त्री संस्कारमेव चेति लौगाक्षिरिति ॥ जनदिवार्षिकस्य निखननमेव चो
क्तं मनुना ॥ जनदिवार्षिकं प्रेतं धृता कं निखने ह्युवि ॥ यामयायोगो यमा नो यमस्य म
सूक्तं मनु स्मरत् ॥ तथा जनकनदिवर्षे निखने न्तकं यदि दकं तत ॥ ऊने अपरीक्ष
णे दिवर्षे यस्य जनदिवर्षेति प्रेति खनेत् ॥ तस्माववदं कृत्वा निदध्यान् पुनर्दहेदित्य

नि० दि०

२१२

यः। तथा प्रथमवर्षे कृतचूडास्याग्नि संस्कारे सत्यहोरात्रे॥ तदा हविष्मन्॥ दंतजाते पृक्त
चूडे प्यहोरात्रेण शुद्धिरिति॥ अकृतचूडस्यो न द्वि वर्षस्य दाहो न श्रेयान्॥ ऊर्ध्वं श्रेयान्॥ अ
नतीतो न वर्षः प्रितो यत्रापि दत्तते॥ अतिमाहानिहते श्वदेना साधर्म्यमादवा दिति वचना
त पूडस्य स्कारस्त्रिरात्रं च सर्वदानियते॥ अत एव प्रथमवर्षे कृतचूडस्य चूडाकरणानंतर
रमग्नि संस्कारवपकत्वा त्रिरात्रमेव॥ कृतद्वि वर्षे प्रिते गभयितने वा सपिंडानां त्रिरात्रमेवेति
वसिष्ठस्मरणात्॥ वर्षे त्रिमाहूर्ध्वं अकृतं पूडस्याग्नि संस्कारनियतत्वा त्रिरात्रमात्रौ च॥
उपनयनाहूर्ध्वं सर्वेषां ब्राह्मणादीनां द्वा रात्रादिकमिति॥ तथा त्वमराचि॥ आमौ जीवध
नादि प्रः क्षत्रियश्च धनुर्धरात्॥ आप्तो द्युत्यक्षे रयः शूद्रो वस्त्रदयग्रहादिति॥ मौ जीव
धनधनुर्धरणा धनंतरं ब्राह्मणादिवर्षा पूर्णशौचमौर्ध्वं देहिकं चरुं पंक्तिर्यादिति वयो
वस्त्राकृता शौचः॥ अथ स्त्रीषु वयोवस्त्रा शौचमुच्यते॥ अकृते चूडायां तु कन्यायां सधशौ

२१२

चं विधीयत इत्यापस्तंबः॥ कन्यायाश्चुतिराक्षुरादिति द्वा कंच॥ चूडाकर्मत्रिकुलत्वा
रतो गृह्यते॥ चूडाकर्मकालो हविर्गदा तादवर्गिहोरोत्रे॥ अहस्त्वदत्तकन्या सुबालेषु च वि
शोधनमिति याज्ञवल्क्यवचनात्॥ कृतचूडा सुवर्गिदा तात्मा गृहोरात्रे विशुद्धिकारणं स
पिंडानां माता पित्रोस्तपैर्गोत्रां द्वा रात्रां अदंतां तपैर्गवा कस्यापत्यमात्रे प्रवृत्तत्वा
त्सपिकन्यानां त्रिपुरुषपयतिमेव॥ अदत्तानां कन्यानां त्रिपुरुषा विज्ञायत इति वसि
ष्ठस्मरणात्॥ पुरुषवा द्दतिष्यतिः पूरयति पूरुषः पूरयात् अघत्यमात्रेण भवति॥ अत्र
समाहारे द्विगुसमौ सति डायु त्रिपुरुषो एवं सति पुरया त्वापरित्या पेरीत स्त्री विषयि
णी स्तूतिर्भवति॥ अतः कन्या प्रसूतौ कन्यापितामहसंततैः संपिंडता॥ ऊर्ध्वं सिमानोदक
ता इति वसिष्ठवचनानां यस्मिन् रामपि॥ आत्मपुत्रपितृभ्रातृः पितृव्यस्त्री प्रसूयते द
शा हे सुत कंते षामि तिका त्या यतो ब्रवीत्॥ वाचा दत्ताया मविवाहतायां प्रतिपितरप

ति० दि०

२१३

क्षयोक्तयोस्त्रिरात्रं॥ यदाहमरीचिः॥ वारिपूर्वत्रिदत्तातुयानैवप्रतिपादिता॥ असंस्कृ
तातुसातेपात्रिरात्रिरात्रमुनयोः स्मृतमिति॥ अतएवदत्ताकं॥ दानेअहंनोमयो॥ वा
रदानेसद्गपन्याविहितायामित्यर्थः॥ दत्तावर्षाद्द्विधंरिजस्वलेकच्यते॥ तदवस्थायामवे
वाहितायामृतायोपितृकुलस्यस्वजातिविहितंपरिपूर्णंस्तकं॥ अष्टवर्षानिवेक्षोरी
नववर्षादुनग्रिका॥ दत्तावर्षावैकन्याअतकृद्द्विजस्वजा॥ जात्यक्ररुतुमंतवपी
तृकुलस्येतिदकंशौ॥ विवाहद्वधंविष्णुताविशोषोदत्रितिः॥ संस्कृतासुस्त्रीषुना
शौचंपिरेत्यसौ॥ तत्प्रसवमरणेचेत्यितरुहेस्यातां॥ तदाएकात्रात्रात्रेचेति॥ अ
सवेएकाहः॥ मरणेत्रिरात्रं॥ स्मृत्यर्थसारं॥ मातापितरुहेव्कन्यापुत्र्याः प्रसवेमा
तापित्रादिकानेकातामेकाहशौचं॥ तन्नतस्यामरणेमातापित्रोरवग्रामांतरणप
क्षिणी॥ तथामातापितरमरणेसपिंडेषुव्यक्तपुत्रास्त्रिरात्रं॥ पित्रोरुपरमेस्त्राणाम्

२१३

नतानुकर्षेनवेत्॥ त्रिरात्रेणविशुद्धिस्त्यादिहमगवानुयम॥ बौधायनः॥ उदस्त्रीणांपि
त्रोरुपरतेत्रिरात्रं॥ विश्वदत्तेतिपरिणीतस्त्रीणांपितृमातृमरणेत्रिरात्रमाशौचतिमि
इदंवयोवस्थाशौचंसर्ववर्णसाधारणं॥ यथापिंडायत्तावृतादेयंप्रतिपिंडोदकदानवि
विधिः॥ समानोदकाशौचंइत्यादिवर्णविशेषानुक्तत्वात्साधारणं तथा॥ अविशेषेणव
र्णानामर्वाकसंस्कारकर्मणः त्रिरात्रात्रमुनवेष्टुं कन्यास्वहस्ताविधीयतइत्यगिरसो
वचनस्यायमर्थः॥ संस्कारकर्मणिपतयता॥ ततोवागविशेषाणांआहतजननान्नघ
इत्यादिविशेषव्यतिरेकेणन्यहाशुद्धिः॥ कन्यासुविवाहादवगिह्नादिवसेनशुद्धि
यतउक्ता॥ वैवादिकोविधिः स्त्राणामौपनायनिकः स्मृतइति॥ अत्रापिचूडाकरणा
दवर्कसघः दानेअहमित्यादिविशेषव्यतिरेकेणएवाशुद्धिः सपिंडानांपितृन्मातृवि
षयंपैंगोक्तदत्तात्रमितिनिर्णयः॥ अथसमानोदकानामाशौचकाजविधिर्निरूप्य

नि० दि०

२१४

ते॥ मूलवधितः सप्तपुरुषपयंतिसपिंडाः उद्दिमानोदकानां इति प्रागुक्तं॥ सपिंडता तु पु-
रुषे सप्तमे विनिवर्तते इति॥ समैते अतिक्रान्ते गौमस्तु॥ पिंडं निवृत्तिः सप्तमे पितृकुले
पिंडं निवृत्तिः॥ पंचमे मातृकुले इति विवेकव्यं॥ त्रिरात्रं दशरात्रं वा शावमाशौचमिष्यत
इति॥ यथा शावतया जननाशौचमपि त्रिरात्रं चेति॥ मत्वादि निरुक्तं तत्र सपिंडं समाप्तो-
दकरूपमेव दर्शनाय॥ तथा हि॥ जन्मन्येकोदकानां च त्रिरात्राद्युद्दिश्यते॥ शावस्य
शौविशुध्यंति त्र्यहो नृदकदायिन इत्यादिना वाक्येन त्रिरात्रं दशरात्रयोः समाप्तोदक-
सपिंडविषयत्वेन व्यवस्था कृता॥ जनने मरणो वा शौचे सपिंडानां दशाहं समाप्तोदकानां
त्र्यहमिति॥ तथा॥ दशाहं शावमाशौचं सपिंडेषु विधायते॥ अर्वाकं संचयनादस्त्रा-
त्र्यहमेकाह एव चेति दशाहं संबंधिता न्यूनतमं ततश्चतुष्टयदर्शनात् समाप्तोद-
कानां सपिण्डान्यूनतमं तत्राशौचमेव व्यवस्था॥ तथा हि यस्य सपिंडविषये दशाहेन

२१४

शुद्धिः॥ तस्य समाप्तोदकविषये त्र्यहो नृदकदायिन इति वचनात्॥ चतुर्दशैः
संबंधेन पक्षिण्या शुद्धिः॥ पक्षिणी असपिंडे योतिः संबंधे इति॥ गौतमवचनात्॥ एकाहसं-
बधेन सद्यः शौचं॥ यथावाले दशांतरं स्तेचय्य किं डे च संस्थिते॥ सवासा जननमात्रस्य
सद्य एव विशुध्यंती मनुवचनात्॥ त्र्यहः संबंधेन एकाहेन शुद्धिस्त्येव द्वाकमस्ति॥ दशा-
हे संबंधिता मेदचतुष्टयदर्शनादेतन्नेदवाक्यमत्र प्रष्टव्यं॥ अतएव मिताक्षराया॥ स-
माप्तोदकविषयाश्च संक्रुचिकल्याः पक्षिण्येकाहसद्यः शौचं सुरूपाः स्मृत्यंतरदृष्टा इति
इमे च व्यवस्था समाप्तोदके परमे प्रष्टव्या॥ दशाहेन विषेशोक्तो विज्ञाने श्रूयते॥ उत्पन्ने नृ-
दिने मृते पक्षिण्यहं समाप्तोदके उत्पन्ने जाते त्रिदिने उपपाहं मृते त्रिदिने मिति
वदन्ते तस्मिन् चिते॥ जौतमात्रं त्रिषुः स्मावधावदष्टौ समाधत्त॥ सतु गतसि मोक्षे योषक्ति-
मात्रं प्रदर्शयति इति वचनात्॥ यथा सपिंडानां मादेत जनना सद्य इत्यानेन दनात्माक

नि० दि०

२१५

सद्यः शुद्धिस्तथा समानोदकानां मौजिन्नतात्पूर्वसंघट्ति॥ मोजिबंधनात्पूर्वमिदं यद्यप्युक्तं
चूडो वैजतदंतस्क संस्मृतः॥ दादयित्वा ततश्चैनमाशौचं अहमाचरेदिति सपिंडविषये
अहसंबंधे सति समोदकविषये आशौचानावप्रतिपादनात्॥ अतिक्रान्ताशौचं कृतः स
मानोदकानामिति॥ एवं चान्नानादिना मृतविषये सपिंडे स्महात्स्वरात्तशौचे क्रियमाणे
समानोदकेन एकाहः कार्यः यथा सपिंडविषये अहसंबंधेन अहाहर्ध्वराकाहेन शु
द्धिरित्युक्तं स्मृतिकंडिकाया॥ तथा स्मृत्यंतरे॥ यत्र शुद्धिः सपिंडानां त्रिरात्रात्स्मृतिजन्म
नोऽसमानोदकभावात्तानामहोरात्रेण सामवेत्॥ तद्वदिति जन्मनिसपिंडानामतिक्रान्ताशौ
चं नास्ति॥ नाशुद्धिः प्रसवाशौचे व्यतीतेषु दिनेषु पितृदेवैर्ब्रह्मवचनात्तद्विशेषेण पुत्रजने
नेषु ते पितुः स्नानमस्त्येव॥ शुक्ला पुत्रस्य जन्मचेति वचनात्॥ तयोपनीतोपरमे एव अतिका
लज्जं अतिक्रान्ताशौचं भवतीति व्याप्तः॥ जन्माशौचमनुपनीतमृताशौचं वा तिक्रान्तेनास्ती

२१५

स्फुटं मिताक्षारयो॥ इति समानोदकविषयाशौचे निष्ठा॥ अयापुन्युपनीते मृते कृत्यमुच्य
ते॥ प्रेतकव्यात्॥ गर्भेन हे क्रियानास्ति दुग्धं देयं त्रिशौ मृते॥ परंच पायं संक्षीरं दद्यात्त
विपत्तिः॥ यद्योपनीतवते बालस्तद्विप्राये प्रदीयते॥ किंचिन्ममानवयमे सकृदा तं यथा वि
धि॥ नक्ष्त्रमौज्यं च दातव्यं तया च सुखनक्षिका॥ तद्वदस्त्राणि देयानि सोपानक्रान्तिरस
मे इति॥ शिशुरादंतजतना बालः स्यादावदाशेषः॥ कथ्यते सर्वशस्त्रेषु कुमारो मौजी
बंधनात्॥ ततः पूर्वमिति तथा विशेषः॥ स्मृतिसारे चूडाकारमणि संजाते विपत्तिस्तु यदा भ
वेत्॥ तत्र द्वादशः प्रकर्तव्यतु दं कंतत्र निश्चयः॥ मृतकोते प्रकर्तव्यं वृषस्योत्सर्जनं बुधैः
श्रद्धानिषोडशा दत्त्वा तु सपिंडीकरणं विनोति त्रयमवधरे वक्तुं चूडस्य दाहस्तद्विष
यआशौचनिष्ठा निरूपितः॥ प्राक्कालसंस्कारनिष्ठा विषोऽसगादिकं तु पंचव
षात्पूर्वमेव॥ यत उक्तं गरुडपुराणे॥ मृतश्चैत्यं च मेवैष अत्रतः सन्नतापि वा॥ पूर्वो

नि०दि०

२१६

क्तमेवकर्त्र्यमहतेदशपिंडनं॥जन्मतपंचवर्षाणिमुक्तेदत्रमसंस्कृतं॥पंचवर्षाधिकेवाजं
विपत्तिर्यदिजायते॥दृष्टेष्टिगादिकंकर्मकर्त्र्यमुदंतत॥अहन्यहनिमंत्रासेक्यच्छिदा
विषोडश॥उदकेमप्रधानचउपदानांतियातिच॥पंददातादियक्तिचित्संचवर्षादिके
सदा॥आचारतिलकेपि॥पंचमेवर्षमंस्कारंक्रयदिदकतर्पणं॥तथापिंडःप्रदातव्यःसं
पिंडिकरणंविनेति॥अनुपनीतमृतेकृत्यनिर्णयः॥कृतेचलदिवेदेनग्रंथेनापिदीपके
विशेषनिर्णयोपेतःस्वगोत्रादौचनिर्णयः॥अथसपिंडीकरणं॥स्यकालोविधिप्रवर्तते
तदकरणेपुत्राणामशुचित्वमुक्तदेवलेनपितरौहिमृतौयस्यदेहस्तस्याशुचिर्नवेत्॥न
देवतापिपित्र्यंचयावत्सूतृणोनवस्मरं॥स्नानंचैवमहादानंस्वाध्यायश्चाग्नितर्पणं॥
प्रथमाब्देनकर्त्र्यमहागुरुनिपातइति॥अकृतेसपिंडेनश्राद्धेयंनिषधः॥प्रेतकल्या
त्॥मृतेपितर्यब्दमध्येधुप्यतेमातृकीक्रिया॥॥अथमातुर्विपत्तिःस्यात्पीतकार्येनधुप्य

२१७

ते॥अब्दमध्येनकुर्वीतमहागुरुविपत्तिःतयानिक्षांतगस्तातिपावक्रुयात्सपिंडेनं॥
स्वगोत्रेयचिन्मावघावत्यिंडनमेजयेत्॥इत्यादिवाक्यैःसपिंडनश्राद्धमावेपुत्राणामशु
चित्वप्रतिपादितं॥अतोशुचित्वनिवर्तनात्मकस्यसपिंडनश्राद्धकालाअभिधीयते॥
कात्यायन॥अथसपिंडीकरणं॥संवत्सरेपूणेत्रिपक्षेवापदहर्वाहिरापक्षधेत॥द्वाद
शाहैवेति॥आश्वलायन॥अथसपिंडीकरणं॥संवत्सरेतेपूणत्रिपक्षेत्तृतीयेमासिषष्टे
हमेचैकादशेमासिद्वादशावारकादशोक्तिवा॥अथसपिंडीकरणं॥त्रिमासेद्विमासेएक
मासेअर्द्धमासेचैतिरतादिरगत्यात्॥शारवायन॥अथसपिंडीकरणं॥संवत्सरेपूणेत्रिप
क्षेवापदहर्वाहिरापक्षधेतैतिचिन्निरूनःपक्षस्त्रिपक्षोद्वादशान्दस्तत्रापीति॥तथास्मि
न्मतरं॥द्वादशाहैहनिषक्षष्टेवात्रिपक्षेवात्रिमासिवा॥एकादशेपिवामासिमंगलंस्यादु
पस्थितमिति॥षष्टेचैतिषष्टेमासीत्यन्वयः॥मंगलमुपस्थितमितियदिचविवाहानिदेव

नि.दि.

399

द्विआह्नततः प्राक्सपिंडो नैक्यति॥ तथा काजा दशाति॥ एकादशोद्वा दशोक्ति त्रिपक्षे वानि
मासिवा॥ षष्ठे वैकादशो ब्दे संपूर्णे विशुनागमे॥ षष्ठे एकादशो मासीत्यत्र यथा शुनागमेष्ट
द्विआप्तौ एते काजत्रव्यवस्था॥ एकादशाद्दे दशमिाप्तौ सत्यां साग्रिकेन पितुः सपिंडीकर
णं कार्यं॥ सपिंडीकरणं विना पिंडं पितृयत्ता सिद्धे अतः सपिंडं नेरु तैच पिंडं पितृयत्तः
कार्यं॥ तत्र हृदयसिद्धे॥ अथ मास्यादमा वास्या मृता हा दशामह नि॥ सपिंडीकरणं
तत्र कुर्यादि देव सुतो ग्रिमान्॥ मृताहा दिनि मयदायांचमी॥ मृताहा द्विध्वं द्वितीयां परिगणान्ते
र्ष्यः॥ अमावास्या यां साग्रिमौ न॥ मृताहा दिनि मयदायांचमी॥ मृताहा पश्चिमायां
मेकादशोद्वा कायमितिहारिते नाप्फक्तं॥ या तु पूर्वमिक्क्रममा वास्या मृताहा दशमेन वे
त्॥ स डिभिं करणंत स्या कुर्यादि देव सुतो ते ग्रिमान्॥ मृताहा द्विध्वं द्वितीयां परिगणान्ते
दशमे एकादशा होनवति॥ तस्मिन्नित्यर्थः॥ गालवोपि॥ सपिंडीकरणं त्रेते पैतृके

कपदमास्थिते॥आहिताग्नेःसिनीवाज्यापितृयतःप्रवर्त्ततेइति॥सिनीवाज्यामितिदशोपि
लक्षणे॥काष्ठाजिनि॥पिंडीकरणंकुयत्पुर्ववच्चाग्रिमान्कुयति॥इतरेताग्रिरदोप
रितिसंवत्सरत्रिपक्षादौकुयति॥एकादशाहेदशापातेमातुरपिसंडनेकायं॥सुतशब्द
स्यपितृमात्रोरुभयोःसाधारणात्वात्॥नसपिंडाग्रिमानपत्रःपितृमतंसमाचरेत्॥पा
पानिवेदकुर्वन्पितृभश्चापिजायतइतिवचनात्मातापित्रोःसपिंडतामितिकात्याय
नेनोक्तंएकादशोदनिदशाभिवासेमाग्रिरपिद्वादशाहेकुयति॥तदाहगोमिलः॥साग्रि
कस्तुयदाकक्षप्रितोवाप्यग्रिमान्नवेत्॥द्वादशाहेतदाकायंसपिंडीकरणंपितुरिति
यजमानोग्रिमानुराजतुधेतश्चानग्रिमान्नवेत्॥द्वादशाहेतदाकायंसपिंडीकरमुतै
रिति॥सुमनु॥धेतश्चेदाहिताग्नेःस्यान्कत्तचित्त्रिमान्नवेत्॥सपिंडीकरणंतस्यकु
यत्पिक्षेत्रितर्तायाके॥एकादशोदनिदशापातेमाग्रिस्तत्रसपिंडीतंकुयति॥तदाहका

५

नि०दि०

२१८

आयनः॥एकादशाहंतिर्वन्त्राग्दाशाहायथाविधि॥प्रकृतीनां प्रिमात्तु विप्रोमातापि
श्रोः सपिंडनमिति॥दशाहादूर्ध्वं प्रागेकादशाहं कृत्वा मया विधीति षोडशाश्रादात्पि
कृतेति॥आद्यानि षोडशाहं तान तु कुर्यात्सपिंडनमिति वचनात्॥यद्यपि एषु वचनेषु क
र्तुः त्रैतस्य वसं प्रिकतिरप्रिक विषयाणां तिनियमविधिरूपा व्यवस्थीति हिता॥तथापि दे
शकुलाचारतो नुसरणीया॥सांशेस्त एकादशो क्रिसपिंडाकरणविधाने पिंडपितृयत्ना
यदि श्रापिते वेदितव्यं॥अन्यथा साग्निरपि द्वादशाहे कुर्यात्तिगो सिलवचनेन अनप्रिक
ता चैवाद्वादशाहदिक कालेषु कुर्यात्॥सपिंडनं द्वादशे श्रो व विदध्यात्॥तदाह व्याघ्रः॥
आनेत्यक्रिल धमणां पु सा चैवा युषः क्षयात् अस्तितेश्च शरीरस्य द्वादशाहं पत्रास्पते
विष्णुः॥निरं प्रिक साग्निको वा द्वादशाहे सपिंडयेत् इति॥तत्रा संभवे पिक्षादिकाल
कालादशो प्रिमादादृते तस्मिन्निपक्षे द्वादशे क्रिवा॥उत्तरोत्तर कालेषु यथा संभाव

२१८

माचरेत्॥चंद्रनिबंधे॥द्वादशाहे पूजे इत्यादि प्राये पात्रयो द्वादशाहे पिस्यादित्युक्तं॥स
पिंडनविषये विशेषोक्तो वृद्धमनुना॥द्वादशे हति विप्राणां मांशो चांते तु रसुजां॥वैश्या
नां च त्रिपक्षादा वथा वा स्यात्सपिंडनमिति॥अथ वा विप्रक्षत्रियविशामुक्त कालेषु स
पिंडनस्यात्॥शूद्राणां द्वादशे श्रेवेति॥तदाह विष्णुः॥मंत्रवर्जं हि शूद्राणां द्वाणां द्वादशा
हे सपिंडनमिति तथा सर्वेषामेव वपंति मांशो चांते सपिंडनमिति॥कत्यायनः॥अत्रा
श्रो चांते सपिंडनमिति॥वदते तस्मिन् चितं॥वैधानशनादिना मृतस्य पंचमेह नि सपि
डन स्यादिति॥तद्विषये चतुर्थे हत्याध्माद्विधानात्॥तदुत्तरदिने इति॥सपिंडनं प
चमेह नि कुर्यादिति त्रिपक्षे सपिंडनमित्यास्यार्थः॥तृतीयो नागः त्रिनागः संख्यतः पू
रणं अत्ययस्य लुक त्रिनाग वृद्धिर्नो मास्यैरित्यादौ दृष्टांतस्त्रिनागो यं पक्ष इव त्रिप
क्षः पक्षोऽस्मिन्॥उपमिते व्याघ्रादितिः समास पार्थिवचंद्रवदिति तापकयापि विदी

ति० दि०

२१९

तेनोत्तरपदलोपयति॥ अथ यक्षस्य योनागस्त्रियक्षः॥ एकदेशी समासः॥ उक्तं च वृत्तौ॥
संख्याविमायपूर्वस्येति तापकादन्यत्रापि सर्वेषां कदेशिता समासो नवति॥ यथा मध्यरा
त्रसापि अविशेषः॥ सञ्ज्ञाकाजेष्वक्तं चेदेषु नक्षत्रेषु कृत्यन्ति दाहकृष्यश्रगः॥ सपिंडी
कौरणश्चाह मुक्तकालेन चेत्तत्तत्तैरोद्गहस्यैरौहिण्यामैत्रमेवासमाचरेत्॥ इति सपिं
डनेकालः॥ अथ निर्णयः॥ तस्मिन् पिंडने केन सहेत्याशं कायां मुमेतुराह पिता पिता वाम
हे योज्यः पूर्णं संप्रसरं सुतैः॥ पितामह इति पितामह प्रपितामह इति पितामह इति
आर्घ्यां पितृपात्रेषु प्रतपात्रेषु संचयेत्तथा आर्घ्यपिंडं त्रिषु विसृजेदित्यादिलिङ्गात्॥
तदाह ब्रह्मांडपुराणः॥ मृते पितरि यथोक्तं विद्यते च पितामहः॥ तेन देयस्त्रयः पिंडोऽत्र
पितामह पूर्वकः॥ तेन्यश्च पितृकः पिंडोऽन्योक्तं यश्च पूर्ववत्॥ विष्णुरपि॥ यस्य पिताप्रे
तः स्यात्पितामहेति वृत्तिः सपितृपिंडोऽनिधाय पितामहात् पराभ्यां दद्यात्॥ मनु॥ पि

२१९

ताय सप्तद्वयं स्यात्तीवेदापि पिताहः॥ पितुः सनामसंकीर्त्तिका त्रयि त्रपितामहः॥ कात्यायन
व्यंक्रमाच्च मृते देयं येन एव ददात्यसाविति॥ असौ पितापितृदिवाब्दाः संबंधिवचना इ
ति॥ अतः पितामहे प्रियमाणे मृते च पितरि पितुरेकं पिंडं निधाय पितृर्मः पितामहं सततं
पराभ्यां दद्यात्॥ पितामहास्तु आत्मनः प्रपितामहः संप्रदानमृतस्मृतारवेति प्र
पितामहाय ततः पराभ्यां च दद्यात्तद्वदद्यादिति॥ एवं ब्राह्मणप्रयोगान्ति यम इति पिताम
हं प्रतितापो दपो जीवतो रेकं स्मिन्वा जीवति एवं ब्राह्मणप्रयोगतः सपिंडीकरणं कृमति
प्रपितामहं दद्यात्प्रपितामहा इति पितामहादित्रयाणां महोभ्ये एको नापिंडने पितृत्वमु
क्तं मुमेतुना त्रियाणामपिंडाः॥ तामेकेनापि सपिंडने पितृत्वमश्रुतेऽनेन इति धर्मो व्यव
स्थित इति॥ यत्रुविष्णुवचनं संप्रसरं तेऽप्रेता यतत्पित्रे तत्पितामहाय तत्प्रपितामहाय
देवपूर्वकं ब्राह्मणां ज्ञाजयेदित्यनेन प्रेतसंबंधेन पित्राद्यनिधानमुक्तं सपिंडनश्चा

लि० दि०

२२०

तत्कृत्वा प्रेतस्य पित्रादिनिःसहसंबंधाभावविषये॥ अन्यथा संबंधिना वैः प्रयोगकार्यं
तिमिताक्षरोक्तमसंगतं स्यात्॥ यत्तु मुक्ताश्च प्रमीतानां नैव कामसिपिडेतेति वचनात्ति
षिदं॥ तन्मातृपितृमर्त्यतिरिक्तविषये॥ उक्तं स्कंदपुराणे॥ अक्रमेण मृतानां तु सपिंडीक
तिरिच्यते॥ यदि मातृपितृमर्त्यविक्रममाहृतं॥ मातृपितृव्यतिरिक्तस्यापि विक्र
मेण मृते सपिंडनं कुर्यादेव॥ तदाह गोमिलः॥ अनुक्तकालेपितुर्विक्रमेण मृतावपि॥
अमेनवापि सापिंडेनावापि प्रकल्पयेदिति॥ अथ पितृमरणे सति पितामहप्रपिताम
हप्रपितामहायोः॥ कश्चिदसंस्कृतस्य संस्कारं कृत्वा ताभ्यां सपिंडनं कुर्यात्॥ अथ यौत्रा
दिना पितामहादेः सपिंडीकरणं तु पितामहः संबंधितः पितुरारभ्य त्रिपुरुषं कर्तव्यं॥ अथ
यौत्रादिना पितामहादेः सपिंडीकरणं तु पितामहः संबंधितः पितृरारभ्य त्रिपुरुषं कर्त
व्यं॥ अथ मातुः सपिंडीकरणं पितामहादिनिःसहसंबंधिना वैः कुर्यात्तदाह स्वः॥ मातुः सपिंडी

२२०

३७

करणं कथं कथं न वेत्तुः पितामहादिनिःसाधमातुः कुर्यात्॥ सपिंडिनं कर्तुं पुत्रस्य पिताम
ही प्रपितामहीति॥ पितामहीनां वत्सा प्रपितामस्यादिनिरित्तदुक्तं ब्रह्मपुराणे॥ मातुर्यथा
मृतायां च विधत्ते च पितामही॥ प्रपितामहीपुर्वतु कथं तत्राप्यथ विधिः त्रयाणी सपिंडाना
मिति ह्ययोः कश्चिदसंस्कृतस्य संस्कारं कृत्वा ताभ्यां सह सपिंडनं कुर्यात्॥ अथ यौत्रादि
नापि पितामहादेः सपिंडीकरणं कथं विहितं त्वितु सपिंडनोक्तं विज्ञेयं॥ पितामहादिनिः
तुः पितुः सह पितामहैः सपिंडीकरणं कथं विहितं॥ ताक्षमते ममेति गरुडपुराणे॥ अथ
स्त्रीणां सह गमने विशेषः॥ तत्र शातपथः॥ मृतायां नुगतायां सपिंडता॥ अहनि स्वर्ग
वासे न मावदाहृतं सज्जवं॥ तेन पत्या सहैति॥ तथा॥ पत्या कथं पुत्र्याः पतिमन्त्रि
दिनि सह॥ सापिंडं अमनुयाते तु जने केन सह तज॥ मात्रादिनिःमातृपितामही प्रपि
॥ महीति कुर्यात्॥ अनुयाते तु यम॥ पत्या चैकेन कर्तव्यं सपिंडीकरणं स्त्रियो॥ सामृता

दि.दि.

२२१

पिहितैकैकंगतामतामंत्राहुतिव्रतैरिति॥अत्रपत्येतिपितृवर्गोपिजक्षणे॥यतःसपिंडनस्य
पार्वणेकोद्दिष्टात्मकत्वात्॥गरुडपुराणेनत्रादिभिःस्त्रिभिःकायंसेपिंडीकरणंस्त्रियाः
इत्यभिधायसापिंडं पतिपिंडिनसद्वैतशयेनातिदितं॥तत्रोव॥पतिपत्नीसद्वैकत्वं
तात्राधिरोहतिपुत्रेणैवपृथक्पृथक्सापिंडपतिनासद्वैतशयेनसुरेणसद्वैतविधात
या॥पतिपत्न्याःसद्वैकत्वंत्रिषुस्थानेषुवैपृथक्॥कन्यादानेनप्राप्तोपिंडयोजनेतथेति॥
पूर्वमेतत्सपिंडंनकृत्वाततः॥नत्रैरमनुयासाध्यामृतात्म्याःसपिंडाः॥नत्रविकेनक
त्रयंश्राद्धंतत्पर्वणंनवेदिति॥शिष्टाचारोपेतदत्रैव॥यच्चस्मृत्यर्थस्तत्रान्तराहणे
एकचित्पारोहणैकदिनमरणेस्त्रियापृथक्सापिंडीकरणंनकार्यंनक्तुःकृतेस्त्रिया
श्चतनवति॥ततपश्चात्सित्यादिवाक्यैःपृथग्विधानदृष्टानास्माशस्मपरं॥यतस्तत्रै
वाग्नेपित्रैकैतसापिंडंकृप्यक्रान्तंनक्षयितुम्॥दिनान्तरमरणंमप्येकदिनमरणं

२२१

मिति सद्गमननिर्णयसविस्तरमतिदितं॥अथमातुरौर्ध्वदिंदिकेअसुरंगो धवरेक्षः
पिशुचाचविवाहमेदेनपुत्रिकापुत्रमेदेनच॥तथा॥ब्रह्मदैवाधिश्रान्तपत्यविवाहमेदे
नैवासेवद्वावाक्यदृष्टानांशोत्रसंयोजनयोर्विप्रतिपत्तेषुनिर्णीयते॥मातुःपिंडदानादौ
गोत्रेविप्रतिपत्तिपत्ति॥नर्तगोत्रेणपितृगोत्रेणवादातव्यमिति॥उभयत्रवचनदृष्टा
नात्॥स्वगोत्राद्रस्यतेनारीविवाहासप्तमेपदे॥स्वामिगोत्रेणकत्रव्यातस्याःपिंडीद
कक्रियेत्यादिनर्तगोत्रविषयवचने॥पितृगोत्रेसमुद्भूज्यनक्रयस्त्रिगोत्रतः॥जन्म
त्येवविपत्तौचनारीणांपितृककुलमित्यादिपितृगोत्रविषयं॥एवंविप्रतिपत्तौआ
सुरादिविवापुपुत्रकाकरणेषुचपितृगोत्रमेवैतन्नविशेषवचनात्॥दानस्यानि
दृष्टेः॥ब्राह्मणादिषुविवाहेषुब्राह्मणवदत्तम्॥इहाश्रयंतरवद्विकल्प्यएव॥तत्रवये
नास्यापितरोयौतायेनयाताःपितामहीःतेनायायास्तानामागतेनगच्छन्तदुष्यन्ती

ति.दि.
२२२

तिवचनादेशपरंपरायातसमाचारेणव्यवस्था॥एवंविधविषयव्यतिरेकेणास्यवचनस्यवि
षयातराभावात्॥यत्रपुनःशास्त्रतानव्यवस्था॥तत्रात्मतुष्टिरेववपिका॥यथागर्जादिमेव
वेइति॥मातुःसपिंडीकरणेविरुदानीववाक्यानिदृश्यते॥तत्रापितामात्यादिभिःसादृश्य
पिंडीकरणंस्मृतं॥तत्रमन्त्रापिनायायाःस्वमात्रादिभिःसुडसपिंडीकरणंकर्तव्यमिति
पैठीनसिराह॥अपुत्रासांमृतायांतुपतिःकुर्यात्सपिंडन॥स्वश्रादिभिःसहैवास्याःस
पिंडीकरणंभवेत्॥पन्मासपिंडीकरणेयतः॥पुत्राचैकेनकर्तव्यंसपिंडीकरणंस्त्रि
याः॥सामृतापिहितेनैकंगतामंत्राहुतिव्रतेरिति॥उशानमातुः॥मात्रामहेनसपिंडी
करणंउत्रापितामहेयदत्सुणेसिवस्मरेसुतैः॥मातुममातामहेतद्वदेवाकायसिपि
डता॥तथापितामाहेयोज्यःपुणसिवस्मरेसुतैःमातामहेतद्वदित्याहभवागंतृनिबड
त्येवंविधेषुवचनेषुसमुअपुत्रायांमायायांप्रमीनयानत्रास्वमात्रौवसुपिंडंक्रुपति॥

२२३

अन्वारोहणेतुपुनःस्वपित्रैवसापिंडंक्रुयति॥आसुरादिविवाहोत्पन्नःपुत्रिकापुत्रश्च
मातामहेतैव॥अस्मादिविवात्यन्नःपितापितामहेनपितामत्यावावीक्येतक्रुयति॥अ
त्रापियदितियतोवंशसमाचारस्मादानीतयैवक्रुयति॥वंशसमाचारोप्यनियतैश्चदात्म
तुष्टिरेवेतियथारुचिःक्रुयति॥तत्रचयेनकनापिमातुःसापिंडेपियत्राःत्वाकादिषुमा
तृश्रादंपृथग्विहितं॥अत्वकाचहृदौचगयायांचमृतैरुति॥मातृश्रादंपृथक्क्रुयाद
त्यत्रपतिनासहेतत्रपितामत्यादिभिरेवपार्वणश्रादंकर्तव्यं॥अन्वारोहणेतुपृथक्पा
र्वणोपिसमुदितयोर्ग्रहणंयतिपन्मोःसदैकत्वमिति वचनात्॥पतिसापिंडेतदंशभागि
त्वात्॥पितृसोपिंडेतदंशभागित्वात्॥तेनसहेवयमाहृशातातय॥एकस्त्रित्वमायति
सपिंडीकरणेकृतो॥पत्नीपतिपिदृणांतुतस्मादंशेषंभागिनिति॥एतच्चप्रेतश्रादस
हितंसपिंडीकरणंमंविनक्रुधतैषुबहुषुत्वात्पुसस्वेप्येकेतैववृत्तेनालेनसर्वैःकर्तुं

नि० दि०

२२३

ये॥ नवश्राद्धसपिंडीत्वं श्राद्धान्यपि च षोडशः॥ एकै नैव तु कार्याणि संविनक्त धनैर्द्वयातिवच
नात्॥ वायुपुत्राणो॥ श्राद्धातिषोडशत्वात् न तु कुर्यात्सपिंडं न॥ श्रोत्रिणो वासिते प्रवासाव्यसाने
चिरकालपि पुत्र एव कुर्यात् यदि श्राद्धाति कतिश्चान्नादिना कृतान्ति तदा सपिंडं न कुर्या
त्॥ पुत्रोपि ज्येष्ठ एव॥ ज्येष्ठे न यदि श्राद्धाति कतिश्चान्नादिना कृतान्ति तदा सपिंडं न कुर्यात्
पुत्रोपि ज्येष्ठ एव॥ ज्येष्ठे न यत्नं ते तं सर्वैरेव कृतं न वती विचितात्॥ अत्र विशेषः॥ अपुत्रस्या
पि कुर्वीत मंधेपितृना सपिंडं नामिति॥ ननु अपुत्रपरे तस्य ते कुर्यात्सपिंडं न॥ आशौचमु
दके पिंडं एकोदिष्टं न पार्वणं॥ अपुत्रा ये मताः केचित्पुरुषा वास्त्रिणोपि वा॥ तेषां सपिंडं न
नावादेकोदिष्टं न पार्वणं मिति॥ वचनद्वयेनापुत्रस्य सपिंडाकरणात्तावत्प्रतीयते॥ मैव
सर्वानां वै स्वयं यन्मः स्वनां वै स्वयं मन्त्राणां ममंत्रको॥ सपिंडीकरणं कुर्यात्ततः पार्वणमेव
वा॥ आपुत्रे संस्त्रिते कर्त्तानि न वेच्छादं कर्मणि॥ तत्र पश्यपि कुर्वति स्यादपि प्रपार्वणं तथेति

२२३

जौगा॥ क्षुमंतु वचनाम्यो सपिंडविधानादौ इदं हि कस्याप्यवश्यं कर्त्तव्यं तत्र प्रतीयते॥ अ
तश्च प्रजापत्यादयितव्या इति विध्यर्थादतमावर्णयति॥ तद्वचनमिति॥ तथा प्रासंगिकं
ब्राह्मदिषु विवाहेषु आरूढा कन्यमवेत्॥ न तर्गोत्रेण कर्त्तव्या तस्यापिंडोदकक्रिया॥ असु
रादि विवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवित्॥ पितृगोत्रेण मातुः पितृगोत्रेणेति माकंडीयः॥ तथा
मातामहस्य गोत्रे मातुः पिंडोदकक्रिया॥ कुर्वीत पुत्रिका पुत्र एव माह प्रजापति एषु
वचनेषु व्यवस्थाप्रतिपादिता वप्राक्॥ सपिंडीकरणं कृतं त्रेतजो कात्पितृजो कं रा छत
भासे न पार्वणविधिना पार्ययि श्राद्धं कुर्यादिति स्मृत्यर्थस्य रत्न॥ इति सपिंडाकर
णनिर्णयः॥ अथ सपिंडं न विधिरुच्यते॥ तदकारणे श्राद्धादावदनधीकारः॥ तदुक्तं ना
सपिंडाग्निमात्रान् पुत्रः पितृपते समाचरेत्॥ न पार्वणं नाप्यदयिकं कुर्वीत न लभते फ
लं॥ निरग्निकोऽप्यनधिकारिक रमणिपते॥ नासपिंडी कृतं त्रेति पितृकार्यं न वत्तते॥

नि०दि०

२२४

प्रदोषरागाष्टकयोः पांचयतेष्विषावर्णोः॥ पित्रोरसं सज्जितियोर्नेवरेन्योदानैतु कचिदपि सं
भवति माघं डेयः पितृलोके तु वसति नृणां वर्षे प्रकीर्तिता॥ क्षुत्रणे प्रत्यहं तत्र न वेताश्च गु
— तेति॥ अतो वर्षपरिमितमन्तादिदत्वा कर्तव्यं सपिंडं तं॥ स्कंदे अन्तं चैव यथा वाक्ता
संख्या कृत्वा दिकस्य चादातव्यं ब्राह्मणे स्कंदघटादौ तिः कृतं च येत्॥ तेन सकृत् सदा तव्याः
प्रेतस्याप्युदकुंताका॥ आमश्नादतिदत्ता निरुज्यंते तत्र मातवेः॥ अन्ते न स तु ल्यो विक
ल्यः॥ अथ राको हि स हि तेन सपिंडीकरणेन प्रेतत्वं निवृत्त्या पितृत्वं प्राप्नोतीति॥ यात्
बल्का॥ सपिंडीकरणं श्राद्धं देवैर्वर्तितं योजयेत्॥ पिन्दने वा द्राये तत्र पुनः प्रेतं तन्निर्दि
शेत्॥ अत्र काजो विश्वे देवाः वसुरुद्रादित्यरूपा पितर इति ते यः॥ प्रेतं न व मिश्रे को हि हवत
पित्रे पावर्णवदिति च॥ तथा गंधोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात्पित्र चतुष्टयं॥ अर्घ्यं पितृपात्रेषु
प्रेतपात्रं प्रसेचयेत्॥ ये समाना इति द्वाभ्यां शेषं पूर्वविदाचरेत्॥ शाखाय न गत्ये॥ अथ सपि

२२४

डीकरणं च त्वायुदपात्राणि रयित्वा पितुः प्रत्न नित इत्यिडां कृत्वा यित्वा॥ ये समानाः समन
सः पितरो यमराज्यं॥ तेषां लोकः स्वधा नमो यतो देवेषु कल्प्यते॥ ये समानाः समन सोजी
वाजी वेषु मामकाः॥ तेषां श्रीमयिकल्पनामस्मिं लोके राते समा॥ समानो मेव इति द्वाभ्यां
आद्यपिंडं त्रिपुटि न जेत्तयै वा र्घपात्राणि॥ अर्घ्यं मरणान्तं श्राद्धं कृत्वा ततः प्रेतपात्रं पि
तृपात्रेषु संयोजयिष्ये इति पृष्ट्वा संयोजयेद्देसमाना इत्यादिति॥ पवित्रं च त्रिधा कृतं त
च पुनिबंधे॥ अत्र प्रेतायार्घदानं पूर्वपिश्रादा तथा अर्घं दत्त्वा संयोजनं संयोज्य चार्घं द
नं तत्रापि सपवित्रं संयोजनं सपवित्रं सवेति पृष्ट्वाः संति तत्र निबंधं मृणाश्रुति तत्र शि
ष्टं बानुसत्तैकं समं न्कपगतं व इति॥ कौटका॥ ये समाना इति द्वाभ्यां निर्दिष्टं च निश्चि
येत्॥ पितृभ्यस्तु ततो दद्यादेष्टा देवं संसृज्जनैर्विधिः॥ विष्णुः॥ तत्राग्नौ करणमावाहने
पाद्यं च कुर्यात्॥ ततः दग्नौ करणं कारिकायां निषिद्धं॥ यथा॥ सपिंडीकरणे वा पिता तो

नि० हि०

२२५

श्रीकारणाद्यपि॥ अत इति एको हिष्टे अश्रीकारणं निषिद्धं॥ त्रैतैको हिष्टे मिश्रितत्वात् अपि
डीकारणे अश्रीकरणं न कार्यमित्यभिप्रायः॥ आदिशब्दादुत्सुक इति॥ तदुक्तं॥ सपिं
डं करणात् तानि त्रेतश्चाद्यानियानि वै॥ तानि स्फूर्जो किं किं बहो इति शा तात मोत्र वीर
या सवज्जः॥ चतुरो निर्वपेत्पिंडात् पूर्वतैषु समावयेत्॥ ततः प्रवृत्तिवैतः पितृसामान्य
मश्नुते॥ सुवर्णं रूप्यदमैस्तु तस्मिन् पिंडं तत्र त्रिधा कृत्वा धापिंडो तेषु संयोजयेत्॥ त्रैष
पूर्ववत् पार्वणावदाचरेदिति॥ पुनः त्रैतै न तनिदिशेत्॥ पितृशब्दमधारयेदित्येव
मर्थः॥ तत्राप्येको हिष्टे आद्ये पिंडं संप्रदायः॥ स्मृत्यर्थसारे॥ त्रैतो हिष्टो तैको पिंडो पिं
डे स मन्त्रे त्रिपिंडा त्रैतो दत्वा त्रैते पिंडं पितृपिंडेषु संयोजयिष्य इति पृष्ट्वा त्रैतपिं
डं त्रिधा विन्यस्य पूर्वमंत्रान्या पित्रादिपिंडेषु निदध्यात्॥ समानो मंत्रा इति मंत्रद्वय
मधिकं एवं मंत्रचतुष्टयं शारवापन आह॥ अनुमंत्रे त्रिणां हि संवर्षावर्णवत्॥ तथा॥ रा

२२५

तस्मिन् पिंडाकरणं मेको हिष्टे स्त्रिया अपि मातुरप्येव पितृवस्तपि पिंडाकरणमिति मि
ताक्षराया॥ एतदुक्तं वचनजातमेको हिष्टा नंतरं पार्वणा विधायकं॥ आद्यपिंडं त्रिषु
विभजेत्॥ तथा पूर्वतैषु सामावयोदिति श्रिगात्॥ अथैतद्विरुद्धं॥ आद्यद्वयमुपक्रम्य
कृती स ह पिंडता॥ तयो स्त्रियु रूपं पूर्वमेको हिष्टं ततः परं॥ तथा॥ दत्वा पिंडात्पि न
णा तु पश्चात् त्रेतस्य पार्श्वे॥ ततु पिंडं त्रिधा कृत्वा चातु पूर्वणं संतति॥ निदध्या त्रिषु पि
ंडेषु एव संसर्जने विधिरितिकाठकात्॥ एवं विरोधे त्रपार्वणात् पूर्वमेको हिष्टं पश्चाद्वै
त्फनयथा वचनद्वयं ता छिष्टाचार परंपरावात्सतुष्टिवा नित्यामिका यद्यप्यस्ति॥ तथा
पितुः प्रवृत्तिरद्विपिंडा नुकल्पयित्वा तथा॥ त्रीणि पिन्दाणामेकं त्रेतस्येति स्वरं उद्धये
तमिन्नं रूपमनिदधातां शारवापनेन पितृविषये पूर्वतः विषये पर इति व्यवस्थापित
मिव प्रतिमति॥ एवं याप्यारुचिकार्यमिति॥ तथा त्रेतकल्पे॥ अस्त्रानि कचया चूना

नि० दि०

२२६

वेत्तावास्तुविद्यापिवा॥ यापत्नीवैपितुः फाश्चिक्तुयत्पुत्रः सपिंडनं॥ इति सपिंडनश्राद्धविधिः॥ कृतेचलदिवेदेन मंथेनिर्णयदीयके॥ सकालः सविधिजतिः सपिंडनं विधिनिर्णयः॥ अथैकोदिष्टश्राद्धादित्येते॥ यत्र प्येतन्निरूपितं क्षयादतिर्णयिप्रकारेण तथा पितृद्वयसिद्धिः सपिंडाकरणाद्ध्वेषत्रयप्रदीयते॥ ज्ञात्रेन गित्यैपुत्राय स्वमिते मातुलाय च॥ मित्राय गुरवे श्राद्धमेकोदिष्टं तथा वीणं॥ दृष्ट्वा गच्छात् सहादरायैव पिच्छः सहजावाश्रये॥ तेषां चैव तं कुर्वति पार्वणं पिंडनादते॥ पिंडनात् सपिंडीकरणात्॥ कालदत्ते॥ महाजप इति ते योगजज्ञापाक्यस्तथा॥ आषाढीमवधि कृत्वा यः पक्षः पंचमो न वेत्॥ कालनिर्णयितुं नोवाय न नस्यो वामजमा सो यथा न वेत्॥ सप्तमः पितृपक्षः स्यादत्यत्रैव तु पंचमः॥ अतो मजमा सानिधेये च पक्षे मृतस्य महाजपे क्रियमाणमपि प्रत्यादिकं पार्वणविधितानकां यी॥ पितृपक्षे मृतान्नं वात्॥ तथा मातरि जीवत्यां महाजपे

२२६

पिपितामहाप्रत्यादिकमेकोदिष्टविधिताकां यी॥ पयाराकोदिष्टं न कर्तव्यं पितामह्यकथं च न॥ एकोदिष्टं च कर्तव्यं यदि माता च जीवति॥ तथा॥ मापत्नीमातुः कुर्वति एकोदिष्टं तथा वीणं॥ अपुत्राया विशेषेण पार्वणं सदयामृता॥ तथा॥ आनाशकमृतात् च क्षमाहेपि च पार्वणं॥ मत्या सषड्दिमत्यं ते केचिद्विकुरवैदिकमिति॥ सुमंतु॥ यः श्रमं न प्रदाता स्याद्यश्च विद्याप्रयच्छति॥ गुरुतावसि कुर्वीत तपो तौ वितु पार्वणं॥ अतश्च माता पितृव्यतिरिक्तातामेकोदिष्टमेवेत्कृत्तमत्यन्तापि॥ माता पितृविषये पि॥ क्षयाहे एकोदिष्टं कुर्यात् इत्तं गुरुद्वयपुराणे पितृरावाधकृत्य॥ सपिंडीकरणाद्ध्वेषत्रयप्रदीयते॥ तत्र तत्र यकार्यं विज्ञापित्वा क्षयेदतीति॥ यत्र अपुत्रपे मृता केचिदित्यादिना पुत्राणां पार्वणं निषिद्धं तत्पत्नीव्यतीरिक्तविषयः॥ अपुत्रा पुत्रवद्दद्यादिति वचनेन पत्न्या पार्वणं कर्तव्यं॥ अपुत्राणां मपि सत्यासिनां सर्वैरेदिकारिणि॥ या

नि.दि.

२२७

वर्णितव्यां कायमिति वक्ष्यते ॥ इत्येको हि दृष्टा द्वाहणिं निर्णयि ॥ अथ देशोत्तरगतस्य मृ-
तात्ताते निर्णयः प्रस्तव्यते ॥ तस्य पुनः जीवन्नाश्रयणमारभ्य पंचदशाब्दा दूर्ध्वं क्रियन्ति
यति ॥ तदुक्तं ॥ अनाकणिति वार्त्तस्य श्रोषितस्य पितुः ऊर्ध्वं पंचदशाब्दं क्रियात्वा तत्पुत्र-
पुत्रकं ॥ अथात्र सप्त संस्कारयथोक्तविधिना ततः ॥ तदा तीमेय सर्वाणि त्रैतश्राद्धानि कार-
येत् ॥ तदा नीमिति दाहद्वारस्येति पुनो दशाहं कुर्यात् ॥ पितृव्यतिरिक्ताणां पितृव्यभ्रातृ-
पुत्राणां द्वादशाब्दा दूर्ध्वं संस्कारं कुर्यात् ॥ तदा हृहृहस्यति ॥ यस्मिन् श्रूयते यावद्वा दशव-
त्सरं ॥ कुत्रापुत्राकादाहे ततः स्यादवधारणमिति ॥ तेषामाशौचं निराचरे ॥ उक्तं कालाहृद-
मौहुरिदिके कृते यदि जीवन्समागच्छेत्तराकथमित्याह हृहृहं ननु ॥ जीवत्यदि समागच्छेत्त-
तुं मे नियोजयेत् ॥ उद्यत्य स्नापयित्वा स्य जातकमदि कारयेत् ॥ द्वादशाहं व्रतं कर्मां क्रि-
रात्रामयवा स्यतु ॥ स्नात्वा दाहे ततो नापमित्याचत दत्ता वत ॥ अग्निना धाय विधिवद्वा त्सो-

२२७

मेन वापयेत् ॥ अथ्यो प्राप्ते न पशुना ग्रिरेण वा च तत्रातु ॥ इति मायुष्मतो कुर्यादिति श्रु-
तं तस्मिन् इति ॥ अथ ये जायुष्मतेषां कथालं कुर्यात् ॥ य एवाहिताग्नेः पुरोडाशास्त एव ता-
हि मे श्वरव इति प्रगल्भप्रायश्चात्रौ ॥ गिरिगंत्वा तत्रादा दशत्रं निराचरे चोषणं व्रतं त-
तो जातकमदि ॥ तिकालादशाति ॥ एतदेवोक्तं स्मृत्यर्थमात्रे ॥ दूरे देशोत्तरगतस्य जीवन्नाश्र-
पुनः पुनः ॥ पयलोच्य जीवन्नाश्रमि मश्रूयमाणा यो पूर्ववयस्कैर्विश्रात्यब्दा दूर्ध्वं मध्यम-
वयस्कैः पंचदशाब्दा दूर्ध्वं अपरवयस्कैः द्वादशाब्दा दूर्ध्वं चाप्रायणत्रयं निराकृच्छाणि ॥
वाकृत्वा याजरावतैः कुत्रौ वधि स्नाकृत्वा दशाहं दशौ चोदकपिंडश्राद्धानि कार्या-
णि ॥ एवेकते पुनः समागतश्च त्रैतं कुं मो निमज्ज्यत स्य जातकमदिसंस्कारं कृत्वा
पूर्वपत्न्या विवाहः कार्यः ॥ इति मृतात्ताते विधिः ॥ अथात्तातमृताह निर्णयः ॥ तद्वैवृहस्य-
ति ॥ नत्तायते मृताहं स्येत्समाते श्रोषिते सति ॥ मासे श्वेत्सुपरिता तस्तद्वैवृहस्यन्ततादिकं

नि०दि०

२२८

यदा मासो न विज्ञातो विज्ञातं दिनमेव तु ॥ तदा मासगिरे मासि घौमो वा तदिने भवेत् ॥ आषाढे
पिकुर्यादिति ग्रंथोत्तरे ॥ गारुडे ॥ दिनमासः वविज्ञातो मरणस्य यदा पुनः ॥ प्रस्तातदिनमा
सौ तु ग्राह्यो आदेमयो दितौ ॥ प्रस्तातस्यापि न ततो दिनमासो यदा पुनः ॥ मृतिवार्त्ताश्च तौ
ग्राह्यौ तौ पूर्वोक्तक्रमेण तु ॥ प्रवासमंतरेणापि स्यातां तौ विस्मृतौ तदानीमपि तौ ग्राह्यौ
वविवर्त्ततादिके ॥ तौ श्रवणदिनमयो ॥ श्रावणसंबन्धिनि दशे क्रियन्ते न द्वादश प्रचेत्ता ॥
अपरिज्ञाते आमावास्यायां श्रावणदिने चेति ॥ मराचिः आषाढविघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञाते म
ते हति ॥ एकादश्या तु कर्त्तव्यं कृताह्नापक्षे विशेषत इति ॥ विष्णु ॥ इत्युक्तौ न प्रकरणय
ऊयन्ति तवासरः ॥ अविज्ञातमृतदुस्मृतं वारयत्यसौ ॥ इति मृताहाता नेति ण्यि ॥ स
न्यासि मृतेति ण्यि ॥ सन्यासिनमधिकृत्या मृत्युतरात् ॥ सर्वसंगनिवृत्तस्याध्यानयोग
रतस्य च ॥ न तस्य रहनकार्यं नाशौचं नोदकक्रियेति ॥ अतो ब्रह्मप्राप्तिबुध्यातिवृत्तौ

२२८

नायतीनां योऽत्राश्चानि सपिंडीकरणं च न कार्यं ॥ तथा चोक्तं ॥ सपिंडीकरणं तेषां न क
र्त्तव्यं सुतादिभिः ॥ त्रिदंडग्रहणादेव भ्रेतत्वं नैवाजायते ॥ त्रिदंड इत्येकदंडस्याप्युपलक्ष
णं ॥ तदुक्तं प्रचेत्तसा ॥ दंडग्रहणमात्रेण नैव भ्रेतो भवेद्यति ॥ अतः सुतेन कर्त्तव्यं पावणं त
स्य सर्वदेति ॥ सुत इत्युपलक्षणं ॥ सर्वैरधिकारिभिरिति ॥ चतुर्विंशतिमस्तैपि ॥ चतुर्थ
माश्रमगत्वा ब्रह्मविद्यापरायणः ॥ एकदंडो त्रिदंडो वा सर्वसंगविवर्जित इति ॥ तस्याशौ
चादिनकार्येति शेषः ॥ आचारजितिको ॥ बाले भ्रेतं च संन्यासे सद्यः शौचं विधीयते ॥ स्म
त्यर्थसारे ॥ यतीनां त्रिदंडिनां स्तिमेतत्त्वानास्ति एकादशोक्त्या वर्णकायं ॥ दंडग्रहणो
तरकालमरणं वा तातये ॥ एकादिष्टं जलं पिंडमात्रेण च भ्रेतसंक्रियां न कृत्वा त्वावर्णो
तस्या सर्वदेत्येकोदिष्टेति विध्यत्र चेत्ताया वर्णवित् ॥ तत्र न त्रास्त्यति मतिविषयेणा को
दिष्टनिषेधपूर्वमेकावर्णकद्वयवर्णधानमाहोस ॥ एकोदिष्टं न कुर्वन्ति यतीनां चै

३

नि.दि.

२२९

वसदी॥ आह न्येकादशेतेषां पार्वणंतु विधीयते इति॥ तथाच स्मृति॥ बहनस्य इति दानं
सद्यः शौचं विधीयते॥ पदे पदे श्वमेधस्य फले प्राप्नोति पुरुषः॥ यतौ घ्रेनेन वपने बंधुनां गो
त्रिणां मपि॥ तशौचं नोदकं नाश्रयतौ घ्रेतसक्रिया॥ एकोद्विंशत ऊर्वीति यते श्वेवका दानं
त्रिदेवधारणां त्वेत्यंतं समाहोत्रा नामुनि॥ सपिंडाकरणेन स्यत कर्तव्यं सुतेन तु॥ अह न्ये
कादशे प्राप्ते पार्वणंतु विधीयते॥ एतस्मिन् धानं विषयं॥ दशाहमध्ये मृतिश्रुतिविषयं वा॥
एकादशाहो ध्वयतेः पितुर्मृतिश्रवणे श्रुत्येनंतरं न किंतु श्रावणादारम्ये एकादशाहं प्रा
वणं कुर्यात्तु क्तं॥ संन्यासिनः पितुर्मृतिश्रुतेरोकादशोदति॥ पुत्रादिपर्वणं श्राद्धं कुर्यात्
श्रुत्येनंतरं॥ एवं श्राद्धादिके॥ तथाच संन्यासिनो मृतो ध्वं विधानं यदा बुदाहता श्रुति
रति॥ स्नानं पुत्रस्यावश्यं बुद्ध्या तादृशोदकक्रिये धियं॥ सोपि वत्तं श्रुत्वा स्नानार्थं गच्छता
गच्छन् विवाहाद्युत्सववत्संगं धमात्यतो बुजं मुयनुज्यमहांत मुत्सवं कुर्यात्स्वशास्त्रं तु

२२९

सारेण॥ संनिहितश्चेदह न्येकादशे प्राप्ते भासंति हितश्चेत्तस्य वणानंतरं कादशे क्रियाव
यां श्राद्धं कुर्यात्॥ पितरं विष्णुरुपे ध्यात्वा चेति॥ शौनको विशेषमाह॥ नारायणबलिं कुर्या
त्सृजमेतन्न वैयतीन्॥ द्वादशाहमनध्याये पुत्रः कुर्यात्सिमाहित॥ रान इदमुक्तं भवति॥ सं
न्यासिनि पितरि मृते आशौचाद्यनो वेप्येकादशोदित पार्वणं श्राद्धं कारणं दवकि संन्या
सि संश्रादान्दारातर्पणादिदिकं तं कार्यं पुत्रेणोति॥ संन्यासि मृतिश्रवणादप्यारम्येका
दशाह एव पार्वणविधानं वेत्नादिति॥ तथा॥ यतौ मृता तौ ध्वं देहिकं प्रत्याम्नाये विहितमे
कादशाहं पार्वणं श्राद्धं॥ प्राकृतं विश्वजनीनमौ ध्वं देहिकं सर्वं निवर्त्तयति॥ यथावानपे
मेरय घोषेण माहं द्रुस्तो ब्रमुपाकरोतीत्यात्रापाकारणे साधनतया विनियक्तो विनियु
क्तेरय घोषः प्राकृतं सर्वं साधनं विवर्त्तयति तद्वत्॥ अतो विहितश्राद्धाकरणे तदु
द्देशेन किंचिन्न कार्यं॥ अथ संन्यासिनो देहपातानंतरं नारायणबलिविधानमुक्तं

ति०दि०

२३०

तस्यां पदातौ यथा ॥ गोत्रिणो वासं वेधितः ॥ शिष्यानां पुत्रा आयुत्रा वा स्वात्मनो वृद्धि का मादादशोक्ति
दशोक्ति दशम्यां तिथावति तायां मन्यस्मिन्कस्मिंश्चिद्वि वसेवा नारायण बुधा सिद्धिं प्राप्ते कृत
रुत्वे मन्यासिन्या सिद्धिं मे नारायण बलिं एकादशोदनि द्वितीयदिवसे वा ऊयुः ॥ तत्र स
न्यासितो मुख्या ब्राह्मणा ॥ तिथा मना वे सदा चाराग्रह स्थावा त्रयोदशा वरा ॥ सत्या ब्राह्मणे
शतसिद्धि सादयो वा ॥ ते द्वे कवि स्वरूप महा विष्णु दुर्गा अपरां सुकेशावादि मूत्रि बुधा
केशव नारायण साधव गो विंद विष्णु मधुसुदन विविक्क मवामन श्री धरादृषी केशव
मता नदामोदर पृथक् ॥ पुरुष सूक्ते न षोडशौ यचारे ॥ समम्य च पाय स प्र धाने माहा प
रो ॥ इत्या ब्राह्मणा नाव्या स पूजा वसव क्रि त्वा प्रणम्य वितापयति ॥ अहं ब्रह्म नो क्ता ब्रह्म ज
न्त च ब्रह्मे व ब्रह्म इति ॥ पठत् ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुते ॥ ब्रह्मेव
तेन गंतव्यं ब्रह्म कर्मसमाधिना ॥ गीता पाठाः ॥ स्वरा कपानुसारेण वसना ले करणादि

२३०

कंदत्वा गोपी रंदन कटि सूत्र कौपीनादिकं च भोजनां ते समाचम्य तैः ॥ सर्वैरे पितत्रै व स्था
तव्ये ॥ कर्त्तापवेत् ॥ ब्रह्मे वजाय ते सुष्टिः सृष्टं ब्रह्म भविष्यति ॥ तस्मात्संसारिणः सर्वे ब्रह्मे
वेति मुक्तिश्चितं ॥ ब्रह्म हव्यं स वेत्सृष्टिं ब्रह्मि व व्यक्त तां गते ॥ यत्किंचित्सूत्यते लोके तेन ब्र
ह्मेव पूजितं ॥ देवदत्त तया कश्चिद्ब्रह्मे व विवृतिं गतः ॥ पुनर्ब्रह्मे व संजातं ब्रह्म ब्रह्म तंदव्य
ते ॥ ततः संन्यासि नि ब्राह्म कर्षयित्वा उच्छातव्यं इति ॥ दद्याच्च दक्षिणां ब्राह्मणं तमस्तु वेत्ति
सक्तयेत् ॥ यतो मृतो विष्णु बलिरयं श्राद्धं च पार्वणमिति ब्रह्म मृतं यता वेत द्वि धानं ॥ नय
स्त्यथ सारे ॥ संन्यास विष्णु बलिरयं श्राद्धं च पार्वणमिति ब्रह्म मृतं यता वेत द्वि धीकं सं
प्रवक्ष्याम्यनु पूर्ववर्तिः ॥ गोविंद राजस्य मते ब्रह्म यन मृतं तथा ॥ एको द्विष्ट विधा तेन ऊ
यच्छादति षोडश ॥ अग्नि मातृ पार्वणौ नै व विधिना निर्वपेत्स्यं ॥ स्वयं कृच्छ्रास्तचतुरं क
वा पावनाय मित्ताश्रमी ॥ आश्रमी चेत्तत्तच्छातु ते वा सो योग्यता न जेत ॥ चौववा षे दि व्यं पि

नि० दि०

२३१

अंमात्कामनुये॥ नौतिकोसंतुके॥ आत्मनश्चांते त्वष्टेमादितिनिर्वपेदित्यादिकं सर्वसं
न्यासग्रहाणविधिमन्त्रिधाय॥ ततः संन्यासिनिमते सति चोक्तं॥ एकोदिष्टं च निधिध्यापार्व
णं विहितं॥ ततो यद्यस्य स्थाने विधीयते तत्रास्य धर्माद्विमत इति॥ स्थानप्रमाणे चासपिंड
करणशब्दायसंयोजनधर्ममैकोदिष्टं च विवादायान्यास्तदा मर्हन्मते॥ दंडग्रहणा मात्रो
सा नो वप्रेतो न वेद्यतिरिति प्रेतत्वान्नावाद्यतिप्रमुखं पार्वणं मुते कार्यं॥ अथारकादशा
हे सपिंडनश्चाद्विधानात्मावेततस्तानापत्तिरिति तांशकनीये॥ एकादशापि सपिंडन
श्चाद्विधानवचनानि सन्ति॥ न तु पौत्रौ रपीद पार्वणं स्वपितृ पूर्वजां कायं॥ पितामहे तु वै
श्चाद्वे पितरं न परित्यजेदिति वचनात्॥ नंदनं वचने॥ पत्याश्च मान्वितपिता मतीनिमि
त्रैकादशाह पार्वणंश्चाद्व्यतिरिक्ते तत्प्रात्यादि कादौ सावकाशावकाशानिरवकाशयो
निरवकाशविधिर्वलवानिति परिभाषया पौत्रौ रपीद पार्वणं पितामहयति प्रमत्तिनां क

२३१

त्रयं॥ किंच स्ताना प्रमाणादपि यतेरुद्धवेत्तिन्योसदुकायं सपिंडनश्चाद्ववत्सपिंडनश्चाद्वै
वकोदनेव कर्त्तारं किंतु यतेः प्रेतत्वान्नावात्तकायप्रितश्चादोपक्रमेण केनैव कार्याणीक
कृत्वात्॥ इति निर्णयः॥ अयस्य फलमाहायसं व॥ त्वस्वा कर्मण्यशेषाणि यश्चास्ते संय
तो यतिः॥ तच्छरीरस्य पंचते ब्रह्मीभूतस्य च घटे॥ व्यूह पूजादिकं कर्म करे ये कुरुते यवा॥
तयोः पुराणफलं तुल्यं शृणु वक्ष्याम्यशेषतः॥ प्रतिलोकाधिपस्थाने प्रतिमत्वं तरेवसेत्॥
ततो विष्णुपुराणप्राम्पक्यकोटिशतं वसेदित्यतौ मते कर्त्तानि णति॥ अथानयनीताधि
कारिण उच्यंते॥ पित्रोरनुयनीतो विपिंद ध्यादौ रसः सुतः॥ ऊर्ध्वदोहिकमत्येतु संस्कृता
श्चाद्वकारिणः॥ अन्येनात्ततुत्रादयः संस्कृता उयनीताः श्चाद्वधिकारिणः स्फ॥ पुत्रो न
न्मत अधिकारी॥ चोलादाद्यादिकद्विद्विः ऊर्ध्वतितमेधिकमिति॥ आदिकाप्रथव
षात्सर्वी॥ तदा ह सुमंतु॥ पुत्रस्योत्पत्तिमात्रेण संस्कृतादिणमोचनात्॥ पितरं नाद्वि

नि.दि.

२३२

कथौत्येतमेधेन कर्मणा ॥ तृतीयवस्त्राद्द्विभेन वस्त्रसमाचरेत् ॥ पुनः सुमेतः ॥ अनुप
नीतोपिकुर्वीत मंत्रवत्येतमेधिकं ॥ यद्यसौ कृतचुस्याद्यदि स्याच्चित्रवस्त्रं ॥ तथा कृतच
डस्तु क्व वति उदके पिडमेव च ॥ स्वधाकारं तु कुर्वीत वेदेष्वरेन कारयेत् ॥ अमितापितृके
बजो नादिष्ट व्रतस्तु यः ॥ स्वधाशब्देनैसा तस्या युज्यते पैतृकी क्रिया ॥ तत्पुत्रस्य विद्यते किं
चित्कर्म आमीं जीवधत्तात् ॥ तच्चानि व्याहरेद्रक्षस्व धानितयतादते ॥ स्वधानितयते
सातापित्रोऽप्यव्याघ्र ॥ कृतचूडो नुपेतस्तु पित्रोऽप्यवसमाचरेत् ॥ उदाहारे स्वधाकारं ते
वेदाक्षराण्यसौ ॥ वेदाक्षरा तु चारं णंतदकृतचूडविषये ॥ कात्यायनः ॥ असंस्कृतेन रात्रौ
चत्थमिदं तं सतं समंत्रकं ॥ कर्तव्यमितरं सर्वकारयेदत्यमेव हीति ॥ स्कंदपुराणे ॥ यत्ते
सुमेत्रं वक्तुं यकिर्मत्पत्नीयया विधिः ॥ तदौ ध्वदिदिके सादिमेवाहमिं स्मृता तथा ॥ यत्तु
सर्वानावेस्त्रियः स्वमर्क्षणाममंत्रकं ॥ अमंत्रकमिति तदधर्म्यासुरादि विवाहो गत्वा

२३२

२३३

२३४

विषयः ॥ इत्यनुपनीताधिकारः ॥ अथ विधावास्त्रीपत्न्यः श्राद्धं समंत्रकं कुर्यात्तु दुक्तं ॥
पुत्राभावेपतिश्राद्धं पत्नी कुर्यात्समंत्रकं ॥ समंत्रकमिति वेदमंत्रसहितं ॥ स्त्रीणामुप
नयनाभावेन वेदमंत्राधिकाराभावात् ॥ रातदिष्ये गुरुडपुराणे स्त्रीश्च द्राण्याममंत्रकं
अपसव्यं कथं स्त्राणां वामप्रावरणं च यदिति कारिकायां ॥ स्त्रीनर्तुः पार्वणां कुर्यात्तिहा
हा सुमेतु ॥ अपुत्रे संस्तीते कर्तव्यं न वेदाधिकारमपि ॥ तस्य एव पितृकुर्वीत सापिंडं पार्व
णं तथेहि ॥ अपुत्राये मृताः केचि स्त्रीयो वा पुरुषादिवा ॥ तेषां सापिंडनामावादे कोद
ष्टं पार्वणमिति निषेधात्कथं पार्वणमिति निषेधः स्त्रियतिरिक्तकत्रविषयः ॥ प
त्नी कर्तव्ये लौगाक्षिणा पार्वणमुक्तं ॥ सर्वानावेस्त्रियः स्वमर्क्षणाममंत्रकं ॥
सापिंडाकरणा कुर्यात्ततः पार्वणमेव च ॥ पत्न्याः पुत्रवदधिकारो स्मृत्यंतरात् ॥ अ
पुत्रापुत्रवदघात्यापि मंत्ररिः ॥ श्राद्धं विपिंडं जलचैव जलमेव पुत्रिणी ॥ आत्यादि

नि०दि०

२३५

कंपुत्रवक्तृयति॥ पावणे विषये विधवा तु सर्वदा चतुसर्वर्जः पावणे॥ आहं कृयति दुःकं स्मृति
संदेभे॥ चत्वारः पावणाः प्रोक्ता विधावायाः सदैव हि॥ स्वमर्त्यमुखादिनां मातापित्रोस्तथैव
च॥ ततो मातामहातां च आहं तं तथा तथेति॥ तथा॥ श्वश्रूणां च विरोधेण मातामह्या अ
पि स्मृतं॥ विरोधेण कालनीयं विरोधोत्पद्यु॥ विधवायाः पूर्वमातुः पावणं पश्चात्पितुः॥
कथमात्रे रित्यत्र यथेकाशेषः स्यात्तदाक्रमो न प्रतिपेत मातापित्रोरिति मात्रादस्य पूर्व
श्रवणात्पठ्यता क्रमादेवायं क्रमो वगम्यते॥ अग्निहोत्रे जुहोति यवागुं पंचतीति वदिरुद्धत्वा
न वात्॥ संबन्धेऽपि क्रमादेवायं त्रतीत क्रमादुराधेयं नैव प्रथमं माता आहं नाकृततः पिते
ति गम्यते॥ किंच शोणितातिरेकं स्त्रीभवती कृत्यामातुरवयवातां स्त्रियामाधिक्यं प्रतिपाद
न देवस्त्री कर्त्तुमातापित्रोर्मातुरेव प्रथमं आहं दानं युक्तं तरे॥ विस्तरा संभवो विधावाया
वर्णनं यं कृयति॥ तदुक्तं स्मृतिसमुच्चये॥ मर्त्यदीना तु यातारी कृतीति पावणादयं॥ एकं तु म

२३५

र्त्यस्त्रिपितृपक्षस्य बाधरे यदा तु अपुत्रा यत्नीयः प्रत्यादिकदि आहं स्वयमेव कृती
ते॥ रजस्वला भवति तदा पंचमेहं निश्चादं कृयति॥ तदा ह गौतमः॥ अपुत्रा तु यदा यत्नी
संप्राप्तेन त्रिरादिके॥ रजस्वला भवेत्मातुः कृयति त्वं च मेहं नीति॥ तथा च आदिके समनु
प्राप्ते यस्या या रजस्वला॥ पंचमेहं निश्चादं कृयति स्मृतं नीति॥ यस्य मृतस्य कर्त्ता
नाय रजस्वलेत्यर्थः॥ यत्तु वचनं समाहोत्य तदेवा नैव योग्यं व्रता च न इति समाह्वयं
तमनुचितमुक्तं॥ तक्रजो निवृत्त्यनावविषये॥ रजो निवृत्ते तु पंचमेहं तदेवा ग्यात तदुक्तं
मनुना स्पृश्यानां च श्रुत्यर्थं स्नानेन स्त्री — नलादेवैकमणिपित्रे च पंचमेहं निश्च
द्यतीति॥ अतः कृतिनिमित्तमूता यत्नीयः आहं पंचमेहं निश्चयं इति सिद्धं इति विधा
यादनिर्णयः॥ अथ पुत्रादिः कर्त्ता स्वमायायां रजस्वलायामपि पित्रादीनां प्रत्यादिक
कृयति तदुक्तं काजादरे॥ जरे स्वलागतौ न प्रिविदेशस्तोयवादिके॥ दद्यादा विवना

नि० दि०

२३६

मेन त्वन्नेन श्राद्धमाचरेत् ॥ रजस्वजअंगनायस्य स तथा विधो विजः आदि के अन्ते नैव श्रा
द्धं कुर्यात् ॥ तथा जौगाक्षिः ॥ क्रतुमश्रुपिदारेषु विदेशस्थोऽप्यनधिको ॥ अन्ते तप कृत्तेनात
या श्राद्धविधे विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्तितं ॥ आमावास्यादि नियतं मास संवत्सरादृते ॥
मासं मासिकं सांवत्सरमादिकं ॥ क्रतुमश्राद्धादिना श्राद्धविधे सति आमाश्राद्धमुक्तं ॥
राघुवचनेषु इति मिसिकादिकमन्तेन सिद्धान्तेन कुर्यादिति प्रतिपादितं ॥ ननु ॥ आ
पद्यन्तौ तीर्थे च प्रवासे युत्र जन्मनि ॥ आमाश्राद्धं प्रकुर्वति स्यन्नयस्ति रजस्वला ॥ तथा ॥
आर्तदेवा कालातां विप्रवेसमुपस्थिते ॥ आमाश्राद्धं ध्वजेः कार्यं श्रद्धां कुर्यात्सिद्धे वृद्धि ॥
इति कात्यायनव्याघ्रपादवचनात्पुत्रादिकर्तृणां मृतादादावामश्राद्धं प्रतीयते ॥ मे
वं ॥ मृतादादौ सिद्धां तश्चादिसिद्धाय कविशेषवचनबलात् ॥ समान्यवचनयोरनयोरा
दिकादिव्यतिरिक्तविषयत्वमध्यवसायत इत्यविरोधः ॥ किंच मराचिना क्षयादेवा

२३६

मश्राद्धानेपेधउक्ता ॥ अनग्रिश्चाप्रवासा तयस्य नायारजस्व --- रामश्राद्धं प्रकुर्वति स
कुर्यात् मृते ह मिति ॥ अतः पिदान्तनैव क्षयादश्राद्धं कर्तव्यं आपन्ते - यादिकं नैव कुर्या
दामेन न कचित् ॥ कादम्पाजितिना पित्रत्यादिकमामनति पिदं ॥ रजस्वला नायश्राद्धनि
र्णयः ॥ सूतकादिविधेनांतदितमादिकं कालोत्तरं पिअन्ते नैव कुर्यात् ॥ तदाह मरीचि
श्राद्धविधे समुत्पन्ने चाविताते मृते ह ति ॥ कुर्यादित्तन कृष्णायामेकादश्यां विधुक्षय
इति ॥ काष्ठाजितिरपि ॥ आपन्तोऽप्यादिकं नैव कुर्यादामेन कर्हिचित् ॥ अन्ते नैव दममा
यांतुकृष्णोवाह रिवासर इति ॥ देवसेगव्याध्यादिति मितापदोत्तरितमादिकं वचन
प्रतिपादितकाले बन्तेन कुर्यात् ॥ आपद्यिचतामेन तन्मासि हरिवासरं ॥ कृष्णेति
दुक्षयैवापि कुर्यादितेन वार्षिकं निर्णयि ॥ इदं प्रत्यादिकादि श्राद्धसिद्धांतेन विहित
मपि तत्राग्रहणमेतावेनोक्तं विजावेदिनोपि आमाश्राद्धं कुर्यात् ॥ तदाह गोमिल ॥ द

ति० हि०

२३७

वेरि विग्रहे पित्रोः प्रत्यादिकमुपस्थिते॥ अन्तेना संभावे हेम्ना कृयदिमेन वा सुत॥ दशदि
ति पौर्णमासी पल सकः॥ यद्यपि चंद्रसूर्यग्रहे ताद्यादिति ग्रहणे नो ज न निषेधस्तथापि मे
क्तु देवि दातुरस्युदय इति मितो हारायां॥ अमावास्या मासिकं मृता हृदय नो क्रुदि ज समवे
अन्ते नैव कार्याणि॥ असंज्ञवे समे न हेम्ना वेति तिणयिः॥ अथ आमश्राद्ध काला॥ बौ
धायन॥ संक्रमेन्त हि जाभावे प्रवासे पुत्रजन्म नि॥ आमश्राद्धं संमहे च द्विजः शूद्रः समा
चरेत्॥ शूद्रस्य तु सदैवः॥ तथा च सुमंतुः॥ याकाभावेधिकारः स्याद्विप्रादीनां न राधिप॥
अपत्नीनां महाबाहो विदे रागमनादिति॥ सदा चैव तु शूद्राणां मासश्राद्धं विदुर्मुधाः॥
उवाचाः॥ आपद्यन्त श्रौतार्थे च चंद्रसूर्यग्रहे तथा॥ आमश्राद्धं द्विजो दद्यात्तु शूद्रो दद्यात्सः
दैवदि॥ स्त्री शूद्रः स्वपचये वजातक मणिचाप्यथ॥ आमश्राद्धं तथा कुर्याद्विधिना पा
वणेन त्विति स्वपच॥ स्वपच तीत्यपत्नी क इत्यर्थः॥ आमश्राद्धं पक्वान्तस्तु ते आमयाच

२३७

विशेषः॥ व्यासः॥ सिद्धान्ते तु विधियः स्यादां मासश्राद्धे पचविधिः॥ आवाहनादि सर्वे स्यात्पि
ददाने च नारत॥ दद्याच्च द्विजजातिभ्यः शृते यायदि वा शृते॥ तेनाग्नौ करणं कुर्यात्पिंडांस्तेनै
व त्विदं यत्तज्जमदग्निः॥ आमश्राद्धं यदा कुर्यादिति मेमौ करणं न वेत्॥ हस्तेनैव करणं निर
ग्रिक विषयः॥ आमं ददतु कौन्तेय दद्यादा मंचतुर्गुणमिति पुरुषाहारे पेक्षया॥ व्यासः द्वि
गुणं तु अशक्तविषयं समंति मरीचिः॥ आवाहयेत्स्वधाकारैर्मंत्राज्जत्या विसर्जने॥ अ
त्यकर्मणि मंत्रास्फुरामश्राद्धविधिः स्मृतः॥ गालवाः॥ आनश्राद्धं पूर्वक्रिये सुमंतुः॥ न प
क्व नो जयेद्विप्रात्स ह्युपिका दाचन॥ भोजमन्त्रत्यवायी स्यान्न च तस्या फले लभेत॥ म
ध्यान्हात्यारतो यास्तु कृतपुः ससु उदाहृत॥ आमश्राद्धं तत्रैव पितृणां दत्तमक्षयमि
ति शूद्रविषयः॥ आमश्राद्धं तु पूर्वकुर्यात्तर्हि जविषयः॥ इति आमश्राद्धनिर्णयः॥ अथ
स्त्रीणां पृथक् श्राद्धं॥ स्त्रीणां क्षयाहादिव्यतिरिक्तश्राद्धेषु पत्या सहैव क्षयाहा कार्याः॥ त

नि.दि.

२३५

हाहजातकण्यः॥ क्षयाहं वक्तुं पितृकं स्त्रीणां तासि एयकक्रिया॥ केचिदिच्छंति तारीणामन्य
त्रापि महर्षयः॥ अन्यत्राष्टकादिषुपि॥ तदुक्तं॥ अन्वष्टकं तथा वृद्धिमातुः श्राद्धं मृतं हति॥
राकोदिष्टं तथा मुक्तास्त्रीणां तापि एयमवत॥ वृद्धौ प्रत्यादि के श्राद्धगयाया मष्टका सुव
पितामह्यादिनिःश्राद्धं मातुः श्राद्धं समाचरेत्॥ श्रातातपः॥ नादीमुखेष्ट के श्राद्धगयाया
मष्टका सुव॥ पितामह्यादिनिःश्राद्धं मातुः श्राद्धं समाचरेत्॥ काष्ठा
जितिः॥ अन्वष्टका सुवृद्धौ च गयाया च क्षये हति॥ मातुः श्राद्धं एयकक्रियति तत्रपदि
नासद॥ — रिति स्त्रीणां मुपलक्षणं॥ मातृपितामहीप्रपितामहीनामित्यर्थः॥ मृताहं
तु मातुरितास्मृतं तरा॥ अन्वयः — न वनिः पिंडः श्राद्धं ददांरुतं॥ पित्रादिमातृमध्य
स्थंततो मातामहोतिकं॥ न वनिः पिंडैरिति न वपिंडं प्राधान्यामिप्रायपरं॥ अत्र मातृपि
डा दद्यादिवन्तात्वं कर्धमेण न वंति किंतु प्राधान्येयः॥ मातृणां प्रत्येकपिंडं दत्ते तु न व

२३५

संख्याधिकपिंडं तेन अन्वष्टकं न गति॥ रातद्वादि वदष्टपिंडिका विधातवं मूलं व्य
ख्यातं॥ तच्छिष्टाचारविरुद्धं॥ शिष्टे सत्रासापत्नमातुः एयगेकोदिष्टः पिंडश्चक्रियते॥
किंच॥ मातृप्राधान्येन वृद्धका श्राद्धमातामात्यादेः पिंडातामपि निषेधान्निधातमसमं
न सापिंडात्पश्चिमेन तत्पत्नीनामिति शोखापनेनोक्तं एतत्स्मृतिविरुद्धत्वात्॥ अपि
च न वदैवत्यश्राद्धोपलक्षणार्थं पिंडं दद्यात् प्रवृत्तेः सामान्यविशेषन्याये पिरितिरस्तः॥
अत्र सापत्नमातुरेकोदिष्टं॥ तदाह जातकण्यः॥ सापत्नमातुः कृवति राकोदिष्टं न पा
र्वणमिति॥ तथा महाजयेमादणां श्राद्धं पितृभिः सह एयम्वाक्यं पति॥ तदुक्तं मयराके
गया महाजयादौ तु एयकं सह वा स्वमर्तृनिरिति॥ स्मृत्यसिरे॥ तत्र मातृश्राद्धं एय
कं श्रात्मातामहानां सपत्नीकमेव॥ अन्यत्राष्टकं मातृमध्यमहालयं॥ तथा वृद्धा
वा दौ गये चांते मध्ये तैव वृद्धका सुव॥ मातृश्राद्धं एयकं यदि न्यत्रपतिता सहेति॥ अन्व

नि. दि. काश्चादमातृणां सदैव तं ॥ तदुक्तं ॥ पित्र्येणामष्टकाश्चादंतस्त्रीणां च सदैव तं ॥ वद्वान्देवतं ता
 सां पित्र्येणामष्टकाश्चादंतस्त्रीणां च सदैव तं ॥ अन्वष्टकावपितृपार्वणं विनोद्वैवर्षमिव ॥ मात्रेपितामत्ये च ब्रा
 २ मणात्मो जयेदिति ॥ अत्र मात्रादित्रयग्रहापादन्वष्टकावपितृपार्वणं ॥ विना केव
 जेमातृपार्वणमित्युक्तं ॥ तथा स्मृतं मंजयं ॥ मातृणां मेव तद्यस्मात्मातृश्चादंतदुच्यते इति
 तद्वैकंपार्वणं जीवत्यित्युक्तं ॥ शक्येनापरयक्षमिति क्रामेद्वितीवचनादपरयक्ष
 कायांश्चादंतं निरप्रेरपि नियतं ॥ अन्यास्व नियते ॥ मात्रेः पिंडपितृकस्य यत्तोत्तरविधानात्
 वसु नियतं ॥ अन्वष्टकं पिंडपितृयज्ञवतेति जीवत्यित्युक्तं ॥ अष्टकाश्चादधिकाराना
 वेपि अस्मिन्मातृश्चादंविकारः ॥ अन्वष्टकायामातृश्चादप्यष्टकक्रयादिति तस्मात्मातृणां
 यकश्चादतिर्णयः ॥ अयं जीवत्यित्युक्तं ॥ अष्टकाश्चादकालाः ॥ तत्र सपितुः पितृकृत्येषु अधिका
 रो न विद्यते ॥ न जीवंतमतिक्रम्य किंचिद्दद्यादिति श्रुतिरितिकात्यायनवचनेन जीवत्यि

२३९

त्रकस्यश्चादधिकारेनापिर्षदैपि गत्यपरिशिष्टे तदपवाद उक्तः ॥ मया उद्धाहे पुनर्जनने पित्र्ये
 षां सौ किं मिमेरेव तीर्थेऽस्नाया आयातेषु देवैर्जावतः पितुः ॥ पित्र्येष्टापितृयज्ञे च तथा मातुर्म
 तेह नि ॥ विप्रसपदि तीर्थेषु सोपिश्चादंसमाचारितः ॥ मैत्रेयगृह्यपरिशिष्टे ॥ महानदीषु स
 र्वसु तीर्थेषु गम्यते ॥ जीवत्यितातु कर्तव्यं त्रिष्टयं इति ॥ मातुःश्चादंसुतः कुर्यात्पितृयज्ञं पिजीव
 ति ॥ तथा पितरि याति त्यादि दोषयुक्ते सत्यस्ते वा उक्ता कालातिरिक्तकाले वपिश्चादंकुर्यात् ॥
 स्मृत्यर्थमात्रे ॥ ब्राह्मणादि हते ताते संगवर्जिते ॥ येन्य एव पिता दद्यात्तेन्य एव स्वयं सुतः ॥ सुमे
 तु ॥ न जीवत्यित्युक्तं ॥ कुर्याच्छ्राद्धमग्निमृते दक्षिण ॥ येन्य एव पिता दद्यात्तेन्यः कुर्यात्सायिका
 सायिका आहिताग्निना हिताग्निरपि ॥ अतश्चिकोपि अर्वातवजन्मा दोषदिकामाणि ॥
 येन्य एव पिता दद्यात्ताते वोदि श्यापार्वणं ॥ मनुना विशेषयुक्तं ॥ धिपमायो तु पितुरिष्ट
 वेष्टामेव न वपेत् ॥ विप्रवदपितृंश्चाद्वस्वकं पितरिमाशयेत् ॥ पिताय स्यतु हतः स्यात्तजी

ति० हि०

२४०

वेदापि पितामहः॥ पितुः सनामसंकार्यकार्त्तमित्यपि तामहं॥ पितामहो वा तं श्राद्धं नुं जातेत्यत्र
वीक्ष्यन्तु॥ तथा मायिकं मृतं कृत्वा जीवति त्रयितमहं इति सुमेतु वचनेन पितृ पिता पितामहः
हयो धियो जीवसीतोः पूर्वोक्तो बुनिमित्तेषु श्राद्धं कार्यमित्यंगीकृतं॥ तथा पितुर्वा देवताः ओ
क्तास्तारावापि देवताः॥ तथा चान्नविशेषस्मृत्यंतरे॥ कुरुते तु यादा पुत्रः श्राद्धं पितरि जीवती
पितामहं समारभ्य यजेन्मातामहान् स्वकान्॥ इति जीवत्यितुः श्राद्धकालः॥ अथ जीवत्यि
तुः श्राद्धनिषिद्धाः॥ लोकाक्षिः॥ आमश्राद्धं चापरयाक्षिकं॥ न जीवति तत्पितृ कर्त्तव्यं त्रिलैः क
र्त्तव्यं त्रिलैः तपसा॥ क्रतुरपि॥ अशंका मुच संक्रांतो मत्वादिषु पुगादिषु॥ चंद्रसूर्यग्रहे पाते स्वेष्ट
संज्योगतः॥ जीवत्यितानैव कुर्यात् श्राद्धं काम्यं तथा खिलं॥ आमश्राद्धं गयश्राद्धं मितितुः श्रा
द्धो देवान् गत्वा तत्र श्राद्धं न कार्त्तव्यमित्येव परं॥ अथायं प्रतिपत्तु श्राद्धं जीवत्यितुः कः॥ शु
क्लाक्षि प्रतिपदि मातामहश्राद्धं कुर्यात्॥ तदुक्तं॥ प्रतिपद्याक्षि तेषु क्लेशो हि त्रस्वै क पार्वण

२४०

श्राद्धं मातामहं कुर्यात्पितामहं वै सदा॥ अन्यच्च॥ जलमात्रे तु दोहित्रे जीविते मातुर्न पि
त्र्य॥ प्रातः संगवयोर्मध्ये आर्यस्य प्रतिपन्नवेत्॥ तथा॥ गन्धकृतोपि दोहित्रः कुर्यात्पितरि
जीवति॥ श्राद्धं मातामहानां च यक्षांतादपरं हति॥ तथा॥ मातुः पितरमारभ्या त्रयो माताम
हास्मृताः॥ तेषां पितृवद्धाद्धं कुर्याद्दोहितृसूतव इति॥ आर्यप्रतिपत्तु श्राद्धं॥ अथ श्राद्धदिने
व्याभावे तु पिंडमात्रं प्रदातव्यं मनावेदव्यविप्रयोः॥ श्राद्धाह नितु संप्राप्ते भवेन्ति रक्षणे पि
त्र्य॥ स्मृत्यंतरे तु॥ पात्राभावे तु कृतं वै पितृयज्ञं विधिं नरः॥ निदिश्यन्मम मुह्यत्यत्र पात्रं
नोनयेत्॥ पितृयज्ञविधिश्चाह विधिं अन्यत्रापि सर्वाभावे सिद्धे दग्रावेदघात्रथाशुवा॥
न तु प्रातः स्यलोपोस्ति पितृकस्य विशेषतः॥ अतिप्रसूतपत्नी तिलाघमावेत्॥ हृद्वावसि
ष्टः॥ अग्निना वा दहेत्कक्षं श्राद्धकाल उपस्थिते॥ तस्मिन्लोपत सेंदग्निजपेद्वा श्राद्धं सेंदो
तां॥ कक्षं तृणसंमुहं॥ विल्लुरागो॥ सर्वाभावे वगत्वा कक्षा मूलप्रदशकि॥ सूर्यादिलो

ति.दि.

२४१

कपालानामिदमुच्चैःपतिष्यति॥नमेस्तिवित्तंनधनेनाचान्यछादययोगिस्वपितन्ततोस्मि
तप्यनुमन्त्रयापितरोमयौतौमुजोरुतोवत्सीतेमारुतस्य॥इत्येतत्पितृनिगतिनाव्यंतावन्नयो
जकोऽयःकरोतिकृतं॥तेनश्राद्धमवेतिभारत॥इतिब्रह्मावैश्रादनिर्णयः॥आशौचाति
क्रांतेश्राद्धकालाः॥परीचि॥श्राद्धविघ्नेसमुत्पन्नेअविज्ञातेहनि॥अयदिन्ननरुक्ष्मायामेद
श्याविधुक्षये॥आशौचेतुव्यतितिक्रांतेश्राद्धंप्रतीयति॥आशौचानंतरंकारणमेनेवे
दशौवाकुर्यात्॥तदाहगोमिज॥देधेअत्यादि के श्राद्धेअंतरामृतसूतके॥आशौचानंत
रंकुर्यात्तस्मासेदुक्षयेपिवा॥त्रयोदशोक्रिमृतकेजन्मन्येकादशेतथा॥रजस्वलायदामर्षा
श्राद्धंकुर्यात्त्रिपंचमे॥त्रयोदशानंतरंसेबंधिमृतविषयं॥विघ्नरुष्टेतुस्मृत्यतरात्॥जन्म
न्येकादशोक्रिस्मान्मृतकेद्वादशोहनि॥आशौचांतद्वितंकुर्याद्विहितंकुर्याद्विकमनु
रब्रवीत्॥तथा॥एकादशोक्रिकर्त्तव्यमादिकंजातसूतके॥मृतकेद्वादशाहेतुविधि

२४१

रेषःसन्नातनइति॥यत्तुवचने॥स्वर्गहेजातकैजातैद्वादशोहतिकारयेतके॥वदंतिशुद्धौत
त्कार्यदेशोवापिविशेषत॥तथाश्राद्धेविघ्नेसमुत्पन्नेमृतेरजसिसूतके॥तस्यांतेवैवकत्रव्यं
मित्येवंमनुरब्रवीत्॥आसःश्राद्धविघ्नेसमुत्पन्नेअंतरामृतसूतके॥अहत्यहनिचयछादं
तल्लित्यमितिकान्त्रितेविश्वदेवविहीनंतदशाक्तावुदकेनत्विति॥तथास्मृतिसारे॥एकमप्य
शयेदिप्रपितृयंपंचयतके॥नचैवआशयेत्किंचिद्वैश्वदेवप्रतिद्विजंतचैवेति॥वैश्वदेवर
हितमित्यर्थः॥चंदुनिबंधेनित्यश्राद्धेमदैवस्यात्॥तथास्मृत्यंतरे॥नित्यश्राद्धेअदैवम
ब्रह्मचर्यं॥अपिंडश्राद्धकाव्ये॥नामंत्रयोनहोमंचनाकानंतविसर्जनं॥नपिंडदानंवि
कारंतदद्यादन्नदक्षिणां॥पर्युषितंतदातव्यंश्राद्धेनैमित्तिकेकचित्॥नित्येनदास्यनुज्ञा
तंशाकमक्षादिकंचयेत्॥गाक्षीश्राद्धेत्यानित्येनोजनंबालिपूर्वकं॥इतरेषुचसर्वेषु
नबलिनैवचाहुति॥अतकंन्येत्यश्राद्धेद्विजमभ्यर्चयित्वा॥सर्वान्निखिरगणान्स

नि० दि०
२४२

स्यकमहैवौदिरफनोजयेत॥आवाहन स्वधाकारं पिंडां शौकरणादिकं॥ब्रह्मचर्यादिनियमा
विश्वे देवास्तथैवाच॥नित्यश्राद्धे तजने देता तनो ज्यं चान्नं प्रकल्पयेत्॥स्मृत्यर्थसारे॥नित्यश्रा
द्धमद्वेषदपुरुषं च भवति॥तत्र अन्नदेशकालकलानियमाः॥कर्तृमोक्षनियमाश्च न संति
तमस्कारेण विमर्जनमिति॥तथा कुर्यादि हरहाः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वाशा के मूलफलै
वापि पिन्दाणां तस्मिन्नादरत्वाच्चमत्कारखंडेनित्यश्राद्धं न कुर्यात्तत्र संग्रहत्र सिध्यतीति॥श्री
शामायणे॥इमं गृहाणाराजनेद्रं गुदी पिंडमुन्नमं॥यदन्नः पुरुषो लोके तदन्नास्तस्य देवता
इति नित्यश्राद्धं॥अथ संकल्पश्राद्धं॥पुद्गिरात्मते॥अशत्रुपयावृणश्राद्धं यथावत्कर्तुमक्षमा
पिंडाद्यादिविद्वानंत संकल्पश्राद्धमाचरेत्॥स्मृतिसंग्रहे॥अंगानि नित्यतस्म्यपदाकर्तुं
तत्राकुपति॥संकल्पश्राद्धमेवासौ कुर्यादिष्टादिवर्जितं॥आदिशब्दादावाहनादि आप
स्तंबः॥संकल्पश्राद्धे आवाहनाद्यं शौकरणा स्वधावाचनातिवर्जयेदिति॥तथा आवा

३४२

हना शौकरणा विकरं पात्रपूरणं॥पिंडं हीनेन कर्तव्यमेतच्छास्त्रे चतुष्टयं॥पात्रपूरणं॥
अथ पूरणं॥तथा स्मृतिः॥संकल्पं च यदा कुर्यात्तु कुर्यात्पात्रपूरणं॥नाचाहना शौकरणे
पिंडाश्च वनतिवर्जयेदिति॥व्यासः॥त्यक्तग्रेः पात्रेण नैव नैकोदिष्टं पिंडं तं॥अत्यक्ताग्रे
स पिंडोऽस्ति स स्मा संकल्प्य नोजयेत्॥नास्तिक्या त्वत्याक्ताग्रेः॥इति संकल्पश्राद्धं अथ तीर्थ
श्राद्धं॥अक्षय्यमशौकारणं स्वधावाच॥तथा वने जने पिंडदानं प्रत्यवने जने॥अन्नसंक
ल्पने चैव तीर्थश्राद्धं मुदा कृतं मिति तीर्थखंडात्॥मन्त्रः॥स्ता त्वानदीषु सवसि पिन्दा दे
वाश्च न तर्पयेत्॥अकाव्ये जेष्यथा काले तीर्थश्राद्धं तद्यानरैः॥प्राप्तेरेव सदा कार्यं कर्तुं
व्यपि तर्पणं॥तीर्थेषु ब्राह्मणेनैव परीक्षितं कथंचनं॥संक्रुमिः पिंददानं स्यात्संयवेः पाप
मेतवा॥गोधूमानां च पिष्टेन पिष्टेनैव पाकेन गुडेन वा॥श्राद्धं तत्र तु कर्तव्यमघाविहन
वर्जितं॥अथ मोवाहनं चैव हिजां गुह्यानि वेदानं विकरं तस्मिन् अन्नं तीर्थश्राद्धे विवर्जये

नि०दि०

२४३

दितिस्मृत्यंतरं॥तथा॥अध्वंशरुद्रकाकावाघ्रतिदधेनतेक्तियं॥चंडालाअपिषदिशस्मते
आमश्चादयदाक्रुयापिडं दानं कयं भवेत्॥गृहपाकाश्मद्वत्यसुक्रुनिःपायसेनवाते
नामौककरणंक्रुयापिडंस्तेनैवनिर्वपेत्॥श्वेतमश्नते॥तथा॥मुंडनं चोपावासवर्तार्ये
व्ययंविधिः॥वज्रयिताक्रुरुक्षेत्रनैमिषं पुकरं गया तेनेति॥इतितीर्थश्चादनिर्णयिः॥अ
थजीवतश्चाद॥स्मृत्यंतरं असति आत्मनः जीवाय स्वयंश्चाददद्यात्॥तदुक्तं ब्रह्मपुराणे॥
देकांशं लघनश्चाद्व्यवसायसमुच्छिता॥जीविते सति जीवाय दद्याद्वा स्वयं नरः॥त
द्विधिपुराणांतरात्॥कृतोपावासः सुसौस्नातस्त्रयोदशपंसमाहितः॥अक्षरि मधुमो
कारं विष्णुं सर्वधिरं येन त्वा॥वाक्तिश्च लघनं दद्यात्तत्र विधानतः॥अथ ये कन्याकाद
नाय सोमाय पितृमते यमायांगिरस्वते पितृमते इति त्रयोदेवान धेनुत्रयदाने॥धेनु
त्रिकमध्ये वसुरुद्रादित्यानामेक पार्षणे तश्चाद॥ततो धेनुत्रयं दद्यात्॥अथेयी

२४३

तु सौम्या च याम्या च याम्या धेनुयथाक्रमं॥विश्वेषां चैव देवानां तिलपात्रे ददेत्ततः॥विसर्ज
येत् स्मरन् विष्णुं देवं त्वाष्टाक्षरं विभुं॥चतुर्दशपांतो गच्छेद्यथा प्राप्तां सरिदरां॥मार्गय
वलो हवस्त्रविकिरणं॥जिते ते पुंडरीकाक्षतमस्ते विश्वं भवन्तः॥नमस्ते सुहृषी केशम
हापुरुष पूर्वजं त्पादिविष्णुस्तोत्रजयेत्॥जयानंतरं दक्षिणाभिमुखं वक्रिक्वालयेत्र
त्रच स्वयं॥पंचाशतां कुर्वौ प्रसीदता प्रतिदधेत्॥यथोक्ताग्निषु वैभूमिं यमं रुद्रं च
संस्मरन्॥कुत्वा प्राधानि के स्थाने पश्चात्प्रतिकृतिदहेत्॥यथोक्ता निरातदष्टमदादा
नानिभूमिं शयनादीनि कृत्वा क्रुयात्॥क्रुयाद्वद्वित्तोयैभूम्येनम इति स्मरन्॥क्षीरा
क्तं जलं कृतं तु विकरेत्तत्र अंगानये॥नानिमात्रं ततस्तोत्रं विव्रपयमदिदुस्तुवः॥यमाय ध
र्मराजाय मृत्यवे चांतकाय च॥वैवस्वता मकालाय सर्वभूतक्षयाय चेति सप्तो जलयेत्॥त
त ऊर्जं नमश्च उरुद्राय ब्रह्मज्ञानयतये इति लाजोदकाभ्यो पूजं किं मेति क्षिपेत्तदिति॥जी

नि०दि०

286

वज्राहाविधिः॥अथमृतस्यसपिंडनोध्वंश्यादविशेषमाह॥मृतोद्देशेनसंवत्सरपर्यंतं
 इकुंयन्तिदुक्तं॥आहश्राद्धत्रिपक्षादौकृतंयस्यसपिंडनं॥कुर्वन्तिपार्वणंश्राद्धंसौदकुंन
 मधर्मकं॥संकल्प्यतनुनियमंप्रत्यहंत्वादिकावधि॥अधर्मकंआवाहनादिधर्मरहि
 तं॥संकल्प्यश्राद्धविधिना॥विधिरुक्तं॥संकल्प्यश्राद्धं॥आदिकावधिसपिनोर्ध्वंक्रियति
 संवत्सरेषूपोविहितामादिकंत्ययति॥तदपिवैश्वदेवरहितंकुर्यात्तिदाहगौतमः॥अदै
 वंपार्वणंश्राद्धंसौदकुंनमधर्मकं॥कुर्यात्त्रित्यादिकंश्राद्धंसंकल्प्यविधिनात्वहमिति
 अधर्मकंकर्तव्योक्तनियमरहितं॥आदिकमितिमयादौक्तिः॥याज्ञवल्क्यः॥अर्वाक्यं
 वत्सराद्यस्यसपिंडीकरणंनर्वेत्॥तस्याप्यन्तंसौदकुंनंदद्यात्संवत्सरंदिजे॥तथा॥यस्यसं
 वत्सरादर्वाक्यसपिंडीकरणंकृतं॥उद्दिश्यतंसौदंकुंनंदद्यादन्तंदिजेत्वहं॥अत्र
 यस्यतस्यतमुद्दिश्येत्येकवचनानिर्दिष्टादेकस्यैवदेवतात्वमितिबदंती॥तथासपिंड

२४४

करणे एकस्यैव तु दापयेद्वर्षे यावदिति गुरु उ पुराणमुदाहरति ॥ पुरस्तत्रैवाग्नेतेन ग्रंथे
सोदकं न मासिकयोः संपाते मासिकं कुर्यात् ॥ तेन सोदकं न सिध्यतीत्युक्तं ॥ अतः सोद
कं न श्राद्धे एकस्य देवतात्वमित्यंगीकृतं ॥ कालादश्राद्धोपि दत्तं मनुष्येण मनुष्येण मनुष्येण
व्येकपार्वणाविधिनोक्तधर्मकमित्युक्तं ॥ तथा एतदुदकमांत्वितं ॥ श्राद्धवर्षे यावन्मातु
रपि कुर्यात् ॥ तदुक्तं पितृयथामासीकानि प्रतिमासं मृतं हति ॥ मातुः कुर्यात्तद्वदेवात्क
दुक्तं न तथैव हति ॥ एतेनाब्दपर्यन्तं श्राद्धविधानेन क्रियाद्विरावत्यति इति सिद्धं ॥ क
यं ॥ अन्ते चैव यथा श्राद्धां संख्या कृत्वा ब्दिकस्य च ॥ दातव्यं ब्राह्मणे स्कंदे दद्यद्ददौ निश्क्रयेन
यदिति सपिंडनात्पूर्वदेत्वात्ततः सपिंडनमित्युक्तं अथ माब्दिके दृष्टोत्सर्गः कार्य इत्युक्ते
करणे प्राक् ॥ तथा ब्राह्मणेनो जयेदाप्येहोत व्यमनले यवा ॥ पुनश्च नो जयेद्विघ्नद्विरा
वत्तिर्न वेदिति ॥ तथा अवाक्यं संबन्धराद्यस्य सपिंडीकरणं कृतं ॥ योऽदशानां द्विरावत्ति

नि. दि.

२४५

ऊयादित्याह गौतमः ॥ तथा ॥ सापिंडे द्वादधस्ता निक्रयत्किं लेखके पुनरिति गाहनवगोमिल
गौतमवचनमासिकामपि दिराह त्रिरुक्ता ॥ रावृषोऽसगोपि दिराह त्रिर्भवतीति ॥ तदुध्यात्र
यमादिकात्पूर्वकरणासंभवे आदिके कार्ये ॥ तत्रामलमासादि संभवे निषेधः काम्यविषयः
यदुक्तं व्यासादिभिः ॥ आश्रमस्वीकृतिः काम्यवृषोऽसगंश्चैव ॥ व्याख्यातं च काम्यो वृषो
असगं नितुनै मित्रकः ॥ तदाह षोडशयनः ॥ अयं वृषेति गतिं दिधं ॥ तत्र माकाम्याने मित्रकः
काम्यः कात्रिक्यादौ नौ मित्रक राकादशाद्वा दो ॥ अतः प्रथमादिके निषिद्धकाले सति य
वमिक्ततश्च दिवाह विवाहविधि विहाय दिराह त्रिबुध्मातनागस्त्योक्तो वृषोऽसगः कार्ये
ति ॥ इति आह विशेषनिर्णयप्रकरणं ॥ छते चलदिवे हेनयं येनिर्णयदीर्घे ॥ नानाविधे
पुश्चादेषु निर्णयिते च कानिचित् ॥ अयमहालयश्चाह निर्णयः ॥ माद्रपदस्यापरपक्षो
महालयः गजछायाकयश्चेति ॥ तदुक्तं काजादश ॥ नमस्यास्यापरः पक्षो यत्र कन्या

२४५

त्रजेद्वि ॥ समहालयसंतस्यात्र जछाया कयति स्तथा ॥ यमोपि ॥ आषाढीमवधिकृता यः
पक्षः पंचमो नवेत ॥ तत्राश्चाह प्रकुर्वति कन्यास्ते को न वेत्तयेति ॥ यदाश्चावयामाद्रपदयो
रन्यमन्तरे मजमासो भवति तदा सप्तमः पितृपक्षः ॥ तदुक्तं कालनिर्णयि ॥ नभोवायनमस्यो
वामजमासो यदा भवेत् ॥ सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्त्यत्रैव तु पंचमः ॥ पितृपक्षो महालयः ॥
सौरवायनिः ॥ कन्यास्ते के सति पक्षस्य प्राशस्त्यमभिधाने ॥ पुण्यः कन्यागतः सूर्यः पुण्यः
पक्षश्च येन च ॥ कन्यास्ताकाचितः पक्षः सौत्यतं पुण्यमुच्यते ॥ जन्वालि ॥ कन्याकान्ति
वेपि प्रशस्ततामाचष्टे ॥ अत्राप्तेपिरवौ कन्याश्चाह कुर्वति सर्वदि ॥ आषाढाः पंचमः पक्षः
प्रशस्तः आह कर्मणि ॥ अत्र राह सचित्रा मुकन्या यामासवति स्तीति ॥ छमपक्षो गजछा
याममातः पितृकर्मसु ॥ यदास्यादौ मध्ये प्राप्ते वा कन्यागते रवौ पक्षस्य कन्यागतत्वमाह
कन्याजितः ॥ आदौ मध्ये वा साने वा ॥ यत्र कन्या व्रजेद्वि ॥ सप्तमः सकलः पूज्यः आह

नि०दि०

२४६

षोडशकं प्रति॥ अत्र षोडशदिनानि श्राद्धेषु व्यतमानाति॥ ब्रह्मांडपुराणमाह कान्यागते
सविनरियान्याहानि च षोडश॥ क्रतुस्तिस्तीति तुल्याति चिह्नां दत्तमक्षयं॥ आश्विनशु
क्लप्रतिपदामह षोडशसंख्यापुराणमाह देवज॥ अहः षोडशकपस्तुक्लप्रतीपदाम
ह॥ चंद्रक्षयोविशेषेण सापिदशान्तिकास्मृतेति सा प्रतिपत्॥ केचनतिथिहृदिसंज्ञावत
या प्रतिपदादिश्रुतिपक्षे षडः षोः उक्तं ब्रवते॥ अन्ये तु श्रोष्टपदपोषमिसीप्रतिदशान्ति
हः॥ षोडकमृचुः पोषमिसीबुसर्वातिथिदं पिडयातनं॥ वृजयित्वा श्रोष्टपदीयया दशस्ति
थो वसेति स्मृत्यंतरवचनात्॥ अपरपक्षाहः षोडशान्तिधने कालेति ण्यदीपिकापि॥ अ
त्र षोडशदिनान्यन्यद्वितीतीति पत् श्रोक्तं त्रिथिहृदितो धिनेप्येत क्रिया प्राप्तो यो न प्रिप
र्वसिते गृहीतुमथवादशान्तिरापक्षति॥ एं षोडशदिनानां विवेकः राघवहं श्राद्धं कृत्यति
दुक्तं॥ ब्रह्मांडपुराणे॥ आश्वयुक्लक्षपक्षे तु श्राद्धं कृत्यादिनेदिने॥ विनागहीने पक्षे वा

२४६

विनागे वा दमेव वा॥ अश्वयुगिति हस्तप्रतिपदादिमासानि प्रायेण॥ प्रतिदिनश्राद्धा
क्रौत्रिनागहीने पक्षे च म्याजध्वं॥ विनागे दशम्याजध्वं॥ अहं अहम्यादित्याश्रक्तिवि
षया इमे पक्षाः॥ एवदीपिकापि॥ तदधिको नाप्रस्यपक्षो सित॥ पंचम्याः परतस्ततोधिक
तमोऽप्यर्धदेशम्यास्तत इति॥ तथा निस्वस्तश्राद्धे रतिपि॥ एकत्राक्षिमहाजयेपित
यजि कृत्यादिति॥ समर्पस्तु च तस्मिन्त्यहमिति॥ अतमहाजयपक्षे त्वशक्ताप्रत्यहं
द्विविधा ताशानवेशाकैरप्येकस्मिन्तदतिश्राद्धाकरणे दोषः श्रोक्तो नागरखंडे॥ आश्राः पं
चमे पक्षे श्राद्धं यो न करिष्यति॥ श्राद्धे रपि दशैः पि सौत्यत्तत्त्वमुपैष्यति॥ अतश्चाय
रपक्षे श्राद्धमवश्यं कर्त्तव्यं सपिडमिति॥ चतुर्दशीवर्जयित्वा॥ पश्चादमनु॥ हस्तपक्षे द
शम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशी॥ श्राद्धे प्रशस्ततिया मोयथैतान तथेतरंति॥ अत्र आदिश्रा
त्यं च म्यादियक्षोपसंहारैः॥ प्रतिपदादि तिथिषु श्राद्धं कृत्याच्चतुर्दशीवर्जयित्वेतियात्तव

न

नि०दि०

२४७

ल्लोप्याह॥ प्रतिपत्त्यतिवेकां वत्तयित्वा चतुर्दशीं॥ रास्त्रेण प्रहताये वै तेन्यस्तत्र प्रदियान।
तत्र चतुर्दशीं रास्त्रहता नेमे वै को दिष्ट विधानेनेति॥ एवं सकलः पक्षः आहर्ह इति॥ येन गा
र्गेण तिथ्यादिविशेषेषु आह विशेषो नापि॥ यथा॥ नंदायां मार्गवैदिने त्रयोदश्या त्रिजन्मसु॥
राघुश्चादने कवगिहोतु पुत्रधक्षयात्॥ त्रिजन्मसु॥ जन्मतस्तत्रे जन्मदिवसे जन्मतायां च॥
तथा स्मृत्यंतरवचने नमघादौ पिंडनिषेधो न्यथापि॥ मघायुगादौ नरण्यांश्चादं कुर्यात्त्रिय
त्तनः॥ पिंडदो नं न कवति यदा छेजीवतः सुतान्॥ यथा मघायुगादौ नरण्यां संक्रांतौ प्रहणेन
या॥ अघपिंडं विनाश्चादं यथा हे पि॥ इमादि श्रोत॥ पिंडप्रधाने आदे प्रधानादा नो कर्मव्या
हर्त्रिकता प्रधानस्या क्रियायत्रसंगतक्रियते पुनरिति वचने ततः कथं आह सिद्धिरिति श्रु
णु॥ अघरपक्षश्चादं पक्षद्वयमस्ति प्रतिपदादिति थिषु एकमेव आह मावत्तते इति कपक्षे
प्रतिदिने निन्ता निश्चादानीति द्वितीयः पक्षः॥ आह त्रिपक्षे त एव प्रहणा जादिः यजमानस्य

२४६

चनस्तकं॥ प्रतिपद्युपक्रममावास्यायां समाप्तिः॥ समाप्तिदिवसे सकृदक्षिणा देयेति॥ ए
वमेवेक दीपिकायां॥ आह क्रियैकात्वहं॥ आह वत्ता क्रियाति समाप्तिदिवसे देयात्वादक्षिणे
ति॥ तस्मिन्त्यक्षे नंदा त्रयोदशी त्रिजन्मादि नवर्ज्यं॥ एतदस्मिन् प्रायेणाह कात्याजिनि॥ नम
स्य स्या परे पक्षे आदं कुर्यादिति नंदिने॥ नैव नंदादिवर्ज्यं स्यान्तो ववर्ज्यचितुर्दशीति॥ अस्मिन्त्य
क्षे यथा॥ तथेमां वस्त्रे प्रेतपितृयक्षे शशिक्षये॥ पिंडदाने प्रकवति युगादौ नरणी मघे॥ पि
रपक्षमहालय॥ युगादिस्त्रयोदशी॥ तथा॥ दशश्राद्धे गवाश्चादं चापरमाक्षिके॥ पिंडदो
नं प्रकवति नरणी न प्रदुष्यतीति॥ यद्यपि नरण्यादौ पृथगनुष्णीयमाने आदौ पिंडदानेन
पिंडं॥ परंतु षोडशश्चादं पातित्वेन त्यागप्राप्ते॥ यथा॥ चातुर्मास्येषु गृहे मेधाया पृथ
गनुष्णीयमाना आवाहनादि जन्मते॥ एकाहिकचातुर्मास्येषु आवाहनादि निपमाद्यन
ते॥ समुदायातः पातित्वादिति दात्॥ पृथक्के नियमाभावात्॥ समुदायातगतापि निग

नि० दि०

२४८

मान्नलनते॥ एवं येन दंतिनेमाप्यभिप्रायमनमिताउपेक्षणाया इति॥ तथा॥ एकाहः संघा
तमापद्यमानो जेतत्तायमानरुपाणाति संख्यायनसूनन्यायाधानवतिषोडशाश्चाद्वृत्तिपक्षे
मरणीमघात्रयोदश्यादिषु पिंडदानमिति॥ द्वितीयपक्षे तिन्नादिश्चादिति॥ प्रतिदिने द
क्षिणादाने॥ कर्मसमाप्तित्रियते॥ तदुक्तं दीपिकायां॥ अतीदिनेनानेति पक्षः स्तदाकायकि
र्मसमाप्तिरत्वहमिति॥ अस्मिन् प्रतिदिने तिन्नादिपरणीमघादिषु पिंडदाननिषेधवा
क्यानामवकाशः॥ एवं विधितिषेधवाक्यानां विषयः कथ्यते॥ तथान्वोक्तं॥ अतिद्वैधेतुय
त्रस्यात्र न धर्मावितोऽस्मृतौ॥ स्मृतिद्वैधेतुवियः कल्पनाय एयक एयक इति॥ आद्वृत्ति
पक्षे पिंडविधायकवाक्यानां विषयः॥ अतिदिने तिन्नादिपक्षे पिंडदाननिषेधवचने
चेत्येवं विषये व्यवस्थितानां मुनयविषयवाक्यानां सार्थकता न वेति दिशिदि॥ अथपक्षः
आद्विधानासमर्थः मिदालयनिमित्तमेकं आदं करोति तदापि तस्मादेकमिति तदुक्तं

२४८

नो गच्छेदे॥ आषाढाः पंचमे पक्षे कन्या संस्ते दिवा करे॥ मृताह निपितये विस्मादं दास्यति
मानवः॥ तस्य संवत्सराः पितरो भूवे॥ तस्मात्तत्र प्रकृतिव्यं आदं आदाय रैर्नरैरिति॥ अच
मृताह नीविशेषोपादाता तत्र न दानं गुवा रादिव च नो तरोक्त निषेधानवकाशः॥ किंच म
नाहलक्षणाविशेषमवलम्ब्य सपिंडं आदं कर्तव्यं परिसंख्याया तत्र न रण्यमपि याक्षिकी
हाम्यनुत्तमवेत्॥ आदं कर्तव्यमिति॥ एतदवाजवनस्य सर्वपक्षतु ज्येष्ठे पित्रोऽप्यवचनेन
षेधातिशयद्वयति॥ लोकविदिष्टत्वाच्च तस्य मघासुत्रयोदश्यां च न भवति सपिंडे
आदमिति निषेधवचनेषु तावत्तनुः॥ अस्वर्गलोकविदिष्ट धर्ममप्याचरेत्तनुः॥ बह
त्रिशत्सन्तात्तु पवा सो वसक्रांतौ ग्रहणे चंद्रसूर्ययो॥ मघात्रयोदशाश्चादं न कुर्यात्पि
त्रवान्नाही॥ यदा ह काष्ठाजिति॥ संक्रातावुपवा सेतमारणे तच भारत॥ मघायापिंडदा
ने न ज्येष्ठपुत्रो वितरति॥ ज्योतिषहर्तिस्ये॥ कृत्तपक्षे न मोदशांतं य आदं कुरुते नरः॥

नि० दि०

२५०

नायुत्रपितृव्यकतत्यलीमातुलादयअपुत्रवतः॥ तथाचतुर्विंशतिमते॥ आचार्यगरुडिष्यन्त्यः
सरिवत्तातिभ्यएवच॥ तत्यलीभ्यश्चसर्वभ्योदद्याद्वापदेतर॥ तथाअत्येषामपिसंबंधिनाम
पुत्राणांविशेषेणकार्यं॥ अथवाएयकृवेदेकोदिष्टानांतत्यक्षैकादश्यांकार्यं॥ तदन्तपुराणस
मुच्चये॥ एकादश्यांअकृवतिराकोदिष्टानिसर्वतः॥ तस्याधिदेवताविष्णुपितृवर्गैर्यैकस्रशः
सर्वतःसर्वर्ष्यैकोदिष्टानितत्रवंधानुक्रमेणआहुंक्रुयांत॥ तथासदालयेदत्तमक्षयंस्यात्
दुक्तं॥ नैकयोगिकोविधिर्नतपक्षैवंपंचमोऽस्ति॥ तस्मिन्तद्वत्तद्वित्तनेपिन्दणाम
क्षयंनवेदिति॥ यद्वचनं॥ एकस्मिन्ब्राह्मणेसर्वानाचार्यदीन्प्रपूजयेत्॥ पिंडोश्चब्राह्म
धतेभ्योदद्यादकरणंतु॥ अत्रएकस्मिन्ब्राह्मणेआचार्यदीन्सर्वान्नेजयेदित्यक्तंतद्वत्
क्तविषयः॥ ब्राह्मणासंभवेविषयवा॥ अथतेरेकद्वितस्त्रिदुर्नोतत्यक्षदादश्यामवपार्व
णंआहुंक्रुयति॥ तदुक्तंवायुपुराणे॥ संन्यसितोप्यादिकादिपुत्रकुर्याद्यथातिथि॥ महाज

२५०

येतुयच्छादंशदश्यांपार्वणोत्तनितिअपुत्रपदंअधिकायुषलक्षणं॥ अथान्नमदालयेनव
मीचनष्टका॥ तत्रतवदेवतंआहुं॥ तदुक्तं॥ अन्वष्टकामुनवसिःपिंडैसमुदाहृतं॥ पित्रादि
मात्तमस्ततोमातामहांतिकमिति॥ एतच्छादविधिर्निरूपितस्त्रीणांपृथक्शादतिर्णय
प्रकरणे॥ अत्राष्टम्यविशेषः॥ ब्रह्मांडे॥ आषाढःपंचमेपक्षेगयामध्याह्नीस्मरता॥ अ
थोदशीगजछायागयातुज्याचपैरने॥ अत्रआषाढगयाआषाढामघायोगेनयोदशीगज
छायेतिदीपिका॥ अनेगःसोपिमघान्वितःशुभतरइति॥ अत्रपितृगाया॥ अपिपिजाये
तसोस्माकंकुजेकश्चिन्नरोत्तमः॥ प्राहृदकालेसितेपक्षेत्रयोदश्यांसमाहितः॥ मधुक्त
देतयःआदेयायसेतसमाचरेत्॥ तथा॥ मघासुकुर्वन्त्याधानिसवाधुयात्॥ अथक्षम
र्वितास्तेननवेनिपितरःमदेतिमनुस्मरणं॥ अपरपक्षोपक्रमेदेवीपुराणे॥ तत्रापिमह
तिताकर्तव्यापितृदेवतुज्येष्टपुत्रीविवक्तयित्॥ यमस्मृतौ॥ अपितःसकृन्नेत्यौघोतो

नि.दि.

२५२

स्मृत्युक्तः स्मादपमृत्करयापिवा॥ उपसर्गस्मृतानां च विषमृत्कमुपेयुषां॥ सपर्व्या घृह-
तानां च मृतप्येवं धनैरपि॥ स्मादन्तेषां प्रकर्त्तव्यं चतुर्दश्यां नराधिप॥ तेषां तस्मिन् कृतं त-
स्मिन् तत्पक्षजानवेत्॥ तस्य सजातस्मिन् परपक्षे स्मादकरणो यावती तस्मिन् यावतीत्यय॥
सोयवत्क्य॥ प्रतिपत्तमृतिष्वेकां वर्जयिचतुर्दशी॥ रास्त्रेण तु हतायेवे तेन्येस्तत्र प्रदीयते
इति॥ अत्रेता अपि॥ वृक्षारोहणलौहाद्यैर्विधुक्कालाविषादिति॥ नखिदंष्ट्रिविपत्तानां ते-
षां रास्ता चतुर्दशी॥ क्रमा उपरागे॥ प्रायेणारास्त्राग्निविशेषो द्विधिनानथा॥ चतुर्दश्यां तु
कर्त्तव्यं तस्य मिति निश्चयः॥ अत्र चतुर्दश्यां नवेष्टा दं येषां मृत्क विगृह्णति॥ इति वचनात्
विहितमारेण अनरा तग्निप्रवेष्टा तादिति मृतानां रास्त्रादन्ते चतुर्दश्यां स्मादमिति॥ वै-
धेपि संग्रामरपो मनुवचयनात् नवसिति त्रीयेते पितरश्चानयेवेष्टा हतारयो॥ अत्र चतुर्द-
श्यां गार्ग्यः एको द्विष्टं ब्रवीती॥ चतुर्दश्यां च यत्तस्मादं सपिंडी करणात्परं॥ एको द्विष्टं वि-

२५२

धनेन तत्कार्यं रास्त्राघातिनां॥ रास्त्राघातिनामिति इतरेषां मपमृत्क हतानां मुपलक्षणा-
यद्यपि अनेन रास्त्रादन्ते चतुर्दशी स्मादेन रास्त्रादिनिर्दुते स्यपितु स्तस्मिन् जायते तथापि पि-
तामहादीनां च तस्य मृदालयनिमित्तं पार्वणमन्यस्मिन् तयो कार्यं॥ उक्तं काजनि-
यये॥ कोक्षेति पुत्रयो मेन्यः पापसंमधुसंपुतं॥ तस्मान्नान्न विधिना तपयेत्यायसेन-
तु॥ मध्वात्पसदिते तान्न पितृदेतव इति॥ अत्र मदालये पिता चेष्टस्त्रादन्त॥ पितु रावण-
को द्विष्टं पितामहश्च स्त्रादन्तः पितामहस्यैवैको द्विष्टं॥ वचनमस्याचारतिलके॥ स्मृत्य-
तस्त्वं॥ एकस्मिन् द्वयोर्वैको द्विष्टं विधिरिति॥ इयोरैको द्विष्टं हेतुने पितृ तस्यार्थे यवर्व-
त्यार्वणकार्यमिति ज्ञेयं॥ पित्रादि त्रिषा युधाद्यैर्दत्तेषु चतुर्दश्यां पार्वणं॥ तदुक्तं स्मृत्य-
तरे॥ पित्रादयास्त्रयो यस्य रास्त्राघातास्त्रनुक्रमा तु सन्नतपार्वणं कुर्यादिकानि प-
यकपयक॥ पार्वणे कृते पितामहादीनां तस्यार्थं मदालयककार्यं॥ आयनाय

नि.दि.

२५३

हापरयक्ष अस्मिन्नास्मिन्नाह तस्मादेमघास्वपिपिंडदानं स्यात्तदुक्तं॥ अतपक्षे चतुर्दश्यां
मघायुक्ते दितं यदि॥ पिंडदानं प्रकुर्वीत मस्य शास्त्रादितः पितापितेति शास्त्रादिह तोपलक्ष
णं॥ मघचतुर्दश्यां पार्वणनिषेधः॥ सचतुर्दशी निमित्तस्य शास्त्रादस्य न मताह निमित्तस्य
मताह निमित्तपार्वणं न वेत्॥ अथ एतच्चतुर्दश्यामेव शास्त्रादिह त॥ तस्यादिके नैव चतुर्द
शी शास्त्रादः॥ तदाह दीपिका॥ अमुतो नात्यज्ञ वेत्तव्रतः सिद्धेरिति॥ अमुतः पादिकाद
न्यच्चतुर्दशी मिनित्रेन स्यात्॥ नैक शास्त्रादयं कुर्यादिति निषेधान्न व्रतसिद्धेरित्यर्थः॥ अ
थवा निमित्तमेवास्त्रादयं वा कार्यमिति॥ अथ महालयं चतुर्दश्यां शास्त्राद तस्यैव शास्त्रेना
न्यस्येति नियमः॥ तत्र शास्त्रे कृते शास्त्रादिह तस्यापरयक्षमा इह सिद्धयित इत्युक्तं ना
गरखंडे॥ तथा सति चतुर्दश्यां विघ्नसंभावनाया शास्त्रादकरणेति श्रव्ये सति तदा तत्पक्ष
मध्ये महालयमध्ये चतुर्दश्याः पूर्वकस्मिंस्त्रिदिवसे शास्त्रादिह स्यावश्यं पार्वणं शास्त्रे

२५३

कुर्यादित्याशयेन दीपिकाकार आह अथो न महालयं स्मृतं चतुर्दश्यां कथं विज्ञवेत्॥ विघ्न
हरपि संभावयदितदा तत्पक्षमध्येन रोवश्यां कुत्र विदक्षि शास्त्रादिह तस्मादचरं पार्वणं
चतुर्दश्यां क्रियमाणस्य शास्त्राद तस्मादस्यैकोदिष्टत्वे विधानादिनांतरे पार्वणमिति नावः
इति दीपिका विवरणे व्याख्यातं॥ इदं पार्वणं विधानं॥ मातापित्राद्यपेक्षया युक्तं॥ अन्ये
पितृव्यन्ना तपुत्रादिनां पार्वणं निषिद्धं॥ निमित्तवशात्कालातिश्रान्तत्वे च माता शास्त्राद
तस्मादयथाप्राप्तमेकादिष्ट कुर्यात्॥ तथा वचनं॥ चतुर्दश्यां यदा शास्त्राद किं पुनः पितृप
क्षजं॥ षट्दैवतं न कुर्वीत दद्याच्छास्त्राद तस्य चेति॥ एवमन्यानि शास्त्रादिनां॥ कालाति
श्रान्ता नित्यया प्राप्तानि कायणि ति देयं॥ तथा मुख्यकाले त्वत्त तं शास्त्रादिकं कालांतरे
कुर्यात्॥ तदुक्तं स्मृत्यपसारं मुख्यकाले यदा वक्ष्यं कं कर्म कर्तुं निशंक्यते॥ गौणका
लेपिकर्तव्यं गौणे प्येने दशो न वेत्॥ स्वाकालादुत्तरो गौणः कालः सर्वस्य कर्मस्य॥

नि० दि०

२५४

सर्वत्रगोणकाक्षेषुकमनीदितमारेत॥ अत्रमुख्यदिनेनिमित्तवशादक्रतंश्चाद्वादिकर्म
दिनान्तरेकार्यमिति ज्ञाव॥ तत्रापि कृतं फलं प्रदं स्यात्॥ तदुक्तं मुख्यकाले हि मुख्यवेत्ताध
नंतौ वलभ्यते॥ मुख्यकालजपाशेषां गौमयस्तु साधनमिति चतुर्दशीश्चाह॥ अथपर
यक्षेश्चाद्विधानां संनवेदं क्रियति॥ तथा च निगमः॥ अथपरयक्षेयदहः संपद्येत॥ अ
मावास्यायां विशेषेणेति॥ तथा॥ दीपिका॥ एकत्राक्षि युगात्परेपितयजिदं शेषयकवाचुरे
त्॥ युगात्तचतुर्थ्यापरेकालेति णकारेदं नित्यदिनं विकल्पितं॥ माघास्रमावास्यायापि
उदानं नवेतदुक्तं॥ ततः सावसरंश्चादेतादिमुखे तथा॥ अमावास्यासु मवसुमघायापि उदो
मवेत्॥ तथा॥ दशश्चादंगया मादेश्चादेचापरपाक्षिके॥ पिंडदानं प्रकुर्वन्ति नरणां तत्र
दुःस्यतीति गयेति गंगादितीयेपि जक्षणं॥ अथैतदापरपाक्षिकंश्चादेयदिमहजयेन क
तं॥ तथा आश्विनशुक्लपंचम्या॥ पूर्वक्रियति॥ तदुक्तं यमस्मृतौ॥ हं मेव षोडशान्यासे शाके

२५४

तापि गृहदेवसु॥ पंचम्योरन्तरे दद्यात्पक्षयो रुमयेरपि॥ हं मे सुये॥ अथ विशेषे सुमे
तुः कन्यारात्रौ मदारजया वन्निष्टे हि नावसु॥ तस्मात्कालात्तनवे देयं दक्षिकं यावत्तद
ति॥ तथा येयदीमान् ताराज नरव्याता पंचदशीनुवि॥ तस्मादद्यात्तदन्नं स्यात्पित॥
णां माहाजये॥ तावत्सैनपुरीश्वर्यावहृश्चिकदन्नं॥ ततः स्वन्नवनेयांति शापेदत्वा
मुदारुणां॥ इत्यरपक्षमाद्वनिगये॥ अथ एक एव यादा विप्रो द्वितीये तैवलभ्यतेपि
तश्चादेनियोज्ये सौदैवेव क्रियोजयेत्॥ अथ वास्मृतिसारात्॥ अन्तर्पात्रे सैमु हृत्य
सर्वस्य प्रकृतस्य च॥ देवतायने कृत्वा ततः श्राद्धं समापयेत्॥ आस्येदं श्रौतदत्तं वादयाद्वा
ब्रह्मचारिणो॥ एवं राके नैव तु॥ विप्रेण षडर्घ्यं श्राद्धमाचरेदिति॥ षण्णां तस्मिन् प्रकार आ
चारतिजके॥ पिता सुक्ते हि जकरे मुख्ये मुक्तेपि तामदा॥ प्रतिताम इस्त्वा लुदेवो केवेमा
ताम हस्तया॥ अमाताम इश्च हृदयेनाभौ हृदः प्रकीर्तितं॥ एवं पावपाश्चाद्वेकवि

नि०दि०

२५६

मुपक्रस्यमात्रपितामहौप्रपितामहौदद्या॥केवलंमात्रपार्वणंजीवत्यितकयंमुक्तकैश्चनु
ग्रामिवसर्वदेति॥एवकारेणतुप्यमिपर्यक्षात्तृकायांमवेष्टादित्यते॥अन्वा
स्वनिमतं॥जीवत्यितकस्याष्टकादिश्राद्धाधिकाराभावेव्यस्मिन्मात्रश्राद्धेऽधिकारःत्राके
नापरपक्षमतिक्रामेदितिबचनात्॥माद्योक्तं॥अष्टकासुदेवपूर्ववांश्राद्धकृत्वा॥न्यष्ट
कासुच॥अष्टकादुत्वादेवपूर्वमेव॥शृणु॥अस्मिन्श्राद्धेहोमपूर्वकत्वेनित्यते॥अष्टका
याहोमःपिंडपितृयज्ञोविहितः॥शाखायनगृह्ये॥श्वान्वष्टकापिंडपितृयज्ञावृत्तेति॥
पिंडपितृयज्ञोजीवत्यितकस्यनिषिद्धः॥नजीवत्यितुरस्तीति॥ततोहोमस्यपूर्वतुष्टा
नार्थमनुवादः॥श्राद्धंस्वतंत्रं॥ततोहोमवितानिरग्निनाप्यनुष्ठेयं॥अपरपक्षात्तृका
काश्राद्धंनियतत्वात्॥श्राद्धेष्टकांन्यष्टकाश्राद्धचहोमपूर्वमेवेत्य॥अष्टम्यामष्टका
श्राद्धं॥तत्रनवम्यायेत्क्रियतेतदन्वष्टकं॥सप्तम्यांक्रियमाणेपूर्वेद्युरित्यष्टकप्रक

२५६

रणेमिताक्षरायामुक्तानिश्राद्धानि॥अन्वष्टकाश्राद्धगतोविशेषोतिरूपितस्त्राणांष्ट
यकश्राद्धनिर्णयः॥अत्रविशेषः॥एतन्मात्रप्रधातमेवष्टकाश्राद्धंजीवन्मात्रकोतकृयात्
यतःस्मृतिमंजयं॥मात्रणामेवतदस्मात्मात्रश्राद्धंतदुच्यतेइति॥मात्रप्रधातमिसि
ति॥तथापिअस्मिन्तत्त्वष्टकाश्राद्धेपितृःपूर्वंप्रदीयते॥तदुक्तंस्मृत्यंतरे॥अन्वष्टकासुत
वन्निःपिंडैःश्राद्धमुदाहृतं॥पित्रादिमात्रमध्यस्ततोमातोमहंतिकं॥तदेयं॥वृद्धावा
होगयेच्छात्येमध्येत्वांन्यष्टकासुचेत्यादिनिरन्वष्टकायांमात्रपार्वणंमध्येविहितं॥अ
थजीवन्मात्रकोतकृयादित्यत्रनअःपयुष्टिसोतसंबोभवतीति॥पयुष्टिसौहिमात्श्रा
द्धातिरिक्तश्राद्धंकृयादितिप्राप्नोति॥अन्वष्टकासुजीवन्मात्रकस्यअमावास्याष्टकावृ
द्धिरित्यादिवत्सामान्यतःश्राद्धप्राप्तिनास्ति॥अन्वष्टकासुवृद्धोचत्त्यादिकाहत्याजिते
यादिवचनेषुमात्रश्राद्धेष्टकंविनेतात्पार्यं॥तस्माजीवन्मात्रकंप्रत्यन्वष्टकाश्राद्धेन

नि०दि०

२५३

अ॥ प्रतिषेधाद्यतिति॥ जीवन्मातृकः अन्वष्टकातिमित्रश्चादेन कुर्यादित्यर्थः॥ अत्रास्य
पिप्रतिषेधोदहः॥ यथा॥ अग्राधयेवारवतीयादिसमागानेविधायश्रयते॥ तत्रास्मासौ
मीनिगायेत्॥ अत्रासंसागंमोनेत्रसाय प्रतिविधायत इति॥ यतया॥ अन्वष्टकासुक्र
मत्रोमात्पूर्वतिदिष्यते॥ मात्पूर्वमात्प्रधानंश्चादं॥ अस्तिपूर्वरादः प्रधानवार्त्ता॥ य
थापूर्वपि विष्टत्रासंसागंश्चादकत्रव्य॥ प्रधानवार्त्तायाग्रेतिगम्यते॥ अतएवक्रमादौइत्य
व्यार्थेशस॥ क्रमोत्पीयान् प्रधानंमात्श्चादमिति॥ अथवामात्निरिति हेतोरतीयामा
त्निरिति॥ पूर्वमिति॥ पूर्वमदशसमो नार्थनिरतीयासमासः॥ स्मृतिरपि॥ गर्भधारणयोषा
भ्यंतेत्योमातागरीयमिति॥ पूर्वमिति॥ पूर्वमदशसमासः॥ अतश्चात्वाष्टकाश्चादेमात्श्चा
दप्रधानताविशेषा॥ कत्रव्योत्पन्नाष्टादकर्मपाइतिपुनर्विशेषः॥ इदमन्वष्टकाश्चादंस्म
तमात्निमित्तंनैमित्तिकंनजुप्येतमुत्तंकनित्यलोपनात्॥ तैमित्तिकमात्वाष्टकं॥ ति

२५३

त्वेदंशिकि॥ दार्शिकान्वष्टकयोः पिंडान्वादायकत्वेपिनित्यतैमित्तिकमेदाशमत्वंन
नवति॥ तदुक्तं॥ आन्वष्टकमादिकवत्तथाइतिमित्तिकंमत्तं॥ पिंडान्वादायकत्वेपिक
यंदिशसिमानता॥ इतिइतिदशश्चादस्यसूतकेआशौचेनित्यंदार्शिकेजुप्यते॥ तैमि
त्रिकंतुवचनादाशौचांतेस्यात्॥ पिंडपितृयजःसूतकेपिनवेदितिच॥ तदाहजातकण्ठ
सूतकेतसमुत्पन्नेस्मात्तैमित्तिकंयनिवेत्त॥ पिंडयत्तैचरुहोममसगोत्रेणकारयेत्॥ क्र
य्यश्रुगं॥ आशौकेचैवसंश्राप्यसेआशौचेतुव्यतिक्तातेतस्यश्चादंप्रतीयतइति॥ किंच
शाखायनगृह्यसूतो॥ मध्यमायामध्यावर्षेचति॥ समातकामानिधानात्॥ मध्याव
र्षनुत्यामध्याइतिसूचितं॥ अष्टकान्वष्टकाश्चादितिणयिस्तुमहालयस्यपक्षस्यम
कामानामपिस्मृतइतिकाजादशेदेस्यनिषेधितैवतिणयिइत्युक्तं॥ इतिनिषेध
किंच॥ मात्प्रधानमिदमन्वष्टकाश्चादंजीवन्मातृका॥ स्मृदपश्चात्पीतामहा

ति.दि.

२५८

प्रसूतिनकुयति॥ तदस्ति प्रायपरं वचनं यथा॥ जनन्यां विद्यामानायां यजेद्यश्च पितृमहं॥
मातृघ्नः स तु विज्ञेयो मातृघ्नादेतु पावणे॥ अत्र हृदि श्राद्धे पावण्यां आदिकमेको हि ह्येतज्जीव
न्मातृकस्येति वचनमस्ति॥ पितृवंशमातृवंशतययो॥ आमावास्यादावन्वकपिंडदानं च
पिंडात्यम्भिमेतत्तत्पत्नीनामिति शारवायनगृह्यवचनाद्भवति॥ अतः पितामही गयान्ति
वेधोन्वष्टकायामवतिष्ठते॥ तुलाब्दाय मयः संचितं तपश्च विशेषः॥ एकैकमंजलिदे
वाद्दोहौ तु सतकदयः॥ अहंति पितरस्त्रास्त्रायश्चैकैकमंजलिमिति॥ स्त्रिय इति जनने
व्यतिरिक्ताः पितृन्मस्वमात्तृणां तु त्रीस्त्री तं जलान् दद्यात्॥ तदुक्तं स्मृतिसारे॥ मातृमर्या
स्तया स्तिस्त्रासां दद्यात्तलान् तलान्॥ अन्त्यासां पितृपत्नीनां दद्यादेकैकमंजलिं॥ अन्त्या
सां समा मातृव्यतिरिक्तपितृपत्नीनां सायत्नमातुः कवीन एको हि ह्येतपावणे मिसूचितं॥ ति
स्त्र इति पावणोपलक्षणं॥ तेन मातृमहीनास्वमातृतुल्यत्वमेव॥ उरिसौधर्मयत्नीजस्त

२५८

अमः पुत्रिकासुत इति॥ तथा॥ दोहित्रैव निरश्रेष्टकायस्ति त्रतयै यथा इत्यादि वचनेषु पु
त्रिकासुतस्य दोहित्रस्य उरिसपुत्रसमत्वानि धातात्॥ तयैयोपक्रमेस्मृत्यर्थसारचंद्र
निबंधादिषु त्रीस्त्री तं जलान् वत्कामात्तृणां माताहीना च ते दोना मिहितः॥ पितरो य
त्र ह्यन्ये ते तत्र माता महा अपि॥ अविशेषेण कर्तव्यं विशेषान्तरकं त्रजेदिति॥ रुष्य
श्रंगस्य वचनं॥ इति अष्टकानि ययिः॥ अथ हृदि श्राद्धं॥ तत्र तां दीमुख्यारव्यात्पितृदत्तयु
जेत्॥ तेन हृदि मातृस्यात्तदुक्तं॥ हृद्दो श्राद्धं नरः कुर्वन्नित्यं हृदि मुपाश्रुतो॥ हृद्दो समर्च
येद्दिकान्नित्यं तां दीमुख्यारव्यात्पितृदत्त॥ श्राद्धं हृदि श्राद्धं निमित्तान्यनिधायते॥ तावत्तर्गा
पुत्रोत्पत्तिप्रतिष्ठासुतन्मौजीत्यागबंधने॥ चूडायां च विवाहपुष्टि श्राद्धविधायत इति
प्रतिष्ठासुदेवताविषयं यंच प्रतिष्ठमु॥ तथा॥ वायं कृत्यतडागारामप्रतिष्ठमुच॥ का
हर्त्याजिनि॥ कन्यापुत्रविवाहेषु त्रवेशेन च वेशेन च वेस्मनः॥ नामकर्मणि बालानां

नि० दि०

२५९

रूडीकमदिके ॥ आदिशब्दे तमो जावे धेत नमो क्षेच ॥ पुत्रादिमुखेति आदिशब्दात्पुत्रासु
खदशनीयसंग्रहः ॥ वृद्धगार्ग्यः ॥ अग्न्याधनातिषेकादावित्यत्र दंदांते श्रयमप्यथा आदिश
ब्दः प्रेकमसि संबंधते तेनाग्न्याधनादौ ॥ आदिशब्दे तयत्तत्र तातामुपसंग्रहः ॥ यत्तः दश
पौर्णमासं न्योतिष्ठो मादि ॥ त्रताति प्राजायत्याग्नेयवैश्वदेवासौम्यगोदानतत्र ताति अमि
षेकादौ ॥ अमिषेको राज्यामिषेकः ॥ आदिशब्दे तगरु प्रवेशमहादानाति ॥ इष्टापूर्वत्वे
प्रासादप्रतिष्ठावाप्यदेशस्त्रिपानायायिरुतुः प्रथमस्तुः प्रदुर्भावस्तत्र ॥ आश्रमग्रहणा
वानप्रस्थयत्याश्रमः तस्वीकरे ॥ एषु निमित्तेषु नादीमुखं कुर्यात् ॥ तथा ॥ अन्तःप्राज्ञानेषु
सर्वनेच ॥ तदाह लोकादि ॥ नामान्तर्चो लोकादानमोपतयत्तपुंसवत् स्नानदानवि
वाहेषु नादीमुखं श्राद्धविधायत इति ॥ गोदानशब्दः प्राजाप्याधुक् चतुर्व्रतोपलक्षकः ॥
सोमो यत् ॥ उपतयत्तपर्वतं ॥ स्नानं समावर्तनं ॥ रातातिनिमित्तात्पुक्ता निकाजाद

२५९

श्रीसीमंतव्रतचौलनामकरणान्तर्गतोपायत धानविवाहयत्ततनयोत्यन्निप्रतिष्ठासु
च ॥ पुंसाववावसायप्रवेशनमुताद्यास्यावलोकश्चमस्वीकारस्तितपामिषेकादपिताया
त्रौच नादीमुखं श्राद्धं कुर्यादिति शेषः ॥ वृद्धिश्राद्धं नैमित्तिकं तद्विधानार्थं कालमादा ॥
नैमित्तिकतुपद्यादं निमित्तातांतरं न वेत् ॥ नादीमुखाद्यप्यत्रात राग्रिकं वपरस्तुतं ॥ न तु
नैमित्तिकस्यापि वृद्धिश्राद्धस्य पुत्राजन्म निमित्तं यदुपानिमित्तादिर्देविधानात् ॥ यथा
विवाहोपतयनादि निमित्तात्पुर्वविधानात् ॥ अतो निमित्तानंतरं नैमित्तिकमिति वक्तुं
न युक्तं ॥ सत्यं निमित्तं अनियतनिमित्तं च ॥ विवाहादेत्येतिः शास्त्रोक्तं तु मासपक्षे
यिनक्षत्रजग्रूपतियतकालतयानियात निमित्तं त्वपुत्रजन्मनस्तु शास्त्रोक्तं तिथि
नक्षत्रव्यमिचारादनियतकालतया अनियतत्वं ॥ अतो नियते निमित्ते प्रातरनियत
निमित्तं निमित्तानंतरमिति निश्चयः ॥ तदाह लोकादि ॥ नियतेषु निमित्तेषु प्रतर्ह्ये

नि० दि०

२६०

निमित्तकं॥ तेषामनियति॥ त्वेतुतदा नैतयमिष्यत इति काव्याजिति॥ प्रादुर्भवविपुत्र्योर्ग्र
हणे चंद्रसूर्ययोः॥ स्तात्वा तंतरमात्मायात्पितृत्वा देनतययेदिति॥ अत्रि॥ पूर्वोक्ते
चैत्रवे हृदिविनाज तमनिमित्तकं॥ पुत्रजन्मनि कृतीतया देता कालिकं बुधः॥ तात्का
लिकं पुत्रजन्मानंतरं॥ पूर्वी क्लृप्तदिनवेत्ता॥ नादी मुख्या कयशातः पूर्वोक्ते वेत्ता॥ नादी
मुख्या दार्थिका जामा च हेगा र्ग्य॥ ललाट संमिते मानौ प्रथमः प्रहर सरतः॥ सरावा
ध्यवसें पुक्तः प्रातरित्यभिधायते॥ अर्द्धप्रहरा त्वितः प्रहरमुख्य॥ ननु संगवात्पूर्वप्रा
तरिति संगौणा॥ तथा अग्रिकं त परा कृत॥ आग्रिक मग्न्या त्विति निमित्तकं तद परा क्लृ
प्तं वेत्ता॥ अपरा क्लृप्त इति समम्ययेत सिल॥ तदा हरा जव॥ आ मया दंतु पूर्वी क्लृप्त सिद्धा
न्ते ननु मध्यम॥ पार्वणे चा परा क्लृप्त च हृदि द्या दंतथाग्रिक मिति॥ सिद्धान्ते न मध्ये त इति
ए को दिष्ट विषये॥ इदमा मुदयिकं द्या दं मात एव के काये॥ त दुक्तं मस्य पुराणे॥ उक्तं वा

२६०

तदमतानयतो षाहादिमंगले मातर॥ प्रथमे पूज्याः पितरस्तदन्तरं॥ ततो मामौ तो
दातां च विश्वे देवास्तथैव चेति॥ मातर इति मातृपितामहा प्रपितामह्य॥ अन्नविशेषे म
हागा र्ग्य॥ मातृ द्या दंतु पूर्वेषुः कामादित्येव पैतृकं॥ मातामहानां चोत्तरे द्युर्द्वौ द्या दन्त
यं स्मरते॥ अथ चाशुभकर्मदिवसात्पूर्वस्मिन्नहनि द्या दत्रयुक्तयति तदुक्तं शातातपे
न॥ पृथग्दिने प्यशक्त्ये देकस्मिन् पूर्ववासरे॥ द्या दत्रयुक्तवीत वैश्वदेवं तु तात्रे
कं॥ शुभकर्मदिवसे वा कायी॥ तथा शारवायतः॥ पुण्या हे मातृयागे कृत्वेत्यादि॥ महा
भारते तु॥ इ सा पुत्रादि पूर्वेषुः सद्य एकरग्रहे॥ द्वितीये वा चतुर्थे वा अन्यत्रेव यथा रुचि
करग्रहे कन्यादाने॥ सद्य इति संनवा मिप्राये॥ अ संनवे पुत्रती यनवमं स संना हावकि
दिने शुभमिति सामान्य वाचनात् शुभदिने कार्ये मातृ द्या दमिति पित्रादित्रयपत्नी
नां नो ज्या मातुः प्रतिदिनाः॥ अत्रयत्नी ग्रहणा जतन्या सत्या सपत्न्या मातुरप्यत्नये

नि० दि०
२६९

तदुक्तं॥ सायत्तमातुः कुर्वीत एको हि हंत पावणं॥ जनन्या विधमाता यां हृदि श्राद्धे तु याव
पासिति॥ अत्यत्र तु यावणं न विधाने तश्चादंतु क्षेत्रजोरसौ॥ कुरुतो न्यसदा कुरि को हि
हंत पावणं मिति जातकं पविच ना घया कला चारं कामे॥ हृदि श्राद्धे च त्वारः यावणं॥ इ
त्यनिहितं॥ चतुर्विंशति मते॥ मातृ पूर्वतः पितृ तत्पुत्र्य ततो माता माहानपि॥ माता म
हास्ततः केचिद्यगमा मोत्यादि जायः॥ मातृ श्राद्धे तु विघ्राणा मनावेतु कला त्विता॥ पति
पुत्रा त्विता॥ पति पुत्रा त्विता साध्यो यो पितो एव दाहता इति गारुड वचनादि भावे स्त्रि
यो पितो जननी या इति॥ तथा पत्नी त्रिक स्य इति हृदि श्राद्धे निषयिः॥ अथ हृदि श्राद्धाधिक
यमि धायते॥ जात कर्मादि विवाह पपंति मपत्य संस्कार कामस्ति पिता हृदि श्राद्धे कुर्या
त्स्वपितृ स्य इति॥ तदुक्तं॥ स्वपितृ स्यः पिता दद्यात् पुत्र संस्कार कर्म सुपिंडा नो दहना त्रे
षां तस्मा न्नावेतु पक्र मातृ॥ तेषां सुता नां आज दहना दिवाह मन्निव्याय मजात कर्मा

२६९

दि संस्कार कर्म सुतां दी श्राद्ध विहिता न्यिंडा न्यिता दद्यात्॥ पिंडा निति पिंडो पजक्षितं हृ
दि श्राद्ध कुर्यादित्यर्थ॥ तस्य पिता नुर नावेत दपत्या न संस्कार कर्माणि तक्र मात्पितृ क्र
मा दद्यादत्यः संस्कारां धिकारि॥ असंस्कृतां स्त संस्कृ संस्कारा भिन्ना तमिः पूर्व संस्कृ
ते॥ भ्रातरो मगिन्य श्रोत्या युक्तः स इति सिद्धं स्मृत्यंतरे च॥ इति मिताक्षरा यो॥ त्रिषोक्तं
जीवतोः पुत्रः कुरुते दार सग्रहं॥ पितु न्नां दी मुखं प्रोक्तं ना पुत्र स्य कदाचनेति॥ एत
त्तथ मविवाह विवा विषयं॥ यन्या विधमाता याम विधमाता यां वा क्षिता या विवाहे स
एनां दी मुखं श्राद्धं कुर्यात्॥ चतुर्कं स्मृत्यंतरे॥ नां दी श्राद्धे पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे बु
धः॥ अत ऊर्ध्वं प्रोक्तं वीत स्वयमेव तु नादिकं॥ ननु सपितुः पितृ कृत्येषु अधिकारे न वा
द्यते॥ न जीवंत मति क्रम्य किंचि दद्यादिति श्रुतेरिति जीवत्यित् कस्य निषेधात् कथं या
दं कुर्वीतेति॥ न॥ ऊर्ध्वं पुत्रां जनेत्यादि जीवत्यितुः श्राद्धे विधान निषेधस्तु विधा

नि.दि.

२६२

वतमतिक्रम्यतदघादित्युच्यते॥ तद्वचनमध्ये हृदि श्राद्धपदं जायते इति संतोषव्यविधानजिव
नव्यतिरिक्ताशकमावास्यादि विमयः॥ यच्च कैश्चिद् हृदि श्राद्धे जीवैत्येकश्राद्धप्रकारणे विलो
कनीये॥ तथा हृदि श्राद्धाकरणे तु दोषवचनं॥ हृदौ न तर्पिता यो घोषे दत्ता गृहमेधिनिः॥ तदा
नमफलं सर्वमातुरो विधिरेवम॥ देवताश्राद्धदेवता॥ मातृपितामह्यादयः॥ तथा धितरैः
जीवति प्रतित्यदोषयुक्ते यतौ वा॥ यदा तु तमन्यः संस्कारेति जातकर्मादिता तदा तस्य ज
नकस्यैव पितृभ्यां दातव्यं॥ ययोक्तं॥ पितरौ जनकस्येभ्यां यावद्भूतमताहितंः यस्मात्स्वा
त्यजेत्पितामहानिति॥ विष्णुः॥ पितामहे जीवति पितुरभावे पितृपिंडं निधाय पितामहा
त्यराभ्यां दाभ्यां दद्यात्॥ मनुः॥ पिताय स्य तु वृत्तः स्याज्जीवेदापि पितामहा॥ पितुः सनाम
संकीर्त्यकीर्तयिष्यति पितामहं॥ तथा॥ यस्य पितामहो निवृत्तो॥ प्रपितामहो जीवति सति
पिंडं दयं निधाय प्रपितामहात् पराय दद्यात्॥ यस्य पिता निवृत्तः पितामहा प्रपितामहो
जीवतः स पिंडं निधाय प्रपितामहात् पराभ्यां दद्यात्॥ एवं मात्रादिषु कनीये॥ जीवतमा

२६३

तामहामतिक्रम्य न दद्यात्॥ वचनाभावात्॥ तथा पितृपितामहे प्रपितामहे च जीवति नैव क
र्मात् एवमात्रादिषु॥ तथा च सुमंतु॥ सग्निर्कोपितः कुर्वति जीवति प्रपितामहे इति॥ तत्राके
वलं मात्ररातपूवं न्यत इति सिद्धं॥ आरुत्वा मातृपागंतु वैदिकं यः समाचरेत्॥ तस्य क्रोध
समाविष्टा हिंसा मिच्छति ति ययि॥ अथ हृदि श्राद्धविधिः॥ तत्र शोखाय न गृह्णाद्य॥ अथा
तस्मान्मुदैकमापूर्यमाणपक्षे पुण्याहं मात्रया गच्छत्वा युष्मान्वेदजपेन पुर्वस्ति प्रदक्षि
णमुपचारः॥ पितृमंत्रं वक्तुं यजुज बोधयिष्ये स्मिन्नायेदिधि बद्धराक्षतमिष्टाः पिंडा
नां दीमखात् पितृतावाहयिष्ये इत्यावाहने नां दीमखाः पितरः प्रीयेतामित्यक्षय्यं स्नाने
नां दीमखान् पितृन्वाचयिष्ये इति वाचने संपन्नमिति तस्मिन् प्रश्नः समानमन्यद्विरुद्धमे
ति॥ याज्ञवल्क्यः॥ रावुप्रदक्षिणा वृद्धौ नां दीमखान् पितृन्वाचयिष्ये इति॥ यत्ते जेतदधिकं कंधुमिश्रा
त् पिंडान्यवैः क्रिया॥ प्रदक्षिणा वृत्त इति प्रदिक्षिणा आवृत्तः॥ कात्यायनः॥ वृद्धौ सम्भवं

नि.दि.

२६३

येदिप्रान्तिव्यंतोदीमुखात्पिदत्त॥संपादितोविशेषस्तुशेषेयार्थवत्तवेत्॥प्रवेताःप्रा
ड्मुखोदेवतीयेति॥आश्वजायनरिपेन्निरे॥प्राड्मुखेन्यजदद्मुखोदघादुदद्मुखेन्यजदद्
खोदोदोपिविन्ने॥नविष्यत्युराणे॥मधुरंनोजनेदघात्तवात्तपरिवेषयेत्॥रक्तपुष्प
तिजांश्वैवज्यसव्यंनवर्जयेत्॥कात्यायनः॥यवोसीत्यरुःपुष्टेतिचनिध्वधाग्रंयुजी
त॥सदीपरिचरत्तनक्रापिन्दनप्यत्तदेवत्॥नियतोहनिमव्यस्यप्रागमेपुङ्गवोवृत्त॥
हत्वापिंडान्तकृतीतिपितपात्रमधोमुखं॥स्मृत्यंतरे॥पितृजिगेतमंत्रेणयत्कर्ममुनि
मिस्मृतं॥तेनैवतद्धिधातव्यममंत्रमक्रतेयत्॥कात्यायनः॥ज्येष्ठोत्तरकारान्तयुग्मन्त
कराग्राग्रपवित्रका॥कृत्वर्धिमंत्रदातव्यंममंत्रमक्रतैकैक॥स्याग्रदीयते॥आवाहनाद्य
पिङ्गराव॥अतोदेवाअवंतुतइत्यंगुष्टग्रहणं॥मधुमध्वेतिपुस्तत्रत्रिजपोशित
मिच्छतो॥गायत्र्यानेतरंसोत्रमधुमंत्रंविबर्जितं॥नोजनैस्वस्त्ययनजाप॥मधुवा

२६३

तारुचस्थानेवपासैगायातेतिपंचमधुमतीःआवयेत्॥अक्षन्तमीमंदनेतिषष्ठीमिति॥प
रिशिष्टे॥कात्यायनः॥यस्तत्रप्रकरोन्तस्यतिलवधववरत्रया॥उष्टिष्टमन्त्रिधोत्रतमेधुवे
परीतका॥अथाग्निर्मिमासिचैसुसंप्रोक्षितमस्त्विति॥शिवाआपःसित्वितिचयुग्मा
नेवोदकोतद्धि॥सौमनस्यमस्त्वितिचपुष्पदानमनंतरं॥अक्षतंचारिष्टंचास्त्वित्यक्षता
क्षत्रतिपादयेत्॥युग्मानेवस्त्वित्वाच्य॥प्रस्ता॥त्यमूषुवाजितंदेतिपवंस्तात्विमर्जयेत्
अत्रश्राद्धेनोजनाम्रु॥ब्राह्मणेन्यस्रुदंतोदघात्तमधुरंनोजनंखग॥गुडमिश्रयवपिष्टं
सवत्तयोदनेपरं॥कर्मप्रदीये॥वसिष्ठोक्तोविधिः॥कृत्वोदघात्तमधुरंनोजनंखग॥गुडमिश्रयवपिष्टं
मिषंपायस्रुवर्जयेदाभ्युदयिकेइति॥नविष्योत्तरे॥पिंडंतिर्वपिणाकृमालिवाकृयन्ति
राधियावृद्धिश्चाद्धेमहाबाहोःकृत्वधर्मानेर्वक्ष्यत्विति॥कृत्वाचारप्राप्तंचेत्कुपादिति॥
वृद्धिश्चादनिर्णीयः॥अयमंघानमृतानांअत्यधिकश्चादविषयोविशेषः॥प्रसुराते॥

ति.दि.

२६४

बहुनां द्योवरिकस्मिन्दिने मरणे संघातमरणे ॥ तत्र मरणक्रमाद्वा दं कयति तदुक्तं
पत्नी ज्ञातादीनां सपिंडांतां यदि क्रमात् ॥ संघातमरणं यत्र तत्र क्रमाद्वा दमाचरेत् ॥ क
यश्च गोपि ॥ कृत्वा पूर्वमृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः पुनः ॥ तृतीयस्य ततः कयति संतिपा
ते त्वयं क्रमः ॥ यदानुवृत्तिजलाद्युपश्रवणसंघातमृतानामरणक्रमो तसायते तदा
कयमित्याशंक्य संबंधक्रमेण आदं क्रम इति कथ्याशंगः पुनराह ॥ न वेद्यं सपिंडांतां
युगपत् मरणं तदा ॥ संबंधासन्निमालोच्य तत्र आदं माचरेत् ॥ तथाप्यस्यादीनां सपिंडा
नां युगपत् मरणं यदि ॥ तत्रासंबंधसंक्षिप्तयोगत इति काजादशेति तत्र सन्ति योगतः ॥ अ
सन्ति वशात् क्रमेण आदं कयति ॥ पत्नी पतित्व लक्षणा संबंधस्यान्तत्वात् ॥ अथमं
आदं कयति ॥ अनंतरं मुनयः प्रतियोगिकं पुत्रत्व लक्ष संबंधज्ञाजः पुत्रस्य अनंतरं
पुत्रव्यवहित संबंधज्ञा जेन्नातु ॥ एवं तस्युत्तादि द्वयूहनीयं ॥ तथा बहूनि आहानि ए

२६४

कया कविधानां संभवे एकपाकेन कयति तदुक्तं मरणे ॥ एककाले गतास्तो वरु
नामयवाद्योः ॥ तत्रेण मयणं कयति आदं चैव एक एव गिरिति ॥ तथा देव हूनि वा आ
हानि कृतयाद्युक्तकाले एक एक कविधातु मशक्यत्वे सति तत्रेण कयति द्विषे
षोक्तौ गुरुदपुराणे ॥ एकै नैव तपाकेन आहानि कुरुते बहु ॥ विक रं चैकतः कुर्या
त्पिंडात्तदघात एक एक ॥ तथैवापरपक्षे च चंद्रसूर्यप्रदे तथा ॥ तथैवैकपाके
नैत्यर्थः ॥ एतदेकपाकविधानं समानधर्म आह विषय समासिकप्रत्यादिकादि
मिन्त धर्मेऽप्युच्यते ॥ अत्र विशेषः ॥ पित्रोः आदं युगपदुपस्थिते पितुः पूर्वकृता
पश्चात्मातुः कयति दातृका इत्यादि निः ॥ पित्रोः आदं समं प्राप्ते न वेद्युचिते पिवापित
पूर्वमुतः कयति न्यत्रासन्नि योगत ॥ पर्युषिते चिरंतते ॥ अन्यत्र मातृविषितव्यति
रिक्त आदं ॥ मृत्युसारे ॥ पित्रोः आदं कया देतु पितृ आदं च एक काले एकपाकेन

ति.दि.
२५

क्रमेण समापयेत्॥ तनुमा तस्माददिने आशौचादिति मित्रादत्याका लादागते पितर
आदे पितुः पूर्वश्राद्धं भवतु॥ कुतः स्नानं समायात्॥ यथा वपेन पागे सङ्ग पशुना जन्ते
इति पशुनां सहा जन्ते विहिते पि स्नानां बाधाय सवनीयः अथ समाजस्य ते पश्चाद
श्रीषोमायः॥ स्नानाद्योत्पत्ति संयोगादिति सूत्रेण॥ तद्वत्सत्यं प्राप्नोति परं तु वदास्त
कास्त्याजिति वचनात्॥ तथा मित्रोक्त पितृ पूर्वत्वं सर्वत्र श्राद्ध कर्मणा तिका लादर्श
वचनाच्च॥ अत्रापि पूर्वपितृश्राद्धं कार्यं॥ अत्रैव विशेषः॥ अतश्चाना पित्रोर्मध्ये पार्वणे
कोदिष्टयोः सन्ति याते अन्येषां पार्वणे कोदिष्टयोः पार्वणे पूर्वमाचरेत्॥ तदा हजावा
लिः॥ यद्येकत्र न वेयाता दे कोदिष्टं तु पार्वणे॥ पार्वणे त्वत्ति निर्वर्त्य एकोदिष्टं समाचरे
त्॥ तथा न्येवा पार्वणे कोदिष्टः पार्वणे पूर्वमाचरेदिति॥ अन्येषां पार्वणां पेक्षया माता
पित्रोरेकोदिष्टमपि पूर्वमेव संबन्धाधिकात्प्रात्॥ पुनर्विशेषः॥ मा मित्रात्यादि क

२६५

दशौदि पार्वणे कोदिष्टमनुष्ठेयं अनियत निमित्तत्वात्॥ तदुक्तं कालादशौ॥ निमित्ता
नियतिश्चात्र सर्वानुष्ठानकारणमिति॥ नियताः निमित्ते दशदिश्राद्धं पश्चादिति॥ इ
ति॥ इति सघातश्राद्धनिर्णयः॥ पुनः श्राद्धनिमित्तानि॥ एकदिने एकः कनअपि निमि
त्रे दे मे दे न श्राद्धयुग्मं कुर्यादिति तदुक्तं कालादशौ॥ नित्यं स्य चोदकं न सदा वपमासि
कयोरपि॥ युगाद्यादि कायोश्चापि मत्वाद्यादि कयोरपि॥ प्रत्यादि केषु चान्ययो
गेषु विहितस्य च॥ संपाते देवता मेदात्तश्राद्धे युग्मे समाचरेदिति॥ अत्र मासिकोद
कं भाद्यनियत निमित्तं कृत्वा पश्चान्ति तदा दारिकिदि कं कुर्यात्॥ येषु निमित्तैषु एय
कृतं कार्यं प्रसंगा सिध्यति तदुच्यते॥ रातदपि कालादर्शान्ति तदा दारिके यो सो दकं
न मासिकयोरपि॥ दारिकस्य युगादेश्च दारिकालस्य योग्योः॥ दारिकस्य च म
त्वादेः संपाते श्राद्धकर्मणः प्रसंगादितरस्यापि सिद्धे रमाचरेदिति॥ नित्य दारिक

नि० दि०

२६१

योः संपाते दार्शिकं कुरुयति ॥ सपिंडनोऽप्रतिदिवसविहितसोऽकुंभ ॥ मासिकं च तयोमासी
कं कुरुयति ॥ माघा मावास्यायुगादि ॥ फाल्गुना मावास्यामत्वादि ॥ अलस्यै योगशब्द नचंद्र
सूर्यग्रहणसंक्रांत्येदिद्यादीनामुपसंग्रह ॥ अथ एकैकत्र एकदिने एकमुद्दिश्य
वदयं न कुरुयति दाहदक्षः नैकश्राद्धस्य द्वादशादीनामुपसंग्रह ॥ अथैकयोस्मिमाने
हनिकस्य चित् ॥ नयत्तं नवलिनैव देवर्षिपितृतर्पणमिति ॥ निमित्तं नैकैकत्र व्यंतदा
हानावाजि ॥ श्राद्धं कृत्वा तु तस्यैव पुनः श्राद्धं तु कारयेत् ॥ नैमित्तिकं तु कर्तव्यं निमित्ता
नुक्रमादिति ॥ श्राद्धं कृत्वा पुनः श्राद्धं न कुरुयति कवासरे ॥ यदि नैमित्तिकं न स्यादेतद्दे
वानामवेदिति ॥ तथा ॥ नैकः श्राद्धं यं कुरुयति कवासरे ॥ नैमित्तिकत्वं ते केषांति
मित्राणां च संकरे ॥ नैमित्तिका नितुल्यत्वादेव तैको तुल्यस्तथा ॥ अने केषांति अ
ने केषांति मित्राणां संकरे नैमित्तिकश्राद्धा नि देवतैकोपि उद्देवैकोपि कस्तथाः

२६२

कस्तानि कुरुयति ॥ निमित्ताणां तुल्यत्वात्तदाह कात्यायनः ॥ देवैरुत्तिना मित्रानि जाये
रन्ते कवासरे ॥ नैमित्तिका निकायाणि निमित्तस्य तुल्यत्वात् ॥ नित्यकाम्यविष
ये विशेषः ॥ यत्र देवतैकोपुत्रकाम्यानुष्ठानान्तिस्य च श्राद्धं प्रसंगात् सिध्यति ॥ तदुक्तं स्म
रति संग्रह ॥ काम्यतन्त्रेणानित्यस्य तन्त्रश्राद्धस्य सिध्यति ॥ स्यादेकत्वं तु देशादे देवतैकोप
नबंधादिति ॥ आदिशब्दकालेस्य ॥ इति श्राद्धतत्त्वानुविषयो विचारनिर्णयः ॥ अ
थ संघातमरणेऽर्द्धदेहिकतिर्णयः ॥ पत्न्यादीनां पित्रोश्च संघातमरणे विशेषमाह
मातापत्याः पुत्रस्य तत्पुत्रश्चोक्तं तत्र नयस्य च ॥ स्तुषा स्वस्मोश्च संघातमरणं यदि ॥ त
था ॥ मातापत्यां च तत्पुत्रः पत्नी पुत्रः स्तुषा तथा ॥ एषां मृतौ चरेच्छ्राद्धं मृत्युपुनः पुनः पि
तुरिति ॥ पत्न्या घृतं तं मातापितृमृतौ मरणक्रमेण श्राद्धं प्रसक्तौ तन्निवृत्त्यर्थमाह पि
तृपूर्वकुर्यादिति ॥ पितुरिति अंतरापितुर्मृतेऽपि पूर्वकं ॥ यत्र देववचनं ॥ पितरौ हि म

नि०दि०

२६७

तौयस्य देहस्य स्यादुचिर्न वैत ॥ न दैवं नापि पित्रं च चयावत्सुर्वे निवसर ॥ स्नातं चैव म
हादानं साध्याय श्रग्वि तर्पणं ॥ अथ मादेन कत्रिये महागुरुनिपातन इति ॥ तत्पत्न्यादि
सपिंडनक्रियाविषयं ॥ यन्नुजाबालिवचनं ॥ पत्नी चैव सुतो ज्ञाता सुषान्वैव विपद्य
ते ॥ तत्र श्रावनि कुर्वति न पित्रोर्मति योरपीति ॥ तत्पत्नीः सपिंडनामा वैपत्न्यादीनां
दादशाहादिक्रियानिषोध्य परं ॥ यदाह देवन ॥ पित्रो रुषरमे पुत्राः क्रियां कुर्युस्त
योरपि ॥ अनिष्टं च नान्येषां संघातमरणोत्पत्त्या ॥ लोकाक्षि ॥ यत्पीपुत्रः सुषापो न ज्ञा
त तत्पुत्रका अपि ॥ पितरौ वायुदैकस्मिन् त्रिपेरत्वासरे तथा ॥ आद्यमेकादशो कुर्या
न्त्रिपक्षे च सपिंडनमिति ॥ त्रिः सपिंडना नंतरं त्रिपक्ष इति ॥ यत्पत्न्यादीनां पित्रोश्च सं
घातमरणोदहनादिकमाद्याश्चाह मर्मैरुत्वा तत ऊपति ॥ तदाह देवजः ॥ महागुरु
रुनिपाते तु पितृकर्म यथाविधि ॥ कुर्यात्सिरादव किं नैको हि षं न पावर्णे ॥ तनु नैको

२६७

हि षं निति सामान्यनिधादाद्यश्चाहं कृत्वेति व्याख्यातं कथां ॥ उत्तरं ॥ आद्यं श्राद्धमश्रुदो
पि कुर्यादिकादशोहनीति विशेषवचनान्ता नुमुक्तिः ॥ लोकाक्षिरपि ॥ अन्येषां प्रेतका
यापि महागुरुनिपातने ॥ कुर्यात्सिं वसरदव किं श्राद्धमेकं तु वर्जयेत् ॥ आद्यश्चाह
वर्जयित्वा न्यसंवसरदव किं पिंडनोद्धं कुर्यात् ॥ यन्नु लोकाक्षिवचनं ॥ पितर्युपरते
पुत्रो मातुः श्राद्धानिवर्तते ॥ मातयपि च वृत्तायां पितुः श्राद्धानिवर्तते ॥ इत्यस्य का गति
रिति ॥ निवृत्तिवचनं यत्र दसंघातमृतौ न वैत ॥ मातुर्दशोहमध्ये पितरिमृते मातुः
सपिंडनान्तिवर्तते रावं मातरिमृते दशाहपितुः सपिंडनश्रावनिवृत्तिरिति ॥ त
दाह देवजः ॥ एकाहमरणो पित्रो रन्यस्यान्यदि नैमृतौ ॥ सपिंडनं त्रिपक्षे स्यादनुयात
मृतिविना ॥ अनुयातमरणो अनुगमनमरणो दशोह एव न त्रिपक्षे सपिंडनमि
ति निर्णयः ॥ अथ प्रासंगिकं क्रियामेदेनाह ॥ परा मरः ॥ पूर्वाः क्रियासध्यमाश्च

नि०दि०

२६८

तथैवोत्तर संस्क्रियाः॥ त्रिः प्रकाराः क्रियास्तस्मात्सोऽत्यंतं शृणुष्व मे॥ आद्यादशा
हमध्येयादाद्याश्चक्रियाः स्मृताः॥ ताः पूर्वमिधमा मासिमास्येकादिष्टमंतिताः॥ अ
त्रैपितृत्वमापन्ते सपिंडाकरणादनु॥ क्रियेतेयाः क्रियापित्र्याः प्रोच्येतेतान्योत्तरा
पितृमातृ सपिंडैस्तु समान सलिले सया॥ ततः संबंधित्वविपिराजावधनहारिणा॥
आद्यादयः क्रियाः मुत्रादौरेवचोत्तराः॥ दौहित्रिः वनिरश्वेष्टकायस्त्रिनयोर्यथिति॥
आयदौहित्रविषयो विशेषः॥ पितृणां यत्र दशादौ विहितं स्यादमत्र च॥ मातामहा
तांदौहित्रमात्रेण तत्पदे तुतः॥ अवश्यमेव कर्त्तव्यमत्र ते वै न सः श्रुतेः॥ कृष्यश्वे
ष्टाः॥ पितरौ यत्र पूज्येते तत्र मातामहा अपि॥ अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषोत्तरकोत्रजे
तिदि॥ व्यासोपि॥ पितृमातामहांश्चैव विजः शोदैः समर्चयेत्॥ अन्तः स्यात्पितृणां तु
ब्राह्मणोऽं सगच्छति॥ स्कंदपुराणे॥ पार्वणी कुरुते यस्मै केवलं पितुरग्रतः॥ माताम

२६८

हानां न कुरुते पितृदाचेपजायत इति॥ अविशेषेण सर्वत्र प्राप्तौ विशेषमाह॥ सापि
त्रोते च दाहादिपितुः प्रत्यादिके विनाऽन्यत्र कर्त्तव्यं॥ कात्यायनः॥ कर्त्तुमन्विते मुक्ता
तथाश्चादितिषोडशाः॥ प्रत्यादिकं च शेषे षिंडाः स्युषडिति स्मृतिः॥ कर्त्तुं स मां न्विते स
पिंडाकरेणादौहित्रे मातामहस्य धनं रद्दादिक्रियां कुर्यात्किं स्कंदपुराणे॥ आह माता
महानां तु अवश्यं धनहारिणा॥ दौहित्रोणां यत्किं कर्त्तव्यं सर्वमत्र मिति॥ पू
र्वदाहादिचत्तरं दशादि॥ दौहित्रोऽपि विधः एकोऽहिसामान्येन दुहितुः पुत्रो दौहि
त्रः सनुपूर्वपितृश्राद्धं पश्चात्मातामहाश्राद्धं कुर्यात्॥ अपरः पुत्रिका पुत्र इत्यभिधी
यते॥ तद्वक्ष्ये मुक्तं वसिष्ठेन॥ अन्नात्कां प्रदास्यामितुन्य कत्वा मलं कृता॥ अस्या
योजातपुत्रः समे पुत्रो न वेदितुं काया दत्ता तस्याः पुत्रको पुत्रः पुत्रिका पुत्रः स च पू
र्वमातामहश्राद्धं कुर्यात्तिदाह कृष्यश्वेष्टाः॥ यः स्यादुनय संबंधः पुत्रिकायाः सुतोऽपि

नि० हि०
२६२

सौ ॥ पूर्वमातामह आदं यश्चात्यैरकमाचरेत् ॥ तथा पुत्रिका सुतो मातामादौ प्रमाताम
हानुद्दिश्याद्वाङ्क यत्ति तदाह सुमेतु ॥ मातुः प्रथमतः पिंडं निर्वपेत् पुत्रिका सुतः ॥ दि
तीयानु पितुः सस्यास्त्रतीयं तु पितुः पितुरिति ॥ तथा पुत्रिका सुत स्यात्मातुः सपिंडं न
मातामहे नैवेत्युक्तं ॥ मातामाहस्य प्रत्यादिकमपि पितृश्चाद्वचनियमेन कृयत्ति त
दुक्तं ॥ कृयन्मातामहश्चादं दियमा तुत्रिका सुतः ॥ जनयोरपि संबंधः कृयस्मिज
नयोरपीति ॥ तथा पितरि जीवपि मातामहस्य पुत्र संतानानां वेदो विन्नेषानित्यतः प
णिकात्रयं ॥ अत्र कर्मपुराणवचनं ॥ उपसृष्ट्यापनावेन तीर्थे च पादव ॥ चकार
देवकी सुतुर्देवकी पितृ तर्पणं ॥ इतिकेवलमातामहास्य तर्पणं दर्शितम् ॥ इति
केमातुः स्नात्वा वेतदेव नित्यं ॥ आत्रादीनां स्मृतानां च पुत्रानां वेतेषां यावणां न नुरो
धेन प्रवृत्तेः ॥ मातुः पितरमारम्य त्रयो मातामहाः स्मृताः तथा ॥ देवस्य श्वदद्यात्तिल

२६९

यवोदकं ॥ न कदाचिन्निषेधोऽस्तस्य वारादि संभवः ॥ एवं तिलानां निषेधेऽपि यवमि
श्रितानां निषेधः ॥ इति दौहित्रकृत्यनिर्णयः ॥ अथ कास्यश्चादिति ॥ तत्रतिविशेषक
मविशेषमाह याज्ञवल्क्यः ॥ प्रतियत्स्मृतिर्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दश ॥ कन्यादिकमि
तः कृपुश्चादं पावणधर्मवेदिति ॥ कन्यां कन्यावेदिनश्च यश्च द्रव्यमुत नपि ॥ द्यु
तं कृषिचक्राणि ज्येष्ठि शर्कं कशाफांस्तथा ॥ वस्त्रवर्चस्विनः पुत्रास्वर्णरूप्ये सकुम्भे
के ॥ तातिस्त्रौ घं सर्वकामानाप्नोतिश्चाददः सदा ॥ कन्यावेदिनो नामातरः विशाफा
गवादयः ॥ एकशफा आश्वदयः ॥ कृष्यकन्नपुमीसादि ॥ अकृष्यं रूप्यं हेमरव्यं ॥
कृष्यमन्यदधनं वेदिति ॥ शेषं मुखंगमं ॥ शस्त्रेण नुहता ये वेतस्य स्तत्र प्रदीयत
इति ॥ तत्र चतुर्दश्या ॥ एतानि कास्यश्चादिति कृष्यपक्षे प्रतियत्स्मृतिर्घमावा
स्यापर्येता सुतिथिषु ॥ येशस्त्रहतास्तेषां तु समवमागतस्यापि पितुः शस्त्ररुतस्य

निदि.

२७०

वै॥ एकोदिष्टं सुतेः कार्यं चतुर्दशैर्महालयइति स्मरणात्॥ समन्वमागतस्य सपिंडी
कृतस्य महालयेनाद्रपदकृष्णपक्षे॥ चतुर्दशैर्महालयइति स्मरणात्॥ समन्वमागतस्य सपिंडी
न पुनः शस्त्रकृतस्यैव चतुर्दशैर्महालये॥ अतश्च स्यादाद्येयया प्राप्तमेव श्राद्धं॥ पित्रादिषु
त्रिपुत्रास्त्रादिह तेषु तत्र पावणिमुक्ते स्मरतिषु॥ न च नाद्रपदकृष्णपक्षे रावाये काम्यं
श्राद्धविधिः॥ ओष्ठपधामपरपक्षे मासिमासि चेति शौनकस्मरणात्॥ काम्यांतरमा
ह याज्ञवल्क्यः॥ कृतिकादिषु धिष्ठेयुर्न रण्यं तेषु पावणिः॥ कथं श्राद्धं श्राद्धधाताः सु
गदिफलहेतवो॥ स्वर्गं धिष्ठेयमोजश्च शौनकेनैव जेतया॥ पुत्रान् श्रेष्ठं च सौभाग्यं
समृद्धिमुख्यतां मुना॥ अथ चक्रतां चैव वाणिज्यं प्रवृत्तीनां पि॥ अरागित्वं यशो वा त
शोकता परमांगतिः॥ धनं वै दानं निषकं सिद्धिं कृप्यं गामयजीविकं॥ अश्वानां युद्धा
विधिवत्तयो वा श्राद्धं त्रयच्छति कृत्तिकादि स्मरणं तस्य कामाता प्रुयादि मानिति प्र

२३०

इत्तचक्रता प्रतिदत्तात्॥ न क्षत्रश्राद्धं निषेधः॥ अथ काम्यांतरमाह मारुचिः॥ कृत्तिका
कादिषु कृष्णेषु श्राद्धेयत्वं लभ्यते॥ विष्णुनादिषु योगेषु तदेव फलमश्नुते इति॥ त
थारव्यादि वारेषु ह्यस्यति॥ आरोग्यं चैव सौभाग्यं शत्रूणां च पराजयः॥ सवर्तिकां
न त्रियां विधां धनमापुयथाक्रमं॥ सूर्यादिदिवसेषु तच्छ्रेष्ठं कृष्णं न ते फले॥ चवादि
करणेषु तच्छ्राद्धकृष्णं न ते फलमिति॥ काम्यश्राद्धानि॥ यत्रुदत्तैः श्राद्धेः पितृणां त
स्मिन् वितीत्युक्तं तदनुपपन्नं॥ स्वकायमुनाशुनकर्मविशेते स्वर्गनिरकादिकगतानां
मनुष्याणां पुत्रादिनिर्दत्तैरन्तादिभिः तस्य संनवात्॥ संनवेवाख्यं कर्मफलं न प्रयु
छंतीति वसुधादिसुताः पितरः श्राद्धं दत्वा॥ प्राणयान्ति मनुष्याणां पितृ तश्चाद्धं
नर्तयति इति॥ नद्युत्तदेव तादृशं दय एव श्राद्धकर्मणि संप्रदातव्यं॥ पित्रादिशब्दै
रुच्यते॥ किंतु अधिष्ठातृवत्त्वादिदेवसहितारव॥ यथा देवदत्तं दीदृशं वै त्रिवारी

नि.दि.

२७१

रमानेनात्मात्ममात्रं किंतु शरीरमात्रं विशिष्टात्मा न उच्यते ॥ एवमधिष्ठानदेवतासः
हिताएव देवदत्तादयः पित्रादिना दैरुच्यंते ॥ ततश्चाधिष्ठानदेवता वस्वादयः पुत्रादि
मिदृत्रेनादिना तत् ॥ संतस्तान् देवदत्तादीन् तर्पयंतिकर्तुं पुत्रादीन् फलेन योजयति
याया माता गर्जा पोषणा यात्पदनेनान्नपातादिना स्वयं शुपनुक्रेतत्ता सति स्वर्ग
रगतमपत्यं तर्पयति ॥ दोह दान्तादिप्रदायितश्च प्रत्युपकारफलेन संयोजयति तद्व
त् ॥ वसा वोरुना अदिति सुता आदित्या एते पितरः पितृ पिता महा प्रपिता महा शब्द वा
व्यान के वजे देवदत्तादय एव आदित्य देवताः आदिकर्मणि संप्रदानस्तुताः किमतो म
नुष्याणां पितृ देवदत्तादीन् स्वयं आदित्य तर्पयंति तान् वा त्रपतिशाययोगेन
किंच ॥ न के वजे पितृ तर्पयंति अपितु आदिकारित्य ॥ आयुः प्रजाधनं विद्यां स्वर्ग
मोक्षं सुखातिव ॥ चकारात्तत्र तत्र शास्त्रोक्तमन्यदपि फलं स्वयं प्रीताः पिता महा

२७१

वस्वादयः प्रयच्छंतीति ॥ तथा ॥ अयत्नं नित्यं येषां विष्णुवद्वितपेतया ॥ सत्त्वा दो च यु
गा दो च पिडनिर्वयणादते ॥ सर्वसंक्रांतिवृषि ॥ तथा न्ये पित्रादिकालाः स्मृतिपुराणा
दिन्यो वरगतव्यात्यं मिदृदि आदादि आदनिर्णयं ॥ कृते च लुद्धि वेदेन ग्रंथे निर्णयदी
यके ॥ सवृद्धीनां सकाम्यानां मादता मेव निर्णयि ॥ श्री हरे वायनमः ॥ अथैवा
नां पुनराचोच निर्णयः प्रस्तुयते ॥ तदा शौचं द्विविधं स्मृतं के मते के चेति ॥ स्मृतिर्जन
नंतलि मित्रं स्मृतं मरणानि मित्रं मृतं केशावमित्यनयंतिरे ॥ तत्र गन्धधारणादा
रम्योपनयनपयंतिर्जनयो विधं निणीते प्रातक ॥ अधुना वपनया दधं मरणविषये
आशौचं नीमित्रं कालनियमं सपिंडिना मासानोदकानो वानि धीयते ॥ दंष्ट्रा हंशा
वमाशौचं सपिंडेषु विधियते ॥ जनने प्येवमेव स्यान्ति पुष्पेणाशुद्धि मिष्ठता ॥ जन्म
न्ये कोदकानां च त्रिरात्रा लुद्धिरिष्यते ॥ रावस्पृशो विशुद्धंति अक्षरं दकादायित

१५५

नि.दि.

२७२

इति॥ तथा ब्राह्मणस्य मोक्षो जीवन्धनानंतरणे क्षत्रियस्य धनुर्ग्रहणानंतरं वैश्यस्य प्रतोदग्रह
णानंतरं मरणे संसृणाश्च॥ तदहाहारात्॥ आमोक्षो जीवन्धनादित्रः क्षत्रियश्चाधनुर्ग्रा
ह॥ आग्रतो च ग्रहादौश्यः शूद्रो वस्त्रद्वयग्रहादिति॥ तथा उपनयनादूर्ध्वं मृते माया
च केदारात्रमिति दशकं॥ अतश्च ब्राह्मणादीनां मोक्षो जीवन्धनादनेतरं दोषपिंडोदक
दानादिसंस्काराः संसृणाश्चोचकत्रयमिति॥ ब्राह्मणादीनामाशौचकालवधिम
दयन॥ सूतके मृतके विप्रोदशारात्रेण शुध्यति॥ वैश्यो विंशतिरात्रेण त्रिपंचाहेन त्रिप
चाहेन मृमिप॥ तथा शूद्रः समग्रेण नित्यं मासेन शुध्यति॥ शौचशौचं प्रकुर्वीत नृ
प्रवर्धये संकरा॥ वर्णसंकराश्च वधयकारादयः॥ अथाशौचकादेन जननं मरणं
चोच्यते॥ तच्च जननं मरणं मृत्युन्तं तातमेव तिमित्रं॥ तिदंशं तातिमरणं कृत्वा
पुत्रस्य जन्म चेत्यादितिलिङ्गस्य दर्शितात्॥ तथा विगतंतु विदेरास्ते शृणुयाद्यतिदं

२७२

वं॥ यद्येवं दशारात्रस्य तावदेवाशुचिर्न वैदिवाकारं न सामर्थ्याच्च॥ उत्पत्तिमात्रायेक्ष
त्वेत्याशौचस्य दशाशौचकालनियमाश्च तत्प्रवृत्तिकारावेति॥ अतिदंशं तातिम
रणं कृत्वा वणे दशारात्रशेषमेवाशौचमयास्मिध्यतीति यद्येवं दशारात्रस्य तावदेतारं
नणीयं स्यात् तस्यात्तातमेव जननं मरणं च तिमित्रं॥ तच्चोच्यते तिमित्रमप्याशौचं त्रि
रात्रं दशारात्रं चैष्यते मत्वा दिति॥ यथा॥ त्रिरात्रं दशारात्रं वाशावमाशौचमिष्यते इ
ति॥ शावतिमित्रं शावं॥ अत्र त्रिरात्रं दशारात्रयोः समावोदकसपिंडविषयत्वेन व्य
वस्था॥ सपिंडता तु सप्तमपुरुषावधिका॥ ऊर्ध्वं समावोदका इति॥ यत्र॥ चतुर्थे दशारा
त्रस्यावस्था मन्त्रिणाः पुंसि पंचमे॥ मष्टे च मेतुरहाष्टुद्विः सप्तमे तु हेवतु॥ तदिगीतत्वा
न्नादरणीयं॥ मष्टविगीतं तथापि मधुपकेण पश्चालनं न वदन्ना कविद्विष्टत्वात् तानु
यं॥ अस्वर्गलो कविद्विष्टधर्ममप्याचलितिमनुस्मरणात्॥ न च सप्तमे प्रत्यासां नैस

नि० दि०

२७३

पिंडे एकाहः॥ विप्रकृष्ट एमादि समानोदकेषु न्यदमिति युक्तं॥ तथा॥ क्षत्रस्य द्वाद
शाहानि विराः पंचदशौ वतुः॥ त्रिंशदिना निशुद्रस्य तद्वेत्त्यायवर्त्तिनः॥ न्यायवर्त्तिनो
विजशुद्रादिरतस्य तद्वेत्त्यायवर्त्तिनो॥ न्यायवर्त्तिनो
सूतकविषयप्रकारविशेषदशनात्॥ त्रिरात्रं दशरात्रं वेत्येतदाशौचं पारिवर्ष्यात्
व्रतणविषये च वतिष्ठते॥ अतः सपिंडानां दशाहं समानोदकानां दशहं दशवसुत्रं
विशुध्यति त्रहाहं दशकदायिन इति वचनात्॥ एवं च॥ दृष्टः शौचक्रिया लुप्तः प्रसारव्या
तनिषक्रियः॥ आत्मानं घातयेद्यस्तु नृग्वश्च न शान्तिं॥ तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्विती
ये त्वस्ति सं च य इत्यादि शान्तातपीयादिवाक्ये न्यायैधानादि मरणविषयसपिंडे स्त्रीदोशौ च
क्रियमाणे समानोदकानामेकाही॥ एतच्च स्मृतिवाक्यं संमतं तिरूपितं प्राक् समानो
दकाशौचं निर्णयै॥ स्येदिमाने तरे रजोदशति शौचयोः प्रवृत्तौ तत्स्मृतिगणनाका

२७३

या॥ तदाह कात्यायनः॥ उदिते तु यदा स्येति शौचादशपतेरजः॥ जननं वा विपत्तिविषया
हसस्य शर्वरी॥ तथा॥ रात्रिक्रिया त्रिमासां तु दोषागोप्येति वतुः॥ उत्र मांशः प्रमातेतयु
ज्यते कृतुस्तके॥ आदौ मागं द्वये च सर्वदिने॥ अंतिमे च त्परदिनमिति॥ वदेती॥ रात्रावे
व समुत्पन्ते मते रजसि सूतके॥ पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नाभ्युदितो रविरिति॥ अत्र
देशाचारतो व्यावृत्ता॥ अथ क्षमादीनामाशौचं तेषां स्मृत्यंतरेषु दशाहं दशोप्युवाक्वा
शौचकल्यादिति॥ एकादशौ हा प्राजप्यो वैश्याद्वादशस्ति स्तथा॥ शूद्रो विरातिरात्रे
पाशुधते मृतसूतके॥ पारसरा॥ क्षत्रियस्तदशाहेन स्वकर्मनिरतः शुचिः॥ तथैव द्वा
दशाहेन वैश्यः शुद्धिमवाप्नुयात्॥ वसिष्ठः॥ पंचदशरात्रेण राजन्यो विंशतिरात्रेण वै
श्य इति॥ तथा॥ कृष्यशृंगः॥ त्रिरात्रां यत्र विप्राणां माशौचं संप्रै त्रिरात्रावृत्तपते॥ तत्र
शूद्रे द्वादशाहः षट्पदं वक्षत्रवैश्ययोः॥ क्षत्रेषु द्वादशपदेनैव नति॥ तथा॥ निवृत्तचूड

नि०दि०

२७४

केविधेनिरात्रास्तुदिरिष्यते॥ निवृत्तेक्षत्रियेषादिः वैशेषतवमिरुच्यते॥ ऊर्ध्वं विवर्षाष्टि
त्रेपिद्वादशाहो विधीय इति मिताक्षरात्॥ वर्षद्वयमतीतो यः शुद्धः संस्त्रियते तपुदि॥ मा
सिके चमवेष्टो च मित्त्वं वदति चोगिराः॥ एतानि तूनाधिककालविधायकानि वाक्प
निदेशाचारतः कुलाचारतो वा परंपरायां प्रवृत्तत्वेन वा गुणवदप्यावद्विषयत्वेन वा व्यवस
पनीयानीति॥ अंगिरसा तु क्षत्रियादीनां शुद्धावचपक्षाननिधमापि सर्वविधाशौचवि
षये साधारणो दशाहपक्षो निहितः॥ यथा॥ सर्वेषामेव वर्णीनां स्मृतं केतया॥ दशाहास्तु
दिरयवा इति शातातपो ब्रवीत्॥ विज्ञाने मरु विश्वरूपमेधातिथिं प्रवृत्तिमिरगीकृतं
ति॥ एवं सति वैशाखं परंपरानुसर्तव्येति॥ क्षत्रियादीनामाशौचं निर्णयि॥ अथानुयनी
तमृताशौचे सति सपिंडा नाम स्मृत्पक्षे कालनियमा माह देवजः॥ स्वाशौचकालदि
तेयं स्मृतिं तु त्रिमासशाः॥ मृद्विदूक्षत्रविघ्राणां यथाशास्त्रप्रणोदितमिति॥ उ

२७५

पनीतविषयेयि॥ दशाहादि त्रिमासेन कृते संचयैते क्रमान्॥ अगम्यश्रुतिमिच्छेति वं
णानां तद्वदिति॥ त्रिचतुःपंचदशानिः स्मृत्पावणाः क्रमेण तु॥ नो ज्ञानो दशानि विघ्रा
शौचादि त्रिषु दुर्नरैरिति॥ दशाहादि त्रियादयो नो ज्ञाना इति॥ एतच्च क्षत्रियादेर्यो दशा
ह्यधिकशौचपक्षविषयः॥ अयमेति याताशौचमुच्यते॥ आशौचमध्यपुनराशौचात्
सममः संनियतः॥ आशौचमध्यपुनः प्राप्तं जननिमित्तं॥ मरणानि मित्तमाशौचं पृथ
कं न कर्तव्यं॥ किंतु पूर्वाशौचशेषे यातस्यापि शुद्धिः स्यात्तदुक्तं यातावल्केन॥ अंतरा
जन्ममरणोदोषाहोति विधुध्यतीति॥ अत्र चांतरा जन्ममरणो इति पक्षस्य विवक्षा
निदिता तथापि स्मृतकेन जनननिमित्तेन स्मृतं केन जननं शुध्यति॥ स्मृतकेन त्वमयं
ननमरणं च शुध्यतीति॥ तत्र तावद्दशकं॥ मृतजन्मनो मृतवशांस्तुदिरित॥ अंगि
रा अपि॥ स्मृतकेन त्वमयं स्मृतकेन त्वमयं स्मृतकेन त्वमयं स्मृतकेन त्वमयं स्मृतकेन त्वमयं

नि.दि.

३७५

नस्तकमिति॥ अत्रैव विशेषः॥ शाबौतः शावमायात एव शौचेन शुध्यति॥ गुरुणाल
घुशुधेतलघुतानैवतदुरु॥ चंदुनिबंभात॥ स्मृत्यंतरे॥ स्तकैस्तकैस्तमोयुधपि स्यात्
कथंचन॥ तच्छेषेणैव शुध्यति स्तकैस्तकैस्तथा॥ तथेति स्तकमपि शुध्येत्स्तकैने
ति॥ शाबाशौचमध्ये जननाशौचे सति जननाशौचमध्ये शाबाशौचे चोत्पन्ने वा शाबा
शौचाशुद्धिः कायतिदुक्कंषडिंशात्मने॥ शाबाशौचे समुत्पन्ने स्तकैस्तु यादाभवेत्
शावेन शुध्यते स्ततिर्न स्ततिः शावशौचिनीति॥ शावमपि स्वसमानकालस्य जाताशौ
चस्य शुद्धिजनकं॥ नाधिककालस्य॥ एवं च मिताः क्षरायाः॥ यदा पुनर्वर्तिमाना शौचा
दीर्घकालमाशौचे अंतरायतितं॥ तदा दीर्घाशौचे नैव शुद्धिरिति॥ यथा होशातः॥
स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचे न वेद्यदि॥ तद्वेद्याविशुद्धिः स्यात्स्वकाले नैव शु
ध्यतीति॥ तद्वर्षेण स्वल्पकालसंबंधिनाशौचे नेत्यर्थः॥ स्मृत्यंतरेपि॥ जन्तमरणा

294

तिमित्रस्वल्पकालाशौचमध्ये दीर्घकालाशौचे सति दीर्घकालाशौचे नैस्यथः॥ स्मृत्यंत
दरेपि दी॥ न स्वल्पकालाशौचे न स्य॥ अत्राशौचस्य स्वल्पत्वे दीर्घत्वं च कालकृतमेव ते
य॥ न जननमरणमिति मित्रकृतं॥ ततः स्त के जन्ममिति मित्रे दीर्घकाले सति स्वल्पकाल
माशौचमरणमिति मित्रति॥ एतदतिश्रेयस्य दारितेनाप्युक्तं॥ जातकेन के वा स्यान्मृतकं
जातके तथा॥ जातकेन मृतं शुभे न्नमृतेन तु जातके॥ यन्तु॥ आघातो यौगपद्यंतु गरी
यो मरणं न वेदितु च्यते॥ तज्जननमरणयोराशौचयोः सामानकायात्वे वेदितव्यम
रणं गरीयं इति॥ अतश्च त्रिरात्रं संबन्धिना मरणाशौचे न दशरात्रं जातकेन निवर्त्त
त इति रहस्यं यतः जनने मरणं चे स्यान्मरणे जननं भवेत्॥ तच्छेषेणैव शुद्धिः स्यात्
मन्यते न बाधिका मिति चेदुक्तिर्बधात्॥ तथा॥ तूतकालं मृताशौचं जन्माशौचं न शु
ध्यतीति॥ अयमजातीयातः पातित्वेपि शाबस्य केचित्पूवैशेषेण शुद्धेरपवादः॥ य

नि.दि.

२७६

आह विज्ञानेश्वरः॥ शुद्धिः पूर्वसमाप्तिः सदृशयो योगेन्द्रिदं स्मृतिकोदित्वेति॥ अग्निदं ये
न प्रेतस्य अग्निदं त्रिस्तविना॥ अग्निदः पुत्र इति केचादाहुः॥ तद युक्तं॥ यतः पुत्रस्य पित्रो
राशौ च नाशौ चो तरेण न निवर्तते॥ इति स्मृतियुक्तं॥ तस्मादग्निदः पुत्रो न्यगो नो वा॥ त
था च अन्यगो न्यगो न्यस्या चायदि रंते हि कर्णे तितदा दशरात्र मुक्तमिता क्षराया॥
गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृ मेधं समाचरेत्॥ प्रेतादाराः तं प्रेतं हारैः समंतं स्पृष्ट्वा
रात्रेण शुद्धति ति॥ मनुस्मृत्या त॥ अत्र शिष्यप्रदुष्टा तु नाना व एवाधिक्रियते स
यदि अने हि कर्णे तितदा दशरात्रा मिति चंदुतिव धे विशेषव्याख्यातं॥ तदथा दश
कनाथे पि॥ गोत्रात् अग्निदाता स यव प्रेत संस्पृशति दशरात्रमेवाशौचवात्॥ य
द्यपि पूर्वशौचे तपश्चिमाशौचमुपरंतं॥ तथापि पश्चिमाशौचादग्निः स्तुतकाधव
दशरात्रमेवाशौचवात् न वतीति॥ तथा॥ अन्यगो न्यगो न्यस्य प्रेतस्याग्निददा

२७६

तियु॥ उदके पिडितं च सदृशाहं समापयेदिति॥ करंडिकायां तथा पुत्रा संनिधा
ने येनास गोत्रोदिता संदाह संस्कारः कृतस्ते नो वा दशाहान् प्रेतकर्म कर्तव्यमिति मि
ताक्षराया॥ एतदग्निप्रेतस्य शिष्यो ब्राह्मणस्य दशरात्रे आशौचमिति शंखस्मरणात्
तापित्रोराशौचं संनिधाते त्वे गिरसा विशेषकं॥ मातर्यग्निप्रमातायामशुद्धौ म्रियते
पिता॥ पितुः शौचं शुद्धिः स्यात्मातुः कृयन्ति पक्षिणीति॥ अपमयी मातरि पूर्वमाता
यां तस्मिन्मिताशौचमध्ययदि पितुर्मरणं स्यात्तदा पित्राशौचे नैव शुद्धिः कार्या नमात्रा
शौचेन॥ पितृमृताशौचमध्ये यदि मानुर्मरणं दापितु राशौचं समाप्यधिकं मातुः पा
क्षिण्याशौचं कृयति॥ न पित्राशौचे न शुद्धिरिति॥ इदमातुः पक्षिण्याशौचे न म्रियते
पिंडक्रियां घंते हि इति मित्वा न वेत्॥ पूणमाशौचं॥ अन्यथा वाक्यं॥ तद्विरोध इति॥
रावे संनिधाताशौचवशात् शुद्धिनिधाने पित्रो तमेन विशेषकं॥ रात्रि शेषमपि

नि.दि.
२३३

संज्ञा प्रभातेति स्मिरिति ॥ मयमय ॥ सर्वशोचैरात्रिमात्रशेषे यद्यशोचं तं निषेते तत्र
एव शोचं समाप्यान्तरं द्वाभ्यां रात्रिभ्यां शुद्धिः प्रभाते तस्य रात्रेः पश्चिमेयामेया जन
ताशोचं तं संनिपाते सति तिस्रः रात्रिभिः शुद्धिः तयुतः पूर्वशोचशेषेण ॥ रा
तानयोप्येवमाह ॥ रात्रिशेषे द्वाहाष्टुर्दिशमिशेषे शुचिस्त्रहात् ॥ अत्राशोचप्रकारणे
रात्रिग्रहे अदगणं वा होरात्रोयलक्षणाया ॥ तथा ॥ जाघ्राणागदयेयावत्सूतस्य सूत
के ॥ द्वितीये सूतके चाद्यात्सूतकाष्ठुद्धिरिष्यते ॥ अत ऊर्ध्वं द्वितीयां सूतकां ताष्ठुचिः सू
त ॥ इति क्रमपुराणं ॥ इमानि पूर्वशोचं समाप्यान्तरं अधिकशोचानि निधाय कानि ॥ त
यापि देशोच्चारयतो न स त्रिव्याति ॥ अथ प्रेतानुमते निदरेण च मनुताविशेष उक्तः ॥
असं पिंडं द्विजं प्रेतं विप्रोतिरुत्य वं वत् ॥ विशुध्यति त्रिरात्रेण स विशोन्नदुद्वेयदि ॥ अ
सं पिंडमिति अन्यगोत्रजमात्सपिंडादिकं ॥ पितृसपिंडानां तु विहितत्वात् निदरे

२३३

णस्य निदरेण स्मृत्वा तं प्रतिवदने ॥ बंधुवदति स्म हे नमदित उद्वे संविशेत्तति ऐत्रदात्रि
रात्रमाशोचं ॥ तथा स्मृत्यर्थसरे ॥ स्मृदादिना सजाति प्रेतं निरुत्य तद्दे स्थितौ त्रिरात्रा
शोचं ॥ पुनरपि मनु ॥ यद्यन्तमत्रितेषां तु दशांते वशुध्याति ॥ अत दन्तमक्ते वचे तस्मि
न्गृहे वसेत् ॥ यदि तद्दे तव से त्रदाराकाष्ठ इति ॥ रावं स्मृत्यर्थसारे प्रतियादितम
स्ति ॥ अत एव दशकं ॥ निदरि मृतवन्मृतान्तरदि ते त्रीण्यन्यत्रासेदितमिति ॥ एतस्म
जातीय प्रेतनिदरेण विषमं ॥ विजातीयनिदरेण तु यजातीय प्रेतं निदरितं जातीय
माशोचमुक्तं गौतमेन ॥ अधश्चत्यरो वणः पूर्ववर्णमुषस्त्रोत् ॥ पूर्वेष्वपि वापरास्तत्रा
वोक्ता शोचमाचरेत् ॥ तथा ब्राह्मणश्चेदमबुध्मा अनाथब्राह्मणं प्रेतं निदरितं तत्रा
वमात्रमाह परास्मरः ॥ अनाथब्राह्मणं प्रेतं येवहं तिदिजोत्रमा ॥ यदेयदेयसफलमन्त
पूयंति मेति ते ॥ न तेषामशुभं किंचित्पापं चाशुभं कर्मणं ॥ जलावगाहतां तेषां सद्यः

ति० दि०

२७८

शौचं विधिमत इति ॥ तथा ब्रह्मणे तस्मिन् विद्यादीनां संस्कारेन कर्तव्यं ॥ तदुक्तं ब्रह्मपुराणे
ब्रह्मणस्वल्पवर्णानां तं करोति कदाचन ॥ कामात्मो दाहमाध्वो नाकृत्वा तज्जातितां
व्रजेदिति ॥ अथानुगमनमात्रविषये मनुः ॥ अनुगम्येष्टया प्रेतजातिमजातिमजाति
मेव च ॥ स्नात्वा सर्वे लः स्पृष्ट्वा शिष्टं तं प्राश्य विशुध्यतीति ॥ ज्ञातिः पितृपक्षः ॥ अजातिरसु
पिंडः ॥ तथा ॥ ब्रह्मणे नानुगतं व्योम शुद्धं तद्धिनः क्वचित् ॥ अनुगम्यामसि स्नात्वा स्पृष्ट्वा शि
ष्टं तनुकाशुचिः ॥ दिन इति वैश्वस्य ॥ यदि स्नेहादिना नुगच्छति तदा तडागादिस्थे जले स्ना
त्वा शिष्टं स्पृष्ट्वा तं प्राश्य शुचिर्न वैत ॥ एतद्धृतं प्राशं प्रायश्चित्तमपिंडदिजानुगमनवि
षयं ॥ स पिंडानां तु विहितत्वात् न दोषः ॥ घृतं प्राशनं शुध्यति मेव तमोजनस्नाने शुद्धानु
गमने निराश्रय इत्येते ॥ तदादिकर्मच ॥ एतद्यत्नादिवृत्तं सर्वं लस्नानाकारणे वेदात्
व्ये ॥ यतः रोदे स्नानं इति विज्ञानेश्वरः ॥ सतस्म्यबाधवैः सदा श्रमात् कृत्वा अकृते अस्ति

२७९

संचयने सर्वे लस्नानेन शुद्धिरिति विष्णुः ॥ कृते संचयने स्नानमथवाचमंतं चेति ॥ शौ
चं तथा ॥ पादकृच्छ्रः सपिंडस्य प्रेताले कारणे कृते ॥ अज्ञानादुपवासः स्यादवाक्रोस्ता
तमिष्यत इति शौचं नोक्तं ॥ स्मृत्यर्थं ब्रह्मणो ब्रह्मति हरिणा स्नानं कारवदतददत्ता
दिके कृते सर्वे लस्नानास्य शुद्धिः ॥ सर्वे लस्नानप्राणायामैः शुद्धिरिति वा ॥ ब्रह्म
णविषयः ॥ श्रुद्रानुगमने तु ॥ प्रेतात्तं तु यः श्रुद्रा ब्रह्मणो ज्ञातुं दुर्बलः ॥ अनुगच्छेन्ती
यमानं सन्निराश्रयेण शुध्यतीति ॥ निराश्रये तु तस्मिन्नेति दीतं वा सशुद्धानां ॥ प्राणायाम
ज्ञातं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यतीति परासरा ॥ सन्नियानुगमं वैश्वानुगमने च ॥ मानुषा
स्ति स्तिग्धं स्पृष्ट्वा निराश्रयमाशौचं अस्तिग्धं तदोरात्रमिति वसिष्ठः ॥ तथा सन्नियस्य वै
श्वानुगमने वै कादं ॥ श्रुद्रानुगमने यक्षिणा ॥ वैश्वस्य श्रुद्रानुगमने वै कादमिति स्प
त्यर्थं मारादित्यनुगमनाशौचं तिष्ठति ॥ सापिमेदिपिद्वारा ब्रह्मावः ॥ सौत्रजादि

नि.दि.

२७९

पुत्रेषु मृतेषु होरात्राशौचमाहमनु॥ अतोरसेषु पुत्रेषु नायस्वित्यगतासुच॥ मृतासु अ
होराशौचमात्रमनुवर्तते॥ एतद्विषये सपिंडात्माशौचानां वे प्रजापतिराह॥ अन्त्या
श्रितेषु दारेषु परेष्वप्युतेषु च॥ सोऽत्रिणः स्नानशुद्धाः सुस्त्रिरात्रेणैव तत्पितृतेति
॥ विष्णुः॥ अतोरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च॥ पूरं पूरं मुनायामुनायामुच त्रिरात्रा
परपूर्वयो॥ राकाहस्तसपिंडात्माशौचत्रयत्रयैपितुरिति॥ यदा पुनर्ब्रह्मिणस्य सत्रं
यादयोः सपिंडात्मावेतितदा बोधयन्तं धृतकल्योनुसरणीयो यथा॥ सत्रविदं शूद्रं
जातीयस्यैव विप्रस्य बाधवाः॥ तेषामाशौचे विप्रस्य दशाष्टद्विरिष्यते॥ दारिणीय
दशाष्टं धत्ते विप्रो जन्मदातो स्वयं निषु॥ यद्विस्त्रिर्निर्योकेन सत्रविदं शूद्रयो
निष्वतो विष्णुः॥ सत्रस्य विदं शूद्रेषु सपिण्डेषु मृतरात्राशौचात्मावेवैवमप्य
शूद्रे सपिण्डेषु द्वात्रिंशु दि॥ इति तवर्णनात्कृतेषु सपिण्डेषु जातेषु मृतेषु वा तदा

२७९

शाचव्यपगमेशु दि॥ तथा नित्तजातीया येनातरः॥ धश्वेत्यत युपरते स्वकीयं स्वकीयं
स्वकीयमाशौचं कुर्यात्॥ तदाह वारव॥ असपण्यास्ति ये पुत्रादिजातीनां प्रकीर्तिता॥ ए
थ कथमसमाचाराः पृथक् शौचादिते स्मृताः॥ कथं प॥ चातुर्वर्ण्यमेकं वेदमनितिष्ठ
ता॥ सर्वेषां पैरकशौचविमक्रात्मा स्वकं न वेत्त॥ स्वकीयमाह वर्णनासिति॥ एकपि
डाः पृथक् शौचाः पिंडस्तावत्तत्रिंशु दि॥ पृथक् जाना नित्तजातीयाः॥ प्रतिजोमाता
नुतास्ये वाशौचमिति॥ प्रतिजोमा धर्महीनाः पापं उमाश्रितास्तेनास्तेना नैव्यः काम
गास्तथा॥ मुराया आत्मघातिन्यो नाशौचेदकना जधर्महीना तादति एतेषामपि वि
विधिवद्दहने सत्याशौचं निरूपितं॥ आकचडालादिह तसंस्कारप्रकरणे॥ इति त्र
यकजातीयसपिंडाशौचनिर्णयः॥ अथासगोत्राशौचं॥ असगोत्रेषु पिमातामहा
चार्यमातुलादिष्वतिदृष्टोऽत्र माशौचमुच्यते॥ इह स्पृति॥ अहं मातामहाचार्य

ति.दि.

२८०

श्रोत्रियेषु चिन्तयेत् ॥ अहंविदितं ॥ मातामहो मातुः पिता ॥ उपनयनं पूर्वकं वेदाध्या-
यक आर्यः ॥ तस्य पुत्रे पत्यावाहोरात्रे ॥ तदाह मनुः ॥ त्रिरात्रमाहुरावौ च माचार्ये चैव
संस्थिते ॥ तस्य पुत्रे च पत्न्यं च दिवा रात्रि मिति स्थितिः ॥ एकं रात्रा स्वाध्यायी श्रोत्रियः ॥ श्रो-
त्रिये त्रयसं पत्ने त्रिरात्रमशुचिर्न विदिति ॥ मनुः ॥ उपसं पत्ने गुणयुक्ते ॥ राकाहं स अस्त
चारिणि समानग्राभीषो श्रोत्रिये इत्याश्रयायनः ॥ एकाचार्ये पितीतः स ब्रह्मचारी ॥ रा-
त्र्या संनिधाने एकाहः संनिधानं त्र्यहमिति ॥ तथा याज्ञवल्क्यः ॥ गुर्वेते वा स्यन्त चानमा-
तुल श्रोत्रियेषु चेति वेदाध्यायकः स त्रस्तातो षडेवाकक्ष्यगुरुः ॥ आते वासी शिष्यः ॥ अ-
त्र चानो वेदांगानां वक्ता ॥ एतेषु संनिधाने शुपरतश्च होरात्र ॥ यस्तु मुख्या गुरुः पि-
ता तदुपरमेधा दशात्राध्ययने वर्जनीय इत्याश्रयायनः ॥ तथा प्रचेताः ॥ मृतं च वि-
जिघांसे च त्रिरात्रेण विरुध्यतीति ॥ स्मृत्यर्थं सारेपि ॥ मातामहं रात्रिचार्यं दोदितं

२८०

सस्त्रीयवंधि श्रोत्रियव ऊयत क्रतुकर्म क्रतिगाधेषु गुणी वैकग्रामेषु मृतेषु त्रिरात्रं
ग्रामांतरे पक्षिणी ॥ अगुणी पुराकग्रामपक्षिणी ॥ ग्रामांतरे त्वेकाहमिति ॥ तथा मातु-
लादौ पक्षिणी माह मनुः ॥ मातुले पक्षिणी रात्रि त्रिष्वर्वांधवे मुच ॥ पक्षिणी लक्षणी
मनयतो पि अहं न पक्षौ इव पस्या रात्रेः सा पक्षिणी ॥ तथा स्वमुख्योः श्वनगित्या च
मातुलान्या च मातुले ॥ पित्रोः स्वसरित्वाश्च पक्षिपयेति वा ॥ स्वमुख्योः ॥ पित्रोश्च
कशेषः ॥ तथा ॥ मातुले स्वमुख्ये मित्रे गुरौ वैगीता मुच ॥ आशौ च पक्षिणी रात्रि मृता
मातामहीयदिति ॥ मातुल इति मातृवांधवग्रहणे तात्संवांधवा ॥ पितृवांधवाश्च यो-
ति संबंधा उपलक्ष्यंते ॥ तथा च गौतमः ॥ पक्षिणी मस्यिदेयोति संबंधे सहाध्यापिते
चेति ॥ योति संबंधा मातुले यमातृवस्ते यपेत् वस्ते यादया इति मिताक्षरायां ॥ त-
था ॥ आत्मपितृवसु पुत्रा आत्ममातृवसु सुता ॥ आत्ममातुलपुत्राश्च वितेया आ-

ति० दि०

२८९

संबंधवा ॥ पितुः पितृवः सुपुत्रा पितुर्मतिस्वसुः सुता ॥ पितामातुजपुत्राश्च वितेयापि
संबंधवा ॥ मातुः पितुः स्वसुः पुत्रामातुर्मतिः स्वसुः सुता ॥ मातुर्मतिजपुत्राश्च वितेया
मातृबंधवा ॥ मातुः पितृव्यकसुतामातृबंधवर्जिता ॥ पितृः पितृव्यकसुताः पितृ
बंधवर्जिताः ॥ एतेषु मतेषु पक्षिण्यौ च ॥ दशके त्वन्येतः पक्षिण्युक्तं ॥ त
यामातृवस्य पितृव्यवस्य पतिश्च तयोरप्युक्तं ॥ तत्र त्रिष्टयाचारान्तिर्णयः ॥ स्व
संबंधे स्तानमिति स्मृत्यसारे ॥ तथा वृद्धं चेत्ताः संस्तुते पक्षिणी रान्तिदोहित्रे
न गिनी सुते ॥ संस्तुतेषु त्रिरात्रस्यादिति धर्मो व्यवस्थित इति ॥ स्मृत्यसारे ॥ यान्य
कृत्विजदोहित्रमहाध्यायिसहापनीतातात्मबंधुपितृबंधुमातृबंधुपुत्रश्च सु
मातुजपुत्राश्चोपाध्यायश्च ॥ तगुरुपुत्राचार्यपुत्रसुमित्रमागितेयेषु स्वस्य न गि
नीमातामहीपुत्रमातृवसा मातुलानीगुवचार्यपत्नीपुमरणे एकग्रामे पक्षिण्या

२८९

शौचं ॥ ग्रामांतरे त्वेकाहं ॥ अगुणवस्तुणा कग्रामे एकाहं ग्रामांतरे स्तानं ॥ तथा च वृद्ध
प्रचेताः ॥ न गित्या संस्तुताया च आते यपि च संस्तुते ॥ मित्रे जामातरि त्रेते दोहित्रे न
गिनी सुते ॥ गालके तस्मिन्नेव सद्यः स्तानेन मध्यतीति ॥ एषु सद्यः इत्येतानां गुणा वि
षयमिदमिति स्मृत्यसारे ॥ विष्णुः ॥ आसुपिडे स्ववेस्ववेस्मनि मृते एक रात्रिमे
ति ॥ वृद्धमनु ॥ ग्रामे मध्वरे कुलपातो श्रोत्रिये च तपस्विनि ॥ शिष्ये पुनस्तु चिन्तक्ष
त्रदर्शनादिति ॥ तथा प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विये स्थितिः ॥ ज्योतिषासाहवत्र
तइति सज्योतिराशौचं ॥ अग्निवेद्यावत्सूर्यदर्शनात्तत्रो मृतश्चेद्यावन्तक्षत्रद्वयं ॥ त
याग्राममध्यगतो यावच्छब्दस्तिष्ठति कस्यचित् ॥ ग्रामस्या तावदाशौचं निगमिषुचि
तामियादिति ॥ एवमाशौचविशेषा प्रतिपादयन् स्मृतिवचनात्पक्षिण्यानीत्या
सगोत्राशौचनिर्णयः ॥ अथ सगोत्रशब्दादि संसर्गनिमित्ताशौचे त्वेति रसाविशे

ति.दि.

२८२

वज्रकः॥ आशौचं यस्य समं गदापतेऽहमेधिनः॥ क्रियास्तस्य तलुष्यं ते गच्छाणि च न
तद्भवेत्॥ इति॥ तदाशौचं केवलं गृहमेधिन एव॥ न पुनस्तद्गृहे न वाता नारादीनां तत्र
व्याघ्राव न वेदित्यर्थः॥ तथामासत्रये निरात्रे स्यात्परमासौ चैव पक्षिणी॥ अहस्तन
वमाद ब्रह्मैव दितो दकं शुचिरित्यनेन निरात्राघटिकांताशौचं पिअयमेवायः स्म
त्येनरेदिति॥ अतिक्रांते दशाहेतु पश्चाज्जानाति चेहृ॥ निरात्रेस्तकं तस्य न
द्रव्यस्य न तद्रव्यस्य कदिचिदिति॥ अतस्तेन व्येण पंच महायसादिका यंपुत्रादिना
अविशेषो गुरु उपुराणात्॥ गुरुस्ते प्रोषिते यत्र क्वचिदिष्टिः प्रोषेति पते गृहे॥ आशौ
चोचायगमेयत्र प्रारब्धे कर्मणि॥ प्रत्यागतश्च जानाति ते दृष्टं न गृहीतं दातव्यं
दृष्टमाशौचं॥ आशौचा गृहिणस्तैश्च न द्रव्यादेस्तदा भवेत्॥ पुत्रादिना हि सादार
व्यं प्राद्वेत्तत्वेन चारिवले॥ समापनीयं च तेनैव गृहीतिष्टे न हरेत इति॥ अत्र सा

२८२

विषये त्वारब्धपादोपादानात्॥ गृहिणोधिकारि विषयं॥ प्राद्वेत्तु पुत्रादिः क
यति॥ अनारब्धतु शुद्धो ध्यनेतरं सत्याग्रहादी प्रकथयति॥ समगाशौचेति क्रांताशौ
चेति निर्णयः॥ अयाशौचं कर्म निर्णयः॥ सतकं कर्मणां त्यागा संध्याध्यादीनां च विधे
यते॥ दाने प्रतिग्रहे मः साध्यायश्च निवर्ततेत्यादिना सर्वे माधिकारेति वृत्तौ प्र
सक्ताया के शुचिदभ्यनुता प्रदक्षते॥ अत्रेस्तकं न वा बमप्यपलक्ष्यते॥ अशु
चित्वस्येतयोस्तल्यत्वादुभयमाशौचं॥ पुत्रजन्म निमित्राशौचेपि प्राद्वेदितं॥
उद्देहे पुत्रजन्तने पुत्रेणासौमिके मरेव॥ इत्यादिना॥ वतः तदवसः पुष्पः पित
णां वंशवर्धने इति॥ अहर्गणारात्र्युपलक्षणार्थः॥ पुत्रजन्म निरात्रावपि प्राद्वेद
नादिकं कार्यं॥ तदाशौचं चातसरं निपातेपि कार्यमेव॥ यथा ह प्रजापतिः अ
शौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत्॥ कतुस्ति कालीका शुद्धिः एवाशौचे तु

नि.दि.

२८२

शुध्यति॥ सतकमिति विशेषः॥ तथा व्यासः॥ सतिकावासनिघये जन्मदानामदेवता
तदाभागतिमित्रे तु द्विजं जन्मनिकात्रिता॥ अथ मेदिवसेषे दशमै चैव सर्वदा॥ त्रिवि
तेषु न कुर्वन्ति सतकपुत्रजन्मनाति॥ माकंडियापि रक्षणी या तथा षष्ठी तिशातत्रवि
शेषतः॥ रात्रौ जागरणं कामं जन्मदानं तथा बलि॥ पुरुषाः ब्राह्मणहस्ताश्च तत्परी
तोऽश्वयोषितः॥ रात्रौ जागरणं कामं नैव सतकमिति॥ तथा पुत्रजन्मनि हिरण्यादि
प्रतिग्रहे पितृदोषस्तदुक्तं याज्ञवल्क्ये॥ ता कुमारजन्मदिवसे विप्रैः कार्यः प्रतिग्रह
पुत्रगवाश्वाजवांसः शय्यामनादिषु॥ तथा पुत्रजन्माशौचे सिद्धान्तनक्षत्रोदोष
स्तेनैवोक्तः॥ तत्र सर्वं प्रतिश्राव्य कृतान्तं तु ननु क्षयेत्॥ न ह्यप्युक्तं तन्माहात्म्यं
श्वोऽत्रायणचरेण कृतान्तं सिद्धान्तं॥ न न तन्निमित्ते मरणं निमित्ते वा आशौचे स
ति सतकान्तं नोजनतिषेधस्तयमेताप्युक्तः॥ उक्तं यत्र दशाहानि कुलस्यान्तेन

२८३

मुन्यत इति॥ उक्तं यत्र न न तमरणयो॥ कर्षेति स्यात् सतकि कुलस्या दशाहानीति आशौ
चे शौचकालौ पलक्षणं॥ यत्र ब्राह्मणाशौचे यो न्तमस्मात्ति न स्यातावदाशौचे यावत्तेषा
मिति विस्तु॥ मनु रपि॥ यद्यन्तमन्त्रितेषां तु दशाहे नैव शुध्यतीति॥ रात्रिद्विपूर्वविष
ये यद्युदि॥ ताता पूर्वमाशौचितो गृहे नृके तस्य यावदन्ते जीयति तावदाशौचमुक्तं
गिरसा॥ अंतदशाहे नृकान्तं सतकं मृतकं पितृ॥ असंशयं निवेत्तावद्यावदन्ते म
जस्य धइति॥ सतकान्तं नोजने दोषा निधानं मम कुल्यविषयं॥ सकुल्यानां पुनर्न
दोषः॥ सतके तु कुलस्यान्तं मदोषं मनु रब्रवीत्॥ सत्यं पितरे पि॥ सतकान्तं नोज
नं सकुल्यानां न कार्यं॥ सकुल्यानां न दोष इति॥ दातृनोक्तं अपि सतकं दो
यजनकं न स्यात्तदुक्तं षट् त्रिंशत्तते॥ उक्तं न्यामपरिज्ञाते सतकं नो दोषकृत्॥
एके तापि परिज्ञाते नोक्तुर्दोषमुपावहेत्॥ दातृनोक्तो रन्यतरेण ताते सतकान्तं

नि.दि.
२८४

नोजनदोषो नोक्रुरेव॥ सतकान्ता नोजयित्वे दोषो दातुर्न नोजनदोष इति गरुडपुराणे
दोषान्नोक्राचतज्ञातं सतकं मृतकं तथा॥ उन्नयोरपि तदोषे नारोपयति कर्हिचिदिति त्रा
स्य पाराणे॥ अपि दातुर्गृहीतोश्च सतकं मृतकं तथा॥ अविज्ञानेन दोषः स्याद्वादिषु
कथंचनेति॥ तथा युद्धिंश्वान्ते विशेषः॥ मुंजानेषु तु विप्रेषु अंतरामृतं सतकं॥ अन्त्य
गोहोदकाचोनाः सर्वे ते शुचयः स्मृता इति॥ तथा सतकिता केषु विप्रव्यघातौ च दो
षानावात॥ आत्य त्वमुक्ते मरीचिता॥ ज्वरपे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च॥ रा
ककाष्टरयोश्च सुदधिसर्पिः पयः सुच॥ तिजोषधाजितौ वैपक्वा पक्वे स्वयं ग्रहः॥ पु
ष्पेषु चैव सुर्वेषु नौ शौचं मृतसतक इति॥ पक्वे न क्षयजातं॥ अपक्वं तु दूलादि॥ स्वयं
सह इति स्वाम्यमनुज्ञातः स्वाम्यनुज्ञातः स्वयमेव रक्तादीनां हितं॥ तदपक्वाणां दिग्रह
णामन्तसत्रप्रवृत्ते देवा शौचवतो ग्राह्या॥ तात्पस्मात्॥ तदा हा गिरं॥ अन्तसत्रप्र

२८५

वृत्तानां माममन्तमगदिति॥ मुक्ता पक्वान्तमेतेषां त्रिरात्रं तु पयः पिबेदिति॥ अत्र
पक्वशब्दः सिद्धान्तविषयः॥ एवंधर्मशौचेऽन्तसत्रिणामपि न ग्राह्यं सिद्धान्ताद्
ककिमुतो न्येया॥ तमिति॥ तथा आपूरुतः संप्रगृह्यन् मुंजानोपियतः सतनिलिप्यते
तसाविश्रोह इलना कसिमोहिम इति॥ अथ जन्माशौचे सिद्धान्तनोजननिषेधुत्र
सक्तानुप्रसक्तमनिधाय पुनः कर्माभ्यनुसंधियते॥ यद्योक्तस्मृत्यदिषु॥ सतकं क
र्मणां त्यागः संध्यादीनां च विधीयत इति॥ तथा॥ सर्वे कोलमुपासीत संधयोऽपार्थि
वेष्यते॥ अन्यत्र सुतका शौचे विज्ञानमातुरमीति तदिति आदिना शौचे संध्यापामन
दीनां निषेधानि धानं॥ तत्कुत्रालग्रहणादिविधिपूर्वकं नोपासीतेत्यभिप्रायपरः॥
यतेः सतके मृतके च वरोगात्यशौतया ध्वनिः॥ मानसां तु जये संध्यां कृत्वा वारिविजि
तामित्यनेन स्मृतिवचनेन कृत्वा दिवजितं संध्यापामनं विधीयते॥ न च विहितं

नि.दि.
२८५

निषिद्धत्वादतिरात्रे षोडशग्रहणावदिकल्यशंकाकार्या॥ संध्यास्नानपरित्यागात्समा
हास्यताव्रजेत्॥ तस्मात्स्नानं च संध्याचरत के द्विपितेत्यनेदिति स्मृतिसारवचनेन
संध्यापामनं विनाश्रुत्वं प्रास्यनिधातात्॥ अतः संध्यातया जेदिति॥ अमुमेवार्थ
पुलस्त्य एवाह॥ सूतके सूतके चैव संध्याकर्म समाचरेत्॥ मनसोश्वाचारयेत्तन्वात्सा
यासाममते संध्यापामनेदिजइति॥ यद्यपि दर्शनवारिनिषिद्धं तथापि गायत्रीमुच्चा
र्यं जलिघ्रक्षेयादिके कार्यमिति पैंवीनसिराह॥ सूतके सासावित्र्याचां जलिघ्रक्षि
प्यप्रदक्षिणा॥ कृत्वा सूतयंध्यायेत्तमस्कुयादिति॥ अत्र विशेषः सत्यर्थसारात्॥
स्नातृविषिसंध्यायां गायत्र्या जलिदानं कार्यं॥ मार्जनं कार्यं न वा॥ यद्वा प्राणा नाय
स्य शक्त्या मनसा मंत्रसाधारयमा जतं कृत्वा वा वागा यत्रीमुच्चार्यं जलिदद्यादिति॥
संध्यात्यागे पुलस्त्यः॥ संध्यामष्टिच होमं च होमं च यविर्ज विं समाचरेत्॥ तत्त्यजे

२८५

सूतके वापित्जनराष्ट्रे दधोरति॥ तथा सूतके अग्निहोत्रहोमादिकं कार्यं॥ तदुक्तं
मिताक्षरायां॥ चैतानोपासना कार्या क्रियाश्च कृतिचोदयात्॥ वितानो ग्रीतां विस्वा
रस्तत्र न वा वैतानास्त्रे प्रिमा ध्या अग्निहोत्रद्वयं पिण्मि साध्याः क्रियाः प्रतिदितमु
पास्यते इत्युपासेनो गत्या मिस्तत्र न वा॥ तुपासनाः सायं प्रातर्होमि क्रिया उच्यंते॥ वैता
नोपासना वैदिक्यः क्रियाः कार्या एव मौपासना होमो पित्र्योतइति प्रतियादितं तवैव॥
अतएव सत्यर्थसार॥ उपासना प्रिमा ध्याः सायं प्रातर्होमि पावणस्तृतीयाका घाने
त्यने मित्रिकाः कृतिनो दितत्वात् कार्या एव॥ श्रौतानां च कार्यत्वा निधानं त्यनौ मित्रि
कानि प्रायेण॥ यथा ह वैवीनमि॥ नित्याति निवर्त्तेरन्वैतानवर्जं शालाग्रौ चैक
इति॥ वैतानस्त्रे ता मिस्तसंबंधानी वर्जयित्वा त्याति नित्यं दृष्ट्या निमवेद्यु॥ शाला
ग्रौ चैक इति शालाग्रिग्रत्याग्निः तत्र न वा नि निवर्त्त सरत्तित्ये के आहुः॥ आत

नि० दि० स्तोत्राशौचं नास्तीति तित्याग्निहोत्रादीनि स्वधमेव कुर्यादिति॥ अतएव वैष्णवाप्रपाद
 स्मात्तकर्मपरित्यागो राक्षस्यत्र सतके॥ श्रौतकर्मणितत्वाज्ज्ञातः शुद्धिर्वाच्यः
 २८६ त॥ श्रौतत्वविशेषोपादानात्॥ स्मार्त्तकियाणि दातादीनामनुष्ठानं गम्यते॥ सर्वक
 म्येव कुर्यादेवेति॥ स्मार्त्ततोपि पिंडयज्ञादिकमासगोत्रेण कारयेत् स्वयं कुर्यात्
 दातेदजातकण्ठः॥ सतके तु समुत्पन्ने स्मार्त्तक्येनैवेत्॥ पिंडयज्ञे च रुद्रो मम स
 गोत्रेण कारयेत्॥ पिंडयज्ञः पिंडयितृ यज्ञः॥ अथ णाकमध्वर्युज्यादिकः स्त्रालीपाका
 श्रैत्येतात्पन्नेन कारयितव्यानि॥ श्रौतमपि पिंडयज्ञादिकमन्येन कारयितव्यं॥ अ
 न्यएतानि कुर्यादिति पौर्वीनसि॥ बृहस्पतिना युक्तं॥ सतके सतके चैव अत्राक्तौ
 आहमोजने॥ अत्रासादिनिमित्तैषु हावयेत्तच्छापयेत्॥ अन्यकर्तृत्वेऽपि स्वध्रुव
 त्यागात्मके प्रधत्तं इष्टि विषये याजमानं च स्वयं कुर्यात्॥ तस्यानन्या निष्पाद्य

२८६

त्वात्॥ यत्पुनर्दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च तिवर्त्तत इति होमप्रतिषेधः सकाम्य
 मिप्रायो वैश्वदेवा मिप्रायो वा॥ अतएव संवत्सरे॥ विप्रो दद्याद्दमासीत वैश्वदेव विवर्त्त
 त॥ पंचयज्ञविधानं तु न कुर्यात्स्वयं जन्मतो रित्याशौचे पंचमहायज्ञानां वर्जित
 मतिहितवार्त्तं तित्याहोमविषये होमेन तत्र प्रकुर्वीत शुक्लात्तेन फलतवेति तेनैवाक्तं॥ आ
 शौचे दातादिप्रतिषिद्धं तदुक्तं स्मृत्ययसिरे॥ दानं प्रतिग्रहं पंचमहायज्ञं तित्यश्चादिसा
 ध्यायादीनां स्मार्त्तभिर्नात्यागरव नित्यश्चादिकस्तानादिकं कार्यमित्युक्ता तत्रैव
 नित्यस्नानशौचाच्चमनमोजनं नियमात्॥ अस्य श्रम्यं श्रित्तिनं च कुर्यादेव॥ आशौचे
 क्रियामाणो नित्यस्नानं गतं वर्णनं कार्यं॥ अस्य श्रम्यं श्रित्तिना दावदृते न तस्या
 तियतागत्वात्॥ आशौचविषयेऽग्निहोत्रादौ कर्मणि स्वल्पकाल्येषु शुद्धिरुक्ता स्मृत्य
 तरे॥ एकाहा द्वाभ्यां शुध्येद्योऽग्निवदसमन्वितः॥ अहाके वज्रवेदस्तु विहितो दत्तः

ति.दि.

२८७

निर्दिनैः।।ननुइत्यादितावचनेताध्ययतिज्ञानानुशादयोगितायदाभिःसर्वाभिनामु
दिरित्येवंकास्मन्नेष्यते।।उच्यते।।इशादशावमाशौचमिति सामान्यप्राप्तापुरःसरमेवत्य
काहादशादवाधपुरःसरमेवत्येकाहोच्छ्रान्तणाः।।अथदित्यादिविधायकमेवत्येव।।वाध
स्यवानुपपत्तिनिबन्धनत्वाद्यावत्तवाधितेअनुपपत्तिप्रवामोत्तवतितावदाधनीये।।
अतः।।किमुदनेनवाध्यमित्यपेक्षायाविशेषणसमयाणक्षमस्याशिवेदसंमन्वित
इतिवाक्यशेषस्यदृष्टिनादप्रिवेदविषयेअग्रिहोत्रादौकर्मणिस्वाध्यायेवव्यवतिष्ठते।।न
पुनरितिप्रतिप्रहादौ।।एवेवाप्रिवेदयदायोःकायाःकायत्वयिकत्वंभवति।।नचैदमा
शौचसंकोचविधानेसर्वसंव्यवहारगोचरमित्येवं।।तथा।।जन्ममरणाशौचेविध
मानेचंद्रसूर्यग्रहणंचेस्यात्तत्रस्तानतर्पणश्चाद्वेदानादिकंकुर्यात्।।अस्तानेदोष
माहृदस्यतिः।।ग्रहणेक्रमेवापिस्नायाद्यदिनमानवः।।सप्तजन्मानिकुर्यात्स्यात्

२८७

दुःखमाशौचजायते।।इदमिष्टं।।चंद्रसूर्यग्रहेस्नायास्तकेस्तकेपिवा।।अस्तार्था
मेत्युतदति।।अगिराअपि।।सर्वविषेःस्तकेपिस्तकेराहुदृष्टिने।।स्तात्वाग्रदक्षकुर्वा
रन्दातंत्राव्यविवर्जितइति।।शादोचित्रविषयः।।ब्रह्मांडपुराणे।।आशौचजायतेन
णाग्रहणेचंद्रसूर्ययोःपाराहस्यत्रेतियोःस्तात्वादातादौकल्प्यतेतरः।।कल्पःकल्प
योग्योभवति।।यथाजातमरणेनवाध्यते।।तथा मरणजन्मनीदिव्येनग्रहणास्ते
केनवाध्यते।।एतदतिप्रत्यक्षिगपुराणे।।स्तकेस्तकेचैवनदोषोराहुदृष्टिने।।ता
वदेवमवेयचिन्मुक्तिर्नद्वयपतइति।।षड्विंशन्मते।।सर्वेषामेववर्णानांस्तकेराहु
दृष्टिने।।स्तात्वाकमप्रिकुर्वतिमनविवर्जयेदिति।।नूतमन्तसिद्धान्तं।।सिद्धान्तवि
शेषःस्मृत्यंतरात्।।उपरागोषितं चान्तनमोक्तव्यकदाचन।।ग्रहणावकिस्तिषेदनेन
तोमुक्तंनदुष्यतीति।।ग्रहणेकमनिर्णयः।।तथा।।विवाहादिषुस्तकोत्पत्तेःप्राक्प्रा

ति. ७६.

२८८

स्मृणां येषु यक कृतमन्तं नोक्ता व्यमेव ॥ तदा ह दृढमिति ॥ विवाहो न्नवयसेषु त्वंतरा स्मृत
सूतके ॥ पूर्वसंकल्पिता येषु न दोषः परिकल्पित इति ॥ तथा यरो विशेषः ॥ द्विजान्मते दर्श
विवाहो न्नवयसेषु त्वंतरा स्मृतके ॥ परैरन्तं प्रदातव्यं नोक्तं व्यन्वदि जातमैः ॥ परैः सूकते
रहितैः तथा विवाहं घुपक्रम्य ॥ शेषमन्तं परैर्देयं दातव्यं नोक्तं श्वनस्मृतं ॥ सूतकमिति
शेष इति मिताक्षरा ॥ तथा पैवीनमिना यिशुदीरुक्ता ॥ विवाहदुर्गयितेषु पात्रायां तीर्थके
र्मणिनी तत्र सूतके तद्वत्कर्म यितादिति ॥ तथा ॥ आरश्च ब्रह्मना दिकर्मंतरा सूतका पात्रे
पिकर्तव्यं ॥ तदा विष्णुः ॥ न्नतयसा विवाहेषु आदे दोमे चर्मने जपे ॥ आरश्च सूतके न स्प
दनारश्च तु सूतमिंके ति ॥ सूतकस्याप्युपलक्षणं ॥ न्नतदिति येषु आरं सस्ते नोक्ते ॥ आ
रं नो महे पायरो कल्यावत सत्रयोः ॥ नादा मुखं विवाहा दो आदे पाकपरि क्रियेति तथा ॥
राक विना त्यह पति विवाहे दवावा सरात् ॥ नूडोपनयने त्रीणि आदे पाक प्रवे शानमिति ॥

२८८

स्मृत्यंतरे ॥ तथा ॥ अत्यंगादि विवाहे दवावा सरात् ॥ पुनाशो चमिति च ॥ अन्तरश्चैष्यवश्यं
कर्तव्ये विवाहो कर्मत्तिपि धारा च वा तस्या तदा कर्मांडमंत्रे राज्यं कृत्वा हृदि आदा दि विवा
हमंगं जं कु यतिदा ह विष्णुः ॥ अन्तरश्च विष्णुधर्मं कर्मांडं जं कु या हृतं ॥ गा दघात्ये च ग
व्याशीत तः शुध्यति सूतकी ॥ कुमांडमंत्राय देवादेव दे इतमि त्यादिय जु वेदै प्रसिद्धा ॥ इदं
विधानं हृदि आद्यधिकार्यं सूतकिनः ॥ नादा मुखं विवाहा दावीत्युक्तं ॥ तदकारणो अ
नारंभः ॥ करस्य कन्यायाश्च वरणकलक्षणा त्यागा दि विधानेन आरश्च त्वात् ॥ वरणक
लक्षणा त्यागाद्यकरणं विवाहानुष्ठानं लोकविरुद्धं ॥ अतः हृदि आदाधिकारी सूतकचि
तः ॥ दुदं कृत्वा हृदि आदिक्रियति ॥ यश्च के श्वि आरंभाना वी पिकन्या विवाह विषय एव इदं वि
धानमुक्ता तदमुक्तं वाचनमध्ये विशेषादश्नति ॥ तथा ॥ निमंत्रितेषु आरश्च आदक
र्मणि ॥ निमंत्रितस्य विघ्नस्य स्नाध्यायादिरतस्य च ॥ देहे पितृषु तिष्ठन्मुनाशो च विघ्न

नि० दि०

२८२

ते क्वचिदिति॥ यद्यपि निमंत्रितविशेषाशौचात्ताव॥ प्रतिपादितः तथापि शिष्टं परंपरा
नुसर्त्तव्या॥ तथा॥ दाने च पूर्वसंकल्पितद्रव्यस्य ताशौचं॥ दीपमानं न दध्यनीति॥ क्रतु
स्मरणात्॥ तथा॥ विवाहाद्यनुवसाने वाशौचं न स्यात्॥ तदुक्तं स्मृत्यर्थसारे॥ विवाहोऽस्य
वयस्ते द्वेतराजन्ममरणाशौचं पूर्वसंकल्पितद्रव्यं पूर्ववत्तद्वयोऽसर्गादिपाकयत्ते पुच्यु
देषु पुद्गलविहितशान्तिकर्मसु च॥ स्फोटकादितिरुपसर्गे मिज्जयेन वा देशविवाहो
ऽवदुर्गयता यात्रातीर्थयुद्धकर्मसु च सद्यःशौचं॥ तत्तदर्थे शान्तिकर्मणि च सद्यःशौचं
व्याधादिना मुस्रस्य विस्थापानं दुपशमनार्थं दाने च सद्यःशौचं मिति मिताक्षरायामपि
आपद्यपि च कष्टायां सद्यःशौचं विधीयत इत्यादिमुरव्याशौचकल्याणुशानासंभवेन
सद्यःशौचात्तु कल्प्यः प्रोक्त इति॥ कष्टायां व्याधाद्यभिज्ञेन मरणावस्थायां॥ तथा॥ क
त्विजादीक्षितानां च यत्तिये कर्म कुर्वतां॥ सन्निवृत्तिस्तच्चारिदा तत्र भविदोतया॥ दा

२८२

ने विवाहे यत्ते च संग्रामे देशविप्रवे॥ आपद्यपि च कष्टायां सद्यःशौचं विधीयत इति॥ क
त्विजो वरणसंस्तताः कर्तृविशेषाः॥ दीक्षणीयसंस्तता दीक्षिता॥ तेषां यत्तिये यत्ते भवे क
र्म कुर्वतां सद्यःशौचं॥ सन्निवृत्तिनां च सन्निवृत्ते वशुद्धिर्न कर्ममित्रे संव्यवहारे वा॥ तथा
नित्यमन्तर्गतस्यापि कष्टायां प्रायणादिषु॥ निवृत्ते कष्टादौ मादौ ब्रह्मणादिषु नो जने
तिवृत्ते प्रवृत्ते इत्यादि॥ गृहीतनियमस्यापि न स्य दत्तस्य चित्॥ तथा॥ ब्रह्मचारी वान
प्रसूयति॥ एषां त्रयाणां साश्रमिणां सर्वत्र शुद्धिः॥ विशेषप्रमाणान्तावात्॥ एत
दपि स्मृत्यर्थसारे॥ ब्रह्मचर्यादि व्रतिनां यत्किंचित् नित्यमस्तु न॥ नित्यदा तदणामेतेषां
यवदुपाधिस्तावता स्तेव॥ कृत्विगादीनां तदाती स्तानमस्ति॥ यजमानस्तु स्नात्वा च
स्य उद्वात्यागं कुर्यात्॥ तथा त्वं तक्षुधयी पीड्यमानां क्षुधान्धीधन्यक एव च॥ अहं
कादिको वापि स्यादश्वस्तनिक एव च॥ अस्मार्थः॥ कृत्स्नलधात्य स्यादवगाहं॥ कुंभ

ति०दि०

२९०

धान्यस्याचतुरदः॥ अहंसेचितधनधान्यस्य॥ अहं॥ एकाहसंचितधनस्येकाहः॥ अ
स्यस्तनिकस्य सद्यः शौचं॥ अयमाशौचसंकोचो यस्य प्रतिशदं विनीक्षु धननिवर्त्तते॥ त
द्विषयो न सर्वत्रित्यवगतव्यं॥ आशौचातं तरे सर्वविधाः स्तानि यस्य यावत्कालमाशौचं वि
हितं तस्यानंतरं स्नानं॥ अत्रैव विशेषमाह मनुः॥ विप्रः शुध्यत्ययः स्पृष्टाक्षत्रियो वाह
हत्यायुधैः॥ वैश्यः प्रतेदरस्मिंश्चाश्वैव कृत्तव्यः॥ कृतक्रिय इति प्रत्येकमति संवेध्य
ते॥ कृतस्नान इत्यर्थः॥ अथ राज्याव्यापारे राजा माशौचं नास्ति दुःकमनुता॥ रासोमाहा
त्मिके स्नाने सद्यः शौचं विधीयते॥ प्रजातां परिरक्षार्थमासानं च त्रकारणमिति॥ ये च मद्र
यता दौमवत्येवाशौचं राजा॥ तथा प्रवेता॥ कारवः त्विनश्चित्रकारश्चैजनिणेजिकाद
युः॥ एतेषां स्वकीयकर्मणि नाशौचं शौचातपः॥ मूल्यकर्मकराः शूद्राः दासीदास्तास्तथै
व च॥ स्नानेशरसंस्कारैर्गृहकर्मणि पदूषिता इति॥ चिकित्सको यत्कुरुते न तदप्येन श

शि

२९०

क्यते॥ तस्माच्चिकित्सकः स्पर्शेऽशुद्धो भवति नित्यं इति॥ एतैः साधमानकर्मणि अमी
स्यावति पोरपाः तद्यु नदमिदिविति॥ इति उपनयानोद्दिष्टत्यधिकारे तादास्तकति
र्णयः॥ अथारजस्वलाशुद्धिरतिधीयते॥ द्विवास्जः स्नावेज न न मरणो वा तदिनादिक
मशुचित्वं स्यात्तदाहोकात्यायनः॥ उदिते तु यदा सूर्येति शीर्षो दृश्यते रजः॥ न तने वापि
त्रिवयि दहस्तस्य शर्विरी॥ रात्रिं कुर्माक्षिभागां नुदोभागौ पूर्वपुवणवतु॥ उन्नमांशः प्रभ
तेन युज्यते कुरुस्तके॥ इत्येस्मिन्पक्षात्तरे विद्यमाने पिके च न॥ रात्रावेवे समुत्पन्ति
मृते रजसिस्तके॥ पूर्वमेव दितं ग्राह्यं यावत्ताम्युदितोरविरित्युदाहरति संव्यवहरे
ति च॥ तथापि देशाचारतो व्यवस्था॥ रजस्वला त्रिरात्रमशुचिः स्यात्तच्चतुर्थे दिनं स्ना
नाच्छुध्येत॥ तदुक्तं रुद्रमनुना॥ चतुर्थे दिनं शुद्धा भवेति व्यावहारिकीति॥ व्यावहा
रोपि नतुः स्पर्शनविषये देवपितृकर्मणि तु यच्च मेहं नित्यं योग्येति॥ तथा स्मृत्यंतरे॥ शु

ति. दि.

२९१

कामनुश्रुतये किं स्नानेन स्नानस्वजादे वैकर्मणिपित्र्ये च पंचमेह निशुध्यतीति॥ पं
चमेहनीतिरजोनिवृत्तिका लोपलक्षणा मिति मिताक्षरोक्तस्यायमस्ति प्रायः॥ रजोनिवृत्त्य
भावे तु॥ सप्ताहा त्वितदेवातो न वेधोऽप्यात्र तावन्ते॥ इति गारुडवचनात्॥ ब्रह्ममिति।
स्याध्याचरो न तावत्स्याद्रजो यावत्सुवर्त्तते॥ वृत्रे रजसि गम्या स्यात्तद्वदकर्मणि चेंद्रि
येति॥ वृत्रे निवृत्ते॥ अत्र विशेषः स्मृत्यर्थ सारात्॥ अन्ताते रजः स्नावे चतुर्दिनेषु ताते तु
रजः स्नावादिका मशुचित्वं स्यात्॥ जननादौ तु तानादिक मशुचित्वं स्यात्॥ आतो ताना
त्सर्वं चिरस्वला स्पृष्टं दुष्टमेव॥ एवं सर्वेषां पतिमित्रं स्वत्तादि यायादकं॥ स्तकं तु ताना
दिकमेव॥ सर्वथा अन्तातं चेत्तशुचित्वमेव तथा॥ रजस्वालायाः स्नातायाः पुनरपि रजो
दृष्टौ अष्टादशादिना दवर्गि शुच्यं नास्ति॥ अष्टादशादिने रजो दृष्टौ एक रात्र मशुचित्वं
न वदशादिने द्विरात्रं॥ यथाहा त्रि॥ रजस्वलायादा स्नाता पुनरेव रजस्वला॥ अष्टा

२९१

दशादिना दवर्गि शुचित्वं न विद्यते॥ एको न विद्यते रवर्गिकादं स्यात्ततो ह्यहं॥ विंशप्रभ
त्युत्तरं पुनिरात्र मशुचित्वं विदिति॥ यत्तु चतुर्दशादिना दवर्गि शुचित्वं न विद्यत इति स्मृ
त्यतरे॥ तस्मान्नान्न तत्त्वमस्ति त्रैतमतो न विरोधश्च॥ मिताक्षरायां॥ यस्या विंशतिदि
नोत्तरकालमेव प्रायशो रजो दृष्टान्ति॥ तद्विषये विंशतितमे दिने त्रिरात्रं॥ यस्या पुन
रारुह्य यो वनायाः प्रागेवाष्टादशादिना प्राचयेण रजो निगमस्तस्या रजो दृष्टान्ति त्रिरा
त्रमेव॥ स्मृत्यर्थ सारे तु विशेषः॥ त्रयोदशादिना दृष्टं प्रायशो रजः स्नाविणीनामेका
दशादिना दवर्गि शुचित्वं नास्ति॥ एकादशादिने रजो दृष्टौ एक रात्र मशुचित्वं॥ द्वादशे
द्विरात्रं॥ त्रयोदशादिषु त्रिरात्रमेव तथा च यावत्त्रिरात्रं स्नानादिरहितया स्नातव्यं॥ त
थादि॥ प्रथमेह निचां डा र्चिदितीये न्न स्मृतिनी॥ तृतीये रजकोत्ते या चतुर्थे ह निशु
ध्यतीति स्मृत्यंतरे देवं वितेयो॥ तथा गिरसो विशेषः॥ हस्ते श्रीया न्न न्नये वाह विमुक्त

ति. रि.

२९२

क्षितिशायिनी॥ रजस्वलाचतुर्थेक्षिस्तात्वाशुद्धिमवाप्नुयादिति॥ स्मृत्यर्थसारात्॥ रजस्वलाचतुर्थेक्षिपष्टिमृत्तिकामिः शौचं कृत्वा क्षत्रादिस्त्रीयदपात्तनमृत्तिकामिविधवादिगुणमृत्तिकामिः शौचं कृत्वा मले प्रक्षाल्य देत धावन पूर्वसंगवे सचैल स्तायात्॥ अथ रजस्वला धर्मे परासरः॥ स्नानेनैमिर्त्तिके प्राप्ते तारीयदिरजस्वलाया नंतरित तोयेन स्नानं कृत्वा व्रतं चरेत्॥ जामिक्क रात्रा नवे दक्षिणो गोपांगा कथंचन॥ नवस्त्रपः॥ डनं कथं नित्यदा सश्च धारयेदिति॥ अतः रजस्वला व्रतं॥ तच्च स्मृत्यर्थसारे॥ रजस्वला लंजनाभ्यंजन स्नान प्रवास देत धावन जनन सनिकंत न रज्जुस्य वीर्यापारतो बलमधु मासंगंधा॥ पुष्पदिवा स्वापशुद्धनक्षत्रनिरीक्षण दिवर्जयुत॥ वसिष्ठः॥ रजस्वलान हसेन्न किंचिदाचरेत्॥ अतः न सेत खर्वेण पात्रोणा यः पिबेदं ज जिनावापात्रेण लोहि ता य सेत खर्वेण पात्रे वेति धर्मी॥ उवाच साय्यत्र विशेषो दक्षिणः॥ दशान्तिभूताया न

२९२

रा रजसाच पराश्रुता॥ कथं तस्या भवे शौचं शुद्धिः स्यात्केन कर्मणा॥ इत्याशंकोक्तं॥ चतुर्थेदिति संप्राप्ते स्पृशेदन्पातुतां स्त्रियां॥ सा सचैलावगोत्या यः स्नाना स्नात्वा पुनः स्पृशेत्॥ दशा दश कृत्वो वा आच॥ मेनु पुन पुनः॥ अतः च वासा सात्यागस्ततः शुद्धान वेनु सा॥ दद्याच्छुक्लात्तो दाने पुण्याह न विशुध्यतीति॥ अथेचातुरमात्रे सान प्रका रोनुसरणी य इति परासर आह॥ आनुस्तारेन मुत्यन्ते दश कृत्वोत्यनातुरः॥ स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेदेततः शुध्येन्न अनुर॥ इति रजस्वला शुद्धिनिर्णयः॥ अथ रजस्वला नो रजस्वलादिस्य श्रेणि प्रायश्चित्तमुच्यते॥ तावद्दश वसिष्ठः॥ स्पृष्टे रजस्वला न्यो न्यो स्वगोत्रेत्येक नरकैः॥ कामाद कामतो वापि सद्यः स्नानेन शुध्यत॥ असपत्नोः स वपयिो निगोत्र संबधयोर ब्रूहि पूर्वस्य रे स्नानमात्रं॥ तत्राह माकंडेयः॥ उदक्या तु सणो वयाः स्मृष्टा चेत्तस्या दुदक्यया॥ तस्मिन्नेवाह नि स्नाता शुद्धिमाप्नोत्य संशो

ति० हि०

२९३

ये॥ बुद्धिपूर्वस्पर्शविकारहरत्वे॥ योनिगोत्रासंबन्धयोः सर्वणयोरबुद्धिपूर्वस्पर्शेस्तितात्वाक
रात्रनिराहारत्वं तदादकत्रयप॥ रजस्वला तु संस्पृष्टा न स्यात् यदि॥ एकरात्रं निराहारायं
च गव्ये न शुध्यतीति॥ पंचगव्यप्राशानं शुध्युत्तरकाले॥ अशुद्धौ तन्निषिद्धं॥ बुद्धिपूर्वस्पर्श
नेत्वाशुद्धे न श्रियात्॥ इति स्मृत्यर्थसारे उक्तं॥ असर्वणयोर्गोत्रेभ्योऽप्यशुद्धे न विवक्षितं॥
स्पृष्टारजस्वलान्येत्यं ब्रह्मणी क्षत्रिया तथा॥ कृच्छ्रद्विष्यते पूर्वोत्तरा तु तददिति॥
स्पृष्टारजस्वलान्येत्यं ब्रह्मणी क्षत्रिया तथा॥ कृच्छ्रेणाशुध्यते पूर्वोत्तरा तु तददिति॥
रजस्वलान्येत्यं ब्रह्मणी क्षत्रिया तथा॥ कृच्छ्रेणाशुध्यते पूर्वोत्तरा तु तददिति॥
ने न पादकृच्छ्रप्रत्यास्नायति क्वचतुर्थेति॥ क्षत्रियादिस्त्रीविषये तु॥ स्पृष्टारज
स्वलान्येत्यं क्षत्रिया वैश्यानां तथा॥ निरात्राशुध्यते पूर्वाह्नोरात्रेण चोत्तरा॥ तथा॥ क्षा
त्रियाशुभ्राः स्पर्शे क्षत्रियायाः॥ निरात्रं शुभ्रा अहोरात्रं इति॥ तथाहीनवर्णास्पृष्टाः

२९३

शुद्धे न श्रियात्॥ यदि नुक्तयश्चात्र तिनो ज न सु प वा स॥ तावदानं चेति स्मृत्यर्थसारे॥ रज
स्वला तु नाश्रियात् स्पृष्टा चेदत्यवर्णया॥ यावन्तशुद्धिमाप्नोति शुद्धास्तानेन शुध्यतीति॥ प्र
चेना॥ तथापि तच्चाडालादिस्पृशविशेषजकोटद्वयसिद्धेन॥ पतितोत्पत्त्यपाकेन स्पृ
ष्टा चेत्स्यान्नरजस्वला॥ तात्पर्यं हानिव्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत्॥ तात्पर्यं हानिव्यतिक्र
म्य अनाश्रकेनेति॥ माकंडेयोपि॥ अंत्यजातिशुद्ध्या केन स्पृष्टा चेत्स्यान्नरजस्वला॥ चतुर्थे
ति शुद्धायाः प्रायश्चित्ते स्मृतं बुद्धेः॥ प्रायश्चित्तमुक्तं ब्रह्मस्मृतिना॥ प्रथमे हि निरात्रं स्यादि
तीये द्वहमेव च॥ अहोरात्रं तृतीये क्रियते न क्रमाचरेत्॥ एतत्तु बुद्धिपूर्वस्पर्शनिविषये
अबुद्धिपूर्वस्पर्शनिवृत्तौ दायानः॥ बौद्धायनः॥ रजस्वला तु संस्पृष्टा चाडालात्पश्चाद्यसौ
तावन्निष्ठेति राहारायावत्कालेन शुध्यतीति॥ अंत्यशब्दः शूद्रवाची सन्तप्य अंत्यजातु
पक्षकः॥ ते चोक्ता मनुना॥ रजकश्चर्मकारश्च तदोवरड एव च॥ कौवर्त्तमेद निष्ठा

नि.दि.

२९४

असमैते अंत्यजाः सताः ॥ अयवकारश्चर्मकारस्तक्षापापाणवदकी ॥ कांस्पताम्रकारं सं
तुवायाः अधजिनोत्पजा इति ॥ चरादे नवकश्च शृगालावातरखरोष्ट्रविहृगहादयः ॥ वाय
सरादे नकाकककुंदरध्रयेतादयः ॥ एतेषां स्पष्टनिशुद्धिपयंते निराहारत्वं ॥ एवं च स्मृत्य
सारे ॥ अमत्या चंडालरजकादिस्य रे अतिदीना मेध्यादिमलोच्छिष्टस्य रे निरंके च तदा
द्यदात्या मुंजानैव कालेने शुध्येत् ॥ अत्र प्रथमादिदिनैः कुक्कायां पादपादत्वं न कुर्या
त् ॥ प्रत्यास्नातं ॥ मत्या स्पष्टनि तु तदा त्वं नुं जानाति क्रम्य ॥ प्रथमे क्रिन्निरात्रमित्या
दि ॥ प्रायश्चित्तं कुर्यान्निमित्तं नुं सरेणेति ॥ यत्पुनस्तस्य वचने ॥ रजस्वला तु संस्पृष्टा
ग्राम्यकुक्कुटवायुमैः ॥ स्थितिः स्नात्वा क्षिपेत्तावधाय वषट्कारं स्पष्टनिमिति ॥ ग्राम्यरात्रे नश्य
द्रक्षकादिग्रहणं ॥ कुक्कुटादेः पृथगग्निधानात् ॥ एतद्वशात्क्रिविषयं ॥ बालाभ्यां विष
यं वा ॥ यत्र न स्यात्सत्यं सारे ॥ सर्वत्र स्पष्टे बालाभ्यां अतिषेके कृते नुं क्रिः स्यात् ॥

२९४

यश्चादनश्चानप्रत्याम्यायः ॥ इतरस्यां सादृशुरनोजनं ॥ मुक्तौ प्रतिनोजनमुवासः प्रत्या
स्नायो वा ॥ तथा ॥ चंडालरजकादि संस्पृष्टस्य रे निपितहा धमुक्तै च क्रिरादि तथा ॥ अत्र
तौ कांचने दद्यादि प्रेत्ये वा पि नोजनमिति सर्वत्र संबध्यत इति ॥ अयोच्छिष्टयोः परस्पर
स्पष्टनि अत्रिराह ॥ नुच्छिष्टोच्छिष्ट संस्पृष्टा कदाचित् स्त्री रजस्वला ॥ कृच्छ्रेण शुध्यते पूर्वा
श्रुता दानैरुपोषिता ॥ पूर्वत्रात्मणा नुं जानायाः ॥ अदिस्य रे निविशेषः ॥ स्मृत्यंतरे ॥ जरे
स्वला तु मुंजानाश्च त्वजादी तस्मिंशोद्यदि ॥ गोमूत्रयावका हारा षड्रात्रेणैव शुध्यत इति ॥
इदं गोमूत्रादिविधानं शुध्युत्तरकाले दृष्टव्यं ॥ उच्छिष्टद्विजादिस्य रे निमाकंडेय ॥ द्वि
जान कयचिदुच्छिष्टा न रजः स्त्रीयादि संस्पृष्टा ॥ अ भोच्छिष्टे तद्विषयं मूर्धोच्छिष्टे न्ये
हे क्षिपेत् ॥ उच्छिष्टस्य नात्मणा स्परजस्वला स्पष्टनि प्रायश्चित्तं तदेवोच्छिष्टाताममत्या
स्पष्टनिति ॥ मत्याच्छिष्टायाः स्थाव्रतित्तद्विमुणे ॥ तथा रजस्वलायां विशेषः पुनस्त्येन द

नि० दि०
२९५

श्रितः॥ रजस्वलायादादृष्टाशुतांजबुकवायसेः॥ पंचरात्रंतिराहारायंचगमेन शुध्यति
ऊर्ध्वंनुदिगुणंनानैर्विक्रेतुत्रिगुणतथा॥ चतुर्गुणंस्मृतंमृद्धिदिष्टेनत्राश्रुतिमवित॥ अ
न्यत्ररजस्वलायाइति॥ अथअशुचिरजस्वलादिमृष्टेरजोदृष्टौविशेषः॥ स्मृत्यर्थसारे
॥ सपत्नीसमृजोदृष्टौमद्यःस्नात्वानुध्येत॥ असपत्नीसवर्णमिधिकवर्णाविमृष्टा
रजोदृष्टौएकरात्रंतिराहारत्वां॥ हीनवर्णोरिजस्वलासमृष्टास्नोदृष्टौआशुदेरनुक्ता
पंचगव्यानांतंच॥ चंडाजसूतिकाशवतत्यरिचारकास्नादिश्वविहाराहादिस्यत्रोरि
रजोदृष्टौआशुदेरनुक्ता॥ पश्चाच्चिरात्रादिप्रायश्चित्तंअत्यासृज्योपहृतोरजोदृ
ष्टाबुपवासः॥ तथा॥ जाताशौचेमृताशौचेवामध्येकतुद्वयितुस्नात्वामौजनेशुधा
बुपवासः॥ आर्तवमध्येजातमृताशौचेतुस्नात्वानोजनं॥ अथप्रारब्धव्रतेरजोदृष्टौम
त्यव्रतः॥ प्रारब्धदीर्घतपसांनारीणांयज्ञोजनवेत्॥ नतत्रास्यव्रतस्यस्यादुपरोधक

२९५

दाचेनेति॥ स्मृत्यर्थसारे॥ प्रारब्धव्रतेरजोदृष्टौव्रतलोपोनास्ति॥ देवार्चनादिकंकारयेत्
कृच्छ्रादिव्रतस्नादुविष्यनोजनादिक्रियांरजोदृष्टा॥ पतिंवात्यंनियोजयेदितिकालाद
श्रुतिः॥ अत्रविशेषः॥ रजस्वलाश्चादिदृष्टा॥ पंचरात्रंतिराहारायंचगमेन शुध्येत॥
नानैरुर्ध्वं विक्रेतुस्त्रिगुणमिति स्मृत्यर्थसारे॥ अथ रजस्वलांगमनेप्राय
श्चित्तं॥ योरजस्वलानांयगिष्ठतिसन्निरात्रमुपोष्यातेघृतंप्राप्याशुध्येतातदाहमनु॥ त्रि
रात्रांतेघृतंप्राप्यगत्वादकांविशुध्यतीति॥ उदकपारस्वला॥ इदमबुद्धिपूर्वमकुरुम
नविषय॥ तत्रौवास्यासेसप्तरात्रंवातातमेतौकं॥ मृतिपूर्वमकुरुत्वापिसप्तरात्रं॥ अ
स्यासेतिकृच्छ्रः॥ तदाहसंवर्तः॥ रजस्वलांचयोगछेदनिर्णीयतितान्तथा॥ तस्यपापर
विशुध्ययमितिकृच्छ्रंविशोधनमिति॥ अत्यंतानाछिन्ताभ्यासेत्रौवार्षिकमिति स्मृत्य
र्थसारात्॥ मत्यामकुरुमनेसप्तरात्रं॥ तथा॥ रोगेणयज्ञःस्त्रीणामत्यर्थंचप्रवर्त

ति०दि०

२९६

ते॥ अशुधानौवतेन स्याद्यतो वैकारिकं दिति स्मृत्यंतरं ॥ इति रजस्वला विषयो निष्पद्यः
रुते चलदिवेदेन ग्रंथेति ण्यि दीपके ॥ रजस्वला विशुध्यति ण्योत्र निष्पद्यो नतिरूपि
तः ॥ अथ ग्रहण निष्पद्य ॥ राहुणो चंद्रस्य सूर्यस्य च सत ग्रहाणमिति ॥ राहुः पूणि
मा प्रतिपदोः संधौ चंद्रमसते ॥ दशमिति पदोः संधौः सूर्ये च ॥ तदा ह दृष्टगोप्यः ॥ पूणिमा
भा प्रतिपदं संधौ राहुः संपूर्णमिंदल ॥ ग्रसते चंद्रमकंचादश प्रतिपदंतरे ॥ यावद्दृष्टिका
त्साकं ग्रहणे पर्वण्यकालः स्युराकालं ॥ प्रतिपदादिना गोमोक्षकालः संपुण्य ॥ तदुक्तं
ब्रह्मसिद्धांते ॥ यावान्कालः पर्वण्योत्पत्त्या वा प्रतिपदादिपारं वा दुसहणे ते ह संपुण्यमि
श्रयाश्च वेत्त ॥ पर्वण्ये तात्रा मावास्या पौर्णमासी चेति ॥ अनेहा काला मवस्य ग्रहणा
कालस्य तमाहामस्य ॥ तात्रा च उवाच पर्वण्यसंक्रांतेस्तु परे ण च ॥ तदोक्तं दशमिति
यावंतु काल उदाहृत इति ॥ अथ ग्रहणात्पूर्वमोजनकालानि धातवचनेषु ॥ तावन्

२९६

हामारते ॥ अवर्णिमन्नयादिदो ग्रहणे नुतिमाचरेत् ॥ वतुममादधश्रेकराहुग्रस्ते दिवा
करे ॥ चंद्रग्रहादधः यामन्नयातरातनुजीत ॥ सूर्यग्रहादधश्रेकराहुग्रस्ते दिवा क
रे ॥ चंद्रग्रहादधः यामन्नयातरातनुजीत ॥ सूर्यग्रहादधः यामन्नयातरातनुजी
तैत्यर्थः ॥ बालहृद्वातुरेषु विशेषः कालादशति ॥ चंद्रग्रहादधो यामन्नया यामन्नया
ये ॥ सूर्यग्रहान्तनुजीत बालादि ग्रहरदये इति ॥ दृष्टवसि ह्येपि ॥ सूर्यग्रहे तु नास्ती
यात्पूर्वयामन्नया च ॥ चंद्रग्रहे तु यामास्ती बालहृद्वातुरे विति ॥ बालहृद्वातुराग्र
ह रात्तनुजीरन्ति त्वस्मिन्तर्धे मस्य वचनं दशमिति येषु च धादिन वितागमाह ॥ म
स्तु त्रितयं प्रातस्तावते वतुसंगव ॥ मध्याह्ने स्त्रिमुहूर्तः स्यादपरान्ते पिता दश ॥ सा
याह्ने स्त्रिमुहूर्तः स्यात्तवर्धमवधिः कृता इति ॥ वचनं तु ॥ सायाह्ने ग्रहणे चेत्स्यादय
रास्ते नमोजने ॥ अपरास्ते नमध्याह्ने न तु संगवे ॥ नुजीत संगवे चेत्स्यात्तवर्धमवधिः

नि०दि०

२९७

नक्रिया॥ एतद्बालवादातरविषयं दीपिकापि॥ वृद्धातुरस्मर्तका॥ आङ्गाद्युग्रहयामतः॥
प्रहरइति॥ अथरात्रौ प्रथमप्रथमप्रहरादुपरिग्रहणं चेत्॥ महीध्याक्तात्पूर्वमुंजीतरा
त्रिपश्चिमप्रहरे चैव हणं रात्रिपश्चिमप्रथमप्रहरादधोमुंजीत॥ तदा ह वसिष्ठः॥ प्र
हणेतुं न वेदिदौ॥ प्रथमादधिया मतः॥ मुंजीतावर्तनात्पूर्वपश्चिमप्रथमादधः॥ आवृत्त
नं मध्याह्न्यामः प्रहरः॥ अत्र विशेषः॥ चंद्रस्य प्रसोदये दिवे वग्रहाणामिति पूर्वमे
हर्नोजनं नाचरेत्तदुक्तं कालादशे॥ प्रसोदये विधोः पूर्वतो हर्नोजनमाचरेत्॥ दृष्टेरा
त्रितिमुंजीतं यदि न स्यात्तदा निशा॥ अहरितिकालाद्यह्नोरिति द्वितीया॥ यदा राहु
णाग्रस्तो रविरस्तमियात्तदा पूर्वदिवा नमुंजीत॥ अस्तास्तानंतरं रात्रौ च॥ तथा चंद्रमा
यदाग्रस्तो रवेरगच्छेत्तदाग्रहास्तानंतरं दिवा नमुंजीत॥ किंतु परस्मिन् यौ तयो रुदये सु
तिस्तात्वा मुंजीतेत्यत्र कालादशो यवचनं॥ अस्तावेवास्तमा मुंजीतं रवींद्राभ्युतोयदे

२९७

तदा परे घुरुदये स्नात्वा म्यवहरेत्तरः॥ नुरइति सर्वविधेऽपि लक्षणं॥ मनु रपि॥ अमुक्तयो
रस्तागतयो ह ह्वा स्नात्वा परं हर्ति॥ मुंजीतेति शेषः॥ अमुमेवायं भाकंडियोप्याचष्टे॥ च
ंद्रस्य यदिवा भानोयस्मिन्नहर्तिता गवि॥ ग्रहणेतुं न वेत्तस्मिन्नहर्तत्पूर्वमोजनं नरः॥
नाचरेत्तदहर्तये वार्तये वास्तमुपागते॥ यावत्तद्यो नोदियः स्नात्वा श्रीयात्तावदेव तु॥ मु
क्तिं दद्यात्तुं जीतस्तानं कृत्वा तता परमिति॥ तथा गार्ग्यः॥ मध्याह्नाकाले पदाराह्णं मते
रात्रिमास्करौ॥ तदहर्तये वमुंजीतरात्रावपि कदाचनेति॥ रात्रिनिश्रास्तमिति अहर्ति
तमुंजीत॥ मास्कारे अस्तास्तमिति अहर्ति तमुंजीतं॥ मास्कारे अस्तास्तमिति रात्रौ नमुंजी
तेत्यर्थः॥ कादाचनेति धारणाधारणावतस्तस्य यो यस्मिन्स्यादिति यिनक्षत्रनिमित्तका
म्योपवासव्रतस्तस्य च निषेधः॥ इति कालादशे व्यातं॥ साग्निकस्य तु पत्नी यजमाना व्र
त्यमश्रीयाता॥ तथा॥ नदवा अव्रतस्य देवाहविरश्नेति त्यादिक्रतिसिः प्राप्तं॥ श्रुतिस्म

ति.दि.

२९८

त्योविशिष्टेऽश्रुतेः प्राबल्येऽपि ग्रहणात् नो जनेताव निहादिदृष्टिना कथमिति॥ उत्तरं॥ संध्यायां ग्रस
तेरादुरविचराग्निनेयदा॥ तदादिवा नमो कव्यमातुरस्त्राग्निश्च न विनेति स्मृतिवचनेन यथातुरा
णो नो जतमस्तुतथा माग्नि केरयि श्रुतिवलात् स्वल्प किंचिदतसिद्धि कन्मात्रमशितव्य युक्तो अ
थवा त्रतसमपि ग्रहणात् कालज्य स्थिते नुजिकार्येऽप्योश्रान्तिननन सिद्धिर्नयितुं न केचिदा
कुत्तिरि॥ सूर्येऽग्निस्त्रास्तगे ग्रहणात् पूर्वस्मिन् न हति परस्यो रात्रौ॥ चंद्रेऽग्निस्त्रास्तमिते परमि
परस्मिन् न हति पररात्रौ चरावमहोरात्रे न संजीते॥ तदुक्तं विष्णुधर्म॥ अहोरात्रात्रे नमो क
व्येऽग्निस्त्रावेवा स्तगो दुतौ॥ मुक्तिं दृष्ट्वा नमो कव्ये स्ताने कृत्वा तत परमिति॥ रवौऽग्निस्त्रास्तगे
ग्रहणात् पूर्वमो जनं वक्ष्याम॥ तनुमेघादग्निं वशाद् विंदरादु विमुक्तो दृष्टुं न पार्यते तदामो
जतं न स्यात्॥ शृणु॥ नात्र दृष्टोऽश्व सुव्यापारत्वं॥ किंतु दृष्टं ते तत्र विना तोष जक्षणं॥ तदाह
वृद्धगोतमः॥ चंद्रस्य अग्निदेनाद्यावत्स्मिन् न हति पूर्वतः॥ राहो विमुक्ते विनाय स्वात्वात्

२९८

वीतमो जनमिति॥ न च वेऽग्निस्त्रास्तम तेनास्ततो विमुक्त्युत्तरमेव मो जनं स्यात्तमेव॥ अहोरात्रे
नमो कव्ये॥ तथा॥ यावत्तयोतेदियः स्यादिति॥ वचनदयादु दया तंतरमेव मो जनं न विमुक्त्युत्तरं
तरमिति॥ रविग्रहणे विशेषः॥ रवौऽग्निस्त्रास्तमितो पा वासस्तदुक्तं सूर्ये तरे॥ सायाक्तसंगवे
श्रीया छारदे संगवादध॥ मध्याह्ने परतो श्रीयान्तो पा वासोरविग्रहे॥ शारदोऽपरास्तः॥ यदा
परास्ते शारदिति श्रुतः॥ दितशेषेऽग्रहणानि ह्यत्रो नदानंतरं संजीतन पूर्वमिति उपवासनिषे
धः पुत्रहृदिविषयः॥ तदाह जैमिनिः॥ आदित्ये दति संक्रांतोऽग्रहणे चंद्रसूर्ययो॥ पारणां चो
पवासं च न कुर्यात्पुत्रवान्मही॥ अथवा स्त्रावगतोऽपि रात्रौ सूर्याग्निदो दिवा चंद्रग्रहश्च देवा
तरस्तत्वादिफल इति तत्र स्त्रादिकं न कार्यं॥ तदुक्तं षड्विंशतमे॥ सूर्याग्निदो यदारात्रौ दिवा च
ंद्रग्रहस्तथा॥ तत्रास्तानं न कुर्यात्तदृष्ट्वा न च न क्वचिदिति॥ अत्र रात्रौ दिवेत्युपादानात्
तद्विपरीते दिवा का सूर्याग्निदेरात्रौ चंद्रग्रह ज्योतिः शास्त्रान्तिश्च पावगमे सति मेघछाद

ति. दि.

२१२

नादिवशादृष्टेपि स्नानादिकं कायमिति गम्यते ॥ यच्च ॥ चंद्रचयदिवा सूर्ये दृष्टे सौमहाग्रहे
अक्षयंक धितं पुण्यं तत्रा केनु विरोधत इति अक्षस्मिन्मा के डियवचने दृष्ट इति च सुषारादु
दृष्टिरेव स्नानादिविधानं ॥ ननु शास्त्रादितो वगतेरिति के श्वितिरूपितं ॥ तन्तिरस्नादि
केन मसि योपेय्य दृष्टि विषयो ॥ शास्त्रतः सदिग्ध विषयं चेति नाव ॥ तस्माद्वावतिकाले चंद्र
सूर्ये पिरागः शास्त्रप्रतीत स्नावत्काले पुण्यकाल इत्यर्थः ॥ अथ ग्रहणकाले तु शास्त्रायावत् स्ना
ता शास्त्रानुमुक्तयोः ॥ स्नात्वा हृदा परे श्रद्धा स्ना मितयोरिति अप्यग्रहणा कालमोजने तु
शास्त्रात्तदप्राहा ॥ नवशास्त्रे मया जकान्तं ग्रहणमोजने ॥ ताराणां प्राजापत्येन मुध्यति ॥ त
स्मिन्नेवेदिने मुक्ता निरात्रेणो वशु धतिता ॥ प्राजापत्य त्रिपात्रेणोः ग्रहणं सन्ति कृष्टवि
प्रकृष्टकालाद्यवस्था ॥ पुत्रवद्दृष्टि व्यतिरिक्तस्य ग्रहणात् सर्वे उपवासगालव ॥ यस्मिन्नात्र
पुंमुपोष्ये वग्रहणे चंद्रसूर्ययोः ॥ स्नात्वा हृदा च विधिवन्मो दते क्रमणा सह एकारान्ता मुपोष्ये

२१३

वस्नादत्वा च शक्तितः ॥ कंचुकादिन सपस्यति ॥ कृति पापकोशत इति ॥ ग्रहणे विरोधमाह व्या
स ॥ सूर्यवारिवैरंगी सः सोमवारे विधोः शास्त्रा ॥ चूडामणिरिति ख्यात स्नात्रा नंत फलं न वेत ॥ वारे
वृत्तेषु यत्पुंयं ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः ॥ तत्पुण्यं कोटिगुणितं शास्त्रे चूडामणो स्मृतं ॥ अथान्यवि
रोधमाह ॥ दृष्टिश्चादं आदिकं च सिद्धान्तेन प्राप्तं ॥ तत्र ग्रहणं सन वेत्ते क्रदिना मावेगो तिल
दन्तेरिविग्रहे पित्रोः प्रत्याब्धिकं पस्थितं ॥ अन्तेना सन वेदे स्ना कृयादि मेत वासुतः ॥ दिना
सन वेतु नोक्तु देषो वातुरस्युदय इति मितक्षरायां ॥ दृष्टि इति पूणमि स्युपलक्षक इति ग्रह
णानो जने निर्णयः ॥ आयकत्रयमुच्यते ॥ ग्रहणे आदौ पूर्वस्नानं कृया विदुक्तं वस्न वैवर्ते
स्नाने स्यादुपरमादौ मध्ये दोमं सुरार्चनं ॥ तथा वचनो तरे ॥ ग्रास्यमाने सन वेत्ताने मास्ने दो
मो विधीयते ॥ मुख्यमातेना वेदाने मुक्तो स्नाने विधीयते ॥ अस्नाने दोषा ॥ यदा बहव सिष्टा
ग्रहणे संक्रामेनाः पितृस्नायाद्यदि मातव ॥ सप्तजन्मा निकृष्टी स्यादुःखनागी च जाय

२१४

२१५

नि० दि०

३००

ते॥ स्नाने स्य शकालेऽथ मध्यकाले मध्यमः सोमकाल स्वधामस्तदाह व्यास॥ त्रिदशस्य
शसिमयेत्येति पितरस्तथा॥ मनुष्या मध्यकाले तु सोमकाले च राक्षसाः॥ सर्वस्य प्रहणकाल
स्य पुण्यत्वेऽपि स्नानादौ स्य शकालेऽथ इति भावः॥ प्रहणे गंगादिमहानदीषु स्नानं कुर्यात्तत
दाहवृद्धस्यतिः॥ इंदोर्लक्षगुणं प्रोक्ते रवेर्दशगुणं स्मरेत्॥ गंगतोये तु संप्राप्ते इंदोः कोटीर
वेदशः॥ गंगां कोटिप्रादानेन सम्यक्दर्शनेन यत्फलं॥ गंगा स्नानेन देवस्य प्रादुर्गम्यतेति
शाकरे॥ दिकरे पुनस्तद्द्वयं सम्यग्मुदाहृतमिति॥ कोटिः कोटिगुणं॥ दशस्यैव दशकोटि
गुणं॥ तथा मनुष्यपुराणे॥ गंगा कतरवले पुण्यं प्रयागं युक्ते तथा॥ कुरुक्षेत्रं तथा पुण्यं रा
हुर्मन्दिवाकरे॥ वत्सपुराणे॥ तिस्तो नद्या मदा पुण्या गंगा द्योदा च जाह्नवी॥ गंगोदरी गं
गतः प्राप्ता गंगा इति हि कात्रिता॥ तदसंनवे मदानदीषु स्नाना सुतीर्थेषु पिसहोदधौ
तदसंनवे वाप्यदौ॥ तदाह शंखः॥ वार्या कुपतडा गमु गिरी मश्रवणे पि वा॥ नद्यो नरे दे

३००

वशाने सरसी हृदतां बुनि॥ उक्तोदकेन वा स्नायाद्गुह्ये चंद्रसूर्ययोः॥ उक्तोदकमानुरवालविषयं
तदाह व्यासः॥ आदित्यं किरणैः पूतं पुनः पूतं च वक्रिता॥ अतो व्याधातुरः स्नायाद्गुह्ये पुनश्च वा
रिणा॥ प्रहणे यत्र कुत्रचि स्नानं गंगा स्नानं समं॥ तदाह व्यासः॥ सर्वगंगा समतोयं सर्वविषु
समादिता॥ सर्वस्मिन् समं दानं प्रहणे चंद्रसूर्ययोः॥ स्नात्वा स्नानं कुर्यात्॥ तदुक्तं लिंगपुरा
णे॥ व्यतीपात क्षणीया वा श्वेत्सूर्यग्रह क्षणः॥ गजछाया नुसप्राक्कापित्वा दत्तमक्षयं॥ म
हान्तरते॥ सर्वदेवापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वैराहद्वयं॥ अक्रवीणस्तता स्त्रिकृत्यं के गो रिव सि
दति॥ कृष्णस्योऽपि॥ चंद्रसूर्यग्रहेऽपि श्राद्धं कुर्यात्॥ स्नतके स्नतके चैव न दोषो राहुद
रति॥ तावदेव न वेच्छुः क्षियं विन्मुक्तिं च भुयादिति॥ जन्ममरणस्ततः के सत्यपि प्रहणे श्रा
द्धं दानं च कुर्यादिति निरूपितं प्राकस्तकेषु कर्मधिकारप्रकरणे॥ प्रहणे संध्याकाले रा
त्रौ च श्राद्धं कुर्यात्तिदाह विष्णुः॥ संध्या रात्रौ न कर्त्तव्यं श्राद्धं खलु विचक्षणैः॥ द्वयोरपि च क

नि.दि.

३०१

त्रयं यदि स्याद्वाहदशतिमिति॥ देवलोपि॥ यथास्ता नचदानं च सूर्यस्य प्रदणो दिवा॥ सोमस्यपि
तथा रात्रौ स्नानं दानं विधीयते इति॥ सूर्यप्रदणो कुरु क्षेत्रे कते आददानं चानंतवृद्धिमता॥ त
दाहसमतिप्रतिमा कंडियः॥ सूर्यप्रदणसंयोगे कुरु क्षेत्रे तु योनरा॥ स्नात्वा आद्या विदिकं कुरु
यत्रिदानं तयार्थं किञ्चन इत्युक्ता पुनः आतः किमद्यदि चेत्तसि चित्रमादं मादंति सत्र्यगिदने
दिधनाय मय्याः॥ पात्राय तत्र रणि संनिहत्या पछकणिका मयिका च नस्य॥ यात्रयेति विध
तयो वृत्तसंयन्तो विप्रः पात्रं॥ तदाह यात्रावल्काः॥ न विद्याया केवलया तसापि पात्रना॥ य
त्रवृत्तमिमेवो नेतदियात्रं प्रकर्त्तितं॥ पंचविधाय प्रास्नणा यस्त्वयस्य कणिका मयि देहेतु
क्ता पुनः सरवाह॥ यदीयते तरणि पर्वणि संनिहत्या तीर्थदिजाय मनुर्ने विषये कुरुणा॥ या
वत्र योदशदिता निदिनेत दानं त्रयोदशगुणां समुपैति वृद्धिमिति॥ तथा प्रदणो भूम्या
दि कंदघातन दुक्तं महाभारते॥ अयने विषुवे चैव प्रदणो चंद्रसूर्ययोः॥ पात्रमृताय वि

३०१

प्रायश्चित्तं दद्यात्तदक्षिणामिति नृसिं गवः सुवर्णं वा धान्यं वा पद्मं वा मितं॥ तत्सर्वं प्रदणद
य आत्मनः श्रेय इच्छता॥ दानपात्रा तार्त्रस्य दक्षेणे कुरु॥ सममब्राह्मणे दाने दिगुणं ब्राह्मण
वे॥ श्रोत्रिये रातमाह संयात्रे चानंतं मम श्रुते॥ लक्षणातिचतुर्विंशतिमते॥ ब्रह्मर्षिसिमुत्प
न्नो मंत्रमंस्कारवर्जितः॥ जातिमात्रो यविती च यो मावब्राह्मणः स्मृतः॥ तथा अनधीतवेदो
प्रास्नणवुव॥ गार्गाधितादि संस्कारवेदो यनयने युते॥ नाध्यापयति नाधीते स मवे ब्राह्मण
वुव इति॥ रुग्णजुः सामा यवपिशाखा नामान्यतमचारवाध्यायी श्रोत्रियः॥ एकात्रारवाम
धीत्य श्रोत्रिय इति बोधायन॥ गृहीतगायत्री मात्रो वेदाध्ययनरहितो नामधारकः॥ तदु
क्तं॥ गायत्री सारमात्रा ये संध्या मात्रा मुया सकाः॥ आज्ञाताः ह्यधिकमणिो ब्राह्मणा नामधार
रकाः॥ यात्रा संभवेतु॥ अश्रोत्रियः श्रोत्रियो वा अपात्रं यात्रमेव वा॥ विप्रोपि वा यवित्रो वा
प्रदणो दानमदति॥ इति दाने नृस्यपेक्षया गोसुवर्णदिन्युतित्वं लिंगपुराणे॥ अग्नेरपत्ये प्र

नि. दि.
३०२

यसंधरित्रीणावः सुवर्णचरमंचतान्ये॥ श्रोष्टुक्रमादत्रवताविमानिजोकादिदत्रानदि
संशयोत्रेति॥ सर्वविर्णः स्रदणेस्तकी म्यात्रदुक्रं ह्रस्वमिष्टेन॥ सर्वेषामेववर्णानां स्रतं क
रादुदशने॥ सचैलंचमवेस्ता नेशुतमन्तविक्रयित॥ स्रतं पक्रं॥ तत्रान्ते स्रदणे दवाकिक्ष
पेक्षिास्तोनदुष्यतीति॥ स्रदणेस्तानदातश्चाद्यदि कत्रव्यतेति॥ मार्गादिमासेषु विशेष
देवीयुराणात्॥ मार्गेतु स्रदणं पुण्यं वेदिकायां मादामुने॥ पोषेतु नर्मदापुण्यामाघे सन्ति
हिताशुत॥ फाल्गुने वरुणा पुण्या चैत्रे पुण्या सरस्वती॥ वैशाखे च प्रजागा च ज्येष्ठे पुण्या तु को
शिकी॥ आषाढे तापिका पुण्या मिथुः स्याच्छावणे तथा॥ भाद्रपदे च धनकी श्रेष्ठा आश्विने सरस्व
त्यया॥ कार्तिके स्रदणे श्रेष्ठं गायमनुसंगमे इति॥ अयुतक्षत्रविशेषेषु ज्ञाशुतत्वमादगर्ग
ज्येष्ठे त्रक्षत्रात्मनया मंत्रे प्राग्ब्रह्मवासे वं तथा॥ वैश्वदेवे वैश्वदेवे च युक्तस्तस्यमं
डले॥ मंडले स्मिन्समुत्पन्ते स्रदणे जगतां शुभे॥ आनंदः सर्वस्रतानां विशेषत इति॥

३०३

अथगर्ग॥ तिष्यमार्जपदे चैव याम्येताम्यंचपैतृकं॥ एकाग्रमग्निदेवे च मसैतात्यातलोगणः
आनले मंडले दोष स्रदणेर वि सोमयोः॥ रातामये करविद्याज्ञानावद्दुदोषकृत॥ नृम
हिर्बुध्नय्यापो ह्यमूलमाप्यंचराकरे॥ वारुणं मर्पद्वैतं वारुणं मंडले स्मृतं॥ एतस्मिन्नु
परागे स्यात्समंडले सोमसूर्ययोः॥ दुर्निक्षायामेतावस्तु प्रजानां मिति निश्चयः॥ रुक्षाणि अ
यमादीनि चत्वारि च पुनर्वसु॥ सोम्यं चैवाश्विदैवतं वायुमंडले स्मृतं॥ समरं मयं चैव दु
र्निक्षं कुरुतेऽचिरात्॥ व्याधिशस्त्रादिकोयः स्यात्समंडले स्मिन्नुपलवति॥ छ॥ राघुमंड
लेषु स्रदणे सति राताशानिः कार्या॥ तथा च कश्चापः॥ आग्नेयं कारयेच्छान्तिं शान्तिं कुर्यात्
रुणे॥ वायुमंडले कं कुर्यात्मादे इतनु कारयेत्॥ तथा॥ यम्यजन्मराशौ जन्मतक्षत्रे स्र
दणं नवतिनेतशांतिः कार्या॥ तथा चोक्रं॥ दोरायां गृह्यते यस्य तक्षत्रे वातिराकरा प्राण
संदेसात्तोति सवामरणमृच्छति॥ दोरा लभ्यते तथा॥ यस्यात्र जन्मतक्षत्रे स्रम्यते शशिना

ति.दि.

३०३

न

स्फुरे॥ तज्जातानां न वेत्त्यादायेनराः चोतिवर्जिता इति॥ तत्र रंति कर्मणि मस्यपुराणात्॥ पूजये
इत्यगोदातेन मिणा ततिवर्जितः॥ दोमंवेवप्रकुर्वीत तिलेव्यहिति सिसया॥ दानं च वा कितोद
घाघदीछे हात्मनोहितं॥ सूर्यदिसूर्यमित्रे सोमंवेवप्रकुर्वीत सोममंत्रे न पडति॥ तथा च प्र
रविप्रदे सति मांगल्ये कर्मणि दिना तां न वकं वृज्यं॥ यथाहुः॥ नमोदश्यादितो वृज्यं दिना तां न
वकं ध्रुवं॥ मांगल्येषु च सर्वेषु प्रदणे चंद्रसूर्याभिरिति॥ प्रकारं तं रं स्मृतिवचनं॥ दादश्या
दितयोतायां तोवे पडु प्रदे स्मृतः॥ एकादश्यादिकः सोरे चतुर्थ्यतेः प्रकाशित इति॥ रवदश्या
हेतुव्यहं प्राकपश्याच्च दिनं प्रददिनं प्रददिनं चेति निर्णयः॥ अद्वयदश्यादेतयो रिति वचनात्
त्यते मित्रिकादो प्रदवेधो न वेति॥ तथा वचनं॥ तिले तैमित्रिके जाप्ये दोमे यजन् क्रिया मुच्यते॥ व
याकर्मणि चोत्सर्गप्रदवेधो न विद्यते इति॥ अथ याकर्म निर्णयः॥ इति प्रदण निर्णयः॥ कृते च
न हि वेदे तं प्रयेति निर्णयः॥ इच्छेनाग्न्यवतेयेन कृतो प्रदे ण निर्णयः॥ अथ प्राकर्म नि

३०३

र्णयः॥ वेदध्ययनवतोदिशुं ह साय॥ तथा॥ -- दोषनिवृत्तयश्चावणे मास्योषधिप्रादुमाव
ण्यादिविहितकालेषु पाकमक्रियुः॥ कालमहाया न वल्क्यः॥ अध्यायानामुपाकमश्चावण्या
श्चावणे न वा॥ हस्तेनोषधिना वैवापंचम्यास्याश्चावणस्य तिति॥ अध्यायानामिति शारवनि
प्रायवकुवचने॥ अत्र सेवे शारवीनामे पुका लेखविशेषेणोपाकमश्चावणे विशेषमाद॥ अतो
ध्यायोपाकं मोषधीनाप्रादुमावणे वेतश्चावण्याप्येधिमास्या॥ आवणस्य पुंचमी हस्तेन वे
ति पारस्करः॥ ब्रह्मचाः आवणसि तु हे स हं मामवेदि न इति गोमिलस्मरणं॥ तुशब्दात् व
कचा हस्तेन क्षत्रेः पिक्रयुः॥ अथोपाकरणमोषधीनाप्रादुमावणे न वेति शाखा
यनगत्या कृत्वात्॥ सामगाः हस्तेन सश्रवकुयुः॥ उषधिप्रादुमावणे सर्वेषां तुल्यं॥ आव
णशुक्लपक्षे हस्तेन सत्राद्युक्तकालेषु पाकमक्रियुः॥ तदुक्तं निगमे॥ आवण्याश्चावण्याक
र्मयथाविधिसमाचरेत्॥ उपाकमनुकृत्वा ककटिस्ते दिवा करे॥ हस्तेन शुक्लपंचम्या

ति. दि.
३०४

श्रावणं श्रावणेन वेति ॥ उपाकर्मकालः पूर्वाह्णः ॥ तथा च श्रावणेन ॥ श्रावणेन पाकतिः पूणिमा यो पूर्वा
ह्णवेति विधिर्विज्ञा ॥ अपाराह्णं तु पाकमेति ॥ वक्ष्यमाणं सामगं विषये ॥ विष्णुपुराणे ॥ श्राव
णं श्रावणेन हस्तपंचम्या वेदवादिनः ॥ वेदोपाकर्मक्रियुः ॥ पूर्वाह्णेन ॥ उक्तमर्गस्य कालेंतरमाह
तत्कल्पः ॥ पौषमासस्य रोहिण्या मष्टकायामपि वा ॥ जलांतरे छंदसोक्तं युक्तमर्गविधिर्वद
दिरिति ॥ तथा ॥ माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्णे प्रथमे दनातिमनुः माघशुक्लप्रतिपद्युक्तमर्गमवा
दीति ॥ एतदुक्तं नमुपाकर्मदिने विकल्पेन कुर्यात्तदुक्तं वादिरगद्य ॥ एतदुक्तं नमुपाकर्मदिने विकल्पेन
पाकर्मदिने न्यदेति ॥ तथा एतदुपाक्रियामुक्तं नमुपाकर्मदिने विकल्पेन कुर्यादित्याशयेन ॥ दीपिकायां ॥ कुर्याद्वैतदुपक्रियां विधिदिने इति ॥ आतरोक्तमर्गक्रियां
विधिमिति गोमिषवचनादप्युक्तमर्गस्य कालः पूर्वाह्णः ॥ अयनिर्णयः ॥ हस्तश्रावणपौषमा
सीनादिनद्वयेषु कालव्यापित्वे परविदेषु कुर्यात्तियाचोक्तं निगमे ॥ तयोहस्तुत्तराषाढा

३०४

उपाकर्मणि वै हस्तवे ॥ धनिष्ठा मिश्रिते कार्यमुपाकरणं संज्ञितमिति ॥ व्यासोपि ॥ श्रावणेन तु यत्र
कर्म उत्तराषाढा संज्ञितं ॥ संवत्सरकृता ध्यायस्तत्तणादेवन द्रव्यति ॥ धनिष्ठा संयुते कुर्यात्तिया
णं मर्के पक्षवेत ॥ तत्कर्मसि फलं विधादुपाकरणं संज्ञितमिति ॥ तथा हस्तस्य द्वे धेचित्रायुक्ते क
यत्त्रिदुक्तं परिशिष्टे ॥ धनिष्ठा प्रतिपद्युक्तं वा द्वादशसमन्वितं ॥ श्रावणं मर्कमर्कविरत्नगुप्त
साम्पावकाशनि ॥ द्वादशसमन्वितं चित्रा संयुक्तं हस्तमित्यर्थः ॥ धनिष्ठा युक्तं श्रावणं य
पि प्रतिपद्युक्तं पर्वत्युक्तं तथापि पौषमासीदिनद्वये तं कालं व्याप्नोति तदा तैत्तिरीयाणां प
राइतरेषां पूर्वतितदाह गामिजः ॥ पर्वण्योदयिके कुर्यात् श्रावणं तैत्तिरीयकाः ॥ वक्ष्यमाणं
वर्णं हस्तक्षेत्रं हस्तक्षेत्रं सामवेदिनः ॥ तथा रागर्षः ॥ पूर्वण्योदयिके कुर्यात् श्रावणं तैत्तिरीयकाः ॥ व
क्ष्यमाणं श्रावणेनैव न हस्तं कालं वर्जित इति ॥ अत्र तैत्तिरीयकापदमन्तेषामपि यजुःशाखि
नामुपलक्षक इति केदुक्तं तदुक्तं यतो दीपिकाकारेण कालनिर्णयकाराणि प्रायमव

निदि०

३०५

ध्वेवाभाषिणि॥ अहं तु कर्मसमये व्याप्तेति॥ सा चेन्न वा षष्ठं कायपि ति त्रिरिवारिविनि॥ परदि
ने पूर्वतारो यजुषे॥ सा पृथिवी इतरं यजुषेः यजुर्वेदि सिद्धी कायेति नाव॥ रतिन च तु हरी युक्त
स्य पर्वणो निषेधा निधायैकं निर्णयामते उदाहृतैकाजिका पुराणवचनमपि॥ तैत्तिरीयक
शाखा विनायमिति सूचितं॥ अथ वान्तव तु वा कालिका पुराणवचनं सर्वयजुः शाखा परं वि
दितं प्रातिषिद्धं च विकल्पितं नवतीति न्यायादिकल्पेन तैत्तिरीयव्यतिरिक्तयजुः शाखा रिवाना च
तु हरी वेध प्राप्तमुपाकरणं॥ तथा पिश्रवणं तु सत्रविहितमुपाकर्म क्विर्वतो न च तु हरी वे
धशंका पीति॥ पार्वणो वेध निधाना तु॥ अथ हस्तश्रवणपर्वसु ग्रहण संक्रांतियुक्तेषु हस्त
श्रवणपर्वसु॥ अथ चेदोष संयुक्तेषां वणि स्यादुपक्रिया॥ दुःखशो कामयग्रस्ताराष्ट्रेतस्मिन्
दिजातय इति॥ उपक्रिया उपकर्म पर्वणि हस्तश्रवणा योरप्युपलक्षणं॥ दोष युक्तकाले
न कुप्यी कालांतरे ऊपूरिति नाव॥ अथ शाखानेदेनोक्तस्योपाकर्मणिः कालेन ह संक्रांती

३०५

न वेयांतदा कालांतरमादा॥ यदि स्याच्छ्रवणपर्वग्रहक्रांतिदूषितं॥ स्यादुपाकरणं शुक्लपंचम्यं
श्रवणस्य तु॥ संक्रांतिर्ग्रहणं वापि यदि पर्वणि जायते॥ तस्मात्से हस्तपुक्रायां पंचतद्विष्यते॥
एतच्च यजुः शाखा विषुवा मनेमानि प्रापं॥ यत उक्तं सूरति महाणवि॥ संक्रांतिर्ग्रहणं वापि योर्वा
मा स्यायं दोषवेत्त॥ उपाकर्मतिस्तु पंचम्यां कायविज्ञाने यिन्निरिति॥ अत्र कचोपलक्षणार्थ
स्तत्राह॥ श्रावणशुक्लपंचम्यावकचा अपि कुर्युः तथा चोक्तं दीपिकायां नमो मासः सिताप
चमी॥ अथावा जसने पिबकचमुरैवेह स्तान्ति ता के वधा वा त्याह स युताति धिरिति॥ हस्तेन यु
क्तेन स्मिन्तद्विचेति नाव॥ अत्र केचिदाहुः॥ हस्तेनोषधिना वेवायं चम्यां श्रावणस्य तिते
सर्वशाखासु॥ अथ हस्तपातवल्कवचनात्॥ सर्वेषां शुक्लश्रावणशुक्लपंचम्यां श्रावण
शुक्लपंचम्यां॥ एवं चेन्नात्र पदे विधाय कानि कृषिवाक्यानि अनर्थकानि स्युः॥ कि
ंच॥ श्रावणपंचमी तैत्तिरीयायां निषिद्धेति॥ तदुक्तं॥ श्रावणशुक्लपंचम्यां न कुर्युस्तैत्तिरी

निर्दि.

३०६

यकाः॥ श्रावणादुद्योतेतिरीयकैः प्रौष्ठपद्यामुपाकर्मकार्यमिति॥ काजनिर्णयिह दुक्तिरसि
अतः श्रावणोक्तकालेन ह संक्रांतिदुषिते तत्र करणा संभवैवा सर्वेनाद्रपदे कुरु॥ तदुक्तं व
वक्तव्यपरिशिष्टे॥ आहृष्टोषधयस्मिन्काले ननु संभवति चेत्॥ तदा नाद्रपदे मासि श्रावणे
नतदिष्यते॥ अत्रौषध्यानावः संक्रांत्यादिदोषाणामुपलक्षकं॥ अथातः स्वाध्यायोपाकर्मश्राव
णो प्रौष्ठपद्यावेति वसिष्ठः॥ अतयाच काजनिर्णयकारैरुपसंहरते॥ तस्माद्भूतसंक्रांतिदुषिता
यां श्रावणा प्रौष्ठपद्यामुपाकर्मकार्यमिति॥ मनुस्मृत्या श्रावणं प्रौष्ठपद्यावाप्युपाकर्मपद्या
विधिः॥ युक्तं मृदां स्पृधीयातविश्रामो साईपंचमातिनि॥ अर्द्धपंचमा मासोपेयांते अर्द्धपंचमा
उपाकर्मप्रवृत्तिसाक्ष्यं तुरो मासाश्चाध्यायदिनं वधीयतेत्यर्थः॥ अपित्रा व्याघ्राद्रपदसंबंधि
हस्तश्रावणपंचमीनामुपसंग्रहः॥ एषु काजेषु कुर्यात्तयाचोक्तं॥ निमित्ताच्छ्रावणे मासिनरुता
चेदुपाकृतिः॥ स्वाशारवाविहितकाले नाद्रपदं कुरुपाकृतिः॥ उपाकृतिमुपाकर्मनाद्रप

३०६

दे॥ अतः स्वशारवाविहितकाले करणा संभवैवा श्रावणमाद्रपदयोः कस्मिंश्चिदिने न दणसंक्रा
तिवर्जिते अन्यशारवाक्रेपिकायां पारक्यमविरोधियदिति न्यायात्कामणो नलोपः कार्यइति॥
संभवेदिषुपाकर्महस्तसूत्रेनावेत्युक्तं प्राक्॥ अत्र विशेषमाह॥ अध्यायानां नाद्रपदमिति ता
श्रावणे तथा॥ कुर्यात्तु संक्रांत्यादिदोषाहस्तपुष्पे विमृजति॥ छंदोगाः सामवेदिनः हस्तनक्षत्रे अध्या
यानां सारं संक्रयुः॥ अतः पूर्वपुष्पनक्षत्रे क्रयुः॥ श्रावणमाद्रपदयोः प्रकृतत्वात्तदाह गोमि
त्रः॥ छंदोगा मिजिताः क्रयुः प्रातरो मर्गिक्रियाः॥ अपराह्ने पुयाकर्मपुष्पहस्तक्षयिदिने
हस्तक्षेत्रिपाकर्मपुष्पपुष्पक्षेत्रिजर्जने क्रयुः॥ अतयाच परिशिष्टे॥ मासे प्रौष्ठपदे हस्तपुष्पः
वेति वेद्यदा॥ तदा तु श्रावणे क्रयुदिक्कं छंदं सामिति॥ प्रौष्ठपदो प्राप्य हस्तेनोपाकारणमि
गोमित्रः॥ उपाकर्मपिराह्ने स्यादुसर्गः प्रातरे वतु॥ तदाह गोमित्रः॥ अध्यायानामुपाकर्म
क्रयुः काले पराह्ने के॥ एवमेतत्तु विमर्गस्यादिति वेदविदो विदुः॥ कालहृद्वावपितेषां

नि. दि.

३०१

छंदोगांतांमिहैरवावेवोअज्जनैरुत्तोपाकमहिसेस्यात्॥ तदाह गमः॥ सिद्धैरवोरवौचपुष्पसैपि
वस्तिविचरेद्वि॥ छंदोगामिलिताः कुर्युस्मगंस्वित्छंदमं॥ शुक्लपसेतुहसेनउपाकमपि
रास्तुकमिति॥ अत्रकालवदोनात्कर्षइति॥ अतः दशहरायुतोत्कर्षश्चतुर्विंशत्युगादिषु॥ ज्या
कर्ममहा षष्ठ्यतदिष्टव्यादितइतिदं कृष्यश्मवच नमुपाकमानुत्कर्षविधायकं॥ छंदोगा
विषयं॥ तेषां कालवदवापिगर्गवावेपनसिद्धकेरिवोस्मगविधानादितिजावाः॥ छंदो कच्यते
रिक्तविषयेत्कर्षस्यात्रदाहकात्यायनः॥ उत्कर्षः कालवदोस्यादुपाकमादिकर्मणि॥ अति
र्वेकादिष्टदीनानुत्कर्षेयुगादिषु॥ इदंयुगादिषुअनुत्कर्षमिधाननक्षत्रवारादिसि॥ सं
पादितालस्ययोगविषयं॥ तत्रालेभ्ययोगात्कं व्रतदातादिक्रियति॥ आहमप्येवमेवमवेत॥
मन्वादेचयुगादोवतन्मासोरुमयोरपितिवचनात्॥ यत्रुश्चावण्यापौर्णमास्यामाषाढाचौ
षाहस्यछंदोसधीयतिनिबोदायनवचनेनछावण्यांशोष्टपद्यांचंद्रग्रहणादिदुष्टायांसंयोगात्

३०२

बोदायनशाखाध्यायिनिराषाद्याकत्रव्यमित्येवंमेयेपरं॥ केचिदुक्तं॥ शाखाधिकरणन्याये
नेयजुः शाखिनामाषाढाविधानमित्यलं॥ अत्रविशेषः॥ सूर्यग्रहेदिनचतुष्टयेपूर्वपश्चाद्वः
रावेनवदितानिवेधः॥ अहंखंडग्रहवेधइतिनिरूपितंमहपाणिनिः॥ तथासतिचतुर्दश्यं
वणक्षेत्रद्वेधदुषितत्वात्तबकचैरुपाकर्मनिकायमिचेत्॥ न॥ ज्याकर्मणिवेधदोषोन्म
वति॥ तदुक्तं॥ नित्येनेमितिकेजाप्येहोमेयत्क्रियासुच॥ ज्याकर्मणिचोत्सर्गेशिद्धवेधोन
विद्यते॥ इत्युपाकर्मनेत्रकत्रयि॥ ज्याकर्मणिचोत्सर्गेशित्यादर्ममिदपर्यः॥ दर्मकृतामद
षयः पूज्याः॥ तदाह कात्याजिनि॥ ज्याकर्मणिचोत्सर्गेशियाकालं समेत्यचा॥ कृषीत्तद
नीमयान्तरकृतापूजयेत्तर्पयेत्तइति॥ बोदायानेपि॥ गौतमादीनकृषीत्तसप्तकृतादर्ममि
यान्तरपुन॥ पूजयित्वायथाकृत्वाकृतपयेदं ब्रामुहरत्त॥ अत्रगौतमादीनितिस्वस्वशा
खोक्तमर्याणामुपलक्षणं॥ नवींशोत्ररे॥ संप्राप्तेश्चावण्याम्यांतेष्टपिमिमांसादिनोदायेस्ता

वि.दि.

३०८

नेकुर्वतिमतिमातृकृतिस्मृतिविधानतः॥इत्याद्यपाकमरिक्षाबंधननिर्णयः॥आवण्याःपौ
र्णमास्यानिर्णयितिरुषितः॥अथोसर्जनकालः॥पौषमासस्यरौहिण्यामष्टकायामथापिवा॥
जलांतेछंदसाक्युरुक्तंविधिवददितित्याजवल्गुः॥प्रकारंतरं॥पुष्येच्छंदसाक्यद्विदि
श्रितियासर्जतेदिनः॥माघशुक्लस्यवाप्राप्तेपूर्वाक्षेत्रमेहतिमिनुः॥माघशुक्लप्रतिपद्यपर
जितायांदिशिवक्षेत्रधिकेदेशेतिशारदायनः॥अत्रोपाकर्मकालमेवादुसर्जनस्यकालमे
दयुक्तःछंदस्यधामातविश्रामासाईपंचमातित्यपेक्षयाइति॥अथवाउपाकर्मदिनेरावोस
र्जित्वोपाकर्मकार्यमित्युक्तंप्राक्॥कात्यायनः॥प्रत्यदंयदुपाकर्मसोमसंगंविधिवदिते॥
क्रियतेछंदसांतेनपुनराप्यायनंनवेत्त॥इत्युपाकर्मसिर्जननिर्णयः॥अथचातुर्मास्यव्रतं
तस्याप्रारंभकालोमहामारतात्॥आषाढेदुमितेपक्षेएकादश्यामुपैषितः॥चातुर्मास्यव्रत
कुर्यात्किंचिन्तिपयतो नरइति॥यत्किंचिदितिरकसकनकायाचितयर्णनोजनकिंचिन्ति

३०८

क्ष्यप्रवर्जतादिनाव्रतारंभेमेनेणकुयति॥मंत्रमाहसनकुमार॥इदेवनेमयादेवगुडो
तंपुरतस्मव॥निर्विघ्नसिद्धिमायातुप्रसन्नेत्वयिकेशव॥गृहमेस्मिन्व्रतेदेवयैधर्मेमिया
म्यह॥तन्मेनवतुसंपूयंत्विसादाज्जनाइति॥तयारंभेकालविशेषमाहसनकुमारः॥
आवणेवृक्षयेष्ठाकेदधीनाप्रपदेतया॥दुग्धसाश्रुपुजेमामिकात्रिकेदिदंजत्यजे॥कार्ति
केश्यातुगृहीयात्संक्रांतौककटिपिवा॥आषाढावातरोमत्रपाचातुर्मास्यादितेव्रतं॥राघुका
र्तिव्रतंमंनवेतुलाकेकार्तिकेकुर्यात्॥तदुक्तंमहामारते॥वार्षिकंश्रुतुरोमासान्ननतेके
चिन्ममाचरेत्॥असेनवेतुलाकेयिकत्रयितत्पुत्तत॥वार्षिकंश्रुतुरोमासोत्वादयेत्क
नचिन्तरः॥व्रतेनताशमाप्नोतिकल्मषं वमराज्ञवे॥वाराहपुराणे॥चातुर्मास्यव्रतं कुर्या
न्नरः किंचित्सदापते॥तान्ययादिकंपासवितिहंसप्रयत्नतइति॥तथा॥चतुर्दशित्यवैच
णचिन्तुर्मास्यव्रतनर॥कार्तिकेशुक्लपक्षेतुषादश्यांतममाचरेत्॥चतुर्दशित्यवैच

ति.दि.

३०२

कालेषु पक्षांतं तद्वत्तं सुवर्णनिमित्तवर्जितं व्यरोगप्रतिदानेन संवत्समापयेत् ॥ मंत्रश्च
इदं व्रतं मया देवकृतं प्रीत्यैतद्व्रजो ॥ नृपते संवर्णनां यातु वत्समादाकृता इति ॥ तथा ॥ गुरोः शुके
चास्तगे पिबालेष्टे च खंडे तिथावपि च चातुर्मास्यव्रतं प्रारंभे च कुर्यात् ॥ तदा हृदयार्पणं न
शौचावेनामौद्यं च मुक्तगुर्वेति वादके ॥ खंडे न चिंतयेत् चातुर्मास्यव्रतविधौ नरः ॥ नन्वग्राधेयं
प्रतिष्ठाचेति माकंडे येन व्रतनिषेधात्कथंचातुर्मास्यव्रतारंभः ॥ उत्तरं विशेषवचनं बलात्सा
मान्यवचनानामितरव्रतविषयमिति तेषां ॥ विशेषो मस्य पुराणे ॥ शोते विस्तुः सदा पाठेनादे
च परिवर्तते ॥ कान्तिके च प्रबुध्येत शुक्लपक्षे हरिर्दिन इति ॥ चातुर्मास्यव्रतनिर्णयः ॥ अपत
हीतारं जो दोषनिर्णयः ॥ ककटि सरितः सवनिवंती हरज स्वला ॥ अप्रशस्तं ततः स्नानं वर्ष
दोनं वा विणीति ॥ ततः स्नातुमाकंडे योपि ॥ ततो नमस्योर्मध्ये सर्वांश्चो रज स्वला ॥ तामु
स्नानं न कुर्वीत देवर्षिपितृतपणमिति ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ स्नोदुष्टं नमिस्नानं वर्ज्यं न द्या

३०२

दिषु द्विजैः ॥ कदयितेरजस्तेषां संधोपास्ति श्रुतं पयंकदयितिकुस्मिते गार्यः ॥ वर्षादीं स
रितः सवनिवंती हरज स्वला ॥ तामुस्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा तु गौतमी ॥ गौतमीति समुद्र
गामिनो पलक्षणा ॥ अतः स्नातुमाकंडे योपि ॥ तदा हृदयार्पणं न ॥ मिह ककटि योर्मध्ये स
र्ववस्त्रं स्वला ॥ तामुस्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगा इति ॥ समुद्रगा व्यतिरिक्ता स्वदि
विशेषेण रजः शौनदी विशेषेणाकालविशेषानि धातुमुच्यते ॥ तावत्सत्यसिरे ॥ शु
ष्यंतिया ॥ कुसरितौ शीघ्रकाले न वादके ॥ पूयति चैव वर्षा मुदशा हंतारज स्वला ॥ तथा ॥ रा
क योजनगादिषु दयोजनगोताः सरितः कुल्या ॥ ततो ह्यदशयोजनगानां अत्युत्तमः ॥ तद
धिकं योजनगोतानं द्यति ॥ कुल्या व्यनद्यो नद्यश्च समाहंतार स्वला ॥ यक्षमासं चेत्यन्य
आहुः ॥ महानदी समारया ता यश्चि ताश्च महानदी मिति ॥ महानदीषु विशेषो महात्तारतः
महानद्यो वेदिका च कावेरी वंजरा तथा ॥ रजसा च प्रदुष्टाः सुककटो दोषा हंत पेति ॥

ति.दि.
३१०

महानद्यस्त्रदे। त्रीणिदिनातिरजस्वलाः स्युः॥ तथा च त्रिविष्यपुराणे॥ आदौ कर्कटके देविमहा
नद्यो रजस्वलाः॥ त्रिदिनंतु ये क्रियुदाः स्युः क्रिबीययेति॥ तत्र विगंगा॥ ननु मुदा चतुर्थे क्रियुदा
स्युर्धया जाक्रवीति अस्मापच तात गंगाया रजो दोषः प्रतियतो मेवे॥ शुद्धमाने दृष्टानोये॥ ननु
रजो दोषेपि॥ अत्र सर्वमिहानदीषु प्रसक्ता वपि गंगा हि महानदीषु रजो दोषो न भवति॥ तदाह
निरामः॥ गंगा धर्मप्रवीणा च यमुना च सरस्वती॥ अतः सरजो दोषा सौरभेया इवामलाः॥
कंधिदे योपि॥ कालिंदी गौतमी गंगा वेणिका च सरस्वती॥ सामय्यादिनिजायाश्च रजोतामि नव
त्यम्॥ आनिजात्यं देवसंस्तुतं॥ मराचि॥ आदित्यदुहितारंगालक्षजाता सरस्वती॥ रज
सानासि न्युने वेणाचनद संतिताः॥ आदित्यदुहिता यमुना॥ प्रक्षजाता गौतमी॥ नद संति
ता इति तदाः पुमांसः इति रजो दोषो नास्तीत्यर्थः॥ एवं प्रसवणादिषु॥ नदीशब्दना चेष्वपि
स्वत्यत्वाद् रजो दोषो न भवति॥ अतएव स्मृत्यर्थसारे॥ शुद्धतद्यः सवति स्वजा इति का

३१०

दर्शयि॥ आसिंहं कर्कटान्तघः सवति रजस्वला॥ त्रिदिनं स्युर्महानद्यो गोदां वेणां सरस्वती
भागीरथी च कालिंदी नवान् रोणादिका निना॥ कात्यायन॥ जाक्रव्यादित्यसंस्तुता लक्षजाता
सरस्वती॥ रजमाने वदुष्यंते नदाः कृष्णा च वेणिकेति॥ तस्मा पुराणे॥ गोदा वरुणा मरुतां गमप्रवे
वेणिका॥ नापी पयोक्षी विध्यस्य दक्षिणे तु प्रकाशिताः॥ नागीरथी नर्मदा च यमुना च सरस्व
ती॥ विशेका च वितास्ता च विध्यस्योत्तरतः स्थिताः॥ द्विदशोता महानद्यो देवर्षि क्षत्रसंज्ञवा॥
पात्रास्तातादियोगेन पापिनः पावायंतिता इति॥ स्मृत्यर्थसारे तु विशेषः॥ स्मृतिपुराणादीषु
पत्रगंगा यमुना सरस्वती शब्दोक्तिः॥ तत्रापि रजो दोषो नास्तीत्याहुः॥ अतएव निवासिनामपि
तीरनिवासिनां तु रजो दुष्टेपि नतिषेध इति व्याख्यादः॥ अतएव कृपवापीनामनपापि पयोत्त
नां भजा दुष्टेपि यमिनामनो गोन दुष्यतीति॥ रजो दुष्टमपि तोयं युष्यतदी संगतमदुष्टं न भवति
न दुःकर्मस्य पुराणे॥ युष्मत्तमा ममा गोदा दुष्टमप्यवुषावनमिति॥ महान्तरते॥ आपवित्रम

नि. दि.
३११

पिप्राप्यगंगायातिपवित्रतामिति॥ काजादरे॥ रजोदुष्टेनदीतिगंगातमाद्यबुसेयुते॥ नदुषयतिवा
र्यत्यस्वमदुष्टादिसंगते॥ अन्यनदीसंगतंस्वमदुष्टमवतिनात्यनदीवारिदुषयतीतिभाव॥ र
जसादुष्टेनद्यादिवारिवणिसंधोपासनस्तानंदेवर्षिपितृतर्पणंचनकुयति॥ तदुक्तं॥ तामुस्ता
ननकुर्वतिदेवर्षिपितृतर्पणमिति॥ नदीरजोदोषप्रसंगात्तडागादिषुच्यते॥ वर्षाकालेनबोद
कंत्रिदितमशुचि॥ अकालेदशाहमशुचि॥ तदुक्तंस्मृतिसंग्रहे॥ कालेनबोदकंशुद्धतपिवेष
त्तदुत्तुत॥ अकालेदुदशाहंचपीत्वात्ताद्यादहंति॥ तथाकालदरे॥ तडागादिस्त्रितेनोयं
संग्रमशुचिर्नदं॥ कालेत्वाकालेदशाहममिश्रपूर्ववारिणेति॥ समेतमदंतावापूर्ववारिणामि
शुचेत्तबोदकंशुद्धं॥ तदुक्तंमविष्यत्पुराणे॥ मददबुसमंघापियदितिहेत्युरातनं॥ नवा
बुमिश्रितेननदुष्टमिति सुरयइति॥ रजोदुष्टेवारिणिसंधोपासनंदेवर्षिपितृतर्पणंनका
र्यमितिरोषः॥ अत्रविशेषः॥ व्याघ्रपादः॥ उपाकर्मणिचोत्सर्गंनेतस्तानेतथोवच॥ चंद्रस्

३११

यमिहेचैवरजोदोषनविद्यते॥ तथा॥ आजीवनेवाप्यगतोरजोदोषोतविद्यते॥ आजीवनेग्रामो
पतोः॥ अगतौगत्यतराभावेआजीवनेचरजोदोषातास्ति॥ इतिनदीनारजोदोषनिर्णयः॥ अ
द्यागस्माधविधिः॥ मस्यपुराणात्॥ अगस्त्यः सनायोविश्वैः संवतोमलयान्चलस्यैकदेशेतप
स्तेये॥ मुद्रंचपीतवान्॥ ततः संतुष्टैः शंकरब्रह्मादिनिर्वरेण्यवेत्युक्तोः गस्त्यववाच॥ याव
द्रसमहस्त्राणोपंचविश्रान्तिकोटय॥ वैमानिकानविध्यामिदक्षिणा॥ पयवर्त्मनि॥ मक्षिमानो
दयेकुपयिः कश्चिन्पूजनेमम॥ मममलोकाधियतिः पययिणमविष्यति॥ एवमस्त्वितिनेषु
क्ताजमुदेवाइति॥ मय्युपाधः प्रदातव्योद्यगस्मायदाबुधैः॥ उदयाक्षमरात्रौदकेत्यासंक्रान्ति
तःपुरा॥ अगस्त्याधः प्रदातव्यः पूजाकृत्वासदाबुधैः॥ पूजाविधिस्तु॥ प्रत्युषसमयेविधानूक
यादिस्योदयेनिशि॥ स्नातशुक्लतिजैः कृयाशुक्लमाख्यांबरोरही॥ स्थापयेदवणांकुंममाल्य
वस्त्रविभूषितं॥ पंचरत्नसमायुक्तंयतपात्रसमन्वितं॥ नानाजल्पफलैर्युक्तंदुतपक्षवसेयुत

ति.दि.
३१२

अंगुष्ठमात्रे पुरुषे तथैव सौवर्णमित्यायतबाहुदंडः॥ चतुर्भुजं कुंजमुखे निधाय धान्याति सतांकु
रसंयुतानि॥ कृत्वा प्रत्यक्षं समये घटे तात्वा जलाशये॥ अगस्त्यार्घ्यं प्रदातव्यं रात्रौ संयुक्तं
तः॥ सकाशात् पुष्पास्तशुक्रियुक्तं मंत्रेण दद्याद्विजयं गवाय॥ उन्मिष्य लंबोदरदीर्घबाहुमे
तन्यचेतायमदिभुखः सत्॥ अर्घ्यमंत्रः॥ काशां पुष्पप्रतिकांशवक्तिमारुतसंभव॥ मित्रावरु
णयोः पुत्रं कुंजयोर्नतमोक्त॥ वातापिर्नास्तितो येन मुद्रः शोषितः पुरा॥ लोषामुद्रायुतिः श्रीमा
न्यो सोतस्मे तमो नमः॥ विध्यद्विद्वयकरमेघतोयविषापह॥ रत्नवस्त्रनद्वेषे लंकावास
नमोस्तुते॥ अनेन विधिना यस्तु पुमानर्थं निवेदयेत्॥ सप्तैव लोकानां सोति सप्ताय वियं ययु
ति॥ यावदायुश्च यः कुर्यात्स परं ब्रह्म गच्छतीति॥ द्वावप्युक्तयविगोदानंदो ब्रह्मैव संपन्नो जन्तुमि
ति॥ इत्यगस्त्यविकृते चलदेन ग्रथे निषयिः॥ उपाकर्मदि च त्वारोतिणी तानिर्णयशुभाः पु
ण्यदिनाईस्तानदानयोः अयमर्थः॥ मध्याह्नं रात्रौ संक्रमणे तु पूर्वाह्निः॥ उत्तराह्निस्तानदा

३१२

तादिकं कार्यं॥ आहारात्ना कालसंक्रमणे तु तत्रादिव स्यमः ध्यात्वा पयंति स्तानादिक्रिये॥ यत्र
वचने विस्तुपद्योः॥ धनुर्मीनन्युकन्या तु वेयदा॥ पूर्वोत्तरागतौ रात्रौ मातोः संक्रमणं सवत्॥ ए
व द्विपेव नायस्तु पुष्पाः प्रोक्ता मनीषिभिः॥ अयं रास्ते तु पंचैव श्रौते स्मार्ते च कर्मणि॥ तमु
कमियुत रात्रिः रात्रेः पूर्वोत्तरागतौ संक्रमणे पूर्वोत्तरयोर्दिवसयोः पंचदशिका निधातं तत्र
पुष्पत्वातिशयपरं॥ रात्रे च सवसि संक्रांतिषु अतिता नागतं त्वावा नादत्ययवदिनाई आदि नलि
त्यंत्यभोगिनी वा संक्रांतिः संनिहितानवति॥ तत्र स्तानदानादिकमिति सिद्धं॥ इति दानरं डे
यदानिशिष्ये अक्षरात्रे संक्रांतिस्तदावसिद्धः॥ संक्रमस्तु निशीथे स्यात्पदयामाः पूर्वमिच्छिमा॥
संक्रांतिकाले वित्तं यास्तनः स्तानादिकं चरेत् इति स्पष्टार्थः॥ वृद्धवसिष्ठोऽपि॥ पूणे चैव अक्षरात्रे तु
यदा संक्रमते रविः॥ प्राहुर्दिने दयं पुष्पं मुक्तमकरकटाविति॥ अत्र यद्यपि निशीथे मध्य
रात्रि संक्रममध्यरात्रि संक्रमे तु दिनदयं पुष्पं स्तानादिकमर्णोति प्राप्तं॥ तथापि संक्रांतिका

नि० दि०
३३

लेखति धिक्त्वे सुर्वदिनं पुण्यं सिन्तायां तियो परदिनं तथा चोक्तः ॥ आदौ पुण्यं विजातीयं तय
द्यसिन्ताति धिक्त्वे त्वत् ॥ अदरात्रे व्यतिने तु विज्ञेयमपरे हति ॥ अदरात्रे व्यतीते परदिनमेव
रात्रौ संक्रमणे पुण्यदिन इयमिति ॥ निश्चयो मकर क कटव्यतिरिक्त संक्रांतिविषयः ॥ मकर
क कटयोर्विशेषः ॥ तावत्कालादशति ॥ प्रत्यये वा निशये वा मकरः संक्रमः परे ॥ अद्रात्येव
नेतर इति सर्वविषयेषु लक्षणं ॥ न विष्यो नरे ॥ मियुतात्कर्मसंक्रांतिर्यदि स्यादं मां शुलिन ॥ प्र
भाते वा निशाये वा कुर्यादिदं नि पूर्वतः पूर्वत्र ॥ दृढगर्भेऽपि ॥ अदरात्रे तद्द्वि संक्रांतो दक्षि
णायने ॥ पूर्वमेव दिनं प्रात्ययावन्तो दयते रविरिति ॥ मकर संक्रमणे स एवाह यद्यस्मै यव
लायां मकरयातिना स्कर ॥ अदोषे चादरात्रे वा स्त तदा तं परे हति ॥ अदोषे रजनी मुरवे ॥
रावपुराणेऽपि ॥ कामुर्कितु परित्यज्य रुषं संक्रांते रविः ॥ अदोषे चादरात्रे वा स्तानं दानं परे ह
ति ॥ कामुर्कं धनुर्गर्भं मकरं ॥ अत्रोच्यते ॥ अदरात्रे मकर क कटं संक्रमेव सिक्क घटीये

३१३

विंशतित्रिंशद्दृष्टिकानां विधमातत्वात् ॥ नवतुषारसर्वयोदिवि सयोः पुण्यत्वेऽपि प्रत्यक्षं क
र्मसंक्रमः अदोषे मकर संक्रमः ॥ सदा मकर क कटीक विंशतित्रिंशद्दृष्टिकातिरिक्तयोः पृ
र्वपरयो रद्वाः कथं पुण्यत्वं णु मियुतात्कर्मसंक्रांतिरित्यादिना वाक्ये न पुण्यत्वं विधीयते सा
मात्यविशेषत्वायेत ॥ आसन्नसंक्रमं पुण्यमित्यादि सर्वसंक्रांति सामान्यं ॥ मियुतात्कर्म
संक्रांतिरित्ययने मात्रविषयत्वादिशेषशास्त्रं ॥ मैवं ॥ त्यागादिप्रकृत्योरक्तोः पुण्या कालताम
वेत् ॥ पुरंतु संनिहृष्टताग पुण्यकालातामिधाय कैर्वक्ष्यमाणैरतंतनदीयादिवचने विरोधः
अयने संक्रमे संनिहृष्टतागस्त्वेवं पुण्यत्वमुक्तं काजादशेषि पातयाति णियामते विच ॥ क
र्मकरयोरानि संक्रमणे सति विप्रकृत्योरपि पूर्वपरयो रक्रोरुक्ते पुण्यत्वं सन्ति ह्यरात्रिना
रास्यपुण्यत्वं कैमुत्युत्पायेन सिद्धं ॥ अयने रात्रावपि स्तानादिति पारिजातफल्क ॥ अंगीचरु
तं दानं रवदोषया लिरितं ॥ रात्रौ स्तानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषत इति रात्रौ स्तानं दानादि

नि० दि०

३१४

प्रतिषेधात्यसंक्रान्तिविषयः॥ यन्मुद्रयते॥ संक्रान्त्यादिषु रात्रावपि स्नानदानादिकं कुर्यादिति
तद्वह्निगोत्ररायनयं॥ अतएवाकं॥ मुक्तामकरक कटिविति॥ ततश्चमकरक कटियोर
त्रावपि स्नानदानानुमदेयायाः संनिहितानाम् इत्यवधेयमिति॥ दानखंडे॥ अतश्चायन
संक्रमणाश्रितरात्रिभागजहृदक्षणायां संनिहितयोः परंपरदिक्कोः पुण्यत्वं॥ एवं च द
नखंडोक्तं मिथुनात्कर्मसंक्रान्तिरित्यादितस्त्वमनुग्रहीतं भवति॥ अतश्च विशेषः॥
अयनसंक्रमणसंनिहितरात्रिभागे स्नानादिविधानां संभवसंनिहितदिने कार्यं तदुक्तं
कालनिर्णयदीपिकायां॥ अथाव्ययनमधःपश्चात्तिरात्रि वेद्यं सत्तादिने शुभं तदुक्तं
यचेति॥ इदमयनद्वयसाधारणं॥ अतस्तमदेषु विशेषः॥ धनुर्मासावतिक्रम्य कन्याचमिन
तथा॥ पूर्वोत्तरविभागे तरावौ संक्रमते रविः॥ अपराक्षेपे च नाद्रः पुण्याः श्रोकामनीषिणिः उद्दि
ते तु तथापे च देवैः पित्र्ये च कर्मणि॥ अस्पायं॥ धनुर्मासावतिक्रमं चमकरयोः॥ संक्रमसंभव

३१४

ति॥ कन्यामिथुनातिक्रमे तु जाक कटयोः संक्रमणमिति॥ अत्र द्वे अयनसंक्रान्ते विषयसंक्र
केच॥ आश्विनोः पूर्वभागसंक्रमणे अपराक्षेपे च नाद्रः उत्तरभागसंक्रमणे उद्दि तेपे च ना
द्रः पुण्या इति॥ अत्रपंचेति नूयः पुण्यकालामिप्रायेण॥ तत्त्वे वसंति हि तदिव सपुण्या त्वे स
ति मिथुनात्कर्मसंक्रान्तिः॥ तथापि सतथा मया वेलयां मित्यादिवाक्यान्त्यनयको निति माजीनी
ही॥ एवं वाक्यानामयनविषये रात्रावपि स्नानदानादिविधायकत्वेन सामर्थ्यत्वे मिति त्र
मं॥ अत्र दानखंडे कालादश्यादिस्नाननिर्णयः॥ इत्यादिभ्यः कत्तमि मिथुनात्कर्मसंक्रान्ति
रित्यादिवचनगणाय लोचनयात्रोरौ वैष्ययने पुण्यकालाता प्रतिपादितास्तान् आद्यादिषु
वचनाति संसुधकारेण लिखितौ ज्ञातितं व्याख्यातानि रौत्रौ पुण्यतारूपो यौ र्हीत इति॥
एषु ग्रंथेषु अयनविषये रात्रिभाग पुण्यत्वातिधायकानां विशेषवाक्यानां मदर्शनात्॥ चेद
न्यत्रास्तिकादा निरिति॥ एतद्वचनगणेत्रिथे व्याख्यातः प्राक्॥ एवं च मुक्तामकरक क

ति. दि.

३१५

टावित्स्यायमर्थः॥ मकरक कटयोरात्रो दिवा च स्नानाद्वा दिकं कार्यं॥ अन्य संक्रांतो दिवें वन
रात्राविति॥ संक्रांतिविषये रात्रो स्नानादिविधायकानि वचनान्यपन विषयाणीति ते ये॥ तथा त्रि
शक्क कट के ताडो मकरे विंशतिः परा॥ वत्र माने तुलामेषना द्युस्त्य तो दत्रो ति वै दि सि एका
वाक्पवा त्र माने उ न यत इति तस्मादय न स्य रात्रि संक्रमणे मति रात्रो व पि स्नानाद्वा दिक मि
ति विशेषः॥ अत्ये संति हित दिन पुण्यत्वादयो धर्मः सर्व संक्रांतिधारणाः॥ अधरात्रादयस्त
स्मिन्मध्याह्नस्योपरि क्रियाः॥ ऊर्ध्व संक्रमणे पुण्य मुदयात्त्रहरदयमित्यादिकाः अतः अत्ये
प्रत्यूषादिकाल विशेष संक्रमणे ग्रहणवदयत इति वचनात्॥ रात्रावपि संक्रम संति धानका
लमतपहाय संति हित दिन नागयोः पुण्यत्वं॥ संति हित दिन नागयोः पुण्यत्वं॥ संति हित दि
न नागे स्नानाद्वा दिक मिति च यो यः संति हिताना द्ययन संक्रमे न्न ज ह ह्न क्षणा नि प्राये
ण न विष्णो त्र रे धि कः पुण्य कालो ति हित॥ यथा प्रत्येक कट वापि प्रदोषे मकरं यदि॥ सं

३१५

क्रमे षष्टिः ताडः स्यः पुण्याः पूर्वै त्रि राः स्मृता इत्ययन विषयो विशेषः॥ अत्र त्रिंशत्कट इ
त्यादिवचनान्मा विंशि ए संक्रमानु द्विषा स्नानादिकालं विदधाति॥ अधरात्रादय इत्यादि
नं वचने तु कालो विंशि शानु द्विषा स्नानादिकालं विदधाति॥ अय संक्रांतिसाधारणं पुरा
णे॥ अतः स्तुल्य बलत्वा दनयोर्वचनयोरेतद्दि हित कालयोर्विकल्पः स्वीकार्यः॥ याया संति हि
ताना द्यः स्नाः स्ना पुण्यतमाः स्मृताः॥ संक्रांतो पुण्य कालस्तपो दशो न यतः कालाः॥ चंद्रसर्प
परगेतु यो बह रति गोचर इति॥ यत्रु वचने॥ अक्षि चेन्ना त्रि युग्मे स्यान्नात्रो चेद्दामरदपे॥ सं
क्रांति॥ यक्षिणी ते यादाता ध्यायन कर्म सिति॥ अयत्र वा को ति वं धांतरे वेदाध्ययनारये दाने
अध्ययन कर्मणि च दित वं यं मकर क कटयोः पुण्य इत्यभिधाय तदपि न युक्ति सह मित्क
क्रं॥ यत अयने विषु वे वै वशयने बोधने तथा॥ चातुर्मास्य द्वितीया सुवेदाध्यायं विवर्जयेत्॥
नित्य विहितेन ध्यायान भवति॥ तदुक्तं स्मृत्यंतरे॥ वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्रिके॥ ना

नि.दि.

३१६

तुरोधोस्तनध्यायेदोममंत्रेषु चैव हति॥ इति निर्णयः॥ अत्र कर्त्तव्यमुच्यते॥ स्नाने प्राङ्मुखं दानं
च ग्रहणे सग्रमेधपिक्रयति॥ याजवल्का॥ राहु इति संक्रांतिविवात्यपवृद्धिषु॥ स्नानदानादे
कंकुपो निशिकाम्यव्रतेषु वेति॥ आदिशब्दादेव च न जपहेमादि॥ वसिष्ठः॥ उपोष्यैव तु संक्रां
त्या स्नातो यो न्यचयेदग्निं॥ प्रातः पंचोपचोपचारैः सकाम्यफलश्च ते॥ अयने विषुवै चैव निरात्रो
पोषितो नरः॥ स्नात्वा च पूजयेद्दीशमवलिकामात्मनश्च इति॥ स्नानादेः फलमाह वृद्धवसिष्ठः॥
अयने कोटिगुणं स्यान्न संच विषुवै फले॥ षडशीत्यां सदस्रं तु फलं विष्णुपदीषु चेति॥ नारदा ज
षडशीत्यां तु यदानयदानं विषुवदये॥ द्रव्यपते सारस्यो तस्तस्यातो वै न द्रव्यते॥ ज्ञाता तपः॥ कृधा
मदाय न मध्ये विष्णुपद्या विषुवति॥ षडशीत्तु तस्यातो नैव द्रव्यपते॥ मत्तनागे स्नाता दिविधिरा
ह इति॥ न केवलमादित्यस्यैव संक्रमणं समये पुण्यकालः॥ किंतु सर्वेषां सपिप्रदाणं न
सत्रराशि संक्रमणो पुण्यकालो न वतिति॥ तदुक्तं ज्योतिषां॥ तदत्रार्थतो निधीयते॥ आ

३१७

दित्यावाकपरतश्च षोडशानाद्यः पुण्याः॥ तथा चंद्रस्यापिराशिनक्षत्रगमने घटिकैका पलानि
त्रयोदश॥ अत्र किपरतश्च षोडशपुण्यकालः॥ एवं गम्य घटिकाश्च तस्मिन् पलमेकं पुण्यकालो ते
या॥ बुधस्य तिस्रा घटिकाश्च तु दशपलानि॥ बृहस्पते रपि॥ साई च तस्मिन् घटिकाः सप्तपला
नि॥ शुक्रस्य च तस्मा घटिका पलमेकं॥ शनैश्च रस्यापि षोडश घटिकाः पलानि सप्त पुण्यका
ल इति॥ एषु कालेषु आद्यंतमध्ये जपदानदामं कुर्वन् वीक्षते निमुरे धामेति॥ इति संक्रांति
निर्णयः॥ कृते च लिखिते देन ग्रंथे निर्णयदीपके॥ स्नानादिकालस्तथा यज्ञातः संक्रांति निर्णय
यः॥ अयेदानीमधिमासो निर्णयिते॥ तत्रातावत्ते मासाश्चतुर्विधा इति नुक्तं॥ दशविधिमा
समुदातिचांद्रमोरं तथा सास्करराशिचारव॥ नक्षत्रमिदो न गणप्रचारान्निशदिनं सावनं
वदेति॥ एतेषां प्रमाणान्कत्तानि वस्तु सिद्धांते चांद्रः शुक्लादिदशतिः सावनः स्वशातादिनैः॥
एकारागोरवियवित्कालं सप्तमास्कर॥ सर्वक्षपि रिवर्त्तं स्तुता क्षत्रो मास उच्यते इति॥ शु

नि.दि.
३१७

लक्ष्मपक्षप्रारंभेन देवांश्चाम्नापि देविध्यं वदेति॥ तदा हस्त्रिकां डमंडनः॥ चांद्रोपि शुक्लपक्ष
दिः कृष्णदिर्वेति च धिधा॥ कृष्णपक्षादिकं मासं तां ग॥ कुर्वति केचनेति॥ केचन विध्यादक्षिण
तो वासिनः॥ तैः शुक्लप्रतिपदादिमासो ग॥ क्रियते न कृष्णप्रतिपदादिः॥ शुक्लप्रतिपदादेर
मावास्या तश्चांद्रो मासः॥ सयहारविक्रमंति रदितो भवेति तदा अधिमासः स्रयोदशो मास
इति कथ्यते॥ तत्तुदादशवे मासाः सवर्गं रइति श्रुते॥ काम्ये त्रयोदशे मास इति सत्यं॥ अस्मि
त्रयोदशो मास इति श्रुतां वपि त्रयोदशे मास्यसि धानमुक्रं॥ तस्मै एवात्र सोधिमासम
ज्जपा सोमलिप्सु च इति यथोक्तं रुच्यते॥ अयमधिमासागमे कालनियमो ज्योतिः सगरात्
त्रिंशत्षड्विंशमासां तरे इत्यर्थः॥ वासिष्ठसिद्धान्ते तु विशेषः॥ द्वात्रिंशद्दिगतिमसिदिनेः यो
उवाचि सद्द॥ घटिकां चतुर्केणावपत्यधिमासिक इति॥ अधिमासाहारम्येत्यर्थः॥ एवं स
तिपक्षद्वयैकं संक्रांतियदा तस्यास्मितासिते॥ अधिमासस्तदा ते योतिरितिः सर्वकर्मसु

३१७

अत्र वचनोत्तरं॥ आमावास्यामहोरात्रे यदा संक्रमते रविः॥ स तु मासः पवित्रः स्यादतीत्य
धिको भवेदिति॥ अस्यार्थः आमावास्यां प्राप्य यदा अहनि वारान्नौ वारविः संक्रामति तदा स चा
ंद्रो मासः पवित्रः स्यात्॥ यदा पुनरमावास्यां प्राप्य यदा अहनि वारान्नौ वारविः संक्रामति त
दा स चांद्रो मासः पवित्रः स्यात्॥ यदा पुनरमावास्यां प्राप्ते अतिते सति प्रतिपदि संक्रामते
तदा चांद्रो मासो धिमासः स्यादिति व्याख्यातं अतंतमुद्देपि॥ अधिमासो धिको मासस्त्रयो
दशो मासः सर्वकर्मविधिः कृतस्तदा ह पेरीनसिः॥ अत्र स्मार्त्तक्रियाः सर्वा द्वादशे मासि
कीर्त्तिता॥ त्रयोदशे तु सवस्तिनिः फला इति कीर्त्तिताः॥ तस्मात्त्रयोदशे मासि कृयात्रा न क
थंचन॥ कुर्वते न यमिवाशु कृयन्ति न विनाशनमिति॥ नृगुणा फलं॥ राकराशि स्थिते
ये यदा दशद्विंशति भवेत्॥ हव्यकव्यक्रियां हन्ता तदनेयो धिमासिक इति॥ सरवायमलिक्क
चः मलमासोपि च॥ तदुक्तं त्वपरिशिष्टे॥ मलिक्कुचस्तमासौ मलिकः पापसंतवः॥ ग

नि.दि.

३१८

दितः पितृदेवेभ्यः सकर्मसु संयजेत ॥ सोपिचांद्र एव ॥ तदुक्तं ज्योतिःशास्त्रे निषिध्यतावेकवारः ॥
यस्मिन्मस्यादिनक्षयः ॥ चांद्रो मासोप्य संक्रांतो मलमासः प्रकीर्तित इति तथा ॥ चंद्रः स्याद्रविः
संक्रमेण रदितो मासः सितादिः क्रिया इति दीपिका ॥ गार्ग्यः ॥ आमा वा स्यादयं यत्र रवि संक्रां
तिवर्जितः ॥ मलमासः स विज्ञेयो मासः स विज्ञेयो मासः शुद्धाख्य उन्नरः ॥ मैत्रेय सूत्रेऽपि ॥ अमा वा
स्यादये यद्यप्येकराशि संक्रमेण तादित्यः तत्राद्यो मलिस्तु च शुद्धोऽप्य इति ॥ व्यासः ॥ सितावालिम
तस्तस्य मदा संक्रमति रविः पूर्वमाते परित्यज्य काल सत्रोत्तरः स्मृतः ॥ उन्नरो धिमासः ॥ अत्र
सितावालिति समग्रदशोपलक्षणा ॥ यतदशम्य कलामात्रा वशेषे रवि संक्रमणे सति अमंक्रां
तो न भवति ॥ तदुक्तं ॥ दशो कलान्वशेषे तु यदा संक्रमेण रविः तदा संक्रांतमासोपविद्वद्भिः परि
गीयते ॥ इति ॥ अनंतोक्तं ॥ रविणा लंघितो मासश्चांद्रः स्यात्मातो मलिस्तु च ॥ तत्र यदि दिते
कर्मजित्तरे मासि कारयेत् ॥ एवं षष्टिदितो मासस्तदंते मलिस्तु च ॥ तत्रात्तदुत्तरे क्यारि

३१८

पितृदेवादिकाः क्रियाः ॥ ज्योतिः पितृमहोपि ॥ षष्ठा तु दिवसैर्मासः कथितो वा दरायणे ॥ पूर्वा
दनुपरित्यज्य कर्त्तव्या उन्नरे क्रिया ॥ तथा कृषि शृंगः ॥ संवत्सरान्तिरेको वै मासश्चैव न ददाः ॥ असु
राणां तु मासो मासो तस्मादेव विगर्हितः ॥ तस्मान्न यो दशोऽश्विनोऽनं क्रयन्तो पतिष्ठते ॥ इत्यादि स्मरति
वाक्यैरधिमासैः सर्वकर्मकेणानि वृत्तिनामौ सत्याकेषु चिदस्यनुज्ञाप्रदर्शयति ॥ तावद्दृश्यति ॥
नित्येनेमिन्निके क्रयन्मिषतः समलिस्तु च ॥ नित्यमावश्यकं यन्मासविशेषनामतिरपेक्षमेव
दितं ॥ यथा अहरदः श्राद्धपंचमहायज्ञदेवा चर्त्तानि धिपूजादि ॥ संवत्सराणि पक्कं ॥ दशो विदुः
दश्राद्धदाने च प्रतिवासरं ॥ गोक्षतिलदिरण्यानां संध्यायासनयोः क्रिया ॥ पर्वदो मश्वाग्रहणं
साग्रेरिष्टिश्च पर्वणोः ॥ नित्याग्निहोत्रहोमश्च देवतानि धिपूजने ॥ स्नाने च स्नानविधिनाप्यन
क्षयपेयवर्जने ॥ नपणं च निमित्रस्य विहितत्वा नित्यत्वं ॥ तथा च गोमिलः ॥ नित्येनेमिनिदाने
नरः क्रयन्मिलिस्तु च ॥ तीर्थस्नाने गृहादौ च श्राद्धं देवतदिने च यत् ॥ आदिशब्दाद्यगादिम

नि० दि०

३२०

दिप्रेतकायंकीर्णदाहादिप्रथमाब्दिकंतमखिलं प्रेतस्य कायंतिथेति दीर्घाका॥ सत्यतया॥ म
लिस्तुचाक्येमासिविषयेतयदिदिनः॥ तस्मिन्तपिचाकत्रव्याः पिचंडिहानोदकाः क्रियाः
ति॥ दिनशतिवर्णमित्रोपलक्षणं॥ कालद्वये॥ दिनशतिवर्णमित्रोपलक्षणं॥ दारभ्यदहनअथा
छादनतिलोदकपिंडदानतवश्राददशद्वयोदश्यादंसपिंडिकर्मकारणांतं कर्मकार्यं
सत्यव्रत॥ अथ संवत्सरमध्यपतिते मलिस्तुचे एकं मासिकं कृत्वा दित्याये मासि शुद्धे पिअन्यदधिकं
मासिकं नैमित्तिकं॥ अथ दपिते मित्तिकमलमासैकार्यं॥ तदक्रं गतस्मिन्॥ न कुपन्मिजमा
सेपिकास्य कर्मकथंचत॥ मुक्ता नैमित्तिकं आदंतद्वित्रैव कीर्तितं॥ प्रेतश्राद्धं तैमित्तिकं॥ अ
तश्च कवकगखपरिशिष्टे॥ प्रेतश्राद्धादिमास्यश्राद्धपिंडोदकक्रिया॥ सपिंडीकरणात्
यया कालं प्रकीर्त्तिता इति॥ यया कालमिति यदेव निति मित्तंतदेवेति॥ तथा ही रीतः॥ अथ
मेतु कर्त्तव्यमाब्दिकं मासिकं तथा॥ श्रावं सपिंडतांतं च वत्सरं दघटादिकमिति॥ संवत्सरे

३२०

प्रहृष्टे संवत्सरमध्यपतिते मलिस्तुचे एकं मासिकं कृत्वा दित्याये मासि शुद्धे पिअन्यदधिकं
कुर्यात्॥ तदा ह वसिष्ठः॥ संवत्सरमध्ये यद्यपेधिमामो नवेत मासिका कायं दिनमेकं द
दितयेत्॥ दृष्टवमिष्टपि॥ श्राद्धीहं यो निसंप्राप्ते अधिमासो न वेद्यदि॥ श्राद्धद्वयप्रकुर्वीत
वंकुर्वन्तदुष्यतीति॥ श्राद्धद्वयप्रकुर्वीत एवंकुर्वन्तदुष्यतीति॥ श्राद्धद्वयमिति प्रेतश्राद्धद्वये
पूर्वमासौत्तरमासयोरिति व्याख्यातमंततनदे॥ अतः अथ मासिकं तस्मिन् कृतमेव॥ दित्या
यमासिकत्रियक्षादिक्रयो मजमास प्राप्या म्यानु रोधे नैव तित्यर्थः॥ न विष्यत्पुणो॥ अवर्गः
दास्त्रमीतस्य यस्य मासाल्पयोदशश्राद्धंतस्यापि कर्त्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरं॥ चक्रवत्परिवर्त
तेन सूर्यः कालवशाद्यतः॥ अतः संवत्सरश्राद्धं कर्त्तव्यं मासवर्त्तितुं कर्त्तव्यं॥ योषमाधमे वद
ति॥ व्यासोपि॥ अधितासोपि न्तानां सौरमासं समाधयेत्॥ स एव तस्य मासोपिश्राद्धपिंडो
दनेरिति॥ यदा पुनस्तमासात्त्रयोदशोराधाधिमासो न वेति॥ तदा तस्मिन्नेव मलिस्तु

नि० हि०

३२१

चे सवंप्रैतेशादं समाप्य प्रयमादिकं कुरुयति॥ तदप्युक्तं वदंतमिच्छेत्॥ असंक्रान्तेऽपि कत्रव्यम
मादिकं प्रयमं दिजे॥ तथैवमासिकं श्राद्धं सपिंडाकरणं तथेति॥ दादत्तादादौ सपिंडाकरणं म
कृतं चेत्तमलमासे पितृत्वादिकं कार्यं विषमिधेधिमासागमे अथ चितुर्दशमासे प्रयमादिकं
आदीकं प्रयमं यस्यात्तु कुरुवति मलिम्लुचे॥ त्रयोदशे तु संप्राप्ते कुरुवति पुरादिकं॥ तथ॥
मलमास मृतानां पुनर्गच्छता कालेन मासे प्राप्ते पुनः प्रति संवत्सर श्राद्धं मलमासे एव कार्यं
न शुद्धमासे॥ तदा ह न गु॥ मलमास मृतानां श्राद्धं यत्प्रति वत्सरं॥ मलमासेऽपि कर्त्तव्यं नान्ये
षां तु कादाचनेति॥ अन्येषां मलमासादत्य मलमासे एव न कार्यं किंतु उन्नयना पीतिवक्ष्य
ते॥ मलमासे तस्मै प्रत्यादिका निश्रायेण॥ ग्राता तथ॥ एक संतो यदा मासौ स्यातां संवत्स
रे क्वचित्॥ तत्राद्ये पितृकार्याणि देवकार्याणि चोत्तरे॥ तथा सत्यतयाः॥ वर्षे वर्षे तु यच्छादं म
तादेतन्मलिम्लुचे॥ कुरुयति तत्र प्रसीतानां मन्येषां स्मरणं त्विअन्येषां मिति मलमासादत्य

३२१

न मृतानां शुद्धमासे एव कार्यं मित्यर्थः॥ अन्यात्यपि मलमासे प्रत्यादिकं विधाय कति मलमासे
मृतविषयाणां तिसृषु॥ मलमासे मृतस्य प्रति संवत्सरादौ मलमासात्तावेषु शुद्धमासे कुरुयति दाद
व्यासः॥ अधिमासे विपन्तानां सौरमासे समाश्रयेत्॥ स एव तस्य दिवसः श्राद्धपिंडो देवादिषु
तथा च स्मरणं॥ मासयक्षतिश्चिह्नं स्येयस्मिन्कोस्मियते हति॥ प्रत्यक्षं तु तया मृतक्षयाद्दतस्य त
स्य तं विदुः॥ मलमासे मृतव्यतिरिक्तानां प्रत्यादिकं मलमासे सति विशेषः॥ सत्यं न तव चने ध
र्षे वर्षे तु यच्छादं मातापित्रोर्भूते हति॥ मलमासे तत्कार्यं व्याघ्रस्य वचनं यथा॥ एतद्वितीया
द्यादिकं परंप्रयमादिकं मलमासे कुरुयति मलमासे श्राद्धं मलमासे पितृस्मृता॥ अपि वा दाद
यमर्थः॥ न केवलं शुद्धमासे मलमासे पितृकार्यं मृतादुलक्ष्य स्युनिमित्तं स्योमयत्र विधमान
त्वेऽपि मलमासे प्रसीतानां मलमासे एव नान्यमास प्रसीतानां मुनवेति कालादशे व्याख्यातं॥
कात्यायनोऽपि॥ गर्भे वा दुष्पिके प्रैतैरत्येति तु मासिके आदिकं च तथा श्राद्धे नाधिमी संवि

ति ० दि०

३२२

वर्जयेत् ॥ व्यासः ॥ षष्ठा तु दिवसैर्मसिः कथितो वा दरायणिः ॥ उत्तरे देवकायाणि पितृकायाणि ।
चो न यो हि मि ॥ यद्यपि पितृकायांश्चादमुनत्रेत्कं ॥ तथापि पूर्वमसं प्रति संबंधिते न क्षयस्वदे
नस्पृश्यता दोष निरायं क्रमणान्मोजयित्वा शुद्धे मासे शुद्धे मासे आदं क्रियदित्यतस्तदाशुद्धं
क्रं ॥ तथा हस्त्यारासरे ॥ पिंडवर्जमसंक्रांतो संक्रांतो संक्रांतो पिंडसंयुता ॥ प्रति संवत्सरं आद
मेवं मासद्वयेपि च ॥ तथा क्षयादव्यतिरिक्तेष्वयुगादौ मासद्वयेपि आदं क्रयन्निदुक्तं स्मृतिसंय
दे ॥ यौगादिकं मासिकंश्चादवापरपाक्षिकं ॥ मन्वादि कं कुतैधिकं क्रयन्मासद्वयेपि चेति ॥ अ
त्र सर्वमासविषयो परपक्षो गत्यते सर्वेष्ववापरपक्षो गत्यते सर्वेष्ववापरपक्षस्याहः सुदत्रपे
नृन्प्राणातीति वचनेन ॥ नमहा जया परपक्षः ॥ महा लया हके चेति न कुयन्निदुलेधित
तिवचनात् ॥ यत्र त्वष्टकायाः कर्तव्यत्वमुक्तं ॥ तत्र तद्वा दशाष्टका इति वाक्यादिद्वादशाष्ट
कः क्रियंते तदा मजमासे कार्या नान्यदामराचिः ॥ प्रति मासं मता देवयश्चादं प्रति वत्सरे

३२२

मन्वादेचयुगादेचत्यन्मासोरमयोरपीति ॥ पशुजावाजिवचने ॥ एकरात्रोऽस्मिन्नेत्येयदि
मासोधिको न वेत् ॥ एकोदिष्टं तु पूर्वत्र न परत्र कदाचनेति ॥ तस्याप्ययमर्थः ॥ पूर्वमासनिमि
त्राधीनमेकोदिष्टमन्यत्र न क्रय्यादिति ॥ उत्तरे देवकायाणि पवित्रा रो यण देवीतागपूजादिकु
लधमग्राप्तानियात्फत्ररेक्रियमाणानि न दुष्यति ॥ न मास्तु प्रविधिकानि भवन्ति ॥ गत्यप
रिशिष्टात् ॥ मलवदंतिकालस्य मलमासविदो जनाः ॥ न हि तत्र विशेषेन्यामन्यत्रावश्यक
धिधेः ॥ आवश्यक इव पौर्णमासादिविधेरन्यत्र विशेषेन्यामलमासेनाचरेत् ॥ यस्य मुत्र
रमासिक्रियमाणानां स्तिविधिलोपः ॥ यथा वसंते विहितस्य न्योनिशो मस्यदितिये वैरा
रेव क्रियमाणस्य वसंत एव कृतत्वान्तास्तिविधिलोपः ॥ तथा हीरतः ॥ उपाकर्मतयोऽसंगं का
म्यमुक्तवमष्टकाः ॥ मासद्वयोपराः कायकिर्जयित्वा तु मेतकोऽश्नीनस्य वलिविस्तोः शयनप
रिवर्तनात् ॥ दुर्गद्विस्वायनोऽस्नाने द्वजो धातं च वज्रिणः ॥ पूर्वच प्रतिषिद्धानि परत्रात्यनुदैवि

नि०दि०

३१३

कमिति॥दमनार्पणंमर्पवलि॥अवरोहकर्मआश्रयायणाइति॥तथावात्रवर्ज्यविनोक्तंनदुच्य
तेपरिशिष्टत॥सोमयागादिकर्माणिनित्यान्पिभलिस्तुचे॥तथैवाश्रयणाधानेचातुमस्या
दिकात्यपि॥मलिस्तुचेवर्जयेदितिबोधा॥तथा॥उपाकर्मचिद्व्यंकव्यंपवेस्मिर्वतेप्या॥उत्त
रेनियतंकुर्यात्स्वेतेति॥फलंनवेत्॥परामर॥पक्षद्वयेकसंक्रांतियदानस्यास्मितामिते॥
तदातन्मासिकंकार्यमुत्तरिमासिकारेयेत्॥तन्मासिकाशब्देनयन्मासविशेषतामसंबंधेन
विहितंयथावैशाखेअक्षयातृतीयादिब्रतस्यतस्मिन्मलमासेवैशाखेआरभे॥ज्येष्ठेसावि
त्रीब्रतस्यआषाढेचातुमस्यब्रतानांश्रावणजन्माशीब्रतस्यत्यादिनामरंभ॥तथात्रयांतरे
स्पष्टंमासविशेषोदयविहितंवर्जयेन्मलंइति॥तथाआरध्वेकाम्येकमणिंसमाप्तिकाळाद
र्वाकमध्यपतितेधिमासेपिकास्येकमकार्यगीयथाचातुमस्यब्रतानांकार्तिकावधिकावा
संकल्पितानांमध्येपरित्यागस्यसंकल्पविरोधेनात्यप्यत्वादित्यनंतमदे॥काम्यानामना

३२३

रंभसमाप्तिंचमलमासो न कुर्यात्॥तत्रपुराणस्मरणं॥आसुयानामयेमासानतेषुममसं
सता॥ब्रतानांचेवयुक्तानामारंभश्चसमाप्तयइति॥कालादशेषि॥ब्रतारंभसमाप्तिंचक
र्मकाम्यंचपाप्मने॥प्रायश्चित्त्रंममवस्मिमलमासेविवर्जयेत्॥पाप्मनप्रायश्चित्तस्यवर्ज
नमतिक्रान्तंकुर्यात्॥तदानामुत्पत्तंकुर्यादेवज्योति॥परामर॥अग्राधानंप्रतिष्ठानंचय
ज्जदानब्रतानिच॥देवब्रतवृषोत्तरादिदाकरणमेखला॥मागल्यमनिषेकंमलमासेविवर्ज
येत्॥प्रतिष्ठादेवीरामतडागवापीरूपादिकाःयजः॥दानानिमिहादानत्वेनयानिशास्त्रे
प्रसिद्धानिषोडशा॥तथा॥जलघृतदधिक्षीरादिधेनवा॥यातगृहउभयतोमुख्यादिग्रंथांत
रे॥ब्रतानिकाम्यनि॥तथावेदब्रतानिचवृषोत्तराःकाम्यान्तुनैमित्तिका॥तदाबोधायन॥
अथचषम्यासर्जनतद्विधंकास्यंनैमित्तिकंच॥एकादशादेनैमित्तिका॥कार्तिकावे
शाखा॥प्रहाणेसंक्रमेपिचक्रियमाणं काम्यं॥संक्रमेति॥मेधखलामौजीबंधन

नि.दि.

३२४

अनिषेकोराज्यानिषेः प्रथमः एतानि वज्रयेत् ॥ वारायावसिष्टः ॥ वापाकपतडादिप्रतिषेधयत्
कर्मचि ॥ न कयान्मलमासे तु महादानव्रतानि च ॥ गार्ग्यः ॥ नामान्तप्राप्तानं चोर्जविवाहं मोर्ज
बंधननिः ॥ कर्मैजीतकमापिकास्यं हवविमर्जनं ॥ निकर्मवतुयेमासिकमारस्यामरीवि
रुहप्रवेशगोदान् स्नानाश्रममहोत्सवान् ॥ न कयन्मलमासेपि गुरौ शुक्ले तथा सगरे ॥ आ
श्रमो वानप्रस्थयावत्प्रथमः ॥ देववशादतिक्रान्तमहोत्सवं मलमासे न कयन्ति ॥ अतिपुन्यं द
वमहोत्सवमिति काजादविवर्जनात् ॥ मन्त्र्यः ॥ आधानं यत्त कर्माणि प्रायश्चित्तं तौ निच ॥ न
कयन्मलमासेपि शुक्लगुर्वेदिपयस्त्रये ॥ उपस्रवः ॥ अस्तमयः ॥ गार्ग्यः ॥ आतादिदेवतावद्
द्वा शुचस्युत हि मागयि ॥ मलमासेप्यन्यत्र तार्थयात्रां विवर्जयेत् ॥ नारदः ॥ इत्येतद्गुरोरप्युपलक्ष
णं ॥ तथा अस्मिन् गुरौ शुक्ले बाले मलिस्त्रिभुवे ॥ उद्यायनमुद्यारे नैव तानां नैव कारयेत् ॥ स्मृतिसे
प्रहे ॥ आरंभे दक्षिणे शिरोऽग्निहोत्रस्य चादिमे ॥ प्रतिषेधः पंचरुमाधिमलमासे विवर्जयेत्

३२४

त ॥ कुमन्त्रिजा प्रतिषेधाः पंचगार्ग्यः ॥ नाम कर्मचि जाते हिंसा काले समाचरेत् ॥ एतिया ते तु क
र्वाति प्रवास्ते मासि पुण्यदइति ॥ श्रीमाहानारते ॥ रातो निषेकः ॥ प्रथमः शुद्धकाले प्रतिक्ष्यते ॥
प्रत्यादि कतु नित्यत्वात् कालमात्रेपि वा न वेत् ॥ अथ काम्यनिसर्तैर्मित्तिके च विशेषमाह ॥ द
रातः ॥ अधिमासे न कर्तव्यं श्राद्धमाभ्युदयं तथा ॥ यथौक्यत्वात् काम्यं कर्म वक्षरात्रयमाह ते ॥ क
म्यं कर्म मलमासे नारंतेत् ॥ वक्षरात्रयमाह ते प्रथमं संवत्सरं विहाय आत्फदयिकं श्राद्धम
लमासे न कर्तव्यं प्रथमे संवत्सरे मलमासे प्राप्ते सपिंडीकरणे विहितं ॥ तदुत्तरदिने विहितमा
भ्युदयिकं मलमासेपि कार्यं तथा चोक्तं ॥ ज्ञातावात्नात्पुत्रो वा सपिंडः शिष्य एव च ॥ सद्विप
डकियां कलाकुर्यादभ्युदयं तथा ॥ अभ्युदयमाभ्युदयिकं श्राद्धं विश्वरूपितमिति ॥ तथा स
पिंडीकारणाद्द्वयं किंचिच्छादिकं न वेत् ॥ इष्टं वाप्यथवापुत्रं तत्तत्कयन्मलिस्त्रिभुवे ॥ त
थापि आमावास्या श्राद्धे मलमासे मृतस्याद्वादशगृहे कृतसपिंडं ते सति मलमासेप्यमावा

325

३२६

सतोधिकं मासद्वयं तदा ॥ तद्धि मासत्रयं दुष्टं सर्वेषु शुभकर्मसु ॥ यस्मिन् वर्षे हि संक्रांते मासस्त
स्मिन् तद्धि मासद्वयं न वेति शेषं मृगमं ॥ तथा यस्मिन् वर्षे अयं संक्रांते मासद्वयं संक्रांतिद्वयमुक्त
राको मासस्तत्राद्यं असंक्रांतः संसर्पसंतः हि संक्रादस्यति संतो न्योधि मास इति कालनिर्ण
यकृद्भिरनिधानपूर्वप्रसिद्धिः ॥ बाह्यदिकर्मसु त्रयोपि निदिता इति ॥ तथा च बृहस्पतिज्याति
ग्रंथेऽपि ॥ यस्मिन् मासे न संक्रांतिः संक्रातिद्वयमेव वा ॥ संसर्पहि स्यती मासावधि मासश्च निदि
ता इति संसर्पहि स्यति संसेव चनात् ॥ दशदिग्मेधिके यस्मिन् ॥ सोरे संसर्पको न वेत् ॥ अहस्य
निर्यदेकस्मिन् मासे दो संक्रामौ तदा ॥ अहमजः तत्पतिरे ॥ यत्र मासद्वये द्व्यमध्ये तु संक्रांतिर्न
यदा न वेत् ॥ प्राकृतस्तत्र पूर्वस्यादधि मासे पोन्नरः ॥ यस्मिन् वर्षे द्वावसंतौ नवत्वं सयोः पूर्वः
प्राकृतः शुद्धः तथा ॥ संसर्पहि स्यती चेति द्विविधावधि मासकौ ॥ मासौ पूर्वी परे दुष्टौ परपूर्वौ
शुभावहौ ॥ इति ब्रह्मस्यतेः पूर्वैरिधि मासः शुभावह इति ॥ अत्रोच्यते ॥ अत्र च ग्रंथातरेषु चक्ष

नि.दि.

३२३

यमासादिमस्यासंक्रांतस्य यत्पुनर्न तत्तद्वान्निवात्मासो ह्येताविमलमास कालादवा
गतावित्वेन तस्मिन्मजमासरादा प्रवृत्तिरित्येवंपरं ॥ स्वकालागतस्याधिमासस्य मजत्वानि
धानत्तथाचोक्तं परिशिष्टे ॥ मंलं वदेतिकालस्य मासकालविरोधिकमिति ॥ एतदतिप्राये
षाजाबालि ॥ एकस्मिन्तपि वर्षे च दो मासावधिकौ यदि ॥ पूर्वमासोऽप्राक्तस्मादधिमासस्त
मौत्तरः ॥ अधिमासादारभ्य द्वात्रिंशन्मासादुद्दयो संक्रांतस्ततो वृत्त्यो संक्रांतः स प्राक्तः शु
द्धो नाधिमास इति कालतिथ्यक्रद्वाव्यरिक्तं तच्च ॥ यत्तु आचार्यवर्यैः छंदोविरोधान्पूर्वसंक्रां
ताधिमासरादः प्रयुक्तः सत्वसंक्रांतवचन एव न मजमासवचन इति दीपिकाविवरणे ॥ एव
शुभत्वबुद्ध्या द्वित्रिंशन्मासार्धकाललीवी संनयियः क्षयारभ्यात्पूर्वसंक्रांतः संसृद्ध इति मूलमं
यद्वृत्तिदीपिकारेणाप्युक्ताणि ॥ बहुकालतोपि हि तव न्यवेधिमासः शुभः एवं पूर्वोदाह
तैर्वचनैः शुभकर्मसु तिदिते पि पूर्वसंक्रांतेशुभरादः प्रयुज्यातां नो मयमाशयः ॥ क्षयस्या

३२३

त्ररधिमासाये क्षया पूर्वसंक्रांतस्याशुद्धत्वमिति ॥ सर्वकर्महि शुद्धतानि धाने तु मासत्रयेत्या
ज्यमिदं प्रयत्नादिवाहयतोऽवमंगलवित्यादिज्योतिःशास्त्राक्तं विरुद्धत ॥ किंच ॥ मासक
न्यागते मासवसंक्रांतो भवेद्यदि ॥ देवपितृभ्योऽथ कर्मतुलास्तु कतुरक्षयमिति ॥ ज्योतिःपिताम
हस्मरणेनापि देवसितसंबधिकर्मत्तरत्र मासमिदितं ॥ कन्यागते मातावसंक्रांतं अश्वि
नरावेति ॥ अश्विनस्य संक्रांतित्वं क्षयमासे भाविनि संभाव्यते ॥ तान्याया ॥ सतः उक्तं ज्योतिः
सिद्धान्तो ॥ धृक्कन्यागते सूर्येऽश्विवाप्यधृत्विर्विमंकोरेवायुर्गमेवानाधिमासो विधियत इति
कन्यादिराशिस्थिते सूर्येऽश्विवाप्यधृत्विर्विमंकोरेवायुर्गमेवानाधिमासो विधियत इति
तुः शुक्रोऽस्तगोमुरगुश्च तथा विवादे ॥ प्रारभ्यते ह तविधानं विधिनयात्रावेदाततिथ्यपिक
पानचमंत्रसिद्धिः ॥ अनंततनूनाप्याश्विनस्याधिमासतामनिधाय तत्र काम्यं न कुर्यादित्यं
क्रोमयसमापनसमये ॥ कार्तिका घसंक्रांतेऽप्येवं चोद्भवः ॥ तत्रासंक्रांतेऽपि प्रतिपदिदितं

ति.दि.

३२८

दीपोऽसवारखं कर्मनिवति ॥ शुद्धे मासि प्रारंभं तत्प्रारंभान्नियम इति कात्यायनः ॥ तथा ॥ संलग्न
मेतत्कर्तव्यं दीपोऽसवारखं कर्मनिवति ॥ शुद्धे मासि प्रादित्तये ॥ विनेदं कुरु वेपस्क नरको मति
मज्जति तिदिनत्रयं चतुर्दश्यादीति दीपोऽसवति ण्ये ॥ इति तिथिः ॥ क्षयमासात्कवसिंक्रांत
विषयं ॥ विंविदुक्ता क्षयविषयमया ति धाये ॥ द्विसंक्रांते पिमलमासवद्वज्यवज्यविवेकः स्यात्
तदुक्तं मलमासे द्विसंक्रांतौ संक्रांतरे द्विते तथा ॥ कार्यविज्यविवेकस्यादिति वगस्तु विदो विदुः
संक्रांतिरहिते मासे यथा कार्यविज्यविवेका ॥ तमेव द्विसंक्रांतौ संक्रांतिद्वयं युक्तं पिमासे स्यादे
ति धर्मशास्त्रविदो विदुः कावकग्रथे पि ॥ रवि संक्रमदीतो यो वज्ये विज्ये विधिः स्मृतः ॥ स एव
तु द्विसंक्रांतौ मलमासौ प्युदीरित इति ॥ आतो मलमासोक्तं कर्तव्यविधानं सर्वमेव त्राप्यतसंघ
यमिति ॥ एवं कालादश्रयिकं ॥ प्रथमादिकं मलमासवदत्रापि तावति ॥ द्वितीयादिकादौ वि
शेषः स्मृत्यंतरात् ॥ एक एव यादमा संक्रांतिद्वयं संयुतः ॥ सा स द्वयगतस्त्रादं मलमासे पि

३२८

शस्यत इति ॥ द्विसंक्रांति कृते अमुकैकत्वमासे इत्यसि धाय पश्चात्स्वमास संबंध प्रयोगः ॥ गा
लवोपि ॥ वर्षे वर्षे तु यच्छादं मादयात्मके क्षयमासे इत्यर्थः ॥ इति व्याख्यातं निबंधोत्तरे ॥ अत्रैव वि
शेषः ॥ क्षयमासमध्ये मरणे सति प्रति सावसरिकादौ मरणमासज्ञानोपायः ॥ क्षयमासस्य
तीथदिक्षा विनज्ये पूर्वदिमिरणचेत्पूर्वमासः ॥ द्वितीयादेविदुत्तरमासे सेयः ॥ तथा चोक्तं ॥ त
थादेवित्रयमेयामेपूर्वो द्वितीये देते दुत्तरा ॥ मासाविति ये देते दुत्तरा ॥ मासाविति बुधे श्रित्यौ क्षय
मासस्य मध्यगाविति ॥ एवं पक्षः ॥ शुक्ले शुक्लकृत्त इति ॥ तत्र जन्मति प्रतिवर्षं जन्मदिना
अवेप्येवं ॥ एवं दीपिकापि ॥ न ह्यनोक्षयमासागुसुतिथिषु प्रागंत्ययोरर्धयोमास्तिस्रिपय
क्षयाद्विधये मासद्विमासा स्थिता ॥ एवं तत्र ववदनेपीति ॥ अत्र काम्यविधये विशेषः ॥ का
म्यस्य कर्मणः क्षयमासे प्रथममारंभं न कथयति ॥ द्वितीयां न कथयति ॥ आरंभं च समापये
त् ॥ तत्र कावके ॥ अत्र त्रैमलमासात्प्राक्यत्काम्यमसमापित ॥ आतो यो मलमासे पित्त

नि०दि०

३२१

माय्यमसंशयमिति॥ अथ या कात्तिके स्य क्षयमासांतः पाते च तु मास्यवतानामसमाप्तिं सज्येत
चौषस्य च क्षयमासांतः पाते पूर्वविषे यौषधैश्च स्यमाघस्ता नन्नत स्ययुनरं रंमः असज्येत॥ अर
नान्ति यमो होषश्चासमाप्तौ स्यादिति कात्यायन॥ इति क्षयमास निर्णयः॥ कृते च लोद्धि वेदेन ग्रं
थे निर्णयदीपके॥ निरूपितो निर्णयोत्र क्षयमासाधिमासयोः॥ अथ गुरुशुक्रयोर्मौद्यनिर्ण
यः॥ मौद्यं नामास्तः सूर्यमंडलप्रवेशान्॥ तयोरविमंडलप्रवेशो बाल्ये वृद्धत्वे च मासमासो व
ज्यत्वेनोक्तौ निका मण्यत्रापि वर्ज्यमिति॥ दामोदरीयेष्वाक्रे॥ पदारवे मंडलेति काव्यो विनष्ट
ते जागुसप्यथैव॥ कालः सदीक्षाव्रततीर्थयात्रा विवाहयज्ञोत्सवनाशहेतुः॥ विनष्टते जाइ
त्यनेन वृद्धत्वात् बालत्वं च सूचितं॥ तथा च ब्रह्मसिद्धान्ते॥ रविणा सन्निहितेषां ग्रहाणामस्तमुच्य
ते॥ ततो वरिवाहं केमौ द्वादशं बाल्यप्रकारितं॥ मौद्यात्सर्वविस्तराहं॥ उर्ध्वविस्तरा बाल्यमि
त्यर्थः॥ बाल्यवाहं केयोः प्रमाणमुक्तं॥ ब्रह्मसिद्धान्ते॥ पक्षे प्राग्दिशि वृद्धत्वं पश्चात्वे च दिने

३२२

कवे॥ शौरावे प्राक् पंचाहं पश्चादशान्तिदिने स्मृतं॥ प्राक्दिशि पूर्वस्यां पक्षं वृद्धत्वं॥ पश्चात्
वारुण्यां पंचदिनानि वृद्धत्वं॥ तथा प्राग्दिने पंचादशौरावे पश्चादशान्तिदिने दशदिने --- वे॥
एतत्कलास्तयपगु --- पश्चादायवलि --- च पक्षमिति॥ तदुक्तं तत्रैव॥ शौ
रावे वाहं के पक्षं प्राक् पश्चाच्च वृद्धस्यते रिति॥ अत्र पक्षान्तं बाल्यस्येति॥ प्राक् पश्चादुदितः शुक्र
पंचमसदिनं त्रिषुः दिपरीतं तु वृद्धत्वात् तद्वदेव गुरोरयाति॥ दामोदरीयतु॥ प्राग्वा लोदिव
सत्रपदशान्तिनयश्चास्ति तो वृद्धतां पक्षे वासरपंचके वज्रमते पक्षे गुरुः सर्वति॥ तत्पश्चाद्गुरु
शुक्रयोर्विमजयोः क्रयद्विवाहं सिते कृष्णे वासरपंचके चं विरादंत स्यादस्य लपरइति॥ एवं
रत्नामालयां॥ प्राग्गुरुतः शिरः कृत्स्नितपंसितः स्यात्पश्चाद्वृद्धमयपंचदिनानि वृद्धः॥ प्रा
च्यां तु पक्षममरैर्गुरुस्तं पक्षं॥ प्रागर्थवागपि वदन्ति वसिष्ठमुखाः इत्यादिवाक्येषु काः
काला स्ते देवा मे देन आपश्च कालमे देने बाल्युका जात्याः॥ तदुक्तं मिहिरेण॥ बाल्ये

नि० दि०

३३०

दक्षिणाः कालाये बाज्ये बाहुके वा ॥ सात्यासयाधिकाः शेषादेराभेदादुदापदेति देशभेदेन विशेषमा
हगागर्गः शुक्रो गुरुः प्राक्परा कवालो विध्यदेशे वंतिषु सप्त रात्रे ॥ वंगेषु रुदासु वषट्पंशेष्वेव
शैत्रिदिने वदंति ॥ दक्षत्वमप्येतत्प्रमाणे ॥ अतो येधिका कालाभेदेन व्यवस्थिता इति ॥ तथा तीर्थिका
लविशेषाभिप्रायेण सांतरं ज्योतिःशास्त्रे ॥ पंचदिना निवसिष्टः ॥ शौनकारा कंदिनवयं रागः ॥ य
वनमतेन च सुसूक्तानि मृगसुत इत्याह ॥ एवमुक्तप्रमाणे गुरुशुक्रमौल्यबाहुकि शौनवेषु अ
प्याधाने प्रतिष्ठां चेति ॥ नामान्तप्राधानं चेति असंगे च गुरोः शुक्रे इति मलमास निषिद्धान्यात्रापि
वर्जयेत् ॥ तथा च दीपिका ॥ आघाता घृदि तंचने वतनुयाछुक्तस्य बाह्यादिक इति ॥ एंगुरुशुक्र
स्नादि वसिष्ठस्तेजविधनुर्मनिस्रके च विवाहादि शुभकर्म न कुर्यात् ॥ तदुक्तं व्यवहारसारे ॥ र
विक्षेत्रगते जीवक्षेत्रगते रवा ॥ उग्रावौ धव्यमासौ तिवाकस्य दुहिताय इति ॥ रविक्षेत्रमिहः ॥
जीवक्षेत्रं धनुर्मनौ ॥ न केवलं विवाहं तत्र चैव ब्रतबंधादीन्यपि च न कुर्यात् ॥ तदुक्तं लक्ष्मेन ॥

३३०

मिह स्थिते देवगुरो न कुर्यात् ॥ बाहचैलन तदीक्षणादीत् ॥ यात्रा प्रतिष्ठा क्रतु वास्तु पूजा धनुः
स्थिते केहिषके च तत् ॥ तथा दृढगर्भः ॥ मीने धनुषि मिह च स्थिते सप्ततुरंगमे ॥ शौरपन्तत कर्वा
त विवाह गृह कर्म चेति ॥ इत्यादि वचने मीनस्थिते के कर्मणा निषेधातिधाने पित्रौ वारव्य कालवि
शेषे तु पनयनस्यानुज्ञा वचनानि ज्योतिःशास्त्रात् ॥ गोचराष्टकवर्गस्यां प्रस्युद्धिर्न जायते ॥
नस्योपनयनं कार्यं चेन्न मीनगते रवौ ॥ अत्र यस्य शुद्धिर्न जायत इत्यभिधानात् शुद्धौ सूर्यो गार्ग्ये
क्ते माघादिमासपंचके कार्यं ॥ ते बभूवुः वावनेति ज्ञेयं ॥ अशुद्ध्या कालातिक्रमणे तु ॥ पुनस्तत्रैवो
क्ता ॥ चैत्रे मासे मास्करे मितमं सुकुर्यान्मौ जीवधनं वाडवानां ॥ शुक्रस्यासंवाक्यतेन विलो
क्यते वग्राद्या च प्रगुर्वेत् शुद्धिरिति ज्ञेयं ॥ एतदभिप्रायत ॥ माघादिमासषट्केषु मेखला
बंधनं ॥ मतमिति दृढगोर्गणमासषट्केषु मुकेके ॥ तथा कुलाचारश्च ब्रूडा कर्माप्येव कार्यं तं
दुक्तं रत्नमालायां ॥ शौरक्षेपुखक लविधे तच्चौलमाहुः मुनीना इति ॥ आश्वनायनं ॥ रतीये

नि० दि०

३३१

वपेचौलं यथा कुलधर्मं विचोयुक्तं मौजीबंधनं चोचं सिद्धस्त्रिते देवगुरौ न कुर्यादिति वचनात् ॥ त
यामकरस्त्रेपि गुरौ विवाहादि न कार्यामित्युक्तं ज्योतिषि ॥ सिद्धं सं मकरस्त्रं च गुरुं यत्नेन वक्त
येत् विवाहादिविरोधः ॥ अत्र विशेषमाह यत्तु वराह लक्ष्मौ ॥ गोदावयुत्तरतो यावद्भागौ रथी
तं दयाम्यं ॥ सिद्धस्त्रिते देवगुरौ न विदध्यादिवाहादि ॥ अदिशब्दाद्भवत्तं घचौलादीनां श्रद्धा
अतः ॥ गंगाया उत्तरे काले गोदावयस्त्रिदक्षिणे ॥ गङ्गायाः पश्चिमे पारे मकरस्त्रे न दोषक
दिति ॥ यत्तु त्रिविक्रमवचने ॥ स्त्रिंशदस्त्रेपि मघासंस्त्रं गुरुपत्नेन वक्तव्यं ॥ अत्र सिद्धं ज्ञातेन
विवाहादिविधीयत इति ॥ एतच्च परं मर्यादादत्तं ॥ सिद्धं मा त्रस्त्रिते गुरौ विवाहादि शुभकर्मसु
त्याज्या तानि धायकानां बहूनां वचनात् ॥ गंगाविषे वायुपु राणे विशेषः ॥ गंगायां सि
सर्वकालेषु पिंडात् दद्याद्विचक्षणः ॥ अधिमासे -- दिने अस्त्रे च गुरुशुक्रयोः ॥ रव्यकव्य
गयाश्चादं दिनमस्य बृहस्पतौ ॥ अत्र श्राद्धं स्यात् प्रापूर्वकत्वात् ॥ गयो प्रतिमात्रा अनिषिद्धे

३३२

त्यर्थः ॥ यत्तु वचने ॥ नीचस्त्रे वक्रसंस्त्रे अतिचरणगते बाल वृद्धौ स्तरे वा संन्यासाय तयात्राव
न नियमधिर्विः कणविधोपि दीक्षामौजीबंधंगतानां परिणयनविधिवस्त्रिदेवप्रतिष्ठावज्यसिद्धि
प्रतिष्ठासिद्धिः प्रयत्नात् त्रिदशपतिगुरौ सिद्धं राशिस्थिते च ॥ नीचस्त्रे मकरः ॥ अत्र सिद्धं स्त्रं कर्म
रस्त्रं बालवृद्धास्तविषयेषु गुरुशुभकर्मसु त्याज्या इत्युक्तं निरूपितं च प्राक् ॥ वक्रातिचारयोर्न
दितां विप्रतिपत्तिः ॥ अत्र केनाहः ॥ सर्वे राशिषु च वक्रातिचारगते गुरौ शुभकर्मनिकायः ॥ अ
रेतु सिद्धं राशिस्थिते च देवगुरौ विवाहादि प्रागुक्तं शुभकर्मनिकायमिति वदन्ति ॥ अत्र वि
रोधो ज्योतिः शास्त्रे ॥ नायाति पूर्वराशिचेदतिचारगतो गुरुः ॥ शुभकर्मनिकायं ददति सर्वआहु
मनीषिणा ॥ अतिचार इति वक्रस्याप्यलक्षणं ॥ तथा मया ज वक्ष्ये ॥ यदा तैति पुनस्तस्मि
न्नुसमं वक्ष्ये स्तुमः ॥ तत्रोदाहादिकर्मणि न कुर्याच्छुभबंधक ॥ स इति गुरुपदावक्राति
चारगतः पूर्वराशिमेति आगच्छति तदा वक्रातिचारगते पिंडादादिकर्मक्रियादिति ॥

नि.दि०

३३२

नत्वेत्सिंहस्थिपिसमानमिति चेत्तेवैव॥ सिंहस्थितेन विशुभकर्मणां कृत्यत्वानि धनादतस्तत्तेमि
हात्॥ वक्रातिचारगतेपि गुरुविवाहादिशुभकर्मणि न कायणीति निरन्तरता न्येति विदिमादुरिति॥
पेरवंच जीवस्य वक्रातिचारयोः कर्मणां विधायकानि प्रतिषेधकानि च वा क्पान्युक्तविषये व्याव
स्थावीति॥ यन्नुवेचनं॥ वक्रातिचारगाश्चैव नोमाद्याः पंचरेवरा॥ पूर्वशत्रोः फलं दद्युर्वर्जयित्वाष्ट
हस्यतिमित्वादि तत्॥ गौचस्मात्ताशुनादि फलावेधो बोधपरं॥ इति गुरुशुक्रास्तनिययि॥ अथो
पनयनकालोत्तिणीयते॥ गन्तव्यं ताज्जन्मतो वा विघ्राणां वस्त्रं रश्मि॥ रात्तामेकादशो विंशो
दशो त्रयया कलं॥ आत्रमेधादिकामनया वृद्धगार्प्य॥ कालान्तरमाहामेधाकामपि चैव
यकिमाचसप्तमे॥ धनं काम्यष्टमे कुर्यादि प्रादीनामुपायतं॥ मेधाकामी ब्राह्मणपंचमे
वीर्यकामी क्षत्रियः सप्तमे॥ धनकामी वैश्योष्टमे इति॥ तथा निबंधतरे॥ पंचमे वस्त्रं रश्मि
ब्राह्मणां तं विशेषतः॥ सप्तमे चाष्टमे वापि क्षयाणां विनांतया॥ त्रिगुणेष्वपि कुर्वीत विघ्रादि

३३२

नामुपायतमिति॥ त्रिगुणेष्वप्युक्तं तेन पंचत्रिगुणाः॥ पंचदशाब्दे विघ्नस्य गौणः कालः॥ एवमे
कवित्यब्दः क्षत्रियस्य चतुर्विंशत्यब्दे विघ्नमिति अतश्च धर्ममुपनयनादिकुर्वीत॥ तदाहावसिष्टं
आषोडशाब्दं ब्राह्मणस्याततीतः॥ आष्टाविंशत्तुर्विंशद्वैश्यस्यातश्च इति तसां वित्रिका भवन्ति ते
मुपनयेयुरिति॥ गार्प्यं परत्वात्॥ उपनयने व्याख्यासो गमै हिमेषु ब्राह्मणमुपनयनगीतगमै
दशैषु राजन्यगमैकादशेषु वैश्येषु संतो ग्राह्याः चारदोक्ततवोवणानामानुपूर्व्येणेति॥ तथाका
दशैः॥ वसंतो ब्राह्मणानां श्राद्धास्तौ माघो विंशो वारतः॥ उपनयनकालः स्यात्सर्वेषां चोत्तराय
णे॥ तथा विघ्नस्य क्षत्रियस्यापि मोज्ञा स्यादुत्तरायणे॥ दक्षिणोतुर्विंशो कुर्यान्ति न ध्यायेन संक्र
मे॥ तथा गार्प्यः॥ विघ्नवसंते क्षितियेनियदाद्ये वैश्यं घृते व्रतिने विदधात्॥ माघादिशुक्लादिपंच
चमासाः स्तसाधारणा वा सकलादि जानां॥ वृद्धगार्प्यमाघादिमासाषट्पुमे खलावेधने मते
चूडाकारणमन्त्रं च श्रावणादौ विवर्जयेत्॥ श्रावणादौ सिद्धधनुमीनेषु चोत्तरायणादिन

ति ० दि०

३३३

कार्ये॥ मुक्तं काले पीति॥ ननु उपनयने कृत्वा रायणस्य स्वतंत्र कालत्वं न संभवति॥ यथा अमावास्यायां
मिदृशां श्राद्धं कुर्यादियाराह्णे पितृणां श्राद्धं कुर्यादिति काल इयं॥ विधानेनैपि अमावास्या कालस्य
स्वावयववृत्ताय ह्युदाहरणसाधनत्वे अमावास्याविधेः सार्थकत्वं तथैवोत्तरायणस्य स्वावयववृत्त-
तवसंतादिद्वारा साधनत्वे तु उत्तरायणविधेः सार्थकत्वमिति मिलितस्यैव साधनत्वं नवति मैवं अ-
परारूपस्य वृत्तविधसंबंधित्वात् कर्मियापराह्ण इत्यपेक्षायाममावास्याविधिः॥ अमावास्यासंब-
धविषयः सार्थको नवति मैवं संतादिकालस्य उत्तरायणात् उत्तरायणसंबंधाभावात् न तथा मिलितस्य
साधनत्वं किंतु उदगयने विधिवत्त्वादेवोदगयनस्य स्वतंत्रास्यापि कालत्वं॥ अतो वसंतादि कालो-
दगयनकालयोर्विकल्पः॥ उदगयनस्य रूपांतराविधिः॥ ननु कुरुत्यपरिशिष्टं॥ रूपांतरादि-
धिरवमुदिच्याय न गोचरः॥ अनयोः कालयोस्तस्मादि कल्पमुनयो विदुरिति॥ सुयस्यो दृष्टव-
त्त्वप्रवर्तनमुदगयनस्य रूपमी नमेषयोः संक्रमणं वसंतर्तुः॥ आपवा वसंतश्चैव वैशाखो

३३३

अनोरुपांतरं॥ तस्मादि प्रादे वसंतादेरत्यत्र माघादिमासेषु उपनयनमिति सिद्धं॥ तथापि ब्राह्मणादि-
नां वसंतादिषु मुख्यं॥ वसंते ब्राह्मणामुपनयनमदित्यादि श्रुततवा संभवे माघादिमासे धितित्त-
तेये॥ तत्र बंधे मासफलमाह सुरेश्वरः॥ माघे मास महा धनो धनयति॥ प्रातो धनं फाल्गुने मे-
धाव्री नवति ततोपनयने चैत्रे च वेदान्वितं॥ शो वैखे सुजगः सुखी पटुमतिर्ज्येष्ठवर्ति द्यो बुधाप्याषा-
ढेपि महाविषह विजयी रवातो महापेक्षितः॥ अत्रोपनयनप्रकरणे मासश्चात्र इति कालाददोः॥
त्रिकंडिः॥ चात्रो मासः श्रौतस्मात्तर्कमणा मजिकादि के विवाहस्य त्वद्या विजयतरे परिकर्त्ति-
ता इति॥ उपनयनं पूर्वस्ति कुर्यात्तदुक्तं शुक्लपक्षे च पूर्वस्ति सर्वे कुरुपायनं॥ सर्वे शाखिनः
पूर्वस्ति उपध्यायनं विना उपनयनं कुर्यादित्युक्तं॥ तयोतरे च कादशी द्वादशी गृह्णीता॥ यथा॥ त-
दीये कादशी मी त्यापे च मी द्वादशी तथा द्वितीयायां च मेधाव्योरिक्ता स्तिथयः स्नास्य नयानं क-
यति॥ गजग्रहं पिच॥ न कुर्यात्॥ त्रयोदश्यादि च तारि सप्तम्यादि दिनत्रयं॥ चतुर्थी एव कतः

नि० दि०

३३४

श्रोत्रा अष्टवेते गलप्रदा इति ॥ तथा ॥ न सप्तम्यां तथा द्वाभ्यां न यो हस्यां न यवर्णि ॥ रिक्ता मुनप्रतिप
दित्र्यहस्रक दिवसे तथा ॥ अथा वा सारमाह गार्ग्यः ॥ बाह्वचोत्तुरे वरियजवेदजुषां कले ॥ सामा
गातांदरा मुनोरथर्वविदुषां रवे ॥ कवि मुक्तः ॥ धरा मुनुमजि ॥ वराह मिहारोपि ॥ गुरो कवे लोदि
तस्य मिह रस्य च वासरा ॥ रुक्कयजुः सामार्थविणिपव तास्य वृत्ति क्रमोत् ॥ वृत्ते उप नयने ॥ लोदि
तो नोम ॥ मिहिरः सूर्यः ॥ तथा बध्नपेदु वाराणि वास्ता नि व्रतबंधे इति गार्ग्यः ॥ नोमे न वारो मुक्ता
न्ये वारा प्रात्या ॥ उपायने ॥ एतः शनैश्चरः ॥ नोम शनिवारो मुक्ता न्ये वारा प्रात्या ॥ नोमोपि सामगा
तां प्रशस्त इति ॥ अथ नक्षत्राणि ॥ मोंजी बंधन मोक्षे चरे वत्यां श्रवण इये ॥ हस्तादि त्रितये श्विन्या
मृगे पुष्ये पुनर्वसौ ॥ तथा ॥ हस्तत्रयश्रवण सार्धं शिवक्षिप्रमिलेषु वक्रचक्रपत प्रशस्त ॥
इत्यादि स्ववेद विषयो विशेषो योज्योतिरास्त्रात् ॥ तय इति ॥ पनुवृद्ध वसिष्ठ गार्ग्यन्या मुक्ते ॥ अ
नध्यापि कुर्वति यस्तनै मित्रि को न वेत् सप्तमी मुक्त पक्षे तु तृतीया वाक्षया तयेति ॥ तत्त्रायश्च

३३४

त्रायेपिनय विषयं ॥ यतस्तत्रैवोक्तं ॥ नैमित्रिकमनध्यायं कृष्ण प्रतिपददिने ॥ मेखलाबंध
ने प्रायश्चित्ताये मुने योविदुः ॥ वृद्ध गार्ग्येपि ॥ स्वप्नयुजो यद्यस्ती कृष्ण प्रतिपदादयः ॥ प्राय
श्चित्तं नैमित्रे नु मेखला बंधने मता ॥ एतान् मोंजी बंधन द्वितीयं तत्तदुक्तं ॥ तुयदेमेजायं
ते द्वितीयं मोंजी बंधनात् क्षत्रिय विवास्तस्मादेते द्विजास्मृत ॥ इति ॥ उपनयनात्तरं सरहस्यं
सागमयि बोधयंते वेदमं धीत्यसामावर्तनमाचरेत् ॥ तदपि उदगायने आपर्यमाणपक्षे
पुष्यनक्षत्रे कुर्यात् ॥ वेदमधीस्तायादित्यापस्तंबः ॥ इत्कपयतो दि कालनिर्णयः ॥ अथ विवा
ह कालस्ता कजस्ता वहमाजायो ॥ तावाह प्रवृत्ति च नुदये विवाहो नोपौषे न च मधुसंज्ञितो
विधेयः ॥ नैवा स्तंगतवति नागविनजिविद्वत्त्वो न खलु तयो न बलितावे ॥ मधुश्चैत्रः समान
योगादज्यः ॥ यो योधनु योगादज्यः ॥ तथा वृद्ध गार्ग्यः ॥ मीने धनुषि सिंहे च स्थिते सप्ततुरंगमे
क्षौरमन्तं कुर्वति विवाहं गृहमेकं चेति ॥ मकरे मेषे च प्रमद्वृत्ते योष स्यादं मिधोरद्वि

नि० दि०

३३५

वादादौ विवर्तयेत्॥ कर्कसंक्रांत्य प्रवृत्तौ दशमी पयंतिमा घटेपि विवाहादिः स्यात्॥ इ० अश्वि
शुचैरपीति वचनात्॥ मकरं केसि त्रिषो वेपि स्यादिति॥ संप्रति त्यज्येति ज्योतिषि यदाह गामि
सोरोमा सो विवाहादौ यज्ञादौ सावनः स्मृतं॥ अश्वि केपि त्रकार्ये च चांद्रोमा सः प्रज्ञास्यते॥ पित
कार्येषां मासिकदौ॥ तथा दशाचारस्तु कार्तिकेनाप्रपदे विहोदयते॥ पुष्करे कार्तिके राव
तथा अश्वि चैत्य वक्रि निशिवेत्सर्वदेत्यादि शुभवार मरुत्तुर्दि ज्योतिः शास्त्रावसेममिति॥ ए
तत्कालपरीक्षणधर्मेष्वेव विवाहेषु नाधर्मेष्विति गत्यपरिनिश्चयात्॥ अधर्म्या विवाहा आसुर
रमदासपिशचगांधवासापकेलिकनिषिद्धायाः तादिमासेषु न वेति॥ तेषां स्वरूपं तु॥ आसुरो
द्विषादानादांधर्वः समयात्मियः॥ राक्षसो युद्धहरणान्येवाचः कल्पकाद्या जाताः॥ वात्सदे
व आर्षघ्राणापत्याधमस्ति विवाहा इति॥ तथा॥ ब्राह्मणे विवाहमाहुयदियते वाक्पुत्रं कृता॥ तज्ज
पुनात्कस्य तः पुरुषानेक विवराति॥ तथा॥ यत्तु स्मृत्कृति जे देवः आदायार्षः स्तु गोदये च

३३५

तुदशप्रथमजः पुनात्कस्य तज्जश्वषट्सह धर्मचरतौ अर्धितियादापते स भ्राजापत्यस्तज्जः षट्
पुरुषान्पुनाति॥ अत्र विशेषः॥ आद्यगन्तव्योः सुतदुद्दित्रोऽप्येष्टो मासि विवाहादि न कुर्या
त्॥ तदुक्तरस्तमाजाया॥ आद्यगन्तदुद्दित्रोः सुतस्य वा ज्येष्ठमासि न हि पाणिपिडने॥ तथा॥ ज्ये
ष्ठपुत्रदुद्दित्रोः स्तु ज्येष्ठमासि न मिति ज्योतिः शास्त्रात्॥ अत्र प्राप्ते गिकं स्मृत्यर्थमारात्॥ वि
वादे वितते तन्नेहो मकाज उपस्थिते कन्या मृतुमती दृष्ट्वा कथं कुर्वंति याजिकाः॥ स्नापयित्वा तु
तो कन्यामर्चयित्वा यथाविधि॥ युजानमाहुतिं कृत्वा ततः कमन्निवर्तयेत्॥ स्मृतिचंद्रिकाया
विवाहहोमे प्रकृतं यदि कन्यारजस्वला॥ त्रिरात्रे दंपती स्यातां पृथक् सप्या सवाश्रितौ॥ चतुर्थे
हैति संस्तौत स्मिन् ग्राययविधिः॥ विवाहहोमं कुर्यातां मित्यादि स्मृति संसहे इति॥ कृतु
काजादवाग्विवाहौ योग्या॥ तथाप्यष्टवर्षास्त्रिंशत्॥ तदाह संवत्॥ अष्टवर्षात्तवेहोदरि
दशवर्षात्तु कान्यका॥ प्राप्ते च द्वादशे वर्षे किमारात्यनिधीयते इति॥ कुचदीना तु तमिके

नि०दि०

३३६

संगिरः॥तत्रिकाविवाहयेत्तदुक्तंमविष्यतुराणे॥दद्यादुणवतेकन्यांनशिकांधर्मचारिणी॥अपितो
गुणहीनोयतोपरुंध्याद्रजस्वलामिति॥तथा॥विवाहश्चाष्टवर्षायाःकन्यायाःशस्यतेवधैःचतुर्णा
मपिवर्षातोमत्सेहिवहितात्॥अहितान्तुदरुतिमति॥तथा॥त्रिंशद्वर्षेविदेदकन्याकन्यादाद
शवार्षिकामितिदृढमनुःतदादांगिराः॥आप्राप्तारजसागौरीप्राप्तेरजसि-रोहिणी॥त
स्मादद्वादशैकन्यायावन्तक्रतुमतीमवेदिति॥यतर्जःपश्यतुमदोयातस्वामीब्रह्माहान
वेदितिस्मृत्यंतरं॥इतिकन्यायाआदानेस्वामिनोदोषदशतिस्वामीकारीप्रदवर्षति॥यत्तवक्ष्यः
पितापितामहोन्नातासकुल्योजनतीतया॥कन्याप्रादःपूर्वनाशेप्रकृतिस्त्रःघरःपरः॥नार
दः॥पितादद्यात्स्वयंकन्यान्नातावानुमनोपितु॥मातामहोमातुल्यमकल्याबाधवास्तथा॥माता
त्वन्नावेसर्वेषांप्रकृतिस्वाम्यामदद्यस्वजातयइति॥अत्रविशेषः॥पितरिप्रतेयघसंस्कृतो
श्चास्तोमगित्यश्मसंति॥तस्मिंस्कारकर्मणिन्नाताधिकारी॥तदुक्तंमिताक्षरायो॥असंस्क

३३६

तासुसंस्काराज्जातयोपितुल्याधिकारित्वे॥तथात्रसंस्कारायद्विद्विद्वाश्चैवकर्मणितस्यपितु
रभावेपितृक्रमादेयेइमतिनिरूपितेवद्विद्वाधिकारिनिययो॥पितामहादेःकन्यादानाधि
कन्यारेपियौत्रादीनासंस्कारायद्विद्विद्वाधिकाराभावात्॥यच्चकन्यादानेवद्विद्वाइमुक्तं
तत्कन्याजक्षणांलक्षणांसंप्रदेयंवद्विद्वाइनासंस्कृतंनदेयमितिसेयं॥स्कंदपुराणे॥कृष्ण
शृंगः॥वरगात्रसमुच्चयप्रसितामहापूर्वकं॥नामसंकीर्त्येद्विद्वान्कन्यायाश्चैवमेववदति
तथादेशेकालंचसंकीर्त्यप्रदानस्यचात्मनः॥संप्रयेप्रयेइति॥कन्यादानेदुपुस्त्रयं॥इद
दानवाक्यं॥गौरीकन्यामिमांविप्रयथाशक्तिविभूषितां॥गोत्रात्रायशर्मणीतस्मैदत्ताविप्र
प्रसमाश्रयेतिदानखंडात्॥अथविवादक्षत्राणि॥मूलमैत्रमृगरोहिणीकारैःपौष्ममारुत
मघोत्तरान्वितै॥विनिधमिदुमिम्हगीदशापाणिपोडनविधिर्विधीयते॥इतिजग्नादिकंतु
ज्योतिःशास्त्रावसेषं॥तथापरिणयायगमनादौप्रतिशुक्लादिदोषोनास्ति॥तदुक्तंसुरेश्वरेण

नि.दि.

३३०

समुवनपुरप्रवेशदेशानां विप्रवेतयोदाहे॥नवव ध्वारद्वगमनेप्रतिशुक्रविचारणनास्ति॥
तथाद्विरागमनेविशेषस्तेनौवोक्तः॥माघफाल्गुनवैशाखशुक्लपक्षेभुमेदिने॥गुवादित्यविशु
द्धीस्यान्तिसंपत्ताद्विरागम॥अत्रविशुद्धिवचनत॥मनुःशोभनेचंद्रशोभनेदिवसेदीपाव
ल्यादौवानेयेति॥विवाहनिर्णयि॥मासंनयहर्धमिपुग्मवर्षेपुग्मेतुमासत्रयमेवयावत्॥विवा
हशुद्धिप्रवर्तिसेत॥वज्रादयःस्नाजनिमासतस्य॥अथासौदरविषयोविवाहनिर्णयि॥
सहोदराणामेकवर्षविवाहनं कुर्यात्॥तदुक्तंमिहिरं॥एकोदशप्रसूतामेकस्मिन्नेवम
रेविवाहो नैव कर्तव्यिगमस्यिवचनेयथा॥लक्ष्मिनाप्युक्तं॥सहोदराणांभ्रातृणांदशमासांत
रेणतु॥विवाहो नैव कर्तव्यःश्रेयःकामेनजातुचिदि॥अत्रवचनेपुंसांभ्रातृणांस्पृष्टनिषे
धेषिभ्रातृपुत्रीस्वसृदुहितस्याइत्येकशेषेणभ्रातृणामितिपुत्रिगतिर्दिश्यात्पुत्रयोश्चैरपि न
मवेदेकस्मिन्वर्षे॥तथापिपुत्रीपरिणायनादुर्ध्वतया॥उदास्यपुत्रीनपिताविदध्यादित्यादि

३३१

नापक्षमाणेनपुत्र्यंतरस्यविवाहात्तद्विविधानात्पुत्र्योरपिनिषेधःप्रतिज्ञाति॥द्वयोःपुत्र्योर्वि
षयेतेनैवविशेषवक्तुः॥पुत्रीपरिणयादुर्ध्वयावदिनचतुष्टये॥पुत्र्यंतरस्यकुर्वतितोदाहमिति
पुत्र्याःपरिणयादुर्ध्वयावदिनचतुष्टयेचतुर्थदिनसमाप्तियंतिपुत्र्यंतरस्यअन्यस्यापु
त्र्याःविवाहकुर्वतितिसूरयोवदतीतिकालादशेव्याख्याते॥तथात्रवराहमिहिरः॥उदाह्या
पुत्रीनपिताविदध्यात्पुत्र्यंतरस्योदाहनं कन्याकदाचित्॥यावच्चतुर्थदिनमंगलस्यसमा
पनंतावदसौविदध्यादिति॥तथापुत्रविवाहपुत्रीनविवाहयेत्॥तथाचुडोपनयनविवा
हेपुत्ररमागल्येविहितेपूर्वनेकयादितिच॥तदाहवराहमिहिरः॥नपुंविवाहोर्ध्वमनुवर्षे
विवाहकायंदुहितुःप्रकल्पयेत्॥नमंडनंचापिदिमंडनंस्यात्पुत्र्यन्मंडनात्समंडनमत्वगेति॥
मंडनंमंडनचूडोपयने॥मंडनंविवाह॥मुडातादन्वकमंडनमेतिमंडनादन्वमंडनं
त्यर्थः॥अथाग्निजैअपरिणतिअनुज्ञेयदिणयेअपरिवेत्ताइत्युच्यते॥तदाहमनु॥दाराग्नी

ति.दि.

३३६

होत्रसंयोगसंयोगः करोत्यग्नौ स्थिते ॥ परिवेत्ते तन्नाम विवेकः परिविविक्तः पूर्वजः ॥ परिविविक्तः
परिवेत्ता च यथा च यथा च परिविविक्तः ॥ स वेत्ते नरकं योति दातया च कपंचमा ॥ याज्ञवल्क्यः ॥
नाग्रायः परिविविक्तां तवेदान्तं योमिच ॥ तवश्चाकृन्तिष्म्यप्येते स्फः फलदा नवेति ॥ तथा ॥
यजेत्कीवादिदोषादिवाहादावनादावनधिकारिणी दोषात्ताव ॥ तदुक्ते लीये देशं तस्ते प्रव
जिते पतिते तथा ॥ वेदशास्त्रविवेचिनो दोषः परिवेद न तथा उत्सन्नः किं लिखी कृष्टी पतितः ॥
लीवकुज्वको ॥ राजयस्मामया वीचन दोषः परिवेद नः ॥ स्मृत्यर्थसारे पि ॥ षे हो धवधिरस्त
वजड राहु दये गुषु ॥ कुज्वमन रोगात्ताशुष्का गिविविकलं गिषु ॥ ध्वस्तयुस्वेव मन्त्रे च शयन
स्ते निरिद्रिये ॥ मन्त्रोत्तरत्रेषु सवेषु तदोषः परिवेद न तिसदोदरधिकारिणि सति परिवेद न न
दोषः ॥ यथादा परिवेद न दोषस्तु सोदयेण न वेदिति ॥ तथा ॥ पितृपुत्राः सपत्नी अन्यजाताः
सुताश्च ये ॥ दाराग्निहोत्रं संयोगो न दोषः परिवेद नः ॥ रावेच स्मृत्यर्थसारे ॥ पितृव्यपुत्रे सो

३३७

पत्ने परदारसुतादिषु ॥ विवादान यज्ञादो परिवेद न दूषणं ॥ यत्र याते वल्के सदारग्रहणः
मात्राव परिवेद न मुक्तं नाग्निहोत्रादौ ॥ यथा ॥ अग्रजा तु मन्त्रे कुर्यादग्निहोत्रं यथा विधिदा
रंस्तु परिवेद नत ॥ अग्निहोत्रेण नैज्ययेति तेजोऽनुमत्या नित्याग्निहोत्रविषयं ॥ यावज्जीवमग्नि
होत्रं नुद्रयादिति श्रुत्यनुसृतं ॥ अनुमत्याप्यधिकारिण्यग्नौ कथमधिकारो नुजस्येति ॥
स्मृत्यर्थसारे ॥ अधिकारिणा पितुरनुत्ताने पितृकुर्यात्पुत्र इति ॥ यदाहुः ॥ अग्निहोत्रं विवाहं च
प्रयोगे प्रथमे स्थितं ॥ न कथं जितकेन्यो हंसोदरे वायु कुर्वति ॥ अथाव सत्याधिबारी कालश्च
निरूप्यते ॥ शारवायनग्रन्थे ॥ यात्रायां समिधमन्यादध्याश्रममग्निमिधात ॥ अस्यां समिधं अ
ग्निमना श्रमिनः समावर्त्तन कर्मणीति ॥ तमग्निमिधातेति तस्याग्नेः दीपनमात्रं ताव सध्यं क
र्म ॥ अपत्नी कल्पात्ता ॥ दायाधकाले दायाधकाले विभागकाले पित्र्येष्टसत्यनुजो
नुकुर्यात् ॥ अपत्नी कोपि न कुर्यादिव सध्यमिति ॥ तदुक्तं कारिकायां ॥ कुर्याद्विभागका

ति.दि.
३३९

लेवाविनागोतेप्रिधारणं॥रिखग्रहीययाज्येष्टसपत्नीकोधिकारयत॥तथा॥प्रोज्यवाग्दपतो
स्वयंज्यायानज्येष्टश्रेष्ठितमपिंडनानंतरमाधातंकुयति॥एतदप्यक्ततत्रैव॥प्रैतेपितरि
वाकुयतिज्येष्टःपुत्रोधिप्रिधारणं॥सपिंडपित्वापितरमविनकोनुजैरपि॥एतेनिमित्तनः
काजाः॥अमावादावतिमित्राअपि॥तदुक्तंकायो॥आमायामनिमित्तपिकाजःस्यादधिक
लःस्यादधिकारिणः॥वैशाखासगुणस्तत्रतिथिनक्षत्रयोगइती॥तथाशंखायनः॥वैशा
ख्याममावास्यायामत्यस्यावाकामतोतक्षत्रके॥इत्यावस्यधिकारिणः॥आधाताकारणे
काजातिनिः॥कृतदारेग्रहेष्टेष्टोनादध्यादुयामते॥चांद्रायणचरेष्टावतिमास
—इति॥अथपरिविन्मादीनां प्रायश्चित्तं॥कृच्छाति कृच्छोइतिवसिष्ठः॥हारीतोनाधि
कमुक्तं॥ज्येष्टसतिदारासिद्धोन्नादिकृवणि॥कनीयात्यरिवेत्तासवति॥परिविन्त्रिज्येष्टः॥प
रिवेदिनीकत्यापरिदायीदाता॥परियथायानकः॥तेसर्वेपतिता॥संवत्सरं प्राप्तापत्येन

३३९

कृच्छेणयावयेपुरिरिति॥शोखोपि॥विपरिविन्त्रिःपरिवेत्ताचसंवत्सरंवास्तवग्रहेषुनैक्ष्यं
रेयातामिति॥इदंतुषुदिसर्वनुज्ञाविषयः॥प्रायश्चित्तस्यगुरुत्वात्॥यमोपि॥कृच्छोदयोः
परिवेष्टकत्यायाःकृच्छाचरेष्टाताहोताचांद्रायणचरिदिति॥एतेप्रायश्चित्तीरणेनपरिवि
न्नादयोग्यान्वेति॥अधमचिरणंस्थितमेव॥तथाज्येष्टायांपुत्र्यामपरिणीतायांअनुजा
यापरिग्रहणोपिदोषः॥तदुक्तंस्मृत्यंतरे॥ज्येष्टायांयद्यनुदायांकन्यायांमुख्यतेनुजा॥यासा
ग्रेदिधिष्टेर्त्तयापूर्वदिधिष्टःस्मृता॥अत्रविषयेदिधिषुयतिदातयानकानांचगौतमेनसे
वत्सरं प्राकृतप्रायश्चित्तस्योक्तत्वात्परिविन्नादिवदोषइति॥वसाष्टेनकृच्छातिष्ठति कृच्छा
नुक्तोयमोक्तोप्रायश्चित्तंचभवति॥इतिज्येष्टाधिकारिण्या॥नुजविषयोतिष्ठतिःसमाप्तः॥क
तेचलदिवेदेनग्रेयेनिर्णयदिपकेन्नतवेधादिविषयेनिर्णयतिनिर्णयिःशुनः॥अथसर्वविन्त्रि
पुराणं॥प्रमादादीछायावापियोमर्त्यसपत्नीहातः॥तस्यशुद्धिकरेकर्मसंपन्नतमाचरे

नि. वि.
३४१

वर्ततेषु येन सधिसंस्थिताः नमोस्तुतेभ्यः सर्वेभ्यः सुप्रीताममसर्वदा ॥ ५ ॥ पृथिव्यां चैव ये सपयिः
सपसि विराजन्ताः नमोस्तुतेभ्यः सर्वेभ्यः सुप्रीताममसर्वदा ॥ ६ ॥ ग्रामे वा ये दिवा रात्रौ ये सपः प्रस
रेपि च ॥ नमोस्तुतेभ्यः सर्वेभ्यः सुप्रीताममसर्वदा ॥ ७ ॥ समुद्रे चैव ये सपयिः सपः निलचारिणः ॥ न
मो ॥ नमोस्तुतेभ्यः सर्वेभ्यः सुप्रीताममसर्वदा ॥ ८ ॥ रसातले च ये सपः अनंता ग्रामदावजाः ॥ नमो
स्तुतेभ्यः सर्वेभ्यः सुप्रीताममसर्वदा ॥ ९ ॥ एतासां मादृतितां च सर्वेभ्यः स्माराव च ॥ वरोश्च सि
द्धं कृतं दुःखा प्रायश्चित्तं ततः परं ॥ १० ॥ प्राजापत्यं च द्यौतव्यं संस्त्रव प्राशनं ततः ॥ एवमुक्त्वा विधा
नेन ततः कामसिमापयेत् ॥ ततः संवत्सरे पूरे चो वणं तिगं कृद्वा गंगानिलसिद्धिं तां च दद्यात् ॥ स
पदिं शमृतस्य एकादशोदति अनेन पक्षेण वक्ष्यमाण पक्षांतरेण वा सपविजिह्वत्वा कृद्वा दि
तां च दद्यात् ॥ सपदिं शमृतस्य एकादशोदति अनेन पक्षेण वक्ष्यमाण पक्षांतरेण वा सपविजि
ह्वत्वा कृद्वा दि कां कुर्यात् सपविजिः कार्यः ॥ अथ पक्षान्तरं पंचम्यां ज्ञेयं पक्षयोः स्मृतांगे

३४१

पिष्टेन विलिख्य वा दारुमयं मन्मथं वा पंचफलणं कृत्वा गंधैः राकवीरैश्च तपत्रैः जातीपुष्पैः धूपै
सिततंदुलैः अनेन वा सुकंशं खं पद्मं कंबलं कक्केटिकं अश्वतरं धतराष्ट्रं स्वपालकालियं
संपूज्य गव्यक्षीरं मोदकं मूत्रं निवेद्य श्राव्वात्मना तदुत्तपायसमोदकैः संमोज्य च नमोस्तु
सर्वेभ्यः इत्यादिना उपस्थाया एव वदेत् ॥ मुचमुचामुकं जामिति ॥ तदिने मधुरं मुजीत ॥ एवम
अदं संपूज्य पूरे संवत्सरे सौ वणं तिगं गंगानिलसिद्धिं तां च दद्यात् ॥ ततः कृद्वा दि क मिति ॥ स्मृत्यर्थं सारात्
मागवलिः ॥ पुराणात्मागवलिः ॥ नमस्येष च मीशुक्तामारभ्या नय पक्षयोः ॥ नाराणां पूजनं का
यमन्या वा शुक्ल पंचमी मिति ॥ दारुमयं मन्मथं वा पिष्टमथ मथापि वा नागं कृत्वा पंचफलणं
धपुष्पैः समर्चयेत् ॥ संपूज्य सोमं जयेद्विप्रान्तांगं दत्वा तथा च ॥ उपस्थाप्य वदो देवं मुचमुचामु
कं जनमिमिति ॥ अनंतारी नमस्य चोपि स्नानं ततः परं ॥ नमोस्तु सर्वेभ्यो ये के व पृथिवीमनु
ये अंतरिक्षे ये दिवितेभ्यः सर्वेभ्यो नमः ॥ ततः अनंत वासुको शंखपद्मं कंबलकालियं ॥ क को

ति.दि.

३४२

दकशोखयाजाश्चतरधतराष्ट्रकसपाणामधिपापुपुं कुर्वेविज्ञापनामत युष्मकलमुवायेनके
नापिस्यश्रदिषितं॥अनुकंप्यामुकंततुत्ताहिंस्वकलोत्तवं॥तन्मुखादिषसंस्पृश्याकुलस्या
अर्पितसःवैराजीवःपयस्तोमुंचामुकंजतमिति॥तदित्तमधुरमुंजोतसुमंतु॥सुवर्णतार
निप्यत्तगंदत्वातयोवगा॥विप्रापदत्वादत्वाविधिवत्पितरान्नपमाफयदिति॥पितुरितिसे
यदेशामृतस्योपलक्षणा॥नागलक्षणांतुममपुराणे॥तागाश्चैवप्रकर्तव्याखरुखेटकधार
णः॥अधःसपामिपक्षितिलेषांतामेरुध्वंतिपोरुषा॥फणाश्चमृद्विकर्तव्यादिजिह्वाबाह
वोसमाःशातातपःसर्पदृष्टेनागैर्बलिदेयःसर्पस्यश्चकांचन॥मिताक्षरायांतुपुराणोक्तवि
धिनागपूजाकृतान्तरेविष्णुबलिकुर्यादितिशेषःइतिसर्पबलिः॥अर्थविष्णुबलिरुच्यते
विष्णुबलिश्चंडाजहस्तादिनादमरिणेनमृतस्यघ्रेतस्यशुद्ध्यादनक्षरेणश्राद्धादिसंप्रदा
नत्वेयोग्यतांजयति॥सचेष्टं कर्तव्यः॥कस्याचिच्छुक्तेकादश्यांविष्णुयमचंगंधपुष्पातिदि

३४२

संप्रज्यतदग्रेकादशविनारायणाधेकादशविष्णुनामसिरेकोद्विधातेनदेवश्रावतत्रा
त्मणपादक्षालनादिअर्पसहितंरत्नप्रश्नांतश्राद्धं कृत्वादक्षिणाग्रेषुर्नेषुदक्षिणासुरवो
मधुघृतम्लतान्तिलमिश्रानेकादशपिंडान्दत्वागध्यादिभिरभ्यर्च्यस्विधावचतसमये
जानुभ्यामवनिगतोऽध्यातसंयुक्तःशंसेनतांमपात्रेणवासुदशीर्षेत्येकादशक्रान्तिःप्रत्यक
मेकादशपिंडेषुजलधारादत्वाविप्रातदक्षिणाया संतोष्यताघ्नमद्रकणैर्निरिपिंडाविस
ज्यनघाद्यभसिप्रक्षिपेदिति॥ततस्तस्यांरात्रांउपोषितःश्वान्तेविष्णुराधानंकृत्वापंचमु
कलशेषुपंचरत्नयत्नोपवीतमुद्रायतात्वितेषुब्रह्माणंविष्णुरुद्रसपरिवारंयमंघ्रेतवस्त्राभयि
त्वासंप्रज्यतदग्रेपंचदेवताकंराकोद्विधिविधिनाक्षणातिमुखोर्ध्वपिंडसहितंघ्रेतेविष्णुरु
पंसंस्मरन्श्राद्धं कुर्यात्॥क्रताविष्णुस्तयारुद्रोयमःघ्रेतश्चपंचमइति॥अत्रब्रह्मणेवि
ष्णुवैरुद्राययामायपूर्वेक्तिविधिनाचतुरःपिंडान्दत्वानामगोत्रसंहितंघ्रेतंसंस्मरन्विष्णु

नि० दि०

३४३

नाम संकीर्त्तयिष्ये च मं पिंडं दद्यात् ॥ अत्रापि पूर्ववत् तत्रास्त्रणोऽस्य मुखमित्यादिना रुक्मं पंचकं न पि
डे पुनर्जलधारां दद्यात् ॥ पूर्ववत् विदिसर्जतं च ॥ विप्रान् दक्षिणां निस्तोषयित्वा तन्मध्ये एकं प्रोतवु
ध्मा संस्मरन् गोमूत्रं हिरण्पादि द्यात् ॥ तातिशयेनोषयेत् ॥ ततः स्वजनैः सादं भुंजीतेति ॥ एकाद
शाहं चेत्क्रयेत तत्रापि विधिरयमेव ॥ अत्र पुराणवचनाभिः ॥ एकदशी समासाद्य शुक्लपक्षे
काश्यपे ॥ विष्टेयमचसं पूज्यं गंधं वृषादि निस्तया ॥ कृत्वा मेकारयेद्विष्टेयं विधिना राणा कये ॥ य
जमानवेत्तत्र शुचिर्वधुसमन्वित ॥ मंत्रपातत्र प्रकुर्वति श्राद्धात्येकादशौ वतु ॥ यज्ञोपवीति स
तिजान् पिंडां त्वेदक्षिणा मुखः ॥ दद्यादिति शेषः ॥ ध्यानधारण संयुक्तो जानुभ्यामवनिर्गतः ॥ रा
खे तातां स्नप्यान्नेनालालेत्येतच्चित् ॥ कृत्वा वैदाप्येदं धूपिंडं चैव पृथक् पृथक् ॥ अर्धजलधा
रं ॥ मंत्रं कपेतिरिति च कुर्यात्पिंडं विमर्जितं ॥ उद्धृत्य पिंडान् पश्चात्तु तीर्थे धुमसिनिक्षिपेत् ॥
कृत्वा एकादशदैवतं श्राद्धं कुर्यात्पिरेह नि ॥ विप्रानावाहयेत्तत्र चतुर्थे दिवि शारदां पंचश्रा

३४३

दानिक्रवीत देवता तां तया विधिः ॥ ब्रह्मा विष्णु रुद्रा रुद्रो यमः श्रेतश्च पंचमः ॥ पृथक् कुरुते सुखा
प्यातदग्नेश्चाह माचरेत् ॥ विष्णुस्वर्गमयः कार्ये रुद्रास्तां मयस्तथा ॥ ब्रह्मा रोष्यमये स्तत्र य
मो ह्यमो मयो न वेत्त रुद्रोऽप्युराण ॥ विष्णुबलिविधाने पूर्वविष्णुतर्पणमुक्ते ॥ तागोदादशनाडी
मिदिकं पंचदशानि स्तथा ॥ मृतोष्टादशनाडी मिदृष्य पृथक् त्रैलोक्ये मिमिस्के दवचने तदिक
दशमीतया पंचदशमिदिका विद्याया मेकारदश्या विष्णुबलिप्रभृति कर्मनिकायमिति निरूपे
तं शिष्टे ॥ इति गुरुड पुरुषपुराणां के इति विष्णुबलिविधिः ॥ धनिष्ठादिन सत्रं के मृतस्य स्रुते
प्रायकां विधिरुमते ॥ तत्र गुरुड पुराणं यतु नानि ॥ पंचकेषु मृतो यो सो नाग क्षिप्रं मते नरः ॥ आ
दौ कृत्वा हंसेन तत्र सत्रं पंचकं ॥ रे वस्यंते सुदारु समश्रुतं सर्वदा मवेत् ॥ ॥ द्वाघस्तत्र न कत्रन
कत्रव्यो विप्राधमं निजिषु ॥ दीयते न जलं न त्रं अशुभं जाते यमत्रो ॥ लोकपात्रावकं त्रिधादः
खात् ॥ स्वजनोपदि ॥ पंचकानंतरं तस्य संतापोऽप्युपजायते ॥ पुराणं त्राणां गोत्रिणां तस्य कवेर्म

ति०दि०

३४४

त्यथा॥ गृहेहानिभवेत्युद्येकक्षेत्रेषु मृतस्य यः॥ अथवा रुक्षमं धेतुदाघश्च विधिपूर्वकः॥
क्रियते मातृषाणां हि मद्य आहुतिकारणात्॥ सद्याहुतिकारणं तौ॥ संधायति दीपघमुत्त
मं॥ विप्रैर्नियमतः कार्यं मंत्रैश्च विधिपूर्वकं॥ शवस्य च समीपे तु क्षेप्तव्या युत्र लास्यतः॥ द
र्शयाम्यश्वत्थारा शिष्टा मंत्रानि मंत्रिताः॥ ततो दाघः प्रकर्तव्यस्तु पुत्रलोकैः सुदुः॥ स्त
कांते तदा पुत्रकृपांति कमुत्रमं विप्राणां दीयते सानं सर्वे पिबन्वाशने॥ सुतकांते च स
त्युत्रैः मंत्रतो त्यजते गतिं॥ तिजागाश्च हिरण्यं च तस्योद्देशे घृतं ददेत्॥ नैजतोषान् द्वौ च त्र
है ममुद्रा च वाससी॥ दक्षिणा दीयते विप्रैः सर्वपातकमोचितीति॥ बाजस्य हृदयं तो हृद
स्य पंचकेषु मृतस्य हि॥ विधानेनो न कुरुवति विधत्तस्य प्रजायत इति॥ विधानं न क्षत्राणां प
जपश्च॥ तत्क्षत्राणां पूजनं कुरुवतो यक्रमे पूर्वदेवतं सर्वत्रैकं स्नातदेवता पूर्वकं पूजनं॥ ध
तिष्ठानि दिनक्षत्रदेवताद्येता एतानि यन्ता कर्मणि रताः कनक्षत्राणां यजनं कर्मणि

५

३४४

रताः कर्मकार्यं॥ देवतापंचकेत्येतत्कार्तव्ये हे मर्मिणः॥ ताम्रमयेषु कुंभेषु वस्त्र
प्रापनादिषु॥ स्नापयित्वा विधातेन पूजनीयं सरुक्षकं॥ जपे युवस्त्रिणां स्नातदेवतातां
ममंत्रकान्॥ अश्वावयेत वविप्राग्नेमप्रायोगमिदं च॥ अमुकान्तिघस्य प्रेतस्य पंचके मृ
तिदोषतः॥ शंकितादुर्गतिस्तस्य त्यक्तुः स्याद्विजोत्तमा॥ जायांते दक्षिणा दद्यात्पुण्यादि
वाचयेन्नता॥ पुत्रादिपूजमानशतिशेषः॥ विधानं विमेतत्कृत्वा तु कुयदिकादशादिकं॥ क
र्मकृपादिति॥ अत्रायं कर्म॥ एकादशोद्विजमानो मृहो मयादिति स्नातः॥ त्रास्यणाग्ने
अद्येतिकाले दिशं च संतिर्यजि अमुकप्रेतस्य पंचकामरणसूचितादुर्गत्कियशां त्यजेनया
सपरिवारस्य मम हं करिष्ये इति संकीर्तयति इति हत्याम्कदयायां च पंचकविधानमहं क
रिष्ये इति संकल्प्य न दद्यात्पुण्यादिदक्षिणास्योदिशि स्थापितेषु पंचकलशेषु जलपुष्पै
मुद्रपुनः पूजया त्रवस्त्रनालिकेरं सर्वेशधिपुते मुमुवर्णनिर्मितवस्त्रादिदेवतापंचक

नि० दि०

३४५

मय्यात्तरणतिशेषपूर्वकं स्थापयि ब्राह्मणा सन्त देवता कर्मचैर्जपं कुर्युः॥ जपं ते याजमानो ब्रह्मणा
वदक्षिणादितिः संतोष्य अमुकस्य पंचकमरणजनितदोषनिवृत्तिरस्त्विति प्रार्थय पुण्यपदं च
यति॥ तत एकादशविधितं कर्म कुर्यात्॥ जपजदशो ब्राह्मणाय क्षिक॥ येनः सपत्ना वरुणा प्रा
विता॥ शनो अज एकपात॥ गतनो दिवु ध्या॥ सुकृते अन्पव इति कृक शारिनामत्र॥ इति
चकमरणाविधिः॥ अथ नीलोद्वाहकालनिर्णयः॥ तावत्फलमाहामभ्यागस्येति॥ शृणु सा
धो भव क्षामि यत्पृष्टो हत्व पातय॥ नीलोद्वाहविधिं येन पितृणो न वेत्॥ गद्याश्चा द्वाश्च मेधाभ्यां
नीलोद्वाहो धिको मेत॥ ये गतारौ रवेरौ द्वे कुंभीया के च ये गताः॥॥ ते सर्वे मुक्तिमाप्नोति नीलो
द्वाहकृते सति॥ कुला नात्रातमुद्धरेदित्यादि फलमुक्ते॥ तस्य काला अभिधीयते॥ कार्त्तिक्या
मय वैशाखा फाल्गुन्या मघाका मुच॥ आश्वयुज्यांतयार्घ्या चैत्र्यामा ध्यामयपिवा॥ अथ नेव
षु वैचैव प्रहणे चंद्रसूर्ययोः॥ वैधते च व्यतिपाते मत्वादिषु युगादिषु॥ दिन स्थितिषु संक्रां

३४५

नौ कातिसाम्ये तथैव च॥ मातापित्रोः क्षयाद्देतुविशेषेण प्रशस्यते॥ यदा चित्रं च वित्रं च तीर्थं पि
त्रे तथैव च॥ तदैव दात कालस्यान्तन्यत्किंचिद्विचारयेत्॥ नास्तिका विकर्मणिः प्रेतयोनिच
य गताः॥ ते सर्वे मुक्तिमाप्नोति नीलोद्वाहकृते सतीति॥ उन्नतस्कंधककुदमित्यादि वृषल
क्षणा न्युक्ताति॥ तथा गत्येव पृथगेव च विस्वितमः स्यात्तमलकृत्यपृथगे मुख्याश्च तस्त्रो वृत्ततर्ष
चतस्रणामत्रावे एकोपि न वेदित्वा कंगरुडपुराणे॥ एकवर्णं द्विषं चै व सद्वर्णं तरी र्व ग॥
स्नापयित्वा तत ऊयसि बलिका रक्तपिता॥ प्रतिष्ठाप्य वतं धुं मे प्रेतो मोक्षमवाप्नुयात्॥ पु
ष्टे वतपणिका ये मुक्षिते मंत्रे पुर्वकामिति॥ एकादशाद्दे प्रेतस्य यतो ह्यन्यते वृष॥ प्रेतत्वं सु
स्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्धशरै रप्यति॥ इति नीलवृषोद्वाहकालनिर्णयः॥ कृते चलद्विवेदे न प्रयोनिर्ण
यपके॥ उक्ता नीलोद्वाहकाला मर्यादि मरणे विधिः॥ अथ रविवारे सिद्ध विरुद्धा नाये गतिः
धीयते॥ सूर्यावारे द्वादशी चतुर्दशी सप्तमी विशाखादिषु विरुद्धयोगः॥ तदुक्तं॥ सूर्यो विशान

नि०दि०

३४६

रणीदादश्यचतुर्दशी॥मघानुराधांत्येष्टाचवर्जनीयाः प्रायत्त तइति॥चौरविदादश्ययोगो॥
क्रमयोगः॥सप्तम्यारविवा रेण संवत्त्रिंशोयोगः सोमपिसुनकर्ममुत्पाज्यः॥तदुरत्वमालाये॥
सप्तम्यादि न करवा सरेयदिस्पात सत्याज्यः शुभफलको॥क्षितिः प्रयत्नात्॥धर्म्येक मणि तु॥
सोमवारे न्वमा स्यात्मानुवारे च सप्तमी॥षष्टिर्वर्षमह साकर्मिह स्राकर्मिहैः सम॥तथा॥म्य
त्रमोनो विज्ञा रवात्री तयं मधा वेतशोभनं॥अथ सिद्धियोगः॥रवौ॥आदित्ये चाष्टमीह सप्तमि
नोत्रोत्ररात्रये॥मूलपुष्यधनिष्टाचमिद्धियोगाप्रकीर्तिताः॥उत्ररात्रिन यं मूलं ह सप्तपुष्याः
शुभप्रदा॥एतद्यतिरिक्तास्त्रिपिगणो न क्षत्रगया श्रमना नुवारे सम॥तथा दिवसे अष्टौ अर्धप्र
हरा न वेति मानुवारे चतुर्थे चिद्धप्रहरः शुभकर्ममुत्पाज्यः तथा॥शुक्रार्कयोर्न प्रतीच्यामिति
मानुवारे पश्चिमायां दिशि दिक् श्रजं तत्र गमने न कुर्यात्॥तथा॥तिथिविषये षष्टी चतुर्थ्या
पश्चिमायां योगिनी॥चतुर्थ्यादि दश्येनैर्हत्या॥सप्तमी पूर्णा मास्यो व्याय व्या॥योगिन्या वयं

३४६

तितत्रयात्रान कुर्यात्॥दादश॥चतुर्दशो मानुवारे पि धर्म्ये किमाणि प्रशस्ते॥मानुवारे चतुर्दश
मुद्रत्रं केलिकं॥तत्तमंगल कर्माणि त्याज्यं॥रात्रौ नयो दश मुद्रत्रं केलिकं॥अथ सोमवारे सिद्ध
विरुधातं॥नवमी सोमवारेण सिद्धा॥तुडुक्तं॥सोमे तु नवमी पुष्य श्रवणो रोहिणी मृग॥एता
निसर्वदा वम सिद्धिदा निसर्वकर्मसु॥सोम॥अनुराधा यि शस्ते॥पुष्या नुराधा श्रवणा श्विमिद्ध
ये॥रोहिणी दये॥अथ सोमे विरुद्धा॥रात्रौ पुनुराधा ते विशोरवा निजितस्य जेत॥आषाढे॥प
वाधाने त्या पादा॥श्रवणस्य अथाश्वतस्रः घटिकाः अतिजिन्ता मरुतं॥एतानि सोमे विरुद्धा
नि॥अन्या सुतिथिषु सोमवारे न सिद्धे न विरुद्धा॥अन्यानि नैः क्षत्राणि सोमे समानि॥तथा॥
॥राति सोमयोः प्राच्या गच्छेदिति वचनात्॥सोमे पूर्वस्यां दिशि॥तिथिर्विषये प्रतिपन्तवम्योः पू
वस्या तृतीयो कादश्ये रात्रे प्यो अष्टम्य मावा स्य पोरी शान्त्या योगिन्या प्रतिवसेति॥रिक्तत्वे न
शनिवारे पीतवमी सिद्धा॥रात्रौ रिक्ता सिद्धियोग इति॥यात्रायां सन्तु रवा योगिनी त्याज्या॥

। ति०दि०

३४७

तथा॥ सोमावारे मसमी हृध्वनिदरः शुभकर्मव्याज्या॥ अथोदशीरकादशी च सोमावारे विरुद्धा॥ त
दुक्तं॥ चंद्रे चित्रोत्तराषाढा पूर्वषाढा विना रिक्ता॥ राकादशी त्रयोदशो नष्टयोगा प्रकाशिता॥ सा
तुशी तगोपुत॥ सोमवारे द्वादशी मुरुत्तं किलिकं मंगलं व्याज्यं॥ रात्रौ राकादशी मुरुत्तं॥ अथ नौ
मवारे सिद्धि विरुद्धादिकमुच्यते॥ नौमवारे तृतीयाष्टमी च योदशः सिद्धा॥ षष्ठी च॥ तदुक्तं॥ नौमेष
ही तृतीया स्यादष्टमी च त्रयोदशी॥ मूलस्थितौ मंगलौ शेषाः सिद्धा॥ उत्तराषाढा पदा॥ अपरे तु॥ च
तदनेनौ मेरुत्रिकापि प्रशस्तं॥ उक्तं॥ अश्विनी कृत्तिका श्लेषा उत्तराषाढा पदा॥ नौमे प्रतिपत्तदश
मी च विरुद्धा॥ तदुक्तं॥ कुजे तु वैश्वदेवा प्रप्रतिपत्त पूर्वमिद्रपात॥ वरुणं वा मुदेवं च पूजयामहव
जेते॥ वैश्वदेवं उत्तराषाढा वरुणं॥ शतनिषाक॥ वसुदेवं॥ धनिष्ठा॥ अत्र पूजा दशमी॥ दशम्या
नौमवारे णक्कच योगे भवति॥ तदभिप्रायेण नौमे दशमी वर्जिता॥ मंगलकर्मणि॥ ननु ध
मकर्मणि॥ नूनं नैवेधनिष्ठा द्वित्रयमाश्रयवर्जिता॥ अत्र पूजयेति॥ वदतुरयमभिप्राय॥ प

३४७

सदयेपि पंचदशतियय पुनरावृत्त्या॥ नंदान्नानयारिक्ता पूजा इति॥ तथादि॥ प्रतिपत्तषष्ठी
एकादशः नंदतियय द्वितीया मसदमी द्वादशः मद्रास्तिथयः॥ तृतीयाष्टमी त्रयोदशो ज
याः॥ चतुर्थी नवमी चतुर्दशो रिक्ताः॥ पंचदशमि पूजिभिः पूजास्तिथाय इति॥ अत्र कुजे न
यामिद्धि योगः॥ अत्यास्तिथिषु नौमः समः सिद्धव्यतिरिक्तानि नक्षत्राणि नौमे समाति॥ त
यानोदीच्या बुधनौमप्येरीतिवचनात्॥ नौमे उदीच्या उत्तरस्यादिशि दिक्कूलानि॥ तत्र यात्रा
न कुर्यात्॥ तिथिविषये तु द्वितीया दशम्यो रत्तरस्या योगिन्येव संति॥ तत्र गमने न कुर्यात्॥
तथा नौमे द्विप्रदरः मंगलकर्मणि व्याज्यं॥ नौमे दशमं मुरुत्तं किलिकं शुभकर्मव्याज्यं॥
रात्रौ नवमं मुरुत्तं किलिकं॥ अथ बुधवारे सिद्धि विरुद्धादिकमाह॥ द्वितीया द्वादशी
मसम्या बुधवारेण सिद्धा॥ तदुक्तं॥ बुधवारे द्वितीया च द्वादशी सप्तमा पुत॥ मृगानुराधा
स्तीश्च कृत्तिका सिद्धिवापिकेति॥ पुनरेतानि रक्षाणि बुधे सिद्धिदायिकाणि॥ बुधवारम

नि.दि.
३४६

धिरुत्पाकनिकात्रितयंपुष्पानुराधाद्यसिद्धयेनवंतीनिरोधः॥अथबुधेदनीयानवमीप्रति
पेत्॥दिविरुद्धयोगः॥तदुक्तं॥बुधेधनिष्टमरणिदस्मृलसमन्विता॥तनीयानवमीप्रतिप
त्तेवतीशुक्लवर्जितविरुद्धयोगः॥दस्मृमश्विनी॥तथा॥बुधेत्रीणिचरेवत्यामृजपरियेवा॥रेव
त्यारेवतीप्रतिपत्तित्रीणि॥अन्यास्तिययोन्यानिनक्षत्रीणिनसिद्धानिनाविरुद्धानि॥बुधेचक्रासि
द्धियोगः॥बुधवारोत्ररस्यादिकशुक्लद्वितीयादशम्योरुत्तरस्यातत्रगमनंतकुर्यात्॥तथा॥बु
धवारोपंचमोदप्रहरःशुभकर्मसुत्याज्यः॥अष्टमंशुक्रतंत्रिकलिकंतवशुभकर्मसुत्याज्यो॥रात्रौ
सप्तमंशुक्रतंत्रिकलिकं॥अथाशुक्रवारसिद्धिविरुद्धयोगः॥गुरुवारोपंचमोदशमीपौर्णमा
स्यसिद्धागुरोपूणासिद्धियोगः॥तदुक्तं॥गुरोदशमीपंचमोपौर्णमासीविशाखकं॥नारदा
नुराधेसिद्धास्फुल्लयापुष्पपुनर्वसुति॥मार्गपूर्वफाल्गुनी॥विशाखकंविशाखात्रिविक्र
मे॥पुनर्वसुचरेवत्याद्वयैराधायसिद्धये॥पुनर्वसुद्वयैरवतीद्वयैराधायनुराधासिद्धियोगः॥

३४८

तदुक्तंजीवेष्टमीचतुर्थीचआश्रितक्षत्रिके॥रोहिणीचमृगशिराविधाश्चप्रकीर्तिता॥त
थाजीवेतुत्रीणिरोहिण्यादग्नेदशतक्षिके॥शतक्षत्रातनिषाकतघरितेरिकतक्षत्रगुणान्य
तिथिश्चगुरुवारसमः॥तयानयास्यायांगुरोयुष्टेदितिवाचतातगुरुवारदक्षिणास्यादिविदि
कश्ले॥तिथिविषयेपंचमीत्रयोदशयोदीक्षिणास्यायोगिन्यावसंतितत्रयात्रांतकुर्यात्त
थागुरुवारोअष्टमोदप्रहरःशुभकर्मसुत्याज्यः॥षष्ठंशुक्रतंत्रिकलिकं॥मंगलेवर्जनीयंरा
त्रौपंचमंशुक्रतंत्रिकलिकं॥अथशुक्रवारः॥सिद्धिविरुद्धयोगः॥प्रदश्यते॥प्रतिपत्तषष्ठीरा
कादश्यः॥नदातिथयस्ताशुक्रवारोपामिद्धा॥तेदाशुक्रेसिद्धियोगः॥त्रयोदशाम्बुशुक्रसि
द्धा॥तदुक्तं॥शुक्रेणप्रतिपत्तषष्ठीराकादशोत्रयोदशी॥सिद्धान्तयोदयोत्रराशादाहस्त
श्रवणरेवती॥नाम्यपूर्वषाढा॥शुक्रमधिकृत्य॥पुनर्वसुश्रुतिसिद्धैराधायरेवतीद्वयंशु
नीश्रवणं॥एतेःसिद्धियोगः॥अथविरुद्धयोगः॥मार्गवैचितयंपुष्पात्त्रोहिणीप्रोहिणिवि

नि० दि०
३४९

दुः॥ त्रितयं युष्मदशेषामघाः तद्वदपतेः अत्या तितक्षत्राणि शुक्रैः समानि॥ तथा शुक्रवारस्य त
तीयेऽपि प्रहरः शुभकर्मसुर्वर्जयित॥ तथा शुक्राकर्मोर्न प्रतीच्या मिति वचनात् शुक्रवारं यस्मिन्मा
यांदि शिसंति तत्र प्रयाणं कुर्यात्॥ तिथिविषयेषु चतुर्दशैः पश्चिमायां योगीतीति॥ तथा शुक्र
वारं द्वितीया समसी विरुद्धा॥ ज्येष्ठा चतुर्दशैः॥ मंगलविरोहिणी ज्येष्ठा द्वितीया समपुनः॥ पुष्यो म
घा तथा शेषा सावकीयेषु वर्जयित॥ शुक्रवारं चतुर्थं मुरुर्न कलिकं मंगलं तद्वर्ज्यं॥ रात्रौ तृती
यं मुरुर्न कलिकं॥ अथ रात्रि नितारे सिद्ध विरुद्धयोगो निरूप्यते॥ चतुर्थी नवमी चतुर्दशी सिद्धि
स्तिय यस्ता रात्रौ श्वरे वारे सिद्धा॥ रात्रौ रिक्ता सिद्धि योगा॥ रोहिण्यादि चतुर्दशैः॥ रात्रौ चतु
र्थी नवमी चतुर्दशैः यो दिणी॥ रात्रौ तारा स्वादिति मघा माग्यं चैव नु सिद्धय इति॥ तथा रा
त्रि नितारे तत्कं॥ स्वाति श्रवणो रोहिण्यः सकला श्रीष्ट सिद्धये॥ नवतीति रोषः॥ अथ रात्रि नितारे
विरुद्धानि॥ सौरे हस्तोत्तराषाढा रेवति चित्रा सह॥ पंचमी चैव षष्ठी च अर्यस्तु सह वर्जिता

३४९

अथ माउत्तरा फाल्गुनी मृगशिरा नक्षत्रादेवर्जयेषां देवा दशा प्रात्रयं उत्तरा फाल्गुनी प्रसूतितये उत्तरा
फाल्गुनी हस्त चित्रा रात्रौ विरुद्धयोगः॥ उत्तरा दन्योनक्षत्रगणश्च रात्रौ समः॥ तत्राचारानि
सोमयोरिति वचनात् रात्रि नितारे पूर्वदिशि तिथिविषये प्रतिपन्नवम्योऽर्च्यो नो निवसति॥
तत्र गमनं त्याज्यं॥ तथा रात्रि नितारे षष्ठेऽपि प्रहरः शुभकर्मसु त्याज्यः॥ रात्रौ द्वितीयं मुरुर्न कलिकं
शुभकर्मणि वर्जयित॥ रात्रौ प्रथमं मुरुर्न कलिकं॥ अथ प्रयाणयोगिनी सन्मुखार्जनीया॥ स
न्मुखता नोपायमाह॥ ऊर्ध्वमिरी क्षेप्यं च नाडी नडो दशाधस्तदनुक्रमेण॥ दशौ व वास्य
दश दश दक्षिण च सादृदिशा सन्मुखार्जनीया॥ अर्धति अधिका दशा॥ पंचदश इत्युच्यते
तिथारं त्यापंचदश घटिका सन्मुखा तिथि नक्षत्रवारैर्यन्निमिदुष्टं दिते न वेत्॥ मंगलं कर्म
णित्याज्या धर्मकर्म न त्याज्यं॥ दाम्भार केन वा दुच्छतु॥ विरुद्धयोगास्तिथिचारजातानक्षत्र
वारप्रभावश्च येन॥ कुर्येषु वंगेषु वसेषु वर्ज्या शिषे मुदेशेषु न ते निषिद्धा॥ तथा अथेगिसि

नि०दि०

३५०

इयोगश्च वावेतोमवतोयदि॥ अयोगो ह्यन्यते तत्र सिद्धि योगः प्रवर्तते॥ अथा देवानां वाप्या
दानां च प्रतिष्ठा काल नियमि॥ म विष्ये सौवर्णी राजनी ताम्री मन्मयी च तथा न वेत्॥ पाषा
णा धातु युक्ता वारं तिकां स्पमया तथा॥ रीति पित्र लं॥ शुद्ध दारु मयी वायि देवता वा अत्रास्यते
अंगुष्ठ पर्वदारभ्य वितस्त्रिया वदेवतु॥ गृहेषु प्रतिमो कचता धिका रास्य जे बुधै॥ मुदिने
शुभ नक्षत्रे मुहूर्त तु मवेद्यदा॥ वापी कूप तडा गानां तस्मिन् काले विधि स्मृतः॥ संक्रांति वि
शेषे फल विशेष माहा॥ का कटि पुत्र लाभ सु सौख्य तु मकरे मवेत्॥ मीने यत्रो यला मस्तु कुंभे
च सुवद्भूदकं॥ वृषत्र मिथुने द्दिर्द्वि श्विके निर्मलं मवेत्॥ पितृ तृप्ति सुकन्यायां तुला या राश्व
त गति॥ सिद्धो मेधो धनुर्नाम जलस्य धि जय छतीति॥ अत्र यद्दक्षिणा यने तडा रादि प्रतिष्ठा
विधान वत काल नियम स्मृत्तं नमो सज्जल यत इति॥ म विष्यो त्तरोक्ता मि प्राप्ते पा प्रति
ष्ठा मुद्गम यने कुर्यात्॥ देवता तदा ह गार्ग्य॥ देवता रा म वाप्या दि प्रतिष्ठा मुत्र रायणे॥ म

३५०

घादि पंच केशुक्ते कृत्स्नया पंचमी दिने॥ दक्षिणे लयने कुर्वन् न तत्फल मवाप्नुयात्॥ तथा म
स्य पुराण तंत्रे प्राप्य पक्ष शुभं शुक्लं अतीति दक्षिणा यते॥ विना चैत्रेण मासा दोषा प्रतिष्ठा मासये
च के॥ केचि दागामिकाश्चैत्रं नागी कुर्वन्ते॥ अत्र काला दश विचनं॥ देवारा म तडा रादि प्रतिष्ठा
मुत्र रायणे॥ सा घादि पंचमा मेषु शुक्ल पक्षे ममा चरत्॥ कृत्स्ने पि पंचमी यावत् केचि चैत्रं न
मन्वत इति॥ अत्रादि शब्दा अपि कुर्यात्॥ आरा मो वचनं॥ कृत्स्न पक्षे दशमी पयति कुर्यात्॥
तदुक्त विष्णु धर्मे त्रिरे॥ कृत्स्न पक्षे त्रिमा वैगे तु प्रथमे स्यात् शुभा वदा॥ मध्या द्वितीयां सगे
तु तृतीये क तनाशनीति॥ कर्तुं श्वं प्रवलयन्ने दिने इति शेषः॥ तथा तिथि पुरिक्तां विना न्या शु
भा॥ दुक्त काला दशैक्तां रिति थि विनोति॥ कर्तुं शेषाः शुभाः पूजा जिया वरा॥ मन्त्रा सुमध्यमा
नंदा कनिष्ठाः स्फः प्रकीर्तिता॥ चतुर्थी नवमी चतुर्दश पः रिक्ताः॥ तत्र विना शेषा शुभा॥ तत्रा
पि पूजाः पंचमी पौर्णमास्याः वराः शेषा जया तिथयः तृतीया अष्टमी त्रयोदश पवरा॥ मन्त्रा

नि० हि०

३५९

तिथयः द्वितीयामसमादादयः साध्यमाः ॥ तदातिथयः प्रतिपत्तृतीयाकादश्यः कतिथाः ॥ तद्वत्
कारणतंत्रे ॥ जयाः पूर्णाः प्रवास्ताः स्फुर्मध्यमाभद्रमेतिता ॥ कतिथातदसंज्ञास्फुप्रतिधासुदेवि
कर्मणि ॥ देवकर्मप्रतिधा ॥ अत्रमध्यमकतिथत्वं संभवविषयं ॥ रिक्तांविनासर्वाः शुभाइतिवि
धुधमेतरेतिदितं ॥ वारेषु ॥ नोमवारंविनाशेषावाराशुभाकराः स्मृताः ॥ अत्रविशेषः कारणत
त्र ॥ रविरुमप्रतिथायांरुरुचजायारिष्यते ॥ नौवर्जस्तिरायोस्यु ॥ शनिशुक्रबुधेदेव ॥ रवेर्वैउ
ग्रामुप्रतिथामुविदारणत्वाहविरनद्रनैरवादिप्रतिथामुसंमता ॥ गुरोर्वारिचजप्रतिथामुसंम
मं ॥ इतरेवानिशुक्रबुधसोमवाराः स्तिराः सुप्रतिथामंमताः ॥ योगेषु ॥ विनाशुलादिकांत्योगान्त
वशेषाशुभावदा ॥ तथा सनकुमारः ॥ व्याघातशुलगंडेषु व्यतीपातानिगंजयोः ॥ विघ्नंनक्त्तपरि
घावेधतीषुनकारयेत् ॥ करणेषु ॥ प्रवास्तातिप्रतिथामुब्राण्यादौकरणा निच ॥ आदौत्रीणिबव
बालवकौ लावानि ॥ विष्टिंविनासवर्णिन्यन्ये आहुः ॥ नक्षत्रेषु कारणतंत्रातं ॥ पौत्रकार्यम

३५९

पेसार्पयाम्याग्नेयदिदौवते ॥ चित्रांविनाप्रतिथामुशेषक्षणिशुभानितु ॥ रातानिपरिहाप्यशेष
यो कविशानितत्राणिप्रतिथामुशुभानि ॥ तदुक्तंमत्स्येन ॥ आषाढेयौ धनुजर्क्षमुक्तरात्रपमाद्रंनो
ज्येष्ठाश्रवणरोहिण्योष्वनिद्राश्रवामका ॥ अश्विन्यादित्यहस्ताश्रवणमृगशिरोजित ॥ अनुरा
धतयास्वातिशामुप्रकात्रिता ॥ अत्रोत्रराफाल्गुनीनक्षत्रं तिषिदमपिगृहीतं ॥ उत्रराषाढस्य
पादः श्रवणस्याघाश्रवतस्त्रोघटिका अनिजित ॥ तदाहगायत्री वैश्वदेवंतिमः पादः श्रवणस्या
दिनादिका ॥ चतस्तश्चाभिजिनामनक्षत्रं समुदाहृतमिति ॥ एषुनक्षत्रेषु स्तिराणिमानिरो
णिमानिरोहिण्यफत्राषाढोत्ररनद्रपदरव्यानिस्तिरप्रतिथामुशुभाप्रति ॥ अस्तिराणिनुश्र
वणधनिशत्रातमिषकपुनर्वसुस्वात्याख्यानिमस्तिरासुशुभानि ॥ तिथिगानतानितुज्येष्ठापु
नर्वसुहस्ताश्विनीमृगशिरोरैवत्यनुराधास्वात्याख्यानि ॥ ऊर्ध्वानतानिचपुष्याश्रवणा
त्रराफाल्गुनीउत्रराषाढोत्ररानाद्रपदशतमिषमोहिणीधनिशरव्यानिता निचस्तिरासुच

ति०दि०

३५३

ति॥ संप्रवददक्षिणतः॥ धन्वतागाः॥ देवीवाचमजनयंत॥ जातवेदये सुतवाम॥ बलिन्हायवता
नां॥ क्रमादेवानां॥ त्वमृषुवाजिनं॥ तादमिद्राणि॥ तुंनेतुं जेयउत्रो॥ पेतापावकचक्षसा॥ अया
जान्ते॥ अवेत॥ इति रुवेदमंत्राः॥ वरुणस्योत्तमवने॥ त्रातारमिद्रो॥ प्रपर्वतस्व॥ सवितोन्ना॥ इत
देवा॥ इमं मे वरुण॥ उदुन्नमं॥ लोकं एणा॥ अग्ने सदस्त्रा॥ दिवो मृदा॥ ययः एयिव्या॥ यातुयधीः
पूर्वाः॥ अन्तपतेन्तस्य॥ त्वयं विशं॥ अग्निः प्रियेषु॥ अनापतेन त्वत्॥ त्रीणि यदा विचक्रमे॥ इदं
विष्णुः॥ धृतवती॥ कृतवस्त्रा॥ इति यजुर्वेदमंत्राः॥ अग्निदत्ता॥ संते पयामि॥ एयिव्या अंतरिक्षा॥
इदुरिक्षाय॥ शुक्रं शुक्रं॥ अतो दवो॥ वरुणसाम॥ देवव्रत॥ मुक्तोत्तर॥ इति सामवेदमंत्राः॥ अ
ग्नेर्मन्ये प्रपमस्य॥ राकमयो॥ तक्षत्राणि॥ एयिव्या मग्नये॥ स्रद्धस्त्रादु॥ यस्मात्सदा बजदा॥
अस्मिन् सुवसवो॥ पुनरेदिवाचस्य ते॥ यः केतुं देवां॥ रातो मित्र॥ रातो मित्र॥ रातो वात॥ रा
तो वीत॥ इति अथर्ववेदमंत्राः॥ श्रयाणि शिरसि ति धायुस्त्रिपो गापंत्यः प्रदक्षिणा॥ चतुष्टयंक

३५३

वैति॥ तातादिक्पालानां बलिदाने॥ ततो रजोपचारेण देवताया पीदेनयते॥ ततः संक्षेपसूक्तोक्त
त्वा॥ कलशोदकेन पूर्वोक्तं मंत्रैरधिवासनं जलान्तिकः॥ प्राणः प्रतिष्ठा॥ ध्रुवाद्योरिति साधार
णो मंत्रः॥ अतिदेवत्रलमंत्रा असाधारणाः सुगंधपुष्पाद्यर्चितस्य हृदये करं हत्वा जपाद्येन
रंशते॥ ततः षोडशो निरुपचारैः पूजा॥ शिवस्य पंचवक्त्रपूजनं॥ विष्णोः पुरुषसूक्तेन॥ दि
व्याः श्रीसूक्तेन॥ यद्वा आपो देवी॥ देवीपरो॥ धृतवती॥ श्रीश्वते॥ मनसः कामं॥ सक्तुमिव
जातवेदसे॥ कामं कामदुधे॥ आनायतं॥ याषधीः सरस्वतीयेत्यं॥ तजश्नं॥ देवावाचेति स
मिद्राग्निर्मनुष्यः यो मे धामं॥ इमं मे च॥ इति षोडशमंत्रः सूर्यस्य॥ विन्नाट॥ उदुत्यं॥ पेतापावक
देव्या बध्वरं॥ तत्र तया॥ अयं वेत॥ चित्रं देवानां॥ आनइलानि॥ यदद्यत्तराणि॥ तस्मदीति
मित्रस्य॥ वण्महाता॥ वाट्सूर्याश्रापंत॥ आद्या देवा॥ अक्ष्मेनेति च॥ इति मंत्राः गणेशस्य
गणानां त्वेति॥ अन्यदेवानां तत्र विधिषु विलोक्य॥ प्रासादं प्रतिष्ठापनं नान्या सं पूजन्त॥

ति० दि०

३५४

कलशा रोहणं ध्वजारोहणं च ॥ सार्वदिविषयं ॥ विजोक्तं विस्तरं ॥ स्वस्तिवाचनं ॥ सांगव्यकरणं ॥
दक्षिणा ॥ गौबोहिरण्यं वा सांमि यथाविभवमात्मनः ॥ इति पौरोहिणी कीर्तिप्रतिष्ठापयति ॥ अथ तडा
गा घुमर्गे विधिः कथ्यते ॥ वक्रिपुराणे ॥ मुदिन शुभनक्षत्रे ॥ वीषीकृतपतडागानां तस्मिन् काले
विधिः स्मृतः ॥ संपूर्णं तु कृते कर्तुः संपूर्णं मुर्मनोरथा ॥ मध्यपुराणे ॥ तडागादिप्रतिष्ठापयत्क
ण्यादिभिर्मंडपः ॥ प्रागुदकप्रवणे देशे तडागस्य समीपत इति ॥ मंडपप्रकारस्तु दानखंडेति
हि मेत ॥ षोडशसं षोडशसं जालितं नववेद्यात्मकं चतुर्द्वारं तोरणध्वजपताकाद्यलंकृतं मंड
पं कथयति ॥ सविस्तरं कृते दोक्तं मंडपविधाने मया सूचितं इति ॥ तत्र मध्यवेदिपरिमितं चतु
रस्तोऽष्टाकांतिस्थितं चतुर्थं शिंछितं शुभावेदिकां मध्ये कथयति ॥ वेद्यारजसामंडपं कथयति च
वर्णेन तलवित ॥ षोडशारं ततश्चक्रं पठतगर्भं चतुर्मुखं ॥ चतुरस्तुपरितो हतं मध्ये तु शोभते
मंडपौपाय ॥ वेदिमध्ये त्वमितानं कथयति स्वमुपाश्रयते ॥ मध्यावलांछनं च वक्रं पश्चिंश्रंगुलौ

३५४

त्मितं ॥ षोडशांगुलं द्वितीयं विशांगुलं तृतीयकं ॥ चतुर्विंशांगुलं तु यं कुर्यात्तु स्नामणं ततः ॥ कु
र्याद्द्वानि च त्वामध्यध्वं छनतो न्नमान् ॥ मध्यवर्त्ततु नानिः स्यादष्टपत्रद्वितीयकं ॥ षोडशारं
तृतीयं स्यात्तुर्मचचतुरारं कंतिस्त्रोखाश्च परितश्चतुरस्त्राश्चतुर्मुखा ॥ वारुणं मंडलं त्वे तद्विस्तार
ेण द्विद्वसकं ॥ एकपार्श्वं रघुनि प्रायय ॥ पद्मादनि वनिः श्रोत्रं नासिस्तत्रितिरंगुलैः ॥ अष्टा
भिः प्रवरं कथयति मिस्तचतुरंगुला ॥ इति केन विदुक्तं ॥ मंडले रजस्तानमदा ॥ यमं पीते मित
ानाभिरारंकाः पंचवर्णकाः ॥ चतुर्वर्णानि वेन्ते मिस्ततो रेखास्त्रिवर्णिका ॥ वेद्याश्चोपरितः ॥
त्वापंच रत्नपंचपद्मं वान्विता ॥ मज्जलं कृतं स्थापयेदिति शेषे ॥ तत्रावरुणादीन् पूजयेदिति च
रंजसातंदुलचरणैश्चकारो वक्ष्यते तथा ॥ वरुणस्य उखादीनां च स्वरूपं तन्निर्माणं च व्यं
वक्ष्यते ॥ उखादीनां च रत्नगर्भाभिः सुवर्णपात्रांति क्षिप्य स्थापयेत् ॥ वेद्याः सपादकरं सूर
क्तापरितश्चतस्रुदिसुयोनिमेखासदितानि च त्वारिक्ताडानि इत्यान्यापंचममाचार्यकं

नि० दि०

३५५

डंमह पीठान्वितमिति पंचकंडाति कथति ॥ तथा हि ॥ इति न्यासादपीव तु आग्नेय्यो मातृपीठ
कं ॥ तैकं त्याग्य स्तुतीं तु वाप्येयं मंगलमवेत ॥ मंगलमतिरवकं ॥ वास्तु पूजावाचकं त्रिव्या ॥
तदकारणो मस्य पुराणे दोषः ॥ अथ तो दोषो जलहा निरिति ॥ कुडानि सवणि ॥ चतुरस्रणि ॥ ना
नाकुतीति वा ॥ तदकं संभवैच्छुडिलाति वा ॥ प्रतिहारं पंचरत्न पंचपद्मवाफलवस्त्रपुतक
लशयं च ॥ एवं मत्पदपियतो पकारणो क्षणीयान् स्त्राली प्रणीतस्तव समिदाज्य प्रन
तीनी ॥ तथा पंचपद्मवसवैषिधिनाजिके रताता वपंगिंध पदीपमाल्यातिक्षी रदक्षमिति
तयुपजलाशयवेषतायं सित्रं च अत्यमुपयोगि संभारं च उपकाल्ययेत् ॥ यूपस्वरूपं च वक्ष्यते
तत उन्नगतिर्विदिवं सेश्वस्तडागाद्युन्नगं कि रिये इति विदितं सकल्यो यजमानः वृद्धिमादं कु
र्यात् ॥ ततः कृत्तिकवरणांतत्र आचार्यप्रमुखानां च विंशतिव्राणां तद्वपुपति ॥ शुक्लं स्तत्र दृष्टो
तारो हारपलासया दृवे ॥ अष्टौ तु जायका कार्यान्नात्मणा वेदपारगा ॥ कुलविजसमायुक्त

३५५

स्थापकस्यादिहोत्रम ॥ स्थापक आचार्य इति ॥ यादवप्रक्षालनपूर्वकं अमुकोत्सागयितेनाहं य
क्ष्ये ॥ तत्र मेवमाचार्येभिरा ॥ कृत्तिकजापक इत्यादि वृत्तान्तधूपकेणा च धिरे ॥ ततः कुंडजा
तिच द्वैमातिके पूरकटकानि च ॥ तथा गुजीपरित्राणि वासां विंशति विभाति च ॥ पूजयेच्च
मंसर्वानाचार्ये द्विगुणं पुनः ॥ शय्यां च ॥ स्वस्तिवाचनवरणांतरं पुनमातः सयत्नीकः पुनपो
त्रसमन्वितः ॥ पश्चीमहारमा साधप्रविश्री घागमंडपे ॥ ततो मंगलशब्दे तमेरीणां तिनवे
ति ॥ ततः आचार्यः पूर्वतः कुंडं बद्धचौहोतारो स्थापयेत् ॥ एवं दक्षिणादि कुंडेषु यथा वेदं होतु
पवेद्यायेत् ॥ जापक हारपात्त्रानां मपि एष एव क्रमो वेदितव्यः ॥ उदङ्मुखो दक्षिणातो यजमानः
न उपविशेदिति ॥ जुहुयुर्वरिणो मे नैत्राज्यं चास्मा मिधस्तथा ॥ होतार इति शेषः ॥ वारुणमंत्रा
तत्वायामिति पंच ॥ त्वनो अग्नेवरुण स्येति द्वे ॥ इ ॥ संमेवरुण कृधीति च ॥ होम संख्या स्या
समिदाज्ययोरष्टोत्तरशतं विधेया ॥ ततः आचार्यः सजध्वं इति होतृकान्तरव्यात ॥ ततः आ

ति०दि०

३५६

चायस्विकुंडेअग्निप्रयुज्यमंत्रवतप्रदुशान्तिकुमति॥अग्र्यन्नारणपूर्वकंवरुणप्रभृतिकमादि
नजलचरजीवातवेदिकामांखाप्यपूजयते॥पूजाविधिर्वक्ष्यते॥प्रदानादिनदेवताधिदेव
तासहितान्पूजयेत्॥तथा॥इद्रप्रभृतिजाकपालदिव्यालप्रदेयजोक्तदेवतासहितान्पू
जयेत्॥अद्वादित्यः प्रत्येकंअष्टविंशतिराहुतयोतव्याइति॥अथाजपसूक्तानि॥रन्त्रिसूक्तं
चरौद्रचपावमानसुमंगल॥जपेरत्॥योरुषंसूक्तंपूर्वतोवक्त्वापृथक्॥सुमंगलकनिक
दजनुषमिति॥शोक्रौद्रचंसौम्यचकषोडंजातवेदसं॥सौरसूक्तंजपेयुसेदक्षिणेनयजुर्वि
द॥शोक्रंसूक्तंइंद्रोतोविश्वतस्यतीत्यनुवाक॥रौद्रसूक्तंइमारुद्रायस्त्रिरधन्वतइति॥सौम्यसू
क्तंसौमो धेनुमिति॥कषोडंयदेवादेवदेजनमितिजातवेदसंयस्वाहुदाकीरिणेत्यनुवाकासौ
रंसूक्तंसयोदिवमिति॥वैराजंयोरुषंसूक्तंसौपणंरुद्रसंदितां॥शैवावेपंचनिधनगायत्र्यं
हसमगानातयस्त्रिमहारमाश्रिता॥वैराजंमिवासौममिंद्रेति॥सौपणानिउं देदमिष्टता

३५६

मघात्रिणिसामानि॥रुद्रसंदिताआवोरजनमिति॥शैवावेपंचातेजातमेधसइति॥पंचनिधु
नंवामदेव्यंकयानश्चित्रेति॥गायत्रं॥ज्येष्ठसामानित्राणिआत्यदोहानि॥बृहत्सामित्वामिद्वि
दवामदइति॥सौम्यमेतपयामीति॥रौद्रवंपुनातःसौमधारया॥रथंतरंअनिवाशूरनोनुमइ
ती॥गवात्रतंतेज्मन्वतप्रथममिति॥विकर्णविन्नाडिति॥राक्षोघ्नः॥यत्राःसामबृहदित्रायुगाय
त्राःसामतवेदित्रावमंवसुइतियतेति॥आयवर्णश्चैत्ररतःशान्तिकंपौष्टिकंतया॥जपेरत्तमन
सादेवमाश्रितावरुणं प्रनुमिति॥पूर्वेधुरन्तितोरात्रावेवेकत्वाधिवासनं॥एवंक्षयोसमतिवाय
विधियुक्तेनकर्मणि॥ततःप्रजातेविमलेगोतारणयुषारौपणजलोमगोदिकायुदार्याः॥ते
चस्वर्गयोक्तवारुणाचरुविधानेत्तरकालंक्रियते॥तदिधानंवक्ष्यते॥अत्रायथोक्तामंडप
करणासमवेप्राकृतंकुंडमंडपकथति॥बहुकृत्विकवरुणासमर्थत्वेस्वल्पेनापिकथति॥
तदुक्तंदातरवडे॥अपेत्वाशंकावर्देनविधिदष्टःस्वयंनुवा॥स्वल्पेष्टेकाग्निवतकार्यविश्रवा

नि० दि०

३५७

द्यादतेरुनिः॥ एकाग्निवातराकाग्नाविव॥ तत्र तस्येवेति सप्तम्यर्थेवेति॥ एतेन असम्यस्यत्ये
रुत्विग्निः एकस्मिन्कुंडे जलोत्सर्गविधानेन वति इति सूचित॥ स्वल्पे पुष्पे च ब्रह्मणा तद्वपुः
यात्॥ तदुक्तं तडागादिप्रतिबोपक्रमे बहुतरासरे॥ तद्विधितः शुचिः शान्तो ब्राह्मणो धर्मवित्तम
तत्कृत्यर्थवरेण्यो सौ चतुर्भिर्ब्राह्मणैः सह॥ असौ आचार्यः विरणीय इति॥ जलोत्सर्गकरणे दोषे
द्वर्त्तादिति॥ पूजयित्वा सदस्यांस्तु बलिदद्यात्समं व्रत॥ स्नात्वा देवस्तथेनात्र मायसिद्धिर्नैव ते॥
अदद्यात्क्षिणा तेभ्यः पयसा कृपातया च गो॥ तथा॥ कृत्वा तु यत्तया त्राणियज्ञोपकारणानि च॥ कृ
त्विष्मस्तु समं दत्त्वा मंडपं किञ्चन तप्तुत॥ देमपात्री शय्यां च स्थापकायति वेदयेत्॥ गवांश्चातं च
दातव्यमष्टषष्ट्यवापुन॥ पंचाशदायव्यश्चिंशत्यं च विंशतिवापुन॥ ब्राह्मणेभ्यश्चिंशति
अयं विधिः कृपवापापुः अन्त्यासु प्रतिष्ठासु साधारणः॥ तदुक्तं॥ एषावविधिर्दृष्टः प्रतिष्ठासु त
थैव च॥ मंत्रतस्तु विशेषः स्यात्प्रासादोद्यानतृमिषु॥ वरुणाचरो विरुद्धधर्मसंबंधे स्वराखो

३५७

क्रमनुष्ठेयमिति॥ इति शासु अधिवासनविधिः॥ अथ अधिवासनानंतरं बद्धचरत्योक्तावारुणं
च गोनारणा गोपुच्छतर्पणादिवारुणे हि पदार्थजातमस्ति धीयते॥ अथ गत्योक्तावाप्याधुसर्गवि
धिः॥ तत्र कारिका॥ ब्रह्मणो विधिमीशा नगपाशं च तथा बिको॥ तत्वाकारो मिश्रत्योक्तावाप्याधुस
र्गपद्धतिः॥ बह्निपुराणो॥ सुदिने शुभनक्षत्रे मुहूर्तं तु नवेद्यदा॥ वापी कथं तडागांतां तस्मिन्को
ले विधिः स्मृतः॥ तथा सर्वेषु धुदकस्ततः शुक्लगंधानुलेपनः॥ यजमानस्य पत्नीकः पुत्रपौत्र
समन्वितः॥ करिष्यति सकल्यवाप्याधुसर्जनंतरं ततः॥ मातृयागं चास्युदयिकं कृपया द्वा स्नपय
चन॥ आचार्यादीनां वरणं मधुपकदिपूजनं॥ ततः जलाशयांनुवारणं दिककृतं मंडपे स्थितं
गर्ह्योक्ताविधिनाचार्यः स्थापयेदग्निमुद्दलं॥ पुराणो॥ सर्वस्वतोपकारणाय वांति कृत्वादिजोत्र
मा॥ नरुं तु श्रपयेदन्नो वारुणं सर्वकामदं॥ इति वचनात्सर्वविद्वांसोति॥ तत्र विश्वकर्मन्दि विधेते
मंत्रेण विशेषहोमः॥ वारुणो मंत्रैः समिदात्यति लैर्हमि इति॥ रातिं समास्य नंतरं ततः प्राच्यां

नि. दि.

३५६

चरुं यवमयेतत्र वरुणं पयसा श्रयेत् ॥ वरुणं पूजयेत्तत्र संस्थाप्य विधिपूर्वकं ॥ परिशिष्टे ॥ सो
वरुणः कायमिकरस्कंदमाश्रितः ॥ चतुर्हस्त्यः पञ्चपात्राकराङ्गादिनीयुतः ॥ तस्याः पृष्ठे करस्ते
कोपरोमकरबालधकः ॥ सो वरुणं हि मयोर्युग्मं चक्रवाकद्वयेन ॥ सो वरुणः किमः ॥ ऐषो वरुणः
ताम्रमयी जलोकाः ॥ अन्यद्वरुणं जलचराः सर्वे मंदूकादयः ॥ तथा ॥ मस्यैकमीनलोका च
दुर्दुरजलगो धिकाः ॥ मवारितुं दुकी प्रोक्ता मयैतान् जलमातरः ॥ धातुजेष्वगुत्तारणेषु दिग्भिसं
गव्यकैः पंचामृतैस्तपनं प्रतिष्ठाप्याधिवासयेत् ॥ तथा ॥ धातुमये मन्मथे वायु मे कुण्डे प्रप्र
रिते ॥ सर्वेषु धीर्हिरण्यं चरत्ते मघध्रवे ॥ क्षिप्रं परित्यजेत्यात्रं स वस्त्रे तं दुर्जोजिते ॥ कुंभं स्थाप्य
संदिजो पयश्च दले वरुणे मंदूले पिवा ॥ वरुणादीन् पुंचरत्नगन्धार्पायां प्रतिक्षिप्य स्थापयेत् कुं
भोपरि ॥ तथा ॥ वरुणं स्येति मे त्रेण एव पात्रापरित्यजेत् ॥ न जमादः प्रतिष्ठाप्य पूजयेत् वरुणं ज
लं ॥ तथा चोक्तं ॥ वरुणं वित्यसे तत्र सुयादो निःसमं त्वितं ॥ एवं मन्त्रद्वयि प्रकृतौ पयोगि कर्मरि

३५६

जातृर्वैवासादयेत् ॥ यथादिकं ॥ वरुणस्य पूजाविधिः ॥ वरुणस्योत्तमनमिति वरुणस्यावाह
नं मन्त्रं त्वया म्यामने पाद्ये त्वन्तो अग्ने तथा च मे ॥ स त्वन्त इति स्ताने स्यादायो देवातिवाससि ॥ उ
दत्तं मे वरुणस्योत्तमं न गंधपुष्पयो ॥ वरुणाधनमः ॥ अचेत मे नमः ॥ अतीव्यधिपते ये नमः
यादोधिपतये ॥ पशुपतये ॥ कमलदस्ताय ॥ आङ्गादिभिः पाय इति नामतिः पूजा ॥ देवीराय इति ध
मादेवीः शुद्धास्तु दीपकैः ॥ आपो देवी तैवेद्ये आरात्रिकं ॥ उदत्तं मे ॥ तत्वायामीति अर्घ्यः स्यात् पूज
ने ये विधिः स्मृतः ॥ गृत्वा क्रहोमः कर्तव्यः समस्तस्तु यथाविधि ॥ तत्रोदङ्मुखो दक्षिणतो य
जमान उषविरोदिति ॥ सिद्धं रुचततो द्रुत्वा माजनां तां कुशं दिक् ॥ कृत्वा यूपं निखतोदिनि ॥
तथा ॥ होमं स्थातादिशि प्राच्यामीशाने वा जलाशयात् ॥ दक्षिणं तस्मात् स्थाते यूपं तं निखने क
तः ॥ परिशिष्टे ॥ उन्नरस्तश्च यूपः स्यादाप्यो कपत उगयो ॥ स्वदिराश्च वै कंतौ दुर्बरवामीवै
शिरस्कंधोरो नानीषु प्रमाणां ब्राह्मणादिषु ॥ दानं रवंडे ॥ अरन्तिमाना यूपः स्यात् क्षीरवक्षः

ति० दि०

३५९

वितिर्मितः॥ यजमानप्रमाणो वा संस्थाप्यो भूतिमिच्छता॥ सुपलक्षणं तु॥ यूपो वृद्धादहिः कार्यश्च
तुरस्त्रस्त्रतीयकं॥ मध्यो ह्यस्त्रकध्वनिगोतुवर्तुलः॥ मन्त्रमस्त्रधः॥ यूपे पदार्थाः॥ स पिता प्रया
ममंत्रेण यूपस्य स्पृशति मन्त्रं॥ समुद्रज्येष्ठा इति मंत्रेण स्थापयेद्दशकुंभकैः॥ अंजतिवेति मंत्रे
ण घृतेनाभ्यज्यते पुनः॥ यंजतिं त्रघ्नमंत्रेण गंधपुष्पैस्तमद्ध्यत॥ गन्धैर्पि चामते हुत्वा प्रपेक्ष्येदि
वेतया॥ यूपव्रस्का इति मंत्रेण स्थापयेत्तमिध्यत॥ युववस्त्राणि मंत्रेण छादयेद्दामसापितं॥
संस्थाप्य वित्पसेत्रस्मित्मंत्रात्वरुणदेवतात्॥ इति वेदं वाद्यादि घोषो गततो गत्वा जजात्रये
जलमध्ये पूजा स्यात्तालमादणजलस्य च॥ जलपूजा॥ समुद्रज्येष्ठा इति॥ जलशयाद्वपरि
तो दिक्पुती नर्द्धयेत्ततः॥ यादौ निसहवरुणस्य जले प्रक्षेपते॥ यात्री मादौ यमौ वर्णपिंवरत्न
समन्वितौ॥ यादौ निसर्वरुणयुतौ कुंभतो यस्य समन्वितौ॥ धृता चतुर्नि विप्रैस्तु दध्यक्षतमन्वितौ
उन्नरा निमुखो नृज्यां जलमध्ये तु कारयेत्॥ अथ वर्णेन साम्ना तु पुनर्मीमेत्चेति च॥ आ

३५९

पौ हि वेति मंत्रेण क्षिप्वाचार्ययते पुनः॥ आथ वर्णं सामशंतो देवीरनिष्ठय इति॥ जजे प्रक्षिप्य
वरुणं पुनः कुर्याच्च पूजयेत्॥ वरुणस्यो त्रंजनमिति पूर्वोक्तं मंत्रैः॥ ततः प्रायता॥ जजाधिना
थो वरुणं त्वं तु देवैर्किं निर्मितं॥ जलशये स्मितदेवेश मन्त्रिधातं सदा करु॥ पुष्परादीनि गं
गाद्याः सरितस्तथा॥ आगच्छंतु जजेत्यस्मित्या छिन्ना नीष्टसिद्धये॥ मन्त्र्यादयो जलचरा ज
लक्रीडा समन्विता॥ विचरंतु स्वभावेन कारिते स्मितजलाशये॥ यत्किंचेदमिति मज्जतं
कृत्वानित्यतर्पणं॥ त्रस्ता विष्णुः रुद्रः प्रजापतिः॥ कर्षी छंदोऽसि देवा देवांश्च पूवविधिस्तथैव
च॥ गंधर्वानि तराचायति संवष्टारात्सहोत्राकाव॥ देवान् पुरमो नगात्सतीथानि साग
रोस्तथा॥ पर्वतात्सरितश्चैव मनुष्या न्यत्नगास्तथा॥ रक्षांसि च पिशाचांश्च सुयणी पक्षि
स्तथा॥ नृता त्विच पश्य सर्वान् नस्यत्योषधीस्तथा॥ वाय्पामस्यां तर्पयामि जजेन शुभदेव
स्तत्रामाश्वत्थविधास्तर्प्यंतु जलदानतः॥ दिक्पाला लोकपालाश्चरन्ति संतो न वंचिह॥ वा

नि.दि.

३६०

प्रांदिनपणे सर्वेभ्यस्तु श्रुते मम॥ सततपुणे देवास्तु पितृदेवता॥ ततः दानखंडात्॥ क
नकालं कृतं कृत्वा तत्र गामवतारयेत्॥ सामगापच सादे यात्राणां यवित्रां पते॥ अयंचानुमं
त्रणमंत्रः॥ इदं सजिपवित्रं कुरु बभुदाः पूर्वातामरताः संतु नित्यं॥ मां तारयेति॥ कुरुतीयांति
षेकं लोकाह्नो कंतरते तीर्थं च॥ पुष्टे आत्मारध्वजारा निमुखो गच्छेत् तदा प्राप्य आपो अ
स्मात्मातर इति मज्जते॥ पुष्टेन पुण्यं च॥ तथा पूजितायाश्च गोः पूष्टे स्वयमेवावलंबित॥ उत्र
रात्रिमुखो भूत्वा अमाच्छेत् तदं प्रति॥ सुरनेत्रं नगदं द्यापवित्रापापनाशिनी॥ तीर्त्वा पापं पु
ण्ये वृद्धिं कुरु मदा मम॥ इति जलाशये च त्रिवृतास्तत्रेण परिवेष्टयेत्॥ शुक्लमाज्यावरं ध
रोपममभ्यर्चयेत् ततः॥ परिवृष्टा च वस्त्रेण यूपमालिगयेत् ततः॥ ययत्वा पापदुःखविपुलादेवै
र्विति मिति॥ सर्वगृहाण मे पापजलरोधप्रतावत॥ कीर्त्तिचिह्नं स्थितो न वतु नित्यं॥ पू
पस्याधो जलमाहर्षरुपां दिक्पती स्तथा॥ पूजयित्वा॥ अथ मंडपमागत्या जलोत्सर्गं कुर्यात्

३६०

त॥ सर्वेपि मुक्तये॥ गृहीत्वा क्षातदमं श्विदेवां काले प्रयोजनं॥ संकीर्त्तयेत् विवरे तत्र सर्वस्मिन्नेभ्य
एव च॥ इमं सर्वेपि योगित्वेनास्मिन् जालाशये इति त्यागं कुर्यात्॥ मया तु स्रज्यते अयं न
लाभय इति वा॥ अतः तोमसगयितो न प्रायेतो पितरो मम॥ देवाश्चैव मनुष्याश्च तथा सर्वं च न
तव॥ ततः कनकालं कृतं गंगां ब्राह्मणा यनि वेदयेत्॥ सचैव कंठं वृषप्रजाकां स्यदोहिनीं सु
वर्णशृंगां अत्याच दक्षिणां दद्याद्ब्राह्मणा तनो जयेत् ततः॥ ततः संवत्सवी प्राणामयवाश्च तेषु
नः॥ नो जयेद्यथा ब्राह्मणं च ब्राह्मणं विंशति॥ ततः प्रायेतो॥ द्विपदां चतुष्पदां च आपदपाद
मं कुर्यात्॥ मम पुष्पस्य वृध्यर्थं नैवैमाधारणो यय॥ ततः शान्तिपातिपातापस्तु मंगलं ध्वष
वात्॥ जलं प्रदक्षिणं कृत्वा चिद्यद्देत्यजं॥ जलाशये स्मित्वरुण आनीतो विधिपूर्वकं॥
इममर्घ्यं गृहाणे त्राममदत्ताः प्रदक्षिणा॥ नमस्कृत्य रुष्टचित्तो भूत्वा गत्य च मंडपे॥ अतिषे
कादिमागल्यं संपूर्णं प्रायेत ततः॥ एवं यः कुरुते राजन् वारुणेष्टिप्रयत्नतः स पूर्वपीठेति

नि०दि०

३६९

युक्तः परं ब्रह्माधिगच्छति॥ परिशिष्टे॥ पुण्येतिथि करणे शुभत क्षत्रे वा प्राचीदिशमास्त्याय वदक
प्रवणे प्राक् प्रवणे वा उदक समीपे वारुणे च रुं श्रययेत्॥ मातृपुत्रा पूर्वके वृद्धिमादं कृत्वा॥
शाखायन गृह्ये॥ अथ पुष्करिणी कूपतदमातां शुद्ध पक्षे पुण्ये वापि यौपय साया वमयं च रुं श्रव
यित्वा॥ तन्तो अग्र इति दान्या मवने देल इमे मेवरुणो दुन्न मेवरुणे माधियं त्रि क्षमाणस्येति दाम
अथ वारुण्यादि प्रवृत्तिरि क्ष अष्टासु प्रति पदं चतुर्थ्यं तैः स्वादाकारं तैर द्वावा ज्यारुती जुह्या
व प्रदक्षिणं॥ गृह्योपगृह्यो मयो नृरा रवरोति रवरोतिः सरोतिका मः सपत्न दूषण इति॥ अग्रे
मध्ये पये सा जुहोति विद्युतश्च क्षुरिदं विद्युतिरिति॥ स्विष्टकृत् प्रवृत्ति मार्जनां कृत्वा॥ यत्किंचिद
मिति मज्जयित्वा धेनुं दक्षिणा वस्त्र युग्मं चातो ब्राह्मणमोजनमिति॥ माष्येत्॥ मार्जनां ते धे
नुं तारयेत्॥ पुष्पाग्ने स्वयं अन्वार ध्वो नु मे त्रयेत्॥ इदं सलिलमिति॥ इति प्राप्य यत्कि
चैद मिति मज्जतं उन्नीय वातपणं॥ आयो अस्मात्मातर इति॥ इति गत्या मुच्छाययेत्॥ सय

३६९

व सा प्रगवतीति॥ हिं कृताचेत हिं कृण्वती वमुपत्ताति॥ सालं कृतांतंगां ब्रह्माण्याय दद्यात्॥
अन्यादक्षिणोच॥ उन्न गं क्रियदिव पितृ मनुष्याः प्रायेती मिति॥ पयश्चोन्नयते॥ ब्राह्मणात्
मोजयित्वा स्वस्य यतं वाचयतीत्याह वी न क इति व्याख्यातं॥ गृह्यानुक्रमपि ग्राह्यमविरोधि
चमेमते॥ अतो यथादिकं सर्वं कात्रं व्यं फल गौर वात्॥ कर्त्रव्यानुक्रममाज्ञानतिमिराश्रितमा
नमाः॥ तेषां प्रदर्शनाथीय कृत्वा पदनादियिका॥ इति वारुणेष्टिः॥ परिशिष्टे॥ अथातो वारु
णविधिं वापीय सं व्याख्यास्याम॥ पुण्येतिथि करणे शुभेन क्षत्र इत्यादि॥ वारुणे च द्रं श्रपयि
त्वा॥ आन्यमाणां कृत्वा च तस्त्र आज्या दुर्गी जुह्यात्॥ समुद्रज्ये द्वा इति प्रवृत्तं ततो दक्षिणा
शान्ति जुह्यात्॥ तत्वाया मित्रस्त्रणा वंदमन इति पंच॥ त्वं ते अग्ने वरुणस्य विद्वानिति दे॥ इमे
मेवरुणश्च धाति च स्विष्टकृत् न ववै प्राणाः प्राणाश्वापस्मस्मादापो न वसि जुहोति॥ मार्जना
ते धेनुं तारयेद वतीर्य माणा मनु मे त्रयेत्॥ इदं सलिलमिति॥ इति शारवा नरीयां॥ धेते॥ प्रति

नि० दि०

३६२

शविस्मरोत्तेयोदानखंडादिकेषु हि॥ मंडयेवेदिकातत्रवारुणमंडलं भवेत्॥ वारुणमंडल
प्रकारस्तु अधिवासने सिद्धिः॥ षोडशोरंततश्चक्रमित्यनेन रक्षासामंडलं कृत्वा यत्किंच वपेति
तत्तद्विदित्यत्र पंचवर्णरजः कर्तव्ये विशेषः पंचरात्रे॥ रजामिपंचवर्णा निमंडलार्थदिकारये
त्॥ शालितदुलचूषेति शुक्लं वायवसेन वत्॥ रक्तं कृष्णं मसिंदुरगौरिकादि समुन्नवं॥ हरिताम्रो
ज्वं पीत रजनी संभवं क्वचित्॥ कृष्णं दग्धाय वैर्वापि पाते कृष्णं विमिश्रितं॥ रजनी॥ दग्धं॥ कृ
ष्टपातवीमिश्रितं पंचमंडलं तिष्ठन्मासमुत्पादने प्रकारः॥ अथ सर्वतो मंडलप्रकारः॥ पर
श्चित्॥ एकविंशतिरेखा निर्मला विषदावापी परिधिर्विंशतिः पदे षोडशायु रानि मध्ये सु
कमले तत्र प्रकारयेत्॥ तयारक्रमं प्रसिता वापी परिधिः पातवर्णकः॥ सितेदुःसुखला कृ
ष्णा वस्त्रीनीलेन पूरयेत्॥ इति प्रकारः॥ कृते चलद्विवेदेन ग्रंथे निषिद्धिपदे॥ ज्ञातो देव
तडागादि प्रतिष्ठा विधिनिर्णयः॥ अथ अनेकनायः पुरुषा धर्मकार्ये सवर्णज्येष्ठं मुक्ता

३६२

अन्या कति शतानि योजयेत्॥ तदुक्तं मिताक्षरायां॥ सत्यामन्या सवर्णाया धर्मकार्यनिकारये
त्॥ सवर्णा मुविद्यो धर्म्ये ज्येष्ठायान विनेतरा॥ सवर्णायां सत्यां अन्यां असवर्णामिति॥ बद्धी
षु सवर्णामु मध्ये ज्येष्ठया विना ज्येष्ठं त्याक्ता इतरमध्या कति शतं धर्मकर्मणि न नियोज्य
ता मासपियया ज्येष्ठं प्रकृतं॥ अथ मतनार्ये निर्णयः॥ दाहयित्वाग्निहोत्रेण स्त्रियं हवर्तयति
आदरे धिवद्वरान्मंश्चैवा विजंबयन्॥ हवर्तयतीति आचारवति॥ श्योने ताग्निना तदन्तावे
स्मात्त्रेन वा दाहयित्वा विजंबयन्॥ प्रमेवदारपरिग्रहच विधिवक्यार्थ इति॥ अनाश्रमी न ति
शतदिनमेकमपि दिनं॥ इति दक्षः॥ आधाने ज्येष्ठयो मदाधिकृतायां सत्यां अन्यां मध्यमां
कति शतं वाग्निहोत्रेण न दहेत्॥ तदुक्तं तत्रैव द्वितीयां वैतुषोनायां दिद्वेदोता॥ निकायिनिः॥
जीवत्यां प्रथमयां हि मुरायान समं हि तदिति॥ तथा मतायां तु द्वितीयायां योऽग्निहोत्रे समुत्सृजे
त्॥ ब्रह्मोज्ज्वलां विजानीयाद्यश्च कामान् समुत्सृजेत्॥ एतच्च आदीत आधाने मदानधिकृता

नाश्री पूर्वद्वंद्वपुरं॥ वसंति ये वदपुरे द्विजास्ते विबुधो यमा॥ तथापि सद्विवेकाय मयोन्मवये सून॥
पंचममतिमेव धर्मं च दशात्युरे॥ शुक्रस्य कल्लादश्याग्रंथः पूणत्विमायि वान्॥ ॥
इति श्रीनिणयिदीपकः समाप्तः॥ माघे शुद्धे चमद्विषाश्रावणे वडवादिवा॥ सिद्धे गावः प्रसूता
ताश्च स्वामिनां मृत्युदायका॥ १॥ माघे प्रसूता मदीषा विधमिद्धे च गावो वडवादिवाच॥ स्त्रिय
श्च पोषे प्रथमा मृताः देया द्विजेभ्यश्च सदक्षिणास्तौ॥ २॥ ॥ समाप्तः॥ श्रीरसुः॥ ॥